

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 48

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Федорченко-Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцупал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Райхерт К. В.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Ярова Л. В.**, доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 5 липня 2024 р. (протокол № 9).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

UDC 159.955:004.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.1>**W. Sun**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0984-6219>Post-Graduate Student of the Department of Philosophy
of National Technical University
“Kharkiv Polytechnic Institute”THE TRAJECTORY OF THINKING TRANSFORMATION
IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Formulation of the problem. The relevance of this research is profound, as it explores the intersection between artificial intelligence and human cognitive processes in the modern age. Given the rapid advancements in AI technology and its increasing integration into our daily lives, understanding how these technological changes impact our thinking patterns is crucial. The research addresses timely and pressing questions about the nature of human cognition in the digital era, making it highly relevant to both academic and practical contexts. By understanding these cognitive shifts, we can better prepare for the future, where AI and humans will increasingly work together.

Purpose and objective of the article. The purpose of this article is to delve into the cognitive transformations that have occurred in the era of artificial intelligence. Its objective is to provide a comprehensive analysis of how human thinking has evolved from linear to nonlinear, from deterministic to uncertain, from closed to open, and from machine-assisted to human-machine collaborative thinking. By doing so, the article aims to contribute to our understanding of the cognitive impact of AI technology and how humans are adapting their thinking to cope with new technological challenges. Additionally, it seeks to identify strategies and frameworks that can be used to optimize human-machine interactions and enhance cognitive abilities.

Novelty. The novelty of this research lies in its multidisciplinary approach to exploring the cognitive impact of artificial intelligence. Unlike previous studies that have focused primarily on the technical aspects of AI, this research takes a deeper dive into the cognitive shifts that have occurred as a result of technological advancements. By combining insights from various fields such as cognitive science, psychology, and philosophy, the research offers a unique and comprehensive understanding of the evolving nature of human thinking in the age of intelligence.

Main part. With the increasing formation of virtual worlds generated by technologies such as virtual reality, cloud computing, big data, and artificial intelligence, humans have built a huge virtual world on the basis of the existing real world, and their practical and cognitive methods have also undergone new changes. “Generative AI will similarly open revolutionary avenues for human reason and new horizons for consolidated knowledge” [17, c. 2]. In recent years, artificial intelligence has achieved increasingly practical results in simulating various human behaviors, such as speech recognition, image recognition, machine translation, etc. Researchers such as Xu Jilin, Cai Shushan, Zhu Zhiting, and Alvin Toffler believe that informatization and intelligence have become an irresistible trend of the times, and people’s work, learning, and lifestyle are undergoing profound and subtle changes [3; 23; 26; 31]. Researchers such as Nick Bostrom, Tang Meiyun, and Yu Shengquan believe that technologies such as artificial intelligence and big data have great potential in knowledge transmission and reception, skill training and acquisition, and cognitive improvement [2; 28; 29]. Researchers such as Daniel Kahneman and Herbert A. Simon have pointed out that in situations of information overload, people may find it difficult to make choices, weigh the pros and cons, and make wise decisions [6; 18]. People may adopt simplified strategies to process information, sacrificing the depth and breadth of their thinking. When the big language model serves as an assistant to knowledge services to provide personalized services, such as copywriting, research review, and decision support, users are no longer only faced with knowledge within the scope of personal experience or ability, but also with all the existing knowledge of humanity. These knowledge are rearranged and integrated through technology, and presented in a way that users prefer, which can create a broader perspective and more efficient working methods, but also affect people’s

understanding of the world. Due to technical biases, cognitive training models adopted by large language models such as ChatGPT are susceptible to usability, selection, and confirmation biases, which can amplify these biases [30]. The information it provides is not objective or neutral in itself, and may be one-sided or even incorrect, such as ChatGPT's phenomenon of «gibberish» occurring from time to time. When people are accustomed to using this method to acquire, learn, and utilize knowledge to construct a picture about the real world, the impacts it brings are worthy of attention [21]. The changes in technology and even the times have led to constant changes in thinking patterns. We hope to keep up with this change and try to give the changing things an accurate grasp. Therefore, the purpose of this study is to reflect on the impact of technologies such as big language models, big data, and virtual reality on the transformation of human cognitive patterns, based on the analysis of the relationship between artificial intelligence and human intelligence, and to explore the trajectory of the transformation of human thinking patterns in the era of artificial intelligence.

1. Comparison between Artificial Intelligence and Human Intelligence

Concepts, judgments, and reasoning are the fundamental forms of thinking. Human beings are able to generate and use abstract concepts, which is the starting point of thinking. Machines can use certain concepts according to their definitions, but can they generate and use abstract concepts themselves. This is a question. Similarly, humans can use concepts to make judgments and use judgments to reason. So, does AI also have this ability? Obviously, judgment and reasoning are also important standards of artificial intelligence. Undoubtedly, in the fields of chess and Go, where computation and reasoning are the main ways of thinking and decision-making, artificial intelligence has surpassed human intelligence. Moreover, in many other fields characterized by computation, reasoning, and mechanical behavior, such as robots on production lines, artificial intelligence also performs better, more accurately, and more effectively than humans. In addition, generative artificial intelligence models such as ChatGPT4 have established anthropomorphic thinking patterns [26, c. 75]. They are able to better understand language communication between subjects and their intentions, and provide effective responses and feedback. But it cannot be universally concluded that artificial intelligence has reached or surpassed human intelligence.

Cai Shushan, Xue Xiaodi, Zhu Zhiting, and others divided human cognition from primary to advanced levels into five levels: neural level cognition, psychological level cognition, language

level cognition, thinking level cognition, and cultural level cognition [4, c. 147; 31, c. 7]. The first two levels of cognition, namely neural cognition and psychological cognition, are shared by humans and animals and are called «low order cognition», while the last three levels of cognition are unique to humans and are called «high order cognition». Like other scientific research, cognitive science is also problem oriented, and the research on neurocognition involves issues such as vision, hearing, touch, smell, and taste. The research on psychological cognition involves issues such as sensation, perception, attention, representation, and memory. The research on language cognition involves syntactic processing, semantic processing, and pragmatic processing. The research on cognitive thinking involves concepts, judgments, reasoning, proof, decision-making, and problem-solving. The research on cultural cognition involves issues such as self, others, society, culture, nature, and evolution. Their classification is based on the cognitive processes that occur in people's minds [3, c. 153].

Among the five levels of human cognition, language cognition occupies a very special position. Human language ability is mainly manifested in the generation and use of abstract concepts through metaphorical methods, and the formation of judgments and reasoning based on these abstract concepts. By applying judgment and reasoning, humans can make decisions and derive rich and diverse thinking, including mathematical thinking, physical thinking, philosophical thinking, literary thinking, historical thinking, artistic thinking, and so on.

The most important theoretical hypothesis of the relationship between language and thinking in the 20th century, the Wolf Hypothesis (B.L. Whorf, 1956), is the viewpoint that language forms thinking. It consists of two parts: one is linguistic determinism, which refers to language determining non linguistic processes, that is, learning a language will change the way a person thinks; The second is linguistic relativity, which refers to the cognitive processes that are determined to be different due to language differences. Therefore, speakers of different languages think in different ways. Language and thinking form knowledge, and knowledge accumulates into culture. The vast majority of human knowledge comes from indirect knowledge created and accumulated by predecessors, and its evolution is not only at the genetic level, but more importantly, the evolution of knowledge [16, c. 32].

2. The transformation of human thinking patterns

Transition from linear thinking to non-linear thinking. In the era of artificial intelligence, with the rapid development of technology and the

explosive growth of data volume, human thinking is undergoing a transformation from linear thinking to non-linear thinking. This transformation not only reflects the need for humans to adapt to new technological environments, but also reveals that the depth and breadth of human thinking are constantly expanding. The dramatic increase in the speed of information dissemination has an impact on human thinking patterns. The rapid increase in information dissemination has greatly improved the efficiency of human knowledge acquisition. In the past, people may have had to spend a lot of time and effort collecting, organizing, and analyzing information, but now, with the help of artificial intelligence technologies such as ChatGPT and big data processing, we can obtain a large amount of information in an extremely short amount of time. This change not only changes the way we acquire knowledge, but also affects our thinking patterns. Daniel Dennett focuses on philosophical issues of thinking, consciousness, and information processing. He emphasized that the mind is an information processing system, and the increase in the speed of information dissemination undoubtedly improves our ability to process information, thereby affecting our cognition and thinking patterns [6, c. 14–27]. Nick Bostrom believes that the rapid increase in the speed of information dissemination is a natural result of technological progress, which helps humans obtain and process information more efficiently, thereby affecting our way of thinking [2, c. 57–69]. Jürgen Habermas primarily focuses on social theory and communicative behavior, but he also emphasizes the importance of communication and information dissemination in social development. The improvement of information dissemination speed is regarded by him as one of the key factors driving social progress and changing thinking patterns [23, c. 7–16]. Alvin Toffler believes that the rapid increase in the speed of information dissemination is an inevitable trend in the development of modern society. It not only changes the way we acquire knowledge, but also prompts us to adapt to new modes of thinking [10, c. 3–6].

Linear thinking is a traditional way of thinking that emphasizes the singularity, causality, and linearity of things. In the linear thinking mode, people often solve problems according to fixed logic and order, ignoring the complexity and interactivity between things. However, in the era of artificial intelligence, the problems we face have become increasingly complex, involving more and more factors, and linear thinking can no longer meet our needs. In contrast, non-linear thinking places greater emphasis on the wholeness, relevance, and dynamism of things. It breaks through the limitations of linear thinking and can handle more

complex and diverse problems. In non-linear thinking patterns, people are no longer limited to a single causal relationship, but can see the mutual influence and interaction between things, thus gaining a more comprehensive understanding of the problem. The development of artificial intelligence technology has provided strong support for the rise of non-linear thinking. Ray Kurzweil is a renowned futurist and inventor. The book «How to Create Thinking» is one of Ray Kurzweil's works, which mainly explores the changes in artificial intelligence and future thinking patterns. He actively predicts and promotes the development of artificial intelligence, while emphasizing the importance of non-linear thinking in future society. He pointed out that «when the ability of intelligent machines crosses this critical point, human knowledge units, number of links, and thinking ability will enter a dizzying and accelerating eruption state. Traditional and habitual knowledge, concepts, and common sense will no longer exist, and will be replaced by new intelligent devices and new human-machine complexes. This change will profoundly affect our way of thinking, transforming it from linear thinking to nonlinear thinking» [22, c. 75]. Generative artificial intelligence represented by ChatGPT has powerful data processing and analysis capabilities, which can process a large amount of information and data, discover patterns and patterns within it. This ability enables artificial intelligence to cope with complex problems and propose innovative solutions.

The formation process of non-linear thinking is a complex and diverse cognitive process, which usually involves multidimensional and non-linear analysis and resolution of complex problems. The process of using non-linear thinking to solve problems includes: problem reconstruction, multidimensional thinking, finding non-linear relationships, forming hypotheses and models, verifying and adjusting. The formation of non-linear thinking relies on a deep understanding of the problem, a comprehensive grasp of information, and a keen insight into complex relationships. It requires people to be able to transcend traditional thinking patterns and think and solve problems in a more open and flexible way. Among them, problem reconstruction is crucial, as people need to view the problem as a complex system composed of multiple interrelated variables. For example, how to design an effective curriculum to enhance students' innovation ability? Teachers need to re-examine the goals of curriculum design, transforming it from a single knowledge transmission to a complex system that focuses on cultivating students' abilities.

The development of artificial intelligence has prompted us to pay more attention to systematic and holistic thinking, rather than just staying at linear and singular thinking patterns. We are starting to

examine problems from multiple perspectives and dimensions, trying to find more comprehensive and in-depth solutions. Creative thinking has also become more important because we need to constantly propose new ideas and perspectives to cope with the rapidly changing world.

Transition from deterministic thinking to uncertain thinking. In the era of artificial intelligence, with the development of technologies such as big data, algorithms, and machine learning, the nature and processing methods of knowledge are undergoing profound changes. Firstly, the emergence of big data has made knowledge no longer limited to static and fixed forms, but rather fluid and dynamic. The continuous updating and changing of data means that knowledge also evolves, which challenges the stability and certainty of knowledge in traditional knowledge views. The application of algorithms and machine learning techniques makes the generation and dissemination of knowledge more dependent on specific algorithms and models. This means that knowledge is no longer just a reflection of objective facts, but is influenced by various subjective factors such as algorithm design, model selection, and data bias. Therefore, knowledge becomes more subjective and relative.

Philosophers have pointed out that the development of technology has not only changed the nature of knowledge, but also had a profound impact on human cognitive and thinking patterns. They believe that in the era of artificial intelligence, humans need to approach knowledge more cautiously, recognize the dynamics, subjectivity, and relativity of knowledge, and develop cognitive strategies and ways of thinking that are adapted to it. Luciano Floridi, as one of the leading figures in information philosophy, has conducted in-depth research on the impact of big data and artificial intelligence on knowledge and cognition. He emphasized the dynamism, subjectivity, and relativity of knowledge in the era of artificial intelligence, and advocated a more cautious and critical attitude towards knowledge [8, c. 688]. Alvin Toffler emphasized the rapid change and constant updating of knowledge, as well as the challenges this change poses to social and individual cognition [10, c. 5]. Helen Nissenbaum's work also touches on how artificial intelligence can change our understanding and use of knowledge [13, c. 141–178]. The aforementioned philosophers have all been involved in the impact of artificial intelligence on knowledge and cognition. Traditionally, people understand the world through experience, intuition, and logic, but in the era of artificial intelligence, we increasingly rely on big data and algorithms to process information. This makes our cognitive process faster, more efficient, and enables us to identify patterns and associations

in massive amounts of information. We have learned to use technical tools to assist thinking, thereby improving the accuracy and breadth of cognition.

In the era of artificial intelligence, with the widespread application of generative artificial intelligence and big data technology, human thinking is undergoing a profound transformation from deterministic thinking to uncertain thinking. This transformation not only reflects our deepening understanding of the complex world, but also reflects our wisdom in adapting to new environments and responding to new challenges. Deterministic thinking is a long-term thinking pattern formed by humans, which is based on fixed rules, logic, and causal relationships to understand and solve problems. In a deterministic thinking mode, we tend to seek clear answers, predict exact results, and rely on stable patterns to guide decision-making. However, with the advent of artificial intelligence and big data, we gradually realize the complexity and uncertainty of the world, and deterministic thinking is beginning to face challenges.

The development of artificial intelligence enables us to process and analyze massive amounts of data, discover hidden patterns and trends within it. However, these data are often filled with noise and uncertainty, making it difficult to interpret them with traditional deterministic thinking. At the same time, the application of artificial intelligence in prediction and decision-making has made us realize that even the most advanced algorithms cannot accurately predict the future. Therefore, we need to shift our way of thinking from deterministic thinking to uncertain thinking.

Uncertain thinking is a more flexible and open way of thinking that acknowledges the complexity and uncertainty of the world, and attempts to find opportunities and possibilities within the uncertainty. Tang Meiyun and Fang Xinxue pointed out that «from a methodological perspective, uncertainty has changed human thinking habits. Uncertainty thinking is beneficial for humans to better face the future. It can overcome the singularity and one-sidedness of deterministic thinking, truly reflect another real state of the world, such as disorder, randomness, fuzziness, instability, and unpredictability. It provides a new dimension of thinking for humans to handle the relationship between humans and nature, humans and society, humans and others, and humans and themselves» [14, c. 95].

Uncertain thinking is not a negative way of thinking. On the contrary, it encourages us to embrace change, be brave in innovation, and seek new opportunities and value in uncertainty. Through continuous learning and practice, we can gradually master the skills and methods of uncertain thinking, improve our adaptability and innovation

ability. The formation process of uncertain thinking is a comprehensive process involving cognition, emotion, and behavior. It requires individuals to be able to flexibly adjust their thinking methods when facing complex and uncertain situations, and accept and handle various possibilities brought by uncertainty. The following are some key stages in the formation process of uncertain thinking: cognitive awakening, acceptance of uncertainty, multidimensional thinking, and adaptive decision-making. In the face of uncertainty, people no longer pursue perfect solutions or exact answers, but make the best judgments based on current information and situations, and are always ready to make adjustments based on new information. The formation of uncertain thinking is a continuous process of learning and reflection. Individuals need to constantly summarize their experiences and lessons, analyze the effectiveness of decisions and actions in uncertain situations, and adjust their thinking patterns accordingly. Through reflection and learning, individuals can gradually improve their cognitive and coping abilities in uncertain environments.

The transformation from closed thinking to open thinking. The transformation from closed thinking to open thinking is an important progress in human thinking. This transformation reflects the expansion of our understanding of the world. The expansion of information dissemination promotes the transformation of thinking patterns. The expansion of information dissemination allows us to have access to more diverse perspectives and information. In the era of artificial intelligence, the types and forms of communication media are constantly enriching and diversifying. In addition to traditional text, images, and audio, new media forms such as video, live streaming, and virtual reality are also gradually emerging. «With the increasing formation of virtual worlds generated by technologies such as virtual reality, cloud computing, big data, and artificial intelligence, humans have built a huge virtual world on the basis of the existing real world, and their practical and cognitive methods have also undergone new changes» [30, c. 23]. John Dewey's pragmatic philosophy emphasizes the influence of experience and environment on cognition [4, c. 64–68]. He believes that people acquire knowledge and experience through interaction with the environment, and new media forms provide people with a broader space for interaction. By being exposed to more diverse perspectives and information, people can enrich their experiences and promote a shift in their thinking patterns. Marshall McLuhan, as a media theorist, believes that the media is not only a transmitter of information, but also a tool for shaping our perception and way of thinking. His

viewpoint of «media is information» emphasizes the influence of media form itself on people's cognition. The emergence and popularization of new media forms undoubtedly provide people with new ways of perception and thinking [9, c. 35]. These philosophers or theorists emphasize the influence of environment and experience on people's cognition, as well as the importance of diversity and variability in stimulating imagination and creativity.

In a closed thinking mode, people often limit themselves to their own experiences and cognition, making it difficult to think outside of a fixed framework. This way of thinking becomes increasingly inadequate in the face of the complex and ever-changing era of artificial intelligence. Open thinking has emerged, emphasizing the flexibility, inclusiveness, and innovation of thinking. In an open thinking mode, people are willing to accept new ideas and things, adept at thinking about problems from multiple perspectives and dimensions, and seeking new ideas and methods to solve problems. Firstly, open thinking helps us expand our cognitive boundaries. In the era of artificial intelligence, we need to have an open mindset, constantly absorbing new knowledge and skills to adapt to the development of the times. Open mindedness helps us unleash our potential for innovation. In the era of artificial intelligence, innovation is an important driving force for social progress. Open thinking encourages us to break free from fixed thinking frameworks, be brave enough to try new things and methods, and discover new opportunities and values.

The formation process of open thinking is a complex and profound cognitive transformation, which involves individual psychological adjustment, knowledge accumulation, experiential reflection, and continuous trial and error. The formation of open thinking cannot be separated from the accumulation and learning of knowledge. Individuals need to constantly absorb new knowledge, understand information from different fields, in order to broaden their horizons and cognitive scope. Through extensive learning, individuals can be exposed to more perspectives and ways of thinking, providing rich materials for forming open thinking.

The transformation from machine assisted thinking to human-machine collaborative thinking. The transition from machine assisted thinking to human-machine collaborative thinking is an important leap in human thinking in the development of technology. This transformation is not only reflected in the application of technology, but also profoundly affects human cognitive methods and problem-solving strategies. In the stage of machine assisted thinking, machines mainly play the role of tools, assisting humans in completing tasks such as computation, storage, and retrieval. Human beings rely on the precision and efficiency of

machines to outsource some of their thinking tasks, thereby releasing some of their cognitive load. However, this auxiliary method is still dominated by human thinking, and machines are merely tools for executing human instructions. However, with the rapid development of artificial intelligence technology, machines have gradually acquired more advanced cognitive abilities, such as learning, reasoning, and decision-making. This enables machines to no longer be just tools for executing tasks, but to engage in deeper interactions and cooperation with humans [7, c. 36]. The emergence of human-machine collaborative thinking has become a new way of thinking.

In the human-machine collaborative thinking mode, humans and machines participate in the thinking process together, each exerting their own advantages. Human beings excel in abstract thinking, innovative thinking, and emotional understanding, while machines excel in data processing, pattern recognition, and precise computation. Through human-machine collaboration, it is possible to achieve a dual improvement in the efficiency and accuracy of the thinking process.

The advantage of human-machine collaborative thinking is that it breaks the limitations of human thinking and expands the ideas and methods for solving problems. In the face of complex problems, humans and machines can analyze and reason together, seeking solutions from different perspectives and levels. This collaborative approach not only improves the efficiency of problem-solving, but also increases the likelihood of problem-solving.

At the same time, human-machine collaborative thinking has also promoted the development of human thinking. By collaborating with machines, humans can learn new ways of thinking and problem-solving strategies, thereby enhancing their cognitive abilities. This process of mutual learning and promotion helps to promote the continuous development of human thinking.

3. Challenges Faced by Human Thinking Transformation

Information overload and distraction. The era of intelligence has brought massive amounts of information and content, and people need to process more information, but the cognitive ability of the brain is limited. Therefore, information overload and distraction have become a major challenge in the era of intelligence. People may face decision-making difficulties, lack of concentration, and other issues that affect the depth and focus of their thinking. Phenomenologists such as Edmund Husserl emphasized the importance of direct experience in consciousness [19, c. 19]. His phenomenological approach focuses on how individuals directly experience the world and how they construct their understanding of the world through consciousness.

In the era of intelligence, people may be unable to focus on direct experiences due to excessive information input, which affects the clarity and depth of consciousness. This viewpoint echoes the core principle of phenomenology, which emphasizes the purity of direct experience and consciousness. Psychologists have conducted extensive research on distraction. They found that frequent information interference and stimulation can disrupt people's attention, reducing the efficiency and quality of task completion. Cognitive psychologists such as Richard Atkinson and Robert Shiffrin also support this viewpoint [1, c. 89–195]. They conducted empirical research and explored in depth the effects of information interference on attention allocation and cognitive processes. These studies indicate that when external stimuli appear frequently, people's attention is constantly interrupted, making it difficult to maintain sustained focus on the task, thereby reducing the efficiency of task completion. In addition, some psychologists have also studied this issue from the perspective of neuroscience. Michael Posner, a professor of psychology and neuroscience at the University of Oregon in the United States, focuses on studying the neural mechanisms of attention and cognitive control. His research reveals how the brain reallocates attention resources based on environmental needs, and how this reallocation affects cognitive performance [15, c. 1414]. Frequent information interference and stimulation can activate different regions of the brain, leading to the redistribution of attention resources. This redistribution consumes a significant amount of cognitive resources, making it difficult for people to focus on the current task.

Various notifications and social media in the era of intelligence are constantly attracting people's attention, making it difficult for them to maintain long-term focus and deep thinking. American educational psychologist Gagne proposed the Theory of Information Processing Learning, which emphasizes that people's ability to process information is limited. He believes that individuals need to go through a series of cognitive processing processes when receiving and processing information, including attention, encoding, storage, and extraction. In the case of information overload, people may not be able to effectively filter and integrate information, resulting in a decrease in thinking depth and focus. Cognitive psychologists Daniel Kahneman, Herbert A. Simon, and other researchers have pointed out that people are limited by cognitive resources when processing information, and cannot process large amounts of information simultaneously [12, c. 1449; 18, c. 12]. In situations of information overload, people may find it difficult to make choices, weigh the pros and cons, and make wise decisions. People may

adopt simplified strategies to process information, sacrificing the depth and breadth of their thinking. The information overload in the era of intelligence has exacerbated this phenomenon, making people more susceptible to interference from information noise and making it difficult to make rational and evidence-based decisions. In summary, researchers have explored the impact of information overload on individual thinking and decision-making through different theories and research methods. In the era of intelligence, people need to constantly process information from various channels, make decisions and choices. However, due to the increase in information volume and diversity of choices, people face greater cognitive load and decision-making difficulties. This may lead to a decrease in decision-making efficiency and an increase in mental burden.

Cognitive biases and algorithmic influences. In the era of intelligence, people's interaction with intelligent algorithms is becoming increasingly frequent, but algorithms may have some cognitive biases that affect people's decision-making and thinking patterns. For example, personalized recommendation algorithms may trap people in an information cocoon, only seeing information that aligns with their own views, thereby weakening the diversity and openness of thinking. Hannah Arendt pointed out, «Although humans have the ability to destroy all life on Earth, they are controlled by standardized, uniform, and formalized technology. Machines have replaced our thinking and judgment, and we have become mindless working animals» [5, c. 109]. Wu believes that humans are being marginalized by accelerated algorithms and have to hand over decision-making power to technology [25, c. 15]. Generative AI may weaken the user's subjective will, affect their ability to control the object of AI as a tool, and even be exploited by AI. When using traditional search engines, people need to compare, filter, and judge search results, which reflects their ability to think independently and have independent will. «ChatGPT directly generates the answer to the user's question, and most users tend to acknowledge the authority and accuracy of the answer, blindly accepting it, ignoring the possibility that ChatGPT may be telling lies seriously» [24, c. 16]. Over time, the independent thinking and critical consciousness of users based on their subjective will will be weakened, and the diversity and innovation unleashed by free will in human society will also be depleted. For example, in the field of education, assuming that students use content generated by ChatGPT without restrictions to complete assignments, without actively learning to think, this will have a profound negative impact on human thinking will and even subjectivity.

In virtual space, virtual digital humans, as technological bodies, construct users' cognition

and experience of the virtual world. However, while technology enhances certain perceptual abilities, it also technically ignores certain elements, thereby changing its overall perception of things. Taking tourism as an example, the sensory enjoyment brought by beautiful scenery and the time and energy costs and physical hardships required to reach the destination are two indispensable components of the tourism experience. Due to individual differences in height, vision, physical strength, experience, etc., everyone's experience is not entirely the same. In the so-called «cloud tourism» and «VR tourism», the lack of depth in space reduces the time and energy required for spatial movement, while technology provides a standardized perception object. Although the experience generated by virtual digital humans during the tourism process is highly embodied and immersive, only beautiful visual shock and high sensory stimulation without physical fatigue cannot bring offline users a real and complete travel experience and pleasure. When people confuse the real world with the virtual world, and even treat the cognition, emotions, and experiences of virtual digital humans as things themselves, and establish emotional and social connections on this basis, cognitive biases or deficiencies may occur.

4. Changes in human cognitive patterns

In the process of human practice, the new changes in cognitive methods are mainly reflected in the changes in human cognitive patterns. In the era of artificial intelligence, information overload has become a common problem, with a large amount of information constantly flowing into people's lives through various channels. However, the ability of the human brain to process information is limited, and excessive information can lead to cognitive overload, thereby affecting people's thinking, decision-making, and action. The cognitive load theory has important guiding significance for solving the problem of information overload in the current era of artificial intelligence. The cognitive load theory was first proposed by cognitive psychologist John Sweller from the University of New South Wales in Australia in 1988. This theory mainly explores the degree to which cognitive resources required for information processing tasks occupy the learner's existing cognitive resources (knowledge and experience) during the learning and problem-solving process. When the required cognitive resources exceed the learner's original level, negative effects such as psychological burden may arise [21, c. 257].

According to this theory, we need to screen, organize, and optimize information reasonably to reduce invalid and redundant information and lower people's cognitive load. The cognitive load theory proposes three types of cognitive loads, including intrinsic cognitive load, extrinsic cognitive load, and

related cognitive load. This provides us with specific guidance when solving the problem of information overload. For example, in response to intrinsic cognitive load, we can alleviate the cognitive burden caused by the complexity of information itself by improving individual information processing abilities, such as cultivating critical thinking and enhancing information literacy. To address external cognitive load, we can reduce cognitive load caused by improper information presentation or overly complex operations by optimizing information presentation methods and simplifying operational processes. In summary, cognitive load theory provides us with a powerful tool to solve the problem of information overload in the era of artificial intelligence.

For example, as a concentrated embodiment of artificial intelligence technology, smartphones provide users with rich functions and services, such as social media, news push, video entertainment, etc. However, these features also bring a lot of information, making users often feel information overload when using their phones. Firstly, the intrinsic cognitive load is manifested in this example as the user needing to process a large amount of information from different applications. Secondly, external cognitive load comes from the complexity of mobile interface design and interaction methods. Some mobile applications may have overly complex operating procedures and interface designs, causing users to feel confused and fatigued while using them. This not only increases the cognitive burden on users, but may also reduce their user experience and satisfaction. Users can reduce cognitive load by cultivating their information literacy and critical thinking. For example, learning how to distinguish the authenticity of information, how to effectively filter and organize information, and how to make reasonable use of fragmented time for learning and entertainment are all effective methods to reduce cognitive load.

Distributed cognition and human-machine collaboration are important concepts in contemporary cognitive science and artificial intelligence, which together provide strong support for enhancing human thinking abilities. Distributed Cognition Theory was proposed by Edwin Hutchins of the University of California in the mid to late 1980s. He cited the ideas of Vygotsky and Minsky, filling the gap in traditional cognitive views that only focus on individual level information processing and neglect the interaction between people and technology to achieve a certain activity [11, c. 174–196]. Hutchins et al.'s cognitive research went beyond the scope of individual brains and began to focus on the influence of the environment, cognitive processes, and socio-cultural factors. At the same time, they also conducted research on cognitive phenomena in

complex computing systems such as ship navigation and aircraft cockpits, attempting to understand cognitive phenomena as specific situational behaviors that occur in their work environment, thus developing into distributed cognition. This theory emphasizes that cognitive processes occur not only in the individual's brain, but also in the interactions between the individual and the environment. The distributed cognitive theory suggests that individuals expand and enhance their cognitive abilities by utilizing external resources such as tools, symbols, and others.

The human cognitive style in the intelligent era should be transformed from individual cognition to distributed cognition with human-computer integration, and use AI and the Internet to complete tasks that the human brain cannot or is not good at, so as to adapt to the complexity and uncertainty of the intelligent era. Yu Shengquan et al. proposed the concept of «cognitive outsourcing», pointing out that cognitive outsourcing is a cognitive division of labor that outsources part of human thinking activities and cognitive tasks to external intelligent devices or other organizations to complete a certain task or achieve a certain goal [28, c. 16–23]. This approach aims to improve the efficiency and quality of task completion by utilizing external intelligence and resources to compensate for the deficiencies in human cognitive abilities. Cognitive outsourcing is essentially a way of thinking that involves human-machine collaboration. External intelligence provides, organizes, and processes information, while internal cognition in the human brain generates meaning. The improvement of external cognitive efficiency can reduce cognitive load, make people's thinking more focused on the whole, structure, and value, and thus enhance their ability to handle complex problems as a whole. In recent years, the development of artificial intelligence technology has provided more possibilities for cognitive outsourcing. For example, through human-machine collaboration, the ChatGPT system can generate a high-quality teaching plan for teachers in a very short amount of time. Teachers only need to input information such as teaching content, teaching objectives, student characteristics, and teaching modes, and ChatGPT can quickly generate personalized teaching plans that meet the requirements. This makes the design process of teaching plans more efficient, allowing teachers to focus their thinking on the overall planning and teaching value of teaching, thereby further improving the efficiency and quality of teaching.

The embodied cognitive theory suggests that our cognitive activities are not just internal processes in the brain, but involve interactions and experiences throughout the body. This theory advocates that the

body plays a decisive role in the cognitive process, believing that cognition is an interactive activity based on the social environment, which goes beyond the brain and also beyond the human body itself. This theory provides us with a new perspective to understand human cognitive processes. Virtual reality technology provides us with a new way to simulate and experience different environments and situations. The combination of embodied cognition and virtual reality provides us with more possibilities. In virtual reality, individuals can experience changes in their bodies based on the availability of virtual bodies, and create psychological models or schemas based on virtual bodies. This virtual body and its body schema can create different social meanings based on context and environment. Virtual reality technology actually provides humans with a new creative tool that stimulates their spatial creativity. For example, in the game «Mini World», players can use various materials and tools in the game to fully unleash their imagination and build their own world. Among them, some materials and tools are available in the real world, while others are completely imagined, giving players great freedom and creative imagination space.

In the digital virtual cognitive environment, subjects can freely use various tools and materials in the virtual world to set up experimental conditions for simulation experiments and training, which is conducive to technological innovation and method innovation. For example, in the design of new building styles in complex landforms, professional tests such as material testing, mechanical analysis, and seismic analysis conducted through virtual environments can enable the subject to face difficult environments and dare to innovate design solutions, boldly try new technologies, materials, and construction methods, improve building rigidity, enrich building structural styles, and promote the progress of building technology. In the virtual world, cognitive subjects can work together with the assistance of assistants supported by artificial intelligence technology to complete cognitive and practical activities, avoid detours, quickly grasp the rules and skills of certain things, and improve cognitive efficiency.

The digital virtual cognitive environment provides a brand new cognitive atmosphere and environment for the subject, and the strong sense of freshness and stimulation promotes the germination of the subject's innovative consciousness. The virtual environment can be set as an open space without background, allowing cognitive subjects to focus on completing specific cognitive activities. In the virtual world, not only cognitive tools and assistants can be selected, but also cognitive scenes and environments can be selected and changed [30, c. 30]. Different cognitive subjects have

different environmental preferences. Choosing cognitive scenes and environments based on the subject's preferences can help the subject relax and integrate into cognitive activities, promoting the improvement of the subject's innovation awareness.

Souza et al. proposed «The Cognitive Mediation Networks Theory (CMNT)», which is a model of intelligence based on the notation that human beings are dealing with cognitive overload through Mediation, defined as the supplementary information processing obtained by using structures in the environment as auxiliary computational devices [20, c. 1508]. According to the CMNT, when there is the broadband introduction of a new and «disruptive» technology with unknown information processing capacity and modes of functioning, a novel form of Cognitive Mediation emergencies, with important discussions for human alignment. It is an excessive positive impact overall, giving the increase in the number and education of logical schema, mental strategies and concepts that one adds [29, c. 21]. Changes in Human Thinking Ability under the CMNT Framework: Enhanced Problem Solving Skills: The logical schema and concepts developed through understanding AI functions could improve general problem solving abilities by promoting structured thinking and the ability to break down complex problems. Critical Thinking and Evaluation: The awareness of content accumulation biases, hidden assessments, and logical fallacies can promote a critical mind set application to various sources of information and situations, encoding individuals to question and evaluate the credibility and correlation of the information they encounter.

Conclusion. In the era of intelligence, human beings not only acquire first-hand information and knowledge from practice, but also indirectly acquire the knowledge and experience of others from the Internet, and deal with these knowledge and experience together with intelligent machines. Future intelligent machines are not limited to ChatGPT type generative AI, but more advanced AI may also emerge, which can not only obtain known information and knowledge from network data, but also directly participate in some practical activities. In the era of AIGC technology, artificial intelligence has a tendency to compete with human intelligence in cognitive levels. With the rapid development of technology, human ways of thinking and cognition are also undergoing profound changes. The transformation of human thinking can be summarized as: from linear thinking to nonlinear thinking, from deterministic thinking to uncertain thinking, from closed thinking to open thinking, and from machine assisted thinking to human-machine collaborative thinking. These changes not only reflect the profound impact of artificial intelligence technology on human social cognitive

patterns, but also reflect the self adjustment and evolution of human thinking in the face of new technological challenges. The transformation of thinking usually begins with dissatisfaction with the current situation or a desire for new knowledge. This internal driving force prompts people to reflect on their existing ways of thinking and concepts, and seek change. In the process of encountering these new elements, people may experience cognitive conflicts and confusion because new information contradicts their original way of thinking. As people deepen their understanding and digestion of new elements, they gradually adjust their way of thinking. Ultimately, the trajectory of thinking transformation will manifest as a more mature, comprehensive, and in-depth way of thinking.

Bibliography

1. Atkinson R. C., Shiffrin R. M. Human memory: A proposed system and its control processes. *In Psychology of learning and motivation*. 1968. № 2. P. 89–195.
2. Bostrom N., Yudkowsky E. The ethics of artificial intelligence. *In Artificial intelligence safety and security (Chapman and Hall/CRC)*. 2018. № 1. P. 57–69.
3. Cai Shushan, Xue Xiaodi. Artificial Intelligence and Human Intelligence – A Study of Human Computer Warfare from the Perspective of Cognitive Science at Five Levels. *Journal of Peking University (Philosophy and Social Sciences Edition)*. 2016. № 4. P. 145–154.
4. Chen Zhe, Ma Lei. Situation, Inquiry, and Problem: A Preliminary Exploration of Dewey's Pragmatic Problematic Methodology. *Studies in Philosophy of Science and Technology*. 2023. № 5. P. 64–68.
5. Chen Fei. Technology and Human Existence – An Exploration of Arendt's Philosophy of Technology. *Journal of Shanghai Jiao Tong University (Philosophy and Social Sciences Edition)*. 2019. № 2. P. 108–114. doi: 10.13806/j.cnki.issn1008-7095.2019.02.010
6. Dennett D. C. Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology. Mass: *MIT press*, 2017. 219 p.
7. Epstein S L. Wanted: Collaborative intelligence. *Artificial Intelligence*. 2015. № 221. P. 36–45.
8. Floridi L., Chiriatti, M. GPT-3: Its nature, scope, limits, and consequences. *Minds and Machines*. 2020. № 30. P. 681–694.
9. Gao Huilin, Zheng Baozhang. The Impact and Development of New Media Technologies on McLuhan's Media Perspective. Beijing: *Economic Science Press*. 2022. 355 p.
10. Habermas J. Knowledge and human interests. Boston: *Beacon Press*. 1972. 368 p.
11. Hollan J., Hutchins E., Kirsh D. Distributed cognition: toward a new foundation for human-computer interaction research. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction (TOCHI)*. 2000. № 7(2). P. 174–196.
12. Kahneman D. Maps of bounded rationality: Psychology for behavioral economics. *American economic review*. 2003. № 93(5). P. 1449–1475.
13. Kissinger H., Schmidt E., Huttenlocher D. ChatGPT heralds an intellectual revolution. *The Wall Street Journal*. 2020. № 24. P. 1–11.
14. Kurzweil R. How to create a mind: The secret of human thought revealed. New York: *Penguin*. 2013. 375 p.
15. Michel P., Levy O., Neubig G. Are sixteen heads really better than one. *In Advances in Neural Information Processing Systems*. 2019. № 1. P. 14014–14024.
16. Mihail C. Roco. William Sims Bainbridge. Convergence of the Four Technologies: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology and Cognitive Science (Translated by Cai Shushan et al). Peking: *Tsinghua University Press*, 2010. 343 p.
17. Nissenbaum H. Protecting privacy in an information age: The problem of privacy in public. *In The ethics of information technologies*. London: *Routledge*. 2020. 339 p.
18. Simon H. A. The Sciences of the Artificial, reissue of the third edition with a new introduction by John Laird. Mass: *MIT press*. 2019. 230 p.
19. Souza B. C., Rangel J. F. L. B. R., Jr. Speed of processing and creativity in the digital age. *Business Creativity and the Creative Economy*. 2015. № 1(1). P. 13–21. <http://dx.doi.org/10.18536/bcce.2015.07.1.1.03>
20. Souza B. C., Silva A. S., Silva A. M., Roazzi A., Carrilho S. L. S. Putting the Cognitive Mediation Networks Theory to the test: Evaluation of a framework for understanding the digital age. *Computers in Human Behavior*. 2012. № 28 (5). P. 1508–1515. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.07.002>
21. Sweller J. Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive science*. 1988. № 12 (2). P. 257–285.
22. Tang Meiyun, Fang Xinxue. The Philosophical Interpretation of «Uncertainty» and Its Contemporary Implications. *Journal of Shantou University (Humanities & Social Sciences Edition)*. 2010. № 5. P. 95–105.
23. Toffler A. Powershift: Knowledge, wealth, and power at the edge of the 21st century. Beijing: *China times press*. 2010. 361 p.
24. Wang Yang & Yan Hai. Risk Iteration and Regulatory Innovation of Generative Artificial Intelligence – Taking ChatGPT as an Example. *Theoretical Monthly*. 2023. № 6. P. 14–24. doi: 10.14180/j.cnki.1004-0544.2023.06.002
25. Wu Guanjun. Speed and Intelligence: Triple Philosophical Reflections in the Era of Artificial Intelligence. *Shandong Social Sciences*. 2019. № 6. P. 13–20. doi: 10.14112/j.cnki.37-1053/c.2019.06.004
26. Xu Jilin. The Elf Jumping Out of the Magic Box: ChatGPT and the Dilemma Facing Humans – Illustrated by Immersive User Experience. *Exploration and Controversy*. 2023. № 3. P. 75–81.
27. Yang Qingfeng. Material Body, Cultural Body, and Technological Body – A Brief Analysis of Don Ihde's Theory of «Three Bodies». *Journal of Shanghai University (Social Science Edition)*. 2007. № 1. P. 12–17.
28. Yu Shengquan, Liu Enrui. Transformation of Smart Education. *Research on Electrified Education*. 2022. № 1. P. 16–23. doi: 10.13811/j.cnki. eer.2022.01.002.
29. Zahavi D. Husserl's Phenomenology (Translated by Li Zhongwei). Shanghai: *Shanghai Translation Publishing House*. 2007. 219 p.

30. Zhang Hong. Changes in Human Cognitive Styles in Virtual Practice. *Dongfang Tribune*. 2019. № 4. P. 23–31.

31. Zhu Zhiting, Dai Ling, Hu Jiao. High Consciousness Generative Learning: Innovation in Learning Paradigm Empowered by AIGC Technology. *Research on Electrified Education*. 2023. № 6. P. 5–14. doi:10.13811/j.cnki.eer.2023.06.001.

Summary

Sun W. The trajectory of thinking transformation in the era of artificial intelligence. – Article.

The era of artificial intelligence has led to unprecedented technological changes, which are not only reflected at the technical level, but also deeply affect the patterns of human thinking. Today, humanity begins the transition to new forms of thinking. This question is not only relevant, but also one that requires a sufficiently new understanding of the possibilities of thinking. The article is devoted to the problems of types of thinking under the conditions of technical and technological changes. The author analyzes modern scientific research, which provides information about new thinking models, based on which to set the goal of displaying, first, these models in a logical connection with each other according to the new conditions of the creation of humanity. Secondly, it tries to trace the possibilities of connections between these models and their development trajectories.

The article reveals the process of transformation from linear thinking to non-linear thinking, from deterministic thinking to indeterminate thinking, from closed thinking to open thinking and from machine thinking to joint human thinking and with the help of a machine in-depth analysis of human cognitive processes in conditions of advanced use of artificial intelligence. These changes not only reflect the profound impact of artificial intelligence technologies on human social cognitive models, but also reflect the self-adaptation and evolution of human thinking in the face of new technological challenges. The results of the study indicate that the transition from linear to non-linear thinking reveals an increase in the complexity of thinking. The transition from deterministic thinking to uncertain thinking demonstrates the fusion and innovation of knowledge. The shift from machine thinking to human-machine co-thinking demonstrates an increasingly close collaborative relationship between humans and machines. The transformation of thinking begins with dissatisfaction with the existing situation. We can use the theory of cognitive load, the theory of distributed cognition and the theory of bodily cognition to solve the problems caused by new technologies, such

as information overload, distraction and cognitive bias, promoting the development of human cognitive abilities.

Key words: thinking, thinking models, artificial intelligence, cognitive processes, cognition in virtual reality.

Анотація

Сунь В. Траєкторія трансформації мислення в еру штучного інтелекту. – Стаття.

Епоха штучного інтелекту призвела до безпрецедентних технологічних змін, які не лише відбиваються на технічному рівні, а і глибоко впливають на моделі людського мислення. Сьогодні людство починає перехід до нових форм мислення. Це питання є не тільки актуальним, але і таким, що потребує досить нового розуміння можливостей мислення. Стаття присвячена саме проблемі типів мислення за умов техніко-технологічних зрушень. Автор аналізує сучасні наукові дослідження, в яких дається інформація про нові моделі мислення, на ґрунті чого ставить мету розглянути, по-перше, ці моделі у логічному зв'язку між собою за нових умов існування людства. По-друге, намагається простежити можливі зв'язки між цими моделями і траєкторіями їх розвитку.

У статті розкривається процес трансформації від лінійного мислення до нелінійного мислення, від детермінованого мислення до невизначеного мислення, від закритого мислення до відкритого мислення та від машинного мислення до спільного мислення людини та машини за допомогою поглибленого аналізу когнітивних процесів людини в умовах поширеного використання штучного інтелекту. Ці зміни не тільки відображають глибокий вплив технологій штучного інтелекту на соціальні когнітивні моделі людини, але також відображають самоадаптацію та еволюцію людського мислення перед нових технологічних проблем. Результати дослідження свідчать, що перехід від лінійного мислення до нелінійного виявляє збільшення складності мислення. Перехід від детерміністського мислення до невизначеного мислення демонструє злиття та новаторство знань. Перехід від машинного мислення до спільного мислення людини та машини демонструє дедалі тісніші відносини співпраці між людьми та машинами. Трансформація мислення зазвичай починається з незадоволеності ситуацією, що склалася. Ми можемо використовувати теорію когнітивного навантаження, теорію розподіленого пізнання та теорію тілесного пізнання для вирішення проблем, викликаних новими технологіями, такими як інформаційне навантаження, відволікання уваги та когнітивна упередженість, сприяючи розвитку когнітивних здібностей людини.

Ключові слова: мислення, моделі мислення, штучний інтелект, когнітивні процеси, пізнання у віртуальній реальності.

УДК 008:[316.61:159.922.26]

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.2>

П. М. Білик

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-6422-5634>

аспірант кафедри теорії та історії культури

Львівського національного університету імені Івана Франка

ВПЛИВ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

*Ми не можемо здобути ідентичність чи
визнання самотійно;
це повинні зробити для нас інші.
Юрген Габермас*

Постановка проблеми. Питання ідентичності, особистісної та групової, має прямий зв'язок та вплив, або й стоїть в центрі викликів, що постають сьогодні перед людиною у все більш глобалізованому та урбанізованому світі.

Люди мігрують до міст з різних причин, однією з них є насичене соціокультурне життя і, як наслідок, можливість розширення мережі соціальних зв'язків та культурний обмін. Зважаючи на те, що міська спільнота формується різними людьми з різними культурними досвідами та уявленнями, вони витворюють нове соціокультурне поле, в якому відбувається трансформація особистісної ідентичності та формування нової групової ідентичності.

Міста продовжують змінюватись: рости, ущільнюватись, розвиватись технологічно, диверсифікуватись культурно. Жителі міст вимушені адаптуватись до цих змін, які зачіпають і їх ідентичність. Розуміння процесів формування та трансформацій ідентичності в цьому контексті є важливим для міського адміністрування, планування, розробки міських політик, створення безпечних громадських міських просторів.

Ці особливості суттєво впливають на соціальну взаємодію, створюючи нові форми зв'язку, урізноманітнюючи соціальні мережі та переформатовуючи громадські простори. Відповідно, ці зміни в соціальній динаміці впливають на особистісні та групові ідентичності, формуючи нові способи самоприйняття, приналежності до громади та культурного самовираження в міському контексті.

Мультидисциплінарний підхід (з точок зору філософії, психології, міського планування, соціології тощо) та докладне вивчення цієї теми потрібні для кращого розуміння механізмів соціальної ізоляції (індивідів чи груп), наслідки, які вони за собою несуть, та можуть наштовхнути на нові ідеї розвитку інклюзивних громад.

Місто, чи то урбанізоване середовище, постає у цій статті феноменом, що формує особистісну та групову ідентичність проявляючись у соціально-просторовому вимірі.

Метою дослідження є вивчення впливу міського середовища на індивідуальні та колективні ідентичності, а також як ці ідентичності адаптуються та трансформуються у відповідь на постійні зміни, притаманні міському життю.

Досягнути мети цієї роботи можна, виконавши кілька завдань: розглянути особливості соціальної взаємодії в містах та їх вплив на групову та персональну ідентичність, зокрема в контексті впливу глобалізації та стрімкої урбанізації; розглянути просторовий аспект у формуванні міським середовищем ідентичності; підтвердити або спростувати логічну залежність цих двох аспектів; зробити припущення про подальший вплив та появу нових викликів урбанізації та глобалізації щодо ідентичності індивіда, групи та їх взаємозалежності.

Стан дослідження проблеми. Урбанізація та глобалізація сформувала потребу у новому підході до розвитку, вивчення та управління міста. Унікальна соціальна структура та динаміка міського життя стали окремим об'єктом досліджень попервах в царині соціології (Георг Зіммель «Великі міста і духовне життя», 1903; Макс Вебер «Місто», 1921), а вже з середини ХХ ст. урбаністичні студії отримали визнання як окремої галузі знань. У період зближення академічного інтересу, фокусу урядової політики та суспільного визнання викликів і можливостей, які несе з собою урбанізація, важливими у цьому питанні стають роботи таких дослідників міста як Річард Сеннет «Користь безладу: Особиста ідентичність і міське життя» («The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life», 1970), Анрі Лефевр («Творення простору», 1974), а також Майк Девіс, Рем Колхас, Річард Флорида та багато інших.

Те, як людина реагує та піддається впливу середовища, в психофізіологічному контексті досліджує психологія середовища – вивчення взаємозв'язків поведінки, досвіду людини з її архітектурним середовищем. Проте, в ширшому сенсі, це також стає темою досліджень в сферах теорії сприйняття, пізнання, соціальної та антропологічної психології, дослідження соціальних відносин і вивчення культури [16, с. 21].

Сьогодні з питанням впливу урбанізованого середовища на формування особистісної та гру-

пової ідентичностей працює обмежена кількість дослідників. Серед останніх виданих емблематичних праць на цю тему варто відзначити «Голе місто: Смерть і життя автентичних місць» Шарон Зукін (Sharon Zukin "Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places", 2010), в якій вона досліджує зміни в міському середовищі та наслідки цих змін для особистісної ідентичності та загальної соціальної динаміки. Іншою важливою роботою є «Міська лють: Повстання виключених» Мустафи Дікеча (Mustafa Dikeç "Urban Rage: The Revolt of the Excluded", 2017), в якій він досліджує міські повстання у Франції та вплив сегрегації на ідентичність та соціальні конфлікти.

Виклад основного матеріалу. За останнє століття процес урбанізації набув зовсім інших масштабів та продовжує ставати все більш динамічним явищем. Частка населення світу, що проживало в містах, за 400 років, у період 1500–1900 рр., зросла з 4% до 17%, а вже за ще сотню років (2008 р.) перетнула позначку в 50%. Згідно сучасних прогнозів, до 2050 року вже 70% людей житимуть в урбанізованому середовищі [21].

Більшу частину своєї історії людина провела в маленьких групах, переважно поєднаних родинними зв'язками, або у спільнотах кількістю не більше ста осіб. Людська психіка розвивалась та пристосовувалась до життя з тими, чиї зовнішність, характери та звички були добре відомі. [10, с. 174] В такому соціально стабільному середовищі формувалось стійке відчуття приналежності, виразна самоідентичність. Сьогодні ж, процеси урбанізації та глобалізації призвели до того, що мережа соціальних зв'язків людини у місті сягає свого історичного піку. У 1990-х рр. ця мережа становила до 200 осіб [ii], що вже на той момент стало вагомо більшою кількістю за число Данбара, теоретичну когнітивну межу кількості осіб, з якими одна людина може підтримувати стабільні соціальні стосунки – як правило, близько 150 осіб [10]. Кількісних даних про ситуацію сьогодні немає, але можна припустити, що за останні 30 років, впродовж яких кількість міського населення у світі збільшилась вдвічі [21], ця мережа тільки зросла.

Сутність людини як соціальної істоти визначає її ідентичність, яка маніфестує в двох аспектах: особистісному, що визначає самобутність людини, та груповому, що визначає належність людини до певної соціальної групи [3, с. 7]. Залежність цих двох аспектів може бути як прямою, так і оберненою, адже вираження людиною своєї особистісної ідентичності може слугувати як засобом єднання з групою індивідів з аналогічною сукупністю уявлень про себе, так і засобом ознакування своєї іншости серед групи чужинців.

Середовище існування людини – сучасне мультикультурне місто, з його стрімким рит-

мом, величезною кількістю людей, інтеракцій, інформації та подій, специфічним архітектурним ландшафтом, масштабом, змінює принципи формування стійкої як особистісної, так і групової ідентичності.

Місто диктує нові правила соціальної інтеракції, яка скоріше характеризується поверховістю суспільних відносин та превалюванням індивідуальності [12]. Незважаючи на велику кількість засобів спілкування, людина в системі міста здебільшого є чужинцем, адже кількість та щільність населення не дає змоги знати всіх, з ким вона ділить своє середовище існування, а ритм міського життя, часто, не дає змоги достатньо поглибити ту соціальну взаємодію, яка трапляється у місті [24].

Розглядаючи найбільш уживані терміни для означення самостійної урбанізованої одиниці, до прикладу, українське «місто», грецьке "polis", англійське, на правах домінуючої мови в міжнародній науці, "city" (також латинське "civitas" та французьке "cité"), можна прослідкувати певну логічну однаковість етимологічно непов'язаних слів. Місто, споріднене з «умісний» – «спільний», «умісті» – «разом» [2], "polis" – об'єднана громада, суспільство у ширшому сенсі, "civitas", що походить від "civis", що означає «громадянин», член суспільства [19; 14, с. 193]. Всі ці терміни тією чи іншою мірою означають спільність, об'єднаність, колективність.

Аристотель вважав, що містоутворюючою першопричиною є спільна, об'єднуюча ціль – досконале і самодостатнє існування, досягнення якої уможливорює «спільність» та «взаємна приязнь», яку він назвав «епігамією» [1]. Джейн Джейкобс, американська урбаністка ХХ ст., через більш як дві тисячі років після Аристотеля, напише: «Міста здатні забезпечити щось для кожного, тільки тому, що і тільки тоді, коли вони створені всіма» [4].

Важливість соціальних зв'язків для нашого виду беззаперечна. Виживання ранніх людей значною мірою залежало від співпраці. Життя в групах забезпечувало захист від хижаків, допомогу у догляді за потомством, а також сприяло більш ефективному полюванню та збиранню їжі. Ті, хто були частиною спільноти, мали кращий доступ до ресурсів та могли отримати догляд під час хвороби чи травми. Як наслідок, люди стали до певної міри залежними від соціальних зв'язків. Більш соціальної ізоляції слугував сигналом, який спонукав людей шукати і підтримувати соціальні зв'язки, тим самим збільшуючи свої шанси на виживання [10].

Аж до індустріальної і згодом технологічної революції кооперація відігравала вирішальну роль в економічному виживанні індивіда. Історично розширені сім'ї, в яких кілька поколінь родичів жили разом, ділилися ресурсами, працюю

та обов'язками, були базовою суспільною одиницею комфортного виживання. Трансформація структури домогосподарств значною мірою пов'язана зі зростанням економічної спроможності менших сімейних одиниць упродовж останніх кількох сотень років.

В міру того, як менші сімейні одиниці набували здатності утримувати себе самостійно, поширеність нуклеарних сімей, що формуються виключно батьками та дітьми, зростала, особливо в західних суспільствах. Ця культурна зміна може вважатись як причиною, так і наслідком, іншого процесу – звернення до індивідуалізму та особистої автономії [7]. Крім того, розвиток систем соціального забезпечення, охорони здоров'я та освіти уможливило економічно комфортне життя без потреби в підтримці розширеної сім'ї [8]. Як наслідок, традиційна структура розширеної сім'ї стала менш поширеною, поступившись місцем різноманітним сімейним формам, включаючи домогосподарства з одним із батьків, бездітні пари, які також можуть досягти економічної самодостатності в сучасному суспільстві.

Технології розширили можливості досягнення людиною економічної самодостатності – сьогодні кооперація між людьми для забезпечення себе засобами виживання втрачає безумовний характер.

Водночас, розвиток комунікаційних технологій і поширення соціальних мереж, окрім появи можливості віддаленої роботи, сприяють підтримці зв'язків на величезних відстанях, що дозволяє людям змінювати місця проживання без повного розриву зв'язків з місцями свого походження [23]. Ця здатність підтримувати соціальні зв'язки незалежно від фізичного місцезнаходження створила нові форми спільнот, які є одночасно географічно розпорощеними, але глибоко взаємопов'язаними.

З іншого боку, підтримка старих зв'язків віртуально не допомагає формуванню нових персональних соціальних зв'язків та інтеграції в локальну суспільну общину. Надмірна увага до віртуальної взаємодії також може призвести до відчуття ізоляції та зниження психологічного благополуччя, що підкреслює важливість збереження балансу з віртуального з персональним спілкуванням [20].

Ще однією важливою характеристикою соціального середовища, яка впливає на формування і зміни в ідентичності індивіда, є ступінь його однорідності. Суспільні групи можна умовно розділити на гомогенні та гетерогенні за певною соціокультурною характеристикою, що включає мову, світогляд, релігійні переконання, етнічну приналежність, культурні традиції, соціальні норми та цінності тощо [15]. Гомогенна соціальна ідентичність означає схильність людей асоціювати себе з іншими людьми, які мають певні

характеристики. У гомогенних громадах може існувати відчуття спільної групової ідентичності, що сприяє формуванню почуття приналежності до групи. Прикладом таких, дещо ізольованих, нуклеарних суспільних груп можуть бути неурбанізовані поселення – населені пункти невеликого розміру та з малою чисельністю населення, низьким або відсутнім притоком нових жителів, незначною або повністю відсутньою маятниковою міграцією.

В неурбанізованому середовищі община є переважно гомогенною етнічно, за традиціями, світоглядом, перцептивними практиками, характеризується міцними соціальними зв'язками та суспільною пам'яттю. Серед деяких характерних рис таких суспільних груп є ефективна комунікація та процес прийняття рішень, їх самоорганізація (завдяки спільній мові, традиціям, культурному контексту, спільним цінностям та нормам), відчуття безпеки (завдяки сталій мережі соціальних зв'язків та відносно нечастій появі в таких групах нових членів). З іншого боку, такі суспільства мають також деякі негативні прояви: обмежена різноманітність, що може перешкоджати інноваціям, консервативність та опір змінам, соціальна ізоляція (винятковість «прийнятних» культурних рис може спричиняти маргіналізацію окремих осіб чи малих соціальних груп, які не відповідають більшості).

Міста ж за своєю природою є, зазвичай, гетерогенним соціокультурним середовищем. Це середовище ставить різні культурні контексти в позицію конфлікту, який може стати як позитивним, так і негативним фактором у формуванні більш масштабної, міської системи соціальної взаємодії.

У випадку помірної гетерогенності, через поступову появу в урбанізованому середовищі нових культурних контекстів, що сприяє частковій асиміляції та формуванню відчуття приналежності, середовище трансформує соціальний устрій поселення таким чином, що заохочує взаємодію між людьми з різними поглядами та досвідом, породжує ідентичності, які виходять за межі звичних категорій. Рівень свободи самовираження та варіація поглядів, яку уможливають міста, також зростає пропорційно розміру поселення (кількості населення, доступності сфери послуг, економічному розвитку, різноманіттю сфери зайнятості та розваг). Більша кількість мешканців міста зумовлює, з послаблення мережі міжособистісних зв'язків, яка, згідно теорії англійського антрополога Робіна Данбара, може налічувати в середньому близько 150 членів зі стабільною соціальною взаємодією (також відоме як «число Данбара»). Проте, ця відносно невелика мережа, порівняно з масштабом суспільної тканини цілого міста, результує певною анонімністю, що може звільнити людей від традиційних

соціальних обмежень, заохочуючи дослідження та вираження різних аспектів їх ідентичності [10].

Міста, які приймають різноманітність і створюють відкрите, інклюзивне, толерантне середовище, сприяють реалізації індивідів в творчій роботі та сприяють формуванню «креативного класу» – людей, зайнятих в таких сферах, як наука, технології, мистецтво та культура. Ця група відіграє важливу роль у стимулюванні інновацій та економічного зростання міст [11]. Найкращим прикладом таких міст природно є такі, що знаходяться на вищих щаблях адміністративного устрою, зокрема столиці – мегаполіси, яким характерний найвищий рівень постійної чи/та маятникової міграції, які також є, зазвичай, найбільш культурно розмаїтими поселеннями.

Незважаючи на розвиток мережі інтернет, столиці, завдяки добре розвиненій інфраструктурі, залишаються важливими ланками в світовій системі обміну інформацією. Глобальні зв'язки сприяють обміну ідеями, імпорту культурних впливів, що сприяє створенню більш креативного середовища. Концентрація представників креативного класу у столицях надає широкі можливості для утворення соціальних зв'язків, що дає змогу формувати творчі спільноти.

Проте, стрімка масштабна гетерогенізація соціокультурного середовища міста може призвести і до негативних наслідків – відокремлення (фрагментація, сегрегація) певних соціальних груп в ізольовані осередки з різним доступом до ресурсів, нерівномірним розподілом послуг, освітніми можливостями та перспективами працевлаштування, що лише поглиблює соціальну нерівність. Таким ізольованим осередкам характерна обмежена інтеграція в життя міста (прийняття рішень, суспільна репрезентація), ускладнена соціальна взаємодія, повільний або відсутній розвиток інфраструктури. Такі середовища сприяють виникненню конфліктів та можуть спричинити появу протестних рухів груп, виключених просторово та/або соціально [9].

Сьогодні міста часто демонструють яскраво виражену соціальну нерівність і просторову сегрегацію. Ці виклики взаємопов'язані з просторовою та соціальною складовими міського середовища та прямо пропорційно впливають одні на інших. На жаль, проблеми класового та середовищного розподілу та ізоляції мають переважно негативну тенденцію, що доводить низьку або повну неефективність засобів та політик, які сприяли б інклюзивності та соціальній рівності в містах.

Варто зазначити, що сегрегація у світі має неоднаковий характер, європейські міста демонструють різноманітні патерни. Наприклад, міста з високою часткою міжнародних мігрантів, такі як Брюссель, демонструють значні рівні як етнічної, так і соціально-економічної сегрегації.

Міста, що стрімко збільшуються популяційно і, відповідно просторово, показують найвищі показники росту сегрегації, найбільш показовими тут, звісно ж, будуть європейські столиці, наприклад, Париж [22].

Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що інтенсивність урбанізації та сегрегації зазвичай має пряму залежність. Сегрегація, у свою чергу, впливає на формування особистої та групової ідентичності, впливаючи як на індивідуальне самосприйняття, так і на колективну ідентичність спільнот. Цей вплив зумовлений соціальними, економічними та просторовими вимірами сегрегovanого середовища [5].

Вагомий вплив на формування як особистісної, так і групової ідентичності має також фізичне середовище проживання. Характер міського простору впливає на особистість мешканців. Існує взаємодія між фізичною міською структурою та людиною, містяни обмінюються впливом із фізичним середовищем, у якому вони живуть [13, с. 2]. Важливими тут є всі характеристики міського ландшафту, що виокремлюють його з-поміж інших та роблять впізнаваним, а отже таким, з яким можуть асоціюватись досвіди індивіда або групи: архітектурний стиль, висотність та щільність забудови, використовувані матеріали, особливості міського планування, швидкість урбанізації, громадські простори (кількість та якість), наявність природних зон (озеленення, водні об'єкти), характер міської екосистеми, міська пам'ять, а також сфера економічної залученості (туризм, промисловість) тощо.

Процеси стрімкої урбанізації та глобалізації великих міст, стандартизація практик будівництва та планування спричиняють розмиття відмінних рис та унікальних характеристик конкретних місць, які, як наслідок, стають гомогенізованими. Втрата унікальних просторових культурно-історичних атрибутів призводить до того, що різні частини міста або навіть різні міста стають перцепційно схожими. Це зменшує відчуття зв'язку людини з середовищем її існування – вулицею, кварталом, містом, та має негативний вплив на її відчуття приналежності, а отже й на сталість її особистісної ідентичності [6].

У міру того, як невизначеність середовища розвивається, окремі особи і групи можуть розвивати ідентичності, які включають елементи різних культур, та які формуються через асоціативний зв'язок з різними, раніше не співставними, контекстами. З одного боку, це може збагатити особистісну ідентичність, але також створити складнощі у підтримці цілісного відчуття себе чи спільноти.

Спектр соціо-культурних контекстів, кількість соціальних взаємодій, які дає можливість переживати урбанізоване середовище, змушує людину

обирати що з цих досвідів вважати атрибутом своєї ідентичності. Такий процес формування особистісної ідентичності передбачає формування певного нарративу. Особистісна ідентичність в малій суспільній групі неурбаризованого простору, не потребує конструкту, його формує середовище, ця ідентичність схожа на ідентичності інших навного і зрозуміла їм. Особистісна ідентичність містянина передбачає осмислення та набуває форми інтерпретації [17].

Така інтерпретаційна ідентичність дає індивіду більшу змогу до самовираження, адже включення, виключення, інтерпретація різноманітних досвідів в нарративі характеристик своєї особистості дає можливість говорити про унікальність себе як особистості. Ідея інтерпретаційної особистісної ідентичності людини у місті добре узгоджується з екзистенційною концепцією Сартра – люди постійно конструюють і реконструюють свою ідентичність через вибір, який вони роблять, та історії, які вони розповідають про себе [18]. Проте все, що є вибором, а не результатом обставин ззовні, може піддаватись сумніву та не сприяє сталості самоідентифікації, та як наслідок, може призвести до кризи особистісної ідентичності, відчуження та соціальної ізоляції, втрату відчуття приналежності. Подібно ідеям Сартра, інтерпретаційна ідентичність, що передбачає безперервний процес самовизначення, завжди матиме в своїй основі відчуття тривоги від свободи вибору, яка може бути як основною причиною, так обтяжуючим фактором у процесі формування особистісної та групової ідентичності, оскільки кожен елемент нарративу є відображенням рішення та відповідальності, яка з ним пов'язана.

Висновки. У цій статті ми намагались заглибитись у питання впливу особливостей соціально-просторових характеристик урбанізованого простору на формування особистісної та групової ідентичності та дійшли висновку, що природа соціальної взаємодії в сучасних містах призводить до формування особистісної ідентичності з якісно іншими характеристиками: не стала, а змінна, не цілісна, а фрагментована.

Також варто зауважити, що згідно нашого аналізу взаємна залежність особистісної та групової ідентичностей має обернений характер. У гомогенному неурбанізованому соціо-просторовому середовищі першою йде община, яка формує особистісну ідентичність. Людина в такому середовищі отримує відносно обмежену кількість досвідів, більшість з яких, є типовими для середовища її життя. Таке середовище, що як правило характеризується меншою популяцією, щільністю забудови, дає змогу вибудовувати якісно кращі та, у відносній кількості на все поселення, кількісно численніші соціальні зв'язки, що в свою чергу сприяє становленню чіткового відчуття при-

належності та, як наслідок, формуванню стійкої групової ідентичності.

У місті ж людина використовує набуті досвіди широкого спектру, щоб створити певну інтерпретацію особистісної ідентичності. Житель глобалізованого міста скоріше обирає, а не успадковує, елементи своєї ідентичності, а після – свою общину, формуючи тим самим свою групову ідентичність.

З впевненістю можна сказати, що соціо-просторове середовище впливає на індивіда і формування його ідентичності та залежить від характеристик цього середовища, таких як швидкість урбанізації та однорідність середовища.

Також можна зробити висновок, що тенденція до виникнення нових викликів, пов'язаних з сегрегацією, соціальною ізоляцією та іншими наслідками впливу стрімкої урбанізації не зміниться. Глобалізаційні процеси продовжуватимуть глибоко впливати на процеси формування ідентичності індивідів та груп, результируючи, імовірно, новими видами соціальних конфліктів та ускладнюючи процеси адаптації та інтеграції індивідів в нові суспільні общини.

Література

1. Арістотель. Політика. Київ : Основи, 2000. 239 с.
2. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 3. 484 с.
3. Психологія групової ідентичності: Закономірності становлення : монографія / П. П. Горностай та ін.; за наук. ред. П. П. Горностая. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2014. 252 с.
4. Джейкобс Дж. Смерть і життя великих американських міст. Київ : КЕНЕКШЕНС, 2021. 480 с.
5. Anderson E. The Cosmopolitan Canopy: Race and Civility in Everyday Life. New Work : W.W. Norton & Company, 2011. P. 3–15.
6. Augé M. Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity. New York : Verso, 1995. 130 p.
7. Bengtson V. L. Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and Family*, 2001. Vol. 63, No 1. P. 1–16.
8. Cherlin A. J. The Marriage-Go-Round: The State of Marriage and the Family in America Today. New York : Knopf Doubleday, 2010. 271 p.
9. Dikeç M. Urban Rage: The Revolt of the Excluded. New Haven : Yale University Press, 2017. 288 p.
10. Ellard C. Places of the Heart: The Psychogeography of Everyday Life. New York : Bellevue Literary Press, 2015. 362 p.
11. Florida R. The Rise of the Creative Class. New York : Basic Books, 2019. 512 p.
12. Föllmer M. The sociology of individuality and the history of urban society. *Urban History*. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. Vol. 47, No 3. P. 311–326.

13. Jennings B. The Relationship between Social Cohesion and Urban Green Space: An Avenue for Health Promotion. *International Journal of Environmental Research*. 2019. Vol. 16, No 3. P. 14.

14. Jianping Yi. 'Civilization' and 'State': An Etymological Perspective. Beijing : Social Sciences in China Press, 2012. 197 p.

15. Kruczkowska J., Mirowska P. Diversity and Homogeneity: The Politics of Nation, Ethnicity and Gender. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2016. 198 p.

16. Lang J. Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design. New York : Van Nostrand Reinhold, 1987. 278 p.

17. Ricoeur P. Narrative Identity. *Philosophy Today*. 1991. Vol. 35, No 1. P. 73–81.

18. Sartre J.-P. Being and nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology. London : Routledge Classics, 2003. 688 p.

19. The Oxford English Dictionary. Oxford : Oxford University Press, 2014. Vols. III, XIX.

20. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. New York : Basic Books, 2011. 384 p.

21. UN Revision of the World Urbanization Prospect 2018. Department of Economic and Social Affairs. 2018. 103 p.

22. Urban Inequality and Segregation in Europe and China: Income Inequality and Residential Segregation in European Cities / Tammaru T. and others. Berlin : Springer, 2021. P. 39054.

23. Wellman B. Physical place and cyberplace: The rise of personalised networking. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2001. Vol. 25, No 2. P. 227–252.

24. Wirth L. Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*. 1938. Vol. 44, No 1. P. 1–24.

Анотація

Білик П. М. Вплив міського середовища на формування особистісної та групової ідентичності. – Стаття.

Спираючись на перспективи філософії культури та соціології, ця стаття розглядає питання того, як міське середовище формує індивідуальну та колективну ідентичність, а також переосмислює соціальні взаємодії. Вивчаючи трансформаційні процеси, каталізатором яких є урбанізація, а також порівнюючи процеси формування ідентичності в урбанізованому та неурбанізованому середовищі, це дослідження сприяє глибшому розумінню складної взаємодії між містами, культурою та формуванням ідентичності.

В статті піднімаються питання соціальної ізоляції та інтеграції, сегрегації, соціального конфлікту з точки зору філософії, соціології, психології, антропології, міського планування, адже має на меті краще зрозуміти механізми цих проблем, їхні наслідки та їх зв'язок з процесом формування ідентичності індивіда.

В цій роботі додатково розглядається просторовий аспект формування ідентичності, оскільки фізичне середовище створює унікальні умови для цього процесу. Дослідження підтверджує логічну залежність між соціальною взаємодією та просторовим контекстом у формуванні ідентичності.

Дослідження ставить питання про відмінність взаємного впливу особистісної та групової ідентичності у місті у процесі їх формування. Виявлено протилежну послідовність впливу особистісної та групової ідентичності одна на одну залежно від середовища, в якому відбувається процес – урбанізоване або ні.

Висновки підкреслюють подвійний характер впливу урбанізації на формування особистісної та групової ідентичності. З одного боку, різноманітне і динамічне міське середовище сприяє інклюзивності, творчості та інноваціям, що проявляється у зростанні «креативного класу» в культурно різноманітних містах. З іншого боку, швидка урбанізація може призвести до соціальної фрагментації та сегрегації, поглиблюючи соціальну нерівність і призводячи до соціальних конфліктів та виключення.

Це дослідження підкреслює потребу в інклюзивній міській політиці, що сприяє інтеграції та справедливому доступу до ресурсів, і яка має важливе значення для використання потенціалу міського розмаїття в умовах стрімкої урбанізації та глобалізації.

Ключові слова: урбанізація, глобалізація, ідентичність, місто, соціальні зв'язки, особистісна ідентичність, групова ідентичність.

Summary

Bilyk P. M. The influence of the urban environment on the formation of personal and group identity. – Article.

Drawing on the perspectives of cultural philosophy and sociology, this article examines how urban environments shape individual and collective identities and redefine social interactions. By examining the transformative processes catalysed by urbanisation and comparing identity formation in urban and non-urban environments, this study contributes to a deeper understanding of the complex interplay between cities, culture, and identity formation.

The article raises issues of social exclusion and integration, segregation, and social conflict from the perspectives of philosophy, sociology, psychology, anthropology, and urban planning, with the aim of better understanding the mechanisms of these problems, their consequences, and their relationship to the process of identity formation.

This paper additionally examines the spatial aspect of identity formation, as the physical environment creates unique conditions for this process. The study confirms the logical relationship between social interaction and spatial context in identity formation.

The study raises the question of the difference in the mutual influence of personal and group identities in the city during their formation. It reveals the opposite sequence of influence of personal and group identities on each other depending on whether the environment is urbanised or not, offering new insights into the urban versus non-urban identity formation process.

The findings emphasize the dual nature of urbanisation's impact on individual and group identity formation. On the one hand, diverse and dynamic urban environments foster inclusiveness, creativity, and innovation, as manifested in the growth of a "creative class" in culturally diverse cities. On the other hand,

rapid urbanisation can lead to social fragmentation and segregation, deepening social inequalities and leading to social conflict and exclusion, thereby highlighting the complexities of urban growth.

This study highlights the urgent need for inclusive urban policies that promote inclusion and equitable access

to resources, which are essential to harness the potential of urban diversity in the face of rapid urbanisation and globalisation.

Key words: urbanisation, globalisation, identity, city, social connections, personal identity, group identity.

Замініть, будь ласка, Len T. V. на Lien T. V. с. 263 і 139.

УДК 1+3

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.3>**Л. В. Діденко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1734-0055>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії гуманітарних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

НЕРІВНІСТЬ: СОЦІО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСНОВКИ

Зауваги: 1) *пунктуаційна* – авторські, тобто мої власні, роз'яснення у тексті подані через {...}; уточнення марковані через (...); 2) *антропонімна* – усі імена-та-прізвища транслітеровані за фонетичним підходом зі збереженням автентичних подвоєнь та подані у тексті за першою згадкою у форматі «антропонім українською {антропонім мовою оригіналу та/або англійською}»; 3) *мовно-цитувальна* – деякі думки мислителів (переважно з україномовних перекладів) наведені відповідно до видання, хоча у них можуть бути наявні окремі «лінгвоогріхи» (тобто: використані не завжди «суто українські слова та вирази»).

Світ сьогодні: який він? З одного боку, він залишився тим само, проте, з іншого боку, він вельми відчутно оновився {порівняно з попереднім століттям}. З-поміж узвичаєних феноменів (речей, явищ, процесів) виникають нові – недостатньо пізнані. Особливостями сучасності постають множинність й варіативність: у просторовості вже не завжди функціонують універсальні механізми виникнення, формування і відтворення феноменів. Нинішній світ – постійнооновлюване середовище багатоманітних викликів і полівекторних можливостей їх подолання. Домінуючим викликом є нерівності, якими характеризують людей, території, країнові суспільства тощо. У світі безліч різних типів, видів і форм нерівностей: поряд з давно відомими виникають й ті, що потребують дослідження {як окремого, так само й комплексного}.

Постановка проблеми та проблемоокреслення. За твердженням англійського вченого Ентоні Аткинсона {Anthony V. Atkinson}, нерівність постає однією з наріжних проблем публічних та науково-практичних дискусій [10]. Проблема нерівності нині викликає найбільшу кількість занепокоєнь людини, народу країни і людства загалом, оскільки є перешкодою на шляху до щасливого життя. Нерівність наявна в кожній сфері/секторі/сегменті життєдіяльності антропоодиниць. Власне тому сучасний світ – XXI ст. – постає мультиаспектним «простором прояву» нерівностей {передусім щодо різності рівня та якості життя людей і/або соціальних груп}. Поліпшення життя антропоодиниць залежне не стільки від «коректного розуміння/

виглумачення» нерівності, скільки від усвідомлення її сутності – чому (чи радше для чого) вона виникла та досі не викорінена.

Тему пропонованого дослідження актуалізує не тільки окреслена вище проблема, але й майбутнє людства, що «може моментно переокреслитися» через відсутність превентивизування (тобто пом'якшення, зменшення та/або – в перспективі – усунення) нерівності загалом та/або її сферних/секторних/сегментних проявів зокрема.

Аналізування й узагальнення вітчизняних та закордонних досліджень, присвячених розумінню і динаміці нерівності в країні (окремої людини, групи людей) та у світі загалом, уможливають такі висновки: 1) впродовж переважної частини XX ст. проблеми нерівності не тільки не розв'язували – їх навіть рідко піднімали як в теоретичному, так і в практичному аспектах; 2) вже з останньої чверті XX ст. – початку XXI ст. публікації про нерівність з'являються частіше, посилюється актуальність та активність її дослідження, проте акценти таких розробок залишаються у «колі розвинених (багатих) західних країн» – Великої Британії, Данії, Канади, Німеччини, Норвегії, США, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Швеції тощо {щоправда, більшість таких розвідок зводилось і донині зводиться до економічного аспекту, тобто до розглядання нерівності через (пере)розподіл доходів у таких головних її показниках-вимірниках, як валовий внутрішній продукт (ВВП) та/або внутрішній дохід (ВД), ВВП і/або ВД на одну особу країни, коефіцієнт Джинні тощо}; 3) в Україні кількість досліджень нерівності так само збільшується в означений період, особливо в перших десятиліттях XXI ст. {хоча не в таких масштабах і не такими темпами як у названих західних країнах; про це свідчать комплексні теоретико-практичні праці (монографії) та міжнародні наукові і практичні конференції, симпозиуми і конгреси, присвячені дослідженням нерівності у країновому просторі}; 4) в деяких країнах світу вже натепер прискорився рух у бік зменшення рівня нерівності та її негативного впливання на якість життєдіяльності людини і більшої частини локального населення.

Рівень розробленості теми є середнім: дослідження проводять, але їх результативність не для

усіх постає допоміжною {тобто: у теоретичних розробках тема нерівності превалює, натомість практичний бік потребує часу для опрацювання проміжних експериментальних результатів та їх «локального впровадження» для «вирівнювання нерівності»}. На особливу увагу заслуговують публікації сучасних закордонних (Ентоні Аткинсон {Anthony B. Atkinson}, Бранко Міланович {Branko Milanović}, Амарт'я Сен {Amartya Sen}, Джозеф Стигліц {Joseph Eugene Stiglitz}, Йоран Терборн {Göran Therborn}, Едмунд Фелпс {Edmund S. Phelps}, Жан-Поль Фітуссі {Jean-Paul Fitoussi} та інші) і вітчизняних (Лариса Діденко {Larysa V. Didenko}, Наталія Коваліско {Natalia Kovalisko}, Ольга Куценко {Olga Kutsenko}, Елла Лібанова {Ella Libanova}, Валерій Новіков {Valery Novikov}, Юлія Серєда {Yulia V. Sereda} та інші) учених. Вони досліджують нерівність і як філософське поняття/явище, і як економічне, і як соціологічне, і як культурне, і як соціальне. Проте нині можна говорити про виокремлення декількох тенденцій: 1) вчені ХХІ ст. приділяють особливу увагу саме соціальним нерівностям; 2) розгляд нерівностей вже не обмежений «моновектором», радше передбачають поліаспектний підхід у розгляді їх природи та проявів. Друга тенденція формувалась закономірно через розгляд нерівностей у соціопросторі: вони поняттєво, явищно, процесно, феноменно не належать до якоїсь однієї науки, оскільки потребують системного і глибокого міждисциплінарного дослідження {тобто філософами, культурологами, політологами (особливо практиками), соціологами, економістами (теоретиками і практиками) та вченими інших галузей знання}. Тому у презентованій статті моя візія інакша: нерівність – це крос-дисциплінарний концепт, що характеризується філософськими, культурними, соціологічними, економічними та іншими вимірами.

Мета дослідження: обґрунтувати сутність нерівності. Реалізування даної мети передбачає дослідницькими завданнями щодо нерівності: виявити її джерело; розмежувати практикову та теорійну частини її розуміння; розглянути контексти філософських розмірковувань щодо неї; окреслити сутнісні параметри (не)рівності через дуальність розгляду – з боку керманіча та з боку кермованого; наголосити на утрудненнях її дефініціювання; зауважити її терціарне витлумачення (як феномена, як процесу, як стану) та визначити оптимальний підхід до її розуміння.

Методологію пропонованої розвідки вибудовано на поєднанні методів та принципів. Головними *методами*, застосованими у дослідженні, є розмірковувальний, феноменологічний, реконструювальний, аналізувальний, синтезувальний, герменевтичний, компаративний, прагматичний тощо. З-поміж головних *принципів* – історизму,

цілісності, умовної об'єктивності, обґрунтованості, ситуативності, причинності, плюріверсності підходів, міждисциплінарності тощо.

Результати дослідження презентовані у тематичних пунктах та авторських розтлумаченнях із апелюванням до ідей минулого та сучасного.

Засновки щодо нерівності вкорінені аж ніяк не у тексти мислителів минулого, а радше походять з природи {виживе «...іший»: тобто сильніший, витриваліший, метикувальніший тощо}. Зі з'явою людини відбувається не тільки «обставинне адаптування» кожного антропостворіння до первинних умов існування, але і їх «ситуативне вирізняння» через індивідуальні особливості. Власне, розуміння нерівності та її сутності в «антропопросторі» має бути розмежоване на *практикувальну* і *теорійну* частини.

Практикувальна частина розуміння нерівності умовно з'явлена від моменту першого вирізняння антропоодиночності з-поміж собі подібних через «обставинну випадковість»: у критичній ситуації рішеннянеприймання з'явилося «спонтанно» {для інших рішення видалося несподіваним, але когнітивні процеси у кожного з нас відбуваються за індивідуальними параметрами, які ми не завжди фіксуємо та покроково прослідковуємо}, що зумовило його/її перевагу порівняно з іншими. Від даного моменту формуватиметься ранжування, яке узвичаєно на сторінках історії та соціодосліджень фіксоване як «суспільний поділ праці». Гіпотезую: первинна антропонерівність була закономірною – за природними показниками у діях людина виявляла свої знання-навички-вміння, які потім розвивала до майстерності. Проте з плином часу ресурсність {як зовнішня, тобто майнова, так само і внутрішня, тобто можливість-розвивальні здібності антропоодиночності} почали штучно блокувати задля цілком прагматичного посилення нерівності, що спрощувало управління масами.

Логічно припустити, що *теорійна частина розуміння нерівності* закономірно виникатиме саме у ці часи – коли деякі антропоодиночності отримали право керманити {через родинну приналежність, зручність впливання, випадковість тощо} без особливих натяків на «прийнятну для народу та країни результатність». Вона теж уможливлена цілком свідомо задля обґрунтування необхідності нерівності: щоб кермані не «вибивалися з кола покори», а керманічі мали менше клопоту з управлінням (як на державному рівні, так і в особистих взаємодіях).

Подальший текст дослідження узалежнений від «вихідних локаційних контекстів» – ідей Платона {Πλάτων / Plato}, Арістотеля {Αριστοτέλης / Aristotélēs}, Джона Лока {John Locke} та Григорія Сковороди {Григоріі Skovoroda}. Я не тяжію до розгляду виключно теорійної та/або практичної

частин розуміння нерівності. Радше «вихідні локаційні контексти» сприяють векторуванню думки співмірно викликам сьогодення задля з'ясування сутності нерівності і віднайдення оптимального розв'язку (або декількох) щодо зменшення її впливу на окрему антропоодиночку. Хоча колега та читальникам може видатися, що пропонований текст акцентує увагу здебільшого на розгляді саме теорійної частини розуміння нерівності (хоча у розмірковуваннях можуть проглядатися апелювання й до практичної частини, яка з плином часу не зазнала кардинальних змін) з мислителями та авторським аргументуваннями.

Поняття «нерівність» використовують здавна: ним послуговуються теоретики і практики – мислителі, вчені, викладачі вишів, фахові дослідники та мультидисциплінаристи. Згадки слова «нерівність» наявні у головних текстах трьох вихідних локацій філософування – Китаї, Індії та Греції. Проте думки щодо неї та вельми неоднозначні спроби «сутнісного розв'язання» проблеми нерівності прослідковувати далеко не у всіх мислителів попередніх епох. Зауважу: питання нерівності існувало здавна, але спроб мінімізування відчуженості її впливу було набагато менше.

Пропоновані у попередні епохи-й-періоди **філософські вектори розуміння нерівності** постають трьома щаблями її витлумачення на європейських теренах. *Перший щабель* розгортався у межах Давньогрецької Античності через мислителів спроби «обмежити»/«звести» (не) рівність до чеснот та/або чеснотності (Платон, Арістотель), а також узалежнити її від виду справедливості (Арістотель). *Другий щабель* можна вважати умовно найвдалішою спробою на Європейських теренах долання нерівності через поширення християнства (у межах патристики та схоластики), оскільки всіх «зрівняли» через ідею первісного гріха {як антроповідкритості до зла} (Аврелій Августин), яку долали хрещенням малят {як «отримання» своєрідного захисту від Вищої Сутності за не-індивідуально-скоєний гріх, а за «успадковану гріховність» від Адама та Єви} і праведним життям {згідно християнського віровчення – усі наміри та вчинки вірян мають бути спрямовані до блага/добра}. Проте свобода волі уможлиблювала утруднення для кожної антропоодиночки: вона могла «піти шляхом спокуси» (й отримати «миттеву насолоду з гіркими наслідками спокути») або утриматися від спокушання через «нормові дії» (думки, слова, вчинки) згідно християнського віровчення. Тільки є нюанс: поки антропоодиночка сама приймає рішення, її нерівність може бути «утримана» (нею самою) на мінімальних показниках; проте якщо інші запровадять штучні норми під «пуристичними гаслами» для антропоодиночок (наприклад, феномен іспанської інквізиції XV ст.), то нерівність

посилуватиметься. У другому випадку нерівність просто набуватиме інакших форматів, проте не викорінюватиметься. *Третій щабель* виник під впливом Ренесансних тенденцій антропоцентризму. Саме завдяки цій основі формована епоха модерну з акцентами на пошук методологічних основ дослідження природи та людини задля розуміння світу. Локаційні відмінності вирівнюються, що уможлиблює паралелізування ідей Джона Лока (щодо природного паритету та «вихідної нерівності») й Григорія Сковороди (щодо двоїстості людини з демаркативами зовнішньої та внутрішньої), а також індивідуальним наповненням останньої).

Давньогрецькі контексти (не)рівності: дві візії пропорційності. Поліс – особливий простір, витворений його представниками для себе і наступних поколінь. Дуальний розгляд усіх феноменів спрощував переліки утруднень, що виникали перед мислителями через «моментну неможливість» однозначного розтлумачення досліджуваного феномена. «Полісне дослідження» сприяло спершу виявленню властивого та відмінного, щоб потім сформувати «точки оптимуму» у поясненні сутності пізнаваного.

Давньогрецькі мислителі Платон та Арістотель у своїх текстах міркували щодо «рівне»/«нерівне» та «рівність»/«нерівність». Якщо Платон послуговувався діалогічною формою презентування своїх міркувань у текстах «Держава» [6] та «Закопи» [11], то Арістотель дотримувався формату «напучувального розмірковування» у тексті «Нікомахова етика» [1]. Їхні візії щодо (не) рівності мають не тільки відмінне, але і спільне: обидвоє вибудовували своє розуміння через осмислення сутності «комплектованих понять» – «справедливість» й «несправедливість», «чесність» й «нечесність», «законність», «незаконність» й «протизаконність».

Платон вустами Сократа окреслював однією з важливих чеснот людини саме справедливість: яка постає «...мудрістю і доброчесністю...» [6, с. 36 {351A}], а також може називатися «гідністю душі» [6, с. 40–41 {353E–354C}]. Доброчесність є чотиричастинною єдністю-і-тотожністю мужності, розсудливості, справедливості й мудрості/розумності [11, с. 464–466 {964e–965e}]. Тому мислитель наголошував: «...ми шукаємо справедливість, річ – дорогоціннішу за багато скарбів золота» [6, с. 18 {336E}]. Саме таке її розуміння сприяло виявленню рівності-нерівності.

На думку Платона, нерівність (а не рівність) є значущою у створенні і розбудові держави. Але нерівність він не абсолютизував. Мислитель стверджував: нерівність існує між справедливими, або щасливими, людьми і несправедливими, або просто жалюгідними, людьми – «якщо в державі шанують багатство й багатіїв, то почи-

нають менше цінувати добродетель чеснотливих людей» [6, с. 247 {551A}], «а люди завжди прагнуть того, що в ціні, і нехтують тим, що не цінується» [6, с. 248 {551A}]. Тобто між «багатіями» і «добродетельними людьми» виникає прірва: перші навіть не відають що таке добродетель, а другим достеменно відомо що таке справедливість, гідність і чеснота, мудрість і добродетель загалом. Платон зауважував: «наскільки більше вони {тобто: багаті} цінують гроші, настільки ж менше шанують добродетель» [6, с. 247 {550E}]. В такій державі вимірюють усе грішми, поцінують «багатіїв», людей з «майновим цензом», керманять там саме багаті, більшість котрих навіть не розуміються на управлінні, але не бідні, чимало з яких мають «найкращі здібності у тій справі» [6, с. 248 {551C}]. І далі: «Держава такого типу, без сумніву, не може бути єдиною, вона ніби складається з двох держав: одна для бідних, а друга – для багатих; хоча вони й житимуть у одній і тій же місцині, проте завжди один до другого ставитимуться вороже» [6, с. 248 {551D}]. А це ще один з наслідків нерівності між багатими і бідними громадянами полісу. Вустами Сократа Платон стверджував ще й таке: «...не від грошей створюється добродетель, а від добродетелі бувають у людей гроші та всілякі інші блага, як у приватному, так і в громадському житті» [5, с. 31 {30B}], а відповідно слід турбуватися не «...про гроші, аби мати їх якомога більше, про славу й почесні, а натомість про розум, істину...» [5, с. 31 {29E}], «...про душу, щоб вона була якнайкраща...» [5, с. 31 {30B}] – справедлива, розсудлива, мужня і мудра.

Платон розглядав рівність і нерівність через геометрію {тобто через (не)рівність (не)добродетелі та (не)чеснот} й через арифметику {тобто через лічбу, парне/непарне, (не)рівність міри, ваги, числа [6; 11, с. 206–208 {757b–758d}, с. 281–286 {817e–820e}]}]. Він наголошував: «геометрія – це пізнання буття вічного» [6, с. 223 {527B}], «... вона пориває душу до правди...» [6, с. 223 {527B}]. І далі: «...рахування й арифметика цілком і повністю стосуються числа...» [6, с. 221 {525A}], саме вони (як і геометрія) «ведуть до правди» [6, с. 221 {525B}], допомагають «...осягати сутність, а не топиться у світі явищ, що постають і гинуть...» [6, с. 221 {525B}], схиляють «душу користуватися самим розумом задля осягнення істини» [6, с. 222 {526B}]. Окрім того, він стверджував: для нерівних рівне стало би нерівним, якщо б не була дотримана належна міра [11, с. 206–208 {757b–758d}]. А також щодо спрямованості знання: хибноспрямовані досвідність та знання-щодо-багато-чого є більшою карою, аніж неосвіченість [11, с. 284 {819a}]. Поряд з рівністю-нерівністю міри, ваги, числа Платон розмірковував й щодо геометричної рівності-нерівності, яку він вважав «найістиннішою і найкращою». Він зауважував: останню

нелегко самостійно углядіти будь-якій людині [11, с. 206–207 {757b–c}] – це може і має зробити хтось інший (можливо, навіть хтось сторонній). Ця (не)рівність постійно змінюється, оскільки залежить від (не)добродетелі, (не)гідності і (не)чеснот, які у більшості людей не є постійними. І далі: людям її надається завжди небагато, але вона {геометрична рівність} створює всі блага. Більшому вона надається більше, меншому – менше, кожному дарує те, що співмірно його природі. Особливо велику шану віддає вона завжди найдобродетельнішим людям; протилежне ж вона відповідно надає тим, хто менше досяг в добродетелі і вихованості [11, с. 206–207 {757b–c}].

Саме це, з погляду мислителя, уможливило поділ людей на багатих і бідних, на добрих і недобрих, на державників і простих мешканців полісу, на філософів і нефілософів та ін. А тому Платон зауважував: «...існує величезна різниця між тим, хто має відношення до геометрії, і тим, хто не має» [6, с. 223–224 {527C}], тобто між людьми багатими золотом і щасливими людьми, тобто багатими «добродетельним і розсудливим життям» [6, с. 216 {521A}]. Між такими людьми є глибока нерівність, яка постійно існуватиме. Щоправда, ці нерівності не усунути повністю – їх можна зменшити або пом'якшити тільки тоді, з розмірковувань Платона, коли люди будуть щасливими (тобто житимуть за гідністю і чеснотами, творитимуть добро – для інших людей, для мешканців усього полісу, для держави загалом), а не убогими і спраглими особистого благополуччя через доступ до загального добра [6, с. 216 {521A}]. Адже: людина, котра хоче бути щасливою, має не прагнути до збагачення, але бути багатою, зберігаючи справедливість і розсудливість [11, с. 347–349 {869e–870e}].

Арістотель – так само як і Платон – у поясненні (не)рівності виходив із (не)справедливості. А справедливість він витлумачував через добродетель [1, с. 193]. Учень Платона стверджував: справедливість – це «не частина добродетелі» [1, с. 195], це «повна добродетель, але не сама по собі, а у відношенні до іншого» [1, с. 193]. «Повна ж вона тому, що, володіючи добродетельстю, можна користуватися нею і щодо іншого, а не тільки для себе самого: адже багато є здатних використовувати добродетель на свої власні справи, але не на справи інших» [1, с. 193]. Він згадував: «...справедливість часто вважають найбільшою з добродетелі...» [1, с. 193], оскільки остання – це «справедливості золоте обличчя» [1, с. 193]. Проте мислитель зауважував: справедливість не можна зводити тільки до добродетелі, оскільки вона є багатозначним поняттям. А якщо багатозначне «справедливе», то багатозначна і його протилежність – «несправедливе» [1, с. 191]. Тому Арістотель по-різному витлумачував справедливість:

через законність і рівність, наприклад. На його думку: якщо не переступати закон, не нехтувати ним, то справедливість є законною. Іншими словами: «справедливе – це законне і рівне» [1, с. 191], а несправедливе {те, що не є добродетістю і не базується на законі} – «протизаконне і нерівне» [1, с. 191]. Тому для мислителя справедливість – це «...те, що для взаємовідносин у державі створює і зберігає щастя, і все, що його складає» [1, с. 193], тобто «...щасливе життя – це життя по добродетісті» [1, с. 443], яке «...пов'язане з наполегливими зусиллями...» [1, с. 443]. Проте він ще зауважував: якщо рівне і законне тотожні, то «...нерівне і протизаконне не тотожні, але розрізняються як частина по відношенню до цілого (адже все нерівне – протизаконне, але не все протизаконне – нерівне)...» [1, с. 197].

З наведених аристотелевих розмірковувань можна дійти висновків: 1) справедливість як добродетістю і мудрість спричинює рівність і законність, а несправедливість як негідність і нечесність – нерівність і незаконність; 2) справедливість і рівність уможливають моральне та щасливе життя, добро, а несправедливе і нерівність зумовлює його протилежність.

Арістотель стверджує: «...існує декілька [видів] справедливості...» [1, с. 197]. «Один вид окремої справедливості та узгодженого з нею справедливого пов'язаний з розподілом почестей, багатства і всього іншого, що може бути поділено між співгромадянами певного державного устрою (саме серед них один у порівнянні з іншим може мати як нерівну, так і рівну [частку]). Інший [вид] – направний при взаємному обміні» [1, с. 199]. Наразі йдеться про розподільну справедливість, яка співпадає з добродетістю, і про зрівняльну справедливість, яка пов'язана з самохідним і несамохідним обміном.

Розподільна справедливість має «...враховувати певне достоїнство, щоправда, “достоїнством” не всі називають одне і те ж, але прихильники демократії – свободу, прихильники олігархії – багатство, інші – благородне походження, а прихильники аристократії {кращі люди, морально досконалі, громадяни полісу} – добродетістю» [1, с. 201]. Ця розподільна справедливість базована на геометричній рівності. Справедливе в розподілі суспільного завжди узгоджується геометрично, «... (бо й тоді, коли розподіляють спільне майно, розподіл буде відповідати тому ж самому відношенню, у якому знаходяться один до одного внески [учасників]), а несправедливе, протилежне цьому справедливому, полягає в непропорційності» [1, с. 203]. Наразі важливо зазначити: жодне благо не розподілюване довільно, а на основі належної і справедливої міри, якою постає визнана і справедлива частка достоїнства/добродетісті. Якщо міра невизнана і/або

несправедлива, то матиме місце несправедливість та несправедливе, непропорційність і непропорційне, а значить – нерівність. Отже, справедливе – це пропорційність і рівність, а несправедливе – непропорційність і нерівність.

Натомість зрівняльна справедливість базована на арифметичній пропорції, за якою люди рівні: їхні якісні особливості (достоїнства, чесноти, заслуги, посади тощо) не враховуються. Адже прирівнюються не люди (вони рівні за природою і законом), а об'єкти обміну [1, с. 203, 205] – наприклад, вино і/або хліб, фрукти і/або зерно тощо. За Арістотелем, обмін має здійснюватися на основі справедливої міри, якою постає потреба. Остання «...все зв'язує разом, бо, не будь у людей ні в чому потреби або май потреби вони по-різному, тоді або не буде обміну, або він буде не таким [тобто не справедливим]» [1, с. 211]. Тоді обмін був переважно товарним: один товар обмінювався на інший у певній кількісній пропорції. З часом замість потреби як міри обміну «...по загальній домовленості з'явилася монета; тому й ім'я їй “номісма”, що вона існує не за природою, а по встановленню і в нашій владі змінити її або вивести з ужитку» [1, с. 211]. Наразі «...монета служить нам як би заставою можливості обміну в майбутньому, якщо виникне потреба, бо треба, щоб у того, хто приносить [гроші], була можливість придбати [на них що-небудь]» [1, с. 213]. Ба більше, монета (гроші) уможливує розрив обміну в часі і просторі. Таким чином, «...монета, немов міра, роблячи речі сумірними, прирівнює; і як без обміну не було б [суспільних] взаємин, так без прирівнювання – обміну, а без сумірності – прирівнювання» [1, с. 213]. Обмін, здійснюваний не за належною і несправедливою мірою, спричинює порушення справедливого, а значить – нерівність. Отже, справедливість базована на принципі сумірності, а порушення останнього призводить до несправедливості і нерівності загалом.

Арістотель так само досліджував «взагалі справедливе» і «справедливе державне» [1, с. 215–225]. «Взагалі справедливе» розглядали подвійно {ще з часів Арістотеля}: 1) як поведінку щодо інших згідно діючих норм, звичаїв або суспільної думки; 2) як залежне від ситуації {учасників та параметрів їх відносин – залежності, підпорядкованості, рівності тощо}. Натомість «справедливе державне» «...стосується тих, що беруть участь у суспільному житті задля самодостатнього буття, вільних і рівних пропорційно або арифметично» [1, с. 215, 217].

Таким чином, головною причиною виникнення та поглиблення нерівності постає порушення, за Платоном, геометричної рівності (рівності добродетей – мужності, розсудливості, розумності, справедливості) та арифметичної рівності (рівно-

сті міри, ваги, числа), а, за Арістотелем, – геометричної та арифметичної пропорційності.

У межах патристики та схоластики контекст розгляду нерівності був неоднорідним. З одного боку, він поставав частково результативним, оскільки завдяки християнству антропоодиноці «вирівнювались» відносно своїх вихідних умов та були зорієнтовані на «оптимовані дії» впродовж земного існування (наприклад: через 10 заповідей, порушення яких було однаково неприйнятним для усіх). Проте, з іншого боку, подібний «індивідуальний вектор утримування від спокус» {щодо порушення основ християнства} протривав недовго: рівно до того моменту як можновладці почали «вигинати» християнське віровчення на власний розсуд (наприклад, через: боротьбу з проявами вільнодумства, запровадження продажу індульгенцій, локальний пуризм на теренах Іспанії з кінця XV ст. тощо), що посприяло розгортанню нерівності та поширенню її негативних наслідків.

Контексти прочитань нерівності у епоху модерну можна обмежити розглядом ідей Джона Лока та Григорія Сковорода. З плином часу проблему (не)рівності актуалізують не один раз у різних європейських локаціях. Ренесансні тенденції відновлення уваги до Античної спадщини {як культурної, так само й філософської} уможливили посилення акцентів у дослідженнях природи та антропоможливостей {передусім інтелектуальних}, що векторувало думку до продовження цих ліній у наступних епохах-та-періодах. У XVII–XVIII ст., в епоху модерну з орієнтиром на просвітництво-просвітительство, вона знову набуває популярності.

Джон Лок – англійський філософ – один з представників просвітництва стверджував: «...всі, хто має однакову природу, здібності і спроможності, у природному відношенні рівні і повинні користуватися тими самими спільними правами і привілеями...» [3, с. 57]. Наразі йдеться про «природний паритет» як рівність насамперед прав людини – права на життя, на свободу, на власність тощо. І навпаки: ті, хто не має однакової природи, розумових і фізичних здібностей, здатностей, спроможностей, навіть у природному співвідношенні постають нерівними і не можуть користуватися однаковими правами та привілеями. Параметри «вихідної нерівності» антропоодиноць за природою залишаються незмінними. Нині це є очевидним – якщо людина від народження має хист до музикування, то з кожним кроком самовдосконалювання «вихідна нерівність» посилюватиметься. Невід’ємною сходинкою для антропорозрізнення постає саме «вихідна нерівність»: її неможливо компенсувати іншим антропоодиноцям через їх прагнення та постійні вправлення. Це своєрідний індивідуальний мар-

кер унікальності. Але є ще один момент: якщо антропоодиноця з «вихідною нерівністю» розвиватиметься впродовж свого існування, то вона долучатиме супутні моменти до «базового хисту» (наприклад, «вихідна нерівність» – хист до створення музики як формування послідовності бітів; супутні моменти – спів {тобто унікальний тембр голосу, швидкість та чіткість вимовляння, сила голосу тощо}, віршування {для написання текстів пісень у окремому жанрі}, пластичність тіла {для танцювання}, нейропластичність {для кодування повідомлень щодо індивідуальнопережитих подій реальності} та ін.), що майже неможливо повторити через постійне оновлення індивідуальної свідомості. Навіть, якщо ми покроково відтворимо усі моменти самовдосконалення окремої антропоодиноці, її повне копіювання неможливе через унікальні когнітивні особливості (тобто швидкість сприймання, опрацьовування даних, аналітичність, рішенняприймання тощо). Таким чином, акцент на природних правах уможливорює відритий доступ антропоодиноць до ресурсів, проте аж ніяк не до їх рівності.

Григорій Сковорода, український мандрівний філософ XVIII ст., у своїх творах звертався так само до проблеми рівності-нерівності. Він розмірковував про «нерівну всім рівність». Цю тезу наш співвітчизник написав над водограєм, символ якого використав для пояснення змісту нерівної рівності. Філософ зауважував: «ллються з різних рурок різні струмені у різні посудини, що стоять довкола водограю. Менша посудина має менше, але тим однакова вона з більшою, що так само повна» [9, с. 437]. Так і природа, подібно до водограю, наповнює людей талантами, розумом, здібностями, здатностями, спроможностями. Люди щодо тіла є рівними між собою, а люди щодо наповнення {розуму, здібностей, спроможностей тощо} і результату використання у сферах застосування цього наповнення неоднакові й нерівні.

У творі «Наркіс» Григорій Сковорода продовжив розмірковувати щодо рівності й нерівності. Він обрав інший шлях їх пізнання – через двоїстість усього: зовнішню натуру і внутрішню натуру, або щодо людини – «тіло земляне» і «духовне» [8, с. 171]. Він стверджував: «будь-яка зовнішність є трава, тінь, ніщо» [8, с. 166], а внутрішня людина – це «думки і серце» [8, с. 160], які постають сутністю «істинної людини» [8, с. 160]. Мислитель зауважував – зовнішня людина є порожньою, як порожня посудина, а внутрішня людина є наповненою думками, як посудина водою: «... тіло моє є якраз те, ..., що в посудині череп’я. А серце й думки мої те, ..., що в посудині вода» [8, с. 164]; «...череп’я для води, а не вода для посудини, так і душа моя, думки і серце є ліпші мого тіла» [8, с. 165]. І далі: «...все наше зовнішнє тіло само по собі ніяк не діє і є ніщо. Воно все підпоряд-

коване нашим думкам. Думка, володарка його, перебуває у безперервній хвилюванні день і ніч. Це вона розмілює, радить, робить визначення, приневолює» [8, с. 156]. Український філософ ще висноував: «...не зовнішня наша плоть, але наша думка – головна наша людина» [8, с. 157].

Люди за своїм зовнішнім як тілом «земляним і тлінним» постають рівними. Проте кожна «... людина – це є маленький світик...» [8, с. 170], але будь-який «маленький світик» вирізняється тим, що неоднаковий і нерівний своїми серцем, думками та діями. Наразі важливо зауважити: кожна людина по-своєму формує, створює хоча і маленький, але свій внутрішній світ і своєрідно плекає його: розвиває і вдосконалює свої здібності та спроможності, вибирає вид/форму життєдіяльності відповідно до них, реалізовує їх у своїй життєдіяльності на благо не тільки собі, але й іншим людям. Люди нерівні ще й тим, що одні з радістю творять «добро, безмежно і безмірно, наскільки це можливо» [7, с. 267], а інші зарозуміло дивляться на кожного та на світ загалом, в очікуванні різноформових приносів задля свого збагачення. Таким чином, Григорій Сковорода обґрунтовує індивідуальне наповнення, за яким усі ми постаємо нерівними, проте можливості антропоодиниць наповнюватися та проявлятися є рівновідкритими для кожного.

Окреслені через розмірковування у текстах мислителів попередніх епох-та-періодів (від Давньогрецької Античності до Нової Доби (XVI–XVII ст.)) **сутнісні параметри (не)рівності** поставатимуть не кардинально відрізняваними від подальших витлумачень. Думка щодо нерівності не буде виходити за межі тез Джона Лока (щодо антропоодиницевих вроджених здібностей як «вихідної нерівності») та Григорія Сковороди (щодо якісно-кількісного антропонаповнення). Здебільшого наступні покоління дослідників {переважно XIX–й–XX ст.} тільки «розставлятимуть потрібні ситуативні акценти» щодо «супутніх аспектів» (не)рівності (а також «запроваджуватимуть» обґрунтування нових їх варіативів через типи, види, форми), аніж кардинально інакше пояснюватимуть останні та/або пропонуватимуть реально поліпшувальні для страждених антропоодиниць розв'язки. Авторські тези багатьох закордонних (зокрема: Ентоні Аткинсона, Джона Ролза {John B. Rawls}, Амартаї Сена, Джозефа Стигліца, Едмунда Фелпса та інших) та декотрих вітчизняних (зокрема: Лариси Діденко, Елли Лібанової, Валерія Новікова та інших) учених постають сучасною теоретико-методологічною основою досліджень нерівності. Не слід припускати, що абсолютно усі розмірковування наших сучасників – різнолокаційних дослідників з 70-х років XX ст. й до 2024 року (включно) – є «вельми белетристичними» та «не

зовсім результатними». Частина з них поставатиме «доволі химерними розв'язками» виключно на перший погляд, проте через деталізування та нюансований розгляд можуть виявитися «цілком прийнятним тимчасовим рішенням у кризовий період». Зважаймо ще й на «бік розгляду» нерівності: з погляду керманців (на усіх рівнях) вона є необхідною {переважно для «підтримування номінального владарювання» тих, хто керманить}; натомість з погляду кермованих (частина яких усвідомлює що саме діється) вона виявиться тягарем, який варто усунути та/або максимально мінімізувати вплив.

Перші спроби **дефініціювання нерівності** сягали давнини віків, проте академічної чіткості вони не мали. Використання поняття «нерівність» з XVII ст. й до XX ст. було радше технічним: його тільки згадують з-поміж інших {порівняно з поняттями «бідність», «напруженість», «соціальна напруженість» тощо, застосовуваними щодо окремої країни і/або світу загалом}. З останньої чверті XX ст. науковці почали активніше послуговуватися цим поняттям: нерівність розглядають як основу дослідження, пропонують її різні витлумачення із акцентуванням уваги на окремому аспекті (типі чи виді, особливостях тощо). Таку ситуацію можна пояснити існуванням у науковців кардинальних візій щодо значущості та результатів-наслідків нерівності у життєдіяльності антропоодиниць, соціальних груп і навіть усього народу країни загалом. Таким чином, у – філософській, культурологічній, економічній, соціологічній, політологічній – літературі дослідники ще не дійшли одностайності щодо єдиного розуміння феномена «нерівність», його типізації, вимірювання (оцінювання), механізмів утворення та відтворення, посилення і пом'якшення тощо. Наразі це не постає недоліком, оскільки нерівність є багатограним поняттям та явищем, як зазначали ще давньогрецькі мислителі.

Аналізування основних положень проведених різними вченими досліджень уможливили виокремлення **терціарного витлумачення нерівності – феноменного** (як феномена), **процесного** (як процесу), **станового** (як стану). За публікаціями з кінця XX ст. до початку XXI ст., можна стверджувати: найчастіше вчені використовують становий підхід до розуміння-й-витлумачення нерівності. Вони визначають нерівність як: 1) суспільний стан індивідів, окремих верств населення, що характеризується громадянським статусом, політичними та юридичними правами, відношенням до засобів виробництва і його результатів (Валерій Новіков [4, с. 14]); 2) відмінності між людьми та окремими групами людей за розмірами одержуваних доходів і накопиченого багатства (Юлія Середа [2, с. 94]) тощо. Переважна більшість дослідників витлумачують нерівність як

певний стан людини і/або групи людей. Звичайно, такі визначення нерівності «мають право на існування», оскільки їм надають відповідні пояснення та обґрунтування. Проте вони є завузькими у розтлумаченні нерівності.

Нерівність як стан людини і/або групи – це, насправді, певне досягнення, тобто кінцевий результат дії/діяльності у формі конкретних ресурсів. Даний результат можна визначити тільки за параметром досяжності. Він вказує на наявні ресурси, що їх отримала окрема людина (член соціальної групи і/або соціальна група загалом) у досяганні, й наразі – результатно – постала їх власником чи співвласником. Ці ресурси можуть бути потенційними та діючими або виключно діючими залежно від їх обсягу (-ів), достатнього (-их) для розв'язання проблем життєдіяльності на наступному етапі. Якщо отримані результати повністю використовані на наступному етапі життєдіяльності, то вони є діючими; а якщо використована тільки частина, то їх розмежовують на потенційні і діючі ресурси. На різних етапах життєдіяльності людини діючі ресурси за потреби можуть поповнюватися за рахунок потенційних. А за відсутності, або недостатнього обсягу останніх, вдаються до інших джерел (якщо такі можливо віднайти). На основі результату як сукупності ресурсів можна визначити ступінь, типи, види, форми і, навіть, механізми виробництва і відтворення нерівності між людьми та/або між певними соціальними групами. Проте кожному результату передуює саме досягання. Потрібно починати розгляд нерівності навіть не з самого процесу створення ресурсів, необхідних для наступного (-них) етапу (-ів) або циклу (-ів) життєдіяльності, а з можливостей як первинної сходинки. Для цього необхідно окреслити зміст та архітектуру самого досягання. Таким чином, для витлумачення нерівності доцільніше скористатися процесним підходом, але не становим.

Досягання – процес життєдіяльності людини і/або соціальної групи. Воно складається з самих можливостей (-ей), або «життєвих шансів» [12; 14], реалізування можливості (-ей) і досягнення як кінцевого результату-наслідку. Наразі досягання – це ніщо інше як саме життя людини, яке аж ніяк не можна зводити до стану людини: життя постає процесом, що характеризується тривалістю в часі та просторі, а стан – тільки момент або етап життєвого циклу окремої антропоодиноці, який є нестабільним і може змінюватися як у бік покращення, так і у бік погіршення. Не випадково визначають досягання як «життєву гонку» [10]. Тому складно не погодитися з думкою Амарт'ї Сена: нерівність – це якість життя, що невідповідна тому рівню, якого людина могла б досягти завдяки своїм здібностям, здатностям і спроможностям [13].

Висновки. Передумовами мого авторського розуміння основ нерівності постали ідеї і вектори розмірковувань Платона, Арістотеля, Джона Лока, Григорія Сковороди, які критично й різнопідходоно переосмислили колеги ХХ-та-ХХІ ст. – Валерій Новіков, Юлія Середа, Ентоні Аткинсон, Джон Ролз, Амарт'я Сен та ін.

Розуміння нерівності як «загальної вигової панацеї» може існувати виключно з позиції керманців. Проте антропоодиноця, котра потенційно «підпадатиме» під параметри порівняння згідно «запровадженого стандарту», завжди умовно очікуватиме активування «справедливого рішення» через дії інших {але «очікування» й «власні дії» у цьому випадку не є співмірними: залежне від антропоодиноці здебільшого від неї ж приховуватиметься та/або не враховуватиметься}. Нерівність, що теорійно «пом'якшується» (тобто: не заперечується відкрито дослідниками, а радше обґрунтовується як «цілком допустимий конструкт»), у площині пр�ксису здебільшого працює проти антропоодиноці {якщо вона не перебуває на керівних посадах}.

Чиста чеснотність антропоодиноці у соціо-сегментах ХХІ ст. спрацьовує тільки у комплекті з ситуативними рішенняприйманнями у площині легітимності. Тобто чеснотність, що підкріплена знанневiстю-та-умiлiстю, сприятиме збереженню параметрів людськості окремого суб'єкта {навіть якщо цей «чеснотний Актор» вельми вирізняваний з-поміж інших}.

Усвідомлена унікальність та цінування себе «виводять» антропоодиноцю з площини нерівності: індивідуальність неможливо урівнювати, її сприймають та оцінюють за персональною шкалою. Саме тут виникає суперечність – звиклі до стандарту не можуть дозволити існування унікальності {не через нерозуміння як таке можливо, а через нездатність керувати «усіма типовими», з-поміж яких раптово з'явлений чорний лебідь}.

Таким чином, соціо-філософських розв'язків проблеми нерівності може бути два: перший – природно закладений у антропоодиноці {безумовна поведінкова стратегія} й може бути зведеним до формули «індивідуального рішенняприймання у кожній ситуації власного існування задля упередження негативних наслідків щодо усіх учасників»; другий – «співмірно реагувальний», тобто залежний від дій інших суб'єктів {виключно ситуативна поведінкова стратегія}, та ілюстрований індивідуальними способами мінімізування нерівності за власним баченням. Тільки в межах другого розв'язку необхідно враховувати необопiльнiсть «пом'якшення нерiвностi»: це здiйснюватиметься одностiчно {з боку «свiдомiшої, чеснотнiшої, знанневiшої тощо» антропоодиноци й тільки для неї; iншi Актори опинятимуться у ситуацiї посилення нерiвностi}.

Отже, управління нерівністю та пом'якшення негативних наслідків від неї може здійснюватися антропоодинамиці індивідуально за умови невпинного саморозвивання через уміння в кожному елементі реальності віднаходити ресурсні можливості власних змін.

Перспективи подальших досліджень передбачають не тільки розгляд варіативів нерівності (форм та/або видів), її різнопроявів у соціосегментах, способах вимірювання, можливостях спільного та/або індивідуального пом'якшення/долання тощо; але й обґрунтовану критику колег пропонувані мною розмірковувань.

Література

1. Арістотель. Нікомахова етика / Αριστοτέλης. Ηθικα Νικομαχεια / Переклад з давньогрецької Віктор Ставнюк. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
2. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія / [Балакірева О. М., Головенько В. А., Дмитрук Д. А. та ін.] ; за ред. О. М. Балакіревої. Київ: НАН України; Ін-т екон. та прогноз., 2011. 592 с.
3. Лок Дж. Два трактати про врядування / Пер. з англ. Олександр Терех, Ростислав Димерець. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 272 с.
4. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
5. Платон. Апологія Сократа // Платон Діалоги. Вид. друге / Пер. з давньогр. Київ: Основи, 1999. 398 с. С. 20–41; 340–345.
6. Платон. Держава / Переклад з давньогр. та коментарі Дзвінки Коваль. Київ. Основи, 2000. 356 с.
7. Сковорода Г. Листи. До Михайла Ковалінського // Сковорода Г. Твори: У 2 т. Київ: АТ «Обереги», 1994. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. 480 с. С. 226–319; 442–449.
8. Сковорода Г. Наркіс. Розмова про те: пізнай себе // Сковорода Г. Твори: У 2 т. Київ: АТ «Обереги», 1994. Т. 1. 528 с. С. 151–195; 482–486.
9. Сковорода Г. Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру // Сковорода Г. Твори: У 2 т. Київ: АТ «Обереги», 1994. Т. 1. 528 с. С. 413–463; 503–507.
10. Atkinson A. B. Inequality: What Can Be Done? Cambridge, MA, USA and London, UK: Harvard University Press, 2015. 400 p.
11. Plato. Laws. Edited by Malcolm Schofield. Translated by Tom Griffith. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2016. 504 p.
12. Rawls J. A Theory of Justice. Revised edition. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. 560 p.
13. Sen A. Inequality Reexamined. Oxford, NY: Oxford University Press Inc., 1992. 222 p.
14. Therborn G. Globalization and Inequality: Issues of Conceptualization and Explanation. *Soziale Welt*. 2001. Vol. 52, No. 4. P. 449–476. URL: <https://www.jstor.org/stable/40878367>

Анотація

Діденко Л. В. Нерівність: соціо-філософські засновки. – Стаття.

Дослідження присвячене розгляду нерівності. Її сутність, що окреслена як дослідницька мета, виявити вельми складно, оскільки вона постає вигодою для керманців, проте аж ніяк не для кермованих. З-поміж дослідницьких завдань головними виокремлені: виявити джерело нерівності; розмежувати практичеську та теорійну частини її розуміння; розглянути контексти філософських розмірковувань щодо неї; наголосити на утрудненнях її дефініціювання; зауважити її терціарне витлумачення (як феномена, як процесу, як стану); визначити оптимальний підхід до її розуміння.

Антропоодинамиця у сучасному світі не має конкурувати з іншими за «ефемерний приз» у вигляді «визнаного спільнотами виконаного та/або здобутого» задля умовної майбутньої зисковості. Для кожного з нас необхідно виявити свої вдосконалювальні можливості, тобто для себе ми розвиватимемось за «індивідуальною програмою», але з позиції інших – параметрально посилюватимемо нерівність (щодо них порівняно з собою). Останню неможливо усунути зовсім: передбачене тільки її мінімізування для конкретних антропоодинамиць в окремих ситуаціях, кожна наступна з яких формуватиме нове коло викликів.

Розуміння нерівності як «загальної вигодової паначей» може існувати виключно з позиції керманців. Нерівність, що теорійно «пом'якшується» (тобто: не заперечується відкрито дослідниками, а радше обґрунтовується як «цілком допустимий конструкт»), у площині праксису здебільшого працює проти антропоодинамиці. Підкріплена знаннєвістю-та-умілістю чиста чеснотність антропоодинамиці у соціо-сегментах ХХІ ст. спрацьовує тільки у комплекті з ситуативними рішеннями-неприйманнями у площині легітимності. Усвідомлена унікальність та цінування себе «виводять» антропоодинамицю з площини нерівності.

Соціо-філософських розв'язків проблеми нерівності може бути два: перший – природно закладений у антропоодинамиці {безумовна поведінкова стратегія} й може бути зведеним до формули «індивідуального рішення-неприймання у кожній ситуації власного існування задля упередження негативних наслідків щодо усіх учасників»; другий – «співмірно реагуювальний», тобто залежний від дій інших суб'єктів {виключно ситуативна поведінкова стратегія}, та ілюстрований індивідуальними способами мінімізування нерівності за власним баченням.

Отже, управління нерівністю та пом'якшення негативних наслідків від неї може здійснюватися антропоодинамиці індивідуально за умови невпинного саморозвивання через уміння в кожному елементі реальності віднаходити ресурсні можливості власних змін.

Ключові слова: нерівність, антропоодинамиця, чеснота/чесноти, чеснотність, доброчесність, справедливість, природний паритет, вроджені здібності, вихідна нерівність, антропонаповненість, саморозвиток, рішення-неприймання, серце, щастя, вирізняння, антропоунікальність.

Summary

Didenko L. V. Inequality: socio-philosophical premises. – Article.

The research is dedicated to examining inequality. Its essence, outlined as the research aim, is extremely difficult to discern, as it proves beneficial for the rulers but not for those being ruled. Among the research tasks are: to discover the source of inequality; to distinguish between the practical and theoretical aspects of its understanding; to consider the contexts of philosophical reflections on it; to emphasize the difficulties in defining it; to note its interpretation as a phenomenon, as a process, as a state; to determine the optimal approach to understanding it.

In the contemporary world, a human being should not compete with others for an ‘ephemeral prize’ in the form of ‘community-recognized achievements and/or gainings’ for the sake of conditional future profitability. Each of us needs to discover our developmental capabilities, i.e., we will develop according to an ‘individual program’, but from the perspective of others, we will intensify inequality. The latter cannot be completely eliminated: only its minimization is envisaged for human beings in particular situations, each of which will form a new cycle of challenges.

The understanding of inequality as a ‘universal beneficial panacea’ can exist exclusively from the perspective of the rulers. Inequality, theoretically ‘mitigated’ (i.e., not openly denied by researchers but

rather justified as a ‘completely permissible construct’), in praxis works mostly against the human being. The human being’s pure virtuousness, supported by knowledge-and-skills, functions in the social segments of the 21st century only in conjunction with situational decision-making within the legitimacy realm. The awareness of uniqueness and self-appreciation ‘remove’ the human being from the plane of inequality.

There can be two socio-philosophical solutions to the problem of inequality: the first is naturally inherent in the human being {an unconditional behavioural strategy} and can be reduced to the ‘individual decision-making in each situation of one’s existence to prevent negative consequences for all participants’ formula; the second is ‘proportionally reactive’, i.e., dependent on the actions of the other human beings {exclusively a situational behavioural strategy}, and illustrated by individual approaches to minimise inequality according to one’s own vision.

Thus, managing inequality and mitigating its negative consequences can be carried out individually by human beings, under the condition of continuous self-development through the ability to find resource opportunities for their own changes in every element of reality.

Key words: inequality, human being, virtue/virtues, virtuousness, goodness, justice, natural parity, innate abilities, initial inequality, anthropo-completeness, self-development, decision-making, heart, happiness, distinction, anthropo-uniqueness.

УДК 316.722:316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.4>**В. А. Добровольська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5262-7425>*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та інноваційної педагогіки
Херсонської державної морської академії***І. М. Гоян**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2548-0488>*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника***А. І. Петранюк**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5009-4795>*аспірант кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

ПРОБЛЕМА МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ

Постановка проблеми. У сучасних реаліях розвитку особистості та інтеграції у світове співтовариство велике значення має розвиток культури та комунікації, оскільки культурний обмін між країнами та народами значно покращує взаєморозуміння. Міжкультурна комунікація передбачає створення нового інформаційного простору, оскільки міжнародні відносини та контакти в різних сферах життя розвиваються щодня. Питання взаємозв'язку та взаємодії різних культур, взаємозв'язку культури та мови сьогодні привертають увагу широкого кола дослідників з різних наукових галузей: філософії, психології, етнолінгвістики, лінгвістики, соціології, юриспруденції тощо.

Важливо підкреслити, що сутнісні характеристики культури кожної країни визначають специфіку її менталітету, національної ідентичності, традицій і, насамперед, мови в контексті розвитку комунікації та самого суспільства, які тісно пов'язані з культурною глобалізацією, міграцією, співпрацею між країнами тощо. Це, в свою чергу, призводить до накладання стереотипів одного суспільства на інше, внаслідок чого відбувається процес змішування, взаємопроникнення та переплетення культур.

На цьому тлі дослідження міжкультурної комунікації у її філософському вимірі становить особливий інтерес.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дозволив визначити, що значний внесок у дослідження філософії дискурсу та мови зробили: Р. Барт, К. Леві-Строс, Дж. Остін, Дж. Сьорля, Р. Якобсон та інші.

Закономірності та механізми розгортання міжкультурної комунікації в полікультурному про-

сторі обґрунтовували: В. Беньямін, Ю. Гамберс, С. Гантінгтон, Ж. Дельоза, Р. Портер.

Серед українських філософів розробкою філософської теорії міжкультурної комунікації займалися: Є. Бистрицький, А. Єрмоленко, М. Култаєва, В. Лях, Ю. Павленко, О. Поліщук, М. Попович, М. Тур.

Таким чином, ми бачимо, що проблематика дослідження міжкультурної комунікації становиться все більше актуальною серед вітчизняних та закордонних дослідників.

Мета статті – здійснити спробу визначити проблему міжкультурної комунікації у філософському вимірі.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття ХХ-го століття розпочався новий процес стрімкого і стратегічного розвитку людства, відомий як глобалізація. Соціально-економічні, політичні та соціокультурні зміни, спричинені цим процесом, суттєво змінили обличчя сучасного світу і так чи інакше вплинули на життя майже кожної людини на планеті. Розширення економічних, торговельних і культурних контактів, розвиток туризму за кордоном, можливість навчатися за кордоном – все це завдяки глобалізації. Міжнародні студентські обміни, іноземні державні організації та багато інших явищ і фактів постійно актуалізують проблему міжнародної та міжкультурної комунікації.

Процес глобалізації не оминув жодну країну. Сьогодні, в умовах війни, Україна дедалі активніше бере участь у міжнародних політичних, економічних і професійних організаціях, міжнародних форумах і конференціях, українці працюють у багатьох міжнародних компаніях, українські

студенти навчаються за кордоном, а до великої навали російської федерації, українські туристи могли подорожувати по всьому світу. Як показує досвід, для того, щоб підтримувати ці контакти і форми спілкування на різних рівнях, необхідно знати не лише мову, але й норми і правила іншої культури: моделі поведінки, психологію, культуру та історію іншої країни. Все це на сьогоднішній день іменується як міжкультурна комунікація.

Аналіз наукової літератури дозволив виявити, що вперше термін «міжкультурна комунікація» з'явився у 70-х роках ХХ століття, коли вийшла книга Е. Гола і Д. Трагера «Культура як комунікація», у якій вперше був запропонований термін «міжкультурна комунікація», де автори показали тісний зв'язок між культурою і комунікацією [1, с. 326].

І. Бахов вважає, що термін «міжкультурна комунікація» потрібно розглядати з позицій трьох підходів:

1) перший підхід базується на класичній позитивістській методології, що подано концепцією структурного функціоналізму, використовує системний метод, концепцію інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер). Онтологія комунікації у цьому підході базується на системних зв'язках та функціях;

2) другий – некласичний методологічний підхід (Ю. Габермас) – базується на когнітивній моделі суб'єктно-об'єктних відносинах, у яких сфера комунікації виокремлюється як особливий онтологічний об'єкт. Її вивчення базується на методах герменевтичної інтерпретації смислів, критичної рефлексії, раціональної реконструкції;

3) третій – постнекласичний підхід – зводить природу соціального до суб'єктно-об'єктних відносин, тобто до принципу інтерсуб'єктивності, і виключає об'єктивність. Суспільство розглядається як мережа комунікацій, а комунікації створюють можливість для самоопису суспільства та його самовідтворення (Н. Луман). Комунікація розглядається як активне середовище, що самоорганізується» [2, с. 36].

Дуже слушною є думка відомого американського дослідника по міжкультурній комунікації Е. Холла, який стверджує, що культура – це комунікація, а комунікація – це культура. Спираючись на таке твердження, багато західних вчених символічно зображують культуру у вигляді айсбергу, в основі якого лежать культурні цінності та норми, а його вершиною є індивідуальна поведінка людини, котра обумовлюється ними і проявляється насамперед у спілкуванні з іншими людьми [3, с. 174].

На думку А. Козак, «під міжкультурною комунікацією розуміють функційно зумовлену комунікативну взаємодію людей як носіїв різних

культурних спільнот, що орієнтована на взаємопроникнення культурно-комунікативних смислів, досягнення взаєморозуміння з урахуванням і збереженням «національної картини світу, їх взаємозбагачення в соціокультурному й духовному планах. Це тривалий процес, пов'язаний із подоланням негативних стереотипів, формуванням готовності особистості до діалогу та культурної комунікації» [4, с. 107].

О. Тейлор в своїй книзі «Міжкультурна комунікація: важливий вимір ефективної освіти» стверджує, що комунікація – це породження культури. Спосіб, за допомогою якого люди спілкуються, обумовлений їхньою культурою. Людина може знати більше однієї культури, бути експертом з декількох культур, але беззаперечним буде одне: комунікація – це продукт і витвір культури [5].

В. Аксьонова [6] пише, що: «Міжкультурна комунікація розвивається на основі діалогу як засаду, на якій базується виникнення смислової і соціальної цілісності та формуються:

а) структура діалогу, в контексті якого розвиваються онтологічний, екзистенційний, культурно-символічний та інституціональний рівні;

б) особливості діалогу культур, які дають змогу розглядати сам діалог як форму толерантності і зіткнення двох культур та окреслюють індивідуальне буття в реальній взаємодії.

О. Соснін вважає, що кожна національна культура має свої домінуючі культурні концепти, які створюють національний культурний простір і національну концептуальну сферу для розуміння світу через соціальну комунікацію. Парадигми духовно-інтелектуального буття суспільства відображаються в актах комунікації філософського, релігійного, політичного, економічного, культурного, естетичного та етичного характеру, які репрезентують різні варіанти міжкультурної комунікації залежно від часу, епохи, суспільства і держави. Опозиція «свій-чужий» являє собою рефлексивно-ідеологічну макромодель комунікації, яка пов'яже думки і почуття один з одним і зумовлює широкий спектр оцінок, що визначаються національним менталітетом і психологією та закріплюються в повсякденних діях і жестах, а також ритуалах, віруваннях і культурних традиціях. На думку автора, логічні значення в процесі комунікації набувають «...нових смислів у результаті проникнення чужої культури, які існують у пам'яті народу, в особливостях його психічного складу, в національних пристрастях і звичках, в літературі та мистецтві...» [7, с. 28].

Не дивлячись на те, що в умовах глобалізаційних процесів сучасна особистість повинна володіти високим рівнем міжкультурної комунікації, проте, на нашу думку, міжкультурна комунікація у призводить до певних проблем.

Однією із таких проблем є стереотипізація. Наше припущення знаходить відображення у дисертаційному дослідженні В. Аксьонової, яка вважає, що у процесі міжкультурної комунікації велика роль належить стереотипам, які висвітлюють межу між «своїм» і «чужим», створюють певну реальність, яка виникає на основі контрасту між «своєю» і «чужою» культурами. Конструкт стереотипу представляє собою результат специфічної трансформації зовнішнього світу у формат власної культури у вигляді різного роду дискурсомодифікацій. На підсвідомому рівні відбувається пошук підтвердження передбачуваного і типового, що трансформує саму модель суспільства. Стереотипи носять емоційний характер, саме емоційна сторона уявлень про «чужий соціум», яка складає ірраціональний компонент стереотипу, робить боротьбу з стереотипами безуспішною. Стереотипи як ірраціональні оцінки не піддаються ні верифікації, ні заміні, хоча можуть піддаватися модифікації у залежності від ситуації. У результаті широке оволодіння культурою інших країн, осягнення «свого» і «чужого», осягнення стереотипів – це «наведення живих мостів між народами, намагання адекватного сприйняття багатоваріантної картини світу через «культурні якості» [8, с. 22–23].

Другою проблемою, на нашу думку, є культурна дифузія і акультурація.

Акультурація – це процес взаємовпливу між сприйняттям культури одного народу або частини культури іншого, зазвичай більш розвиненого народу; необхідний елемент міжкультурної взаємодії. Термін «акультурація» вперше був використаний в науці в США в 1930 році у зв'язку з дослідженням культури американських індіанців. Американські антропологі Р. Редфілд, Р. Лінтон і М. Гершковіц почали вивчати акультурацію як засвоєння чужої культури на початку ХХ століття. Спочатку вони розглядали акультурацію як результат тривалої комунікації між групами, що представляють різні культури, що виражається в зміні сформованих культурних патернів в обох групах як функції групової взаємодії. Вважалося, що ці процеси відбуваються автоматично, що культури зливаються і що суспільство споживання досягає стану культурної та етнічної однорідності [8, с. 93–94].

Акультурація рано чи пізно призводить до прийняття особистістю однієї із стратегій:

1) асиміляція – варіант акультурації, при якому людина повністю приймає норми і цінності іншої культури, відмовляючись при цьому від своїх норм і цінностей;

2) сепарація – заперечення чужої культури при збереженні ідентифікації зі своєю культурою;

3) маргіналізація – це одночасно втрата ідентичності з власною культурою і відсутність ідентичності з культурою більшості;

4) інтеграція – ідентифікація як зі старою, так і з новою культурою [8, с. 95].

Вважаємо, що кожна із перерахованих вище стратегій призводить до того, що особистість під впливом міжкультурної комунікації може втратити свою культурну ідентичність.

Існує три форми акультурації:

1) культурна експансія – розширення сфери впливу домінуючої (національної) культури за межі її споконвічних або державних кордонів. Це, по суті, переважно односпрямований процес міжкультурної комунікації;

2) культурна дифузія – взаємне проникнення культурних рис з одного суспільства в інше під час контакту. На відміну від культурної експансії, яка є переважно односпрямованою, культурна дифузія – це процес, який залежить від кількості взаємодіючих культур, що передають свої цінності іншим культурам. Механізмами культурної дифузії є міграція, туризм, місіонерство, війни, торгівля, виставки та ярмарки, наукові конференції, обмін студентами та фахівцями тощо. В результаті культурної дифузії люди запозичують один в одного не все, а лише те, що близьке їхній власній культурі, або те, що може принести їм те, що є престижним і задовольняє їхні внутрішні потреби, які не може задовольнити їхня власна культура;

3) культурний конфлікт – це протистояння між суб'єктами культури – носіями різних культурних цінностей і норм. Він може бути викликаний культурними відмінностями між націями або всередині певного суспільства, які можуть проявлятися у формі суперечностей або навіть відкритих конфронтацій.

У культурологічному плані дифузія – це взаємне проникнення окремих явищ культури або цілих її комплексів з однієї культури в іншу при їх взаємодії. За визначенням У. Хевіленда, дифузія являє собою запозичення деяких культурних елементів з однієї спільноти представниками іншої спільноти [9, с. 451].

Дифузія як проблема міжкультурної комунікації рано чи пізно може призвести, наприклад, у лінгвістиці до повільного поступового проникнення того чи іншого іншомовного елемента в систему мови або навіть до витіснення цілого ряду рідної лексики.

Висновки. Таким чином, дослідивши окреслену нами проблему міжкультурної комунікації, ми дійшли висновки, що хоча більшість дослідників та науковців і вважають, що вона є позитивною та відкриває дуже багато можливостей для людини у сучасному світі, проте ми здійснили спробу обґрунтувати основні проблеми, до яких може призвести глобалізація міжкультурної комунікації.

Література

1. Культурологія: підручник. Одеса: Університет Ушинського. 2023. 433 с.
2. Бахов І. С. Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу культур. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. №2. С. 34–43.
3. Захарчук Н. В. проблема культури та міжкультурної комунікації з філософо-соціологічного аспекту. *Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2008. Випуск 3. С. 174–177.
4. Козак А. Міжкультурна комунікація в контексті діалогу культур. *Наукові записки. Серія: філологічні науки*. 2013. Випуск 118. С. 106–110.
5. Orlando L. Taylor. *Cross-Cultural Communication: An Essential Dimension of Effective Education*. Revised and reprinted, 1990.
6. Аксьонова В. І. Міжкультурна комунікація в умовах сучасного діалогу культур. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/visnik_54_189.pdf
7. Соснін О. В. Інвестиції в людський розвиток в умовах глобальної трансформації: навчальний посібник. Львів: Магнолія 2006, 2011. 602 с.
8. Аксьонова В. І. Міжкультурна комунікація як фактор формування глобального інформаційно-комунікативного простору: дис. ... канд. філософ. Наук: 09.00.03. Переяслав-Хмельницький, 2013. 212 с.
9. Haviland W. A. *Cultural Anthropology*. 9-th ed. USA, Orlando: Harcourt Brace College Publishers, 1999. 513 s.

Анотація

Добровольська В. А., Гоян І. М., Петранюк А. І. Проблема міжкультурної комунікації у філософському вимірі. – Стаття.

У статті здійснюється спроба обґрунтувати основні проблеми міжособистісної комунікації у філософському вимірі. Визначено, що у сучасних реаліях розвитку особистості та інтеграції її у світове співтовариство велике значення має розвиток культури та комунікації, оскільки культурний обмін між країнами та народами значно покращує взаєморозуміння. Міжкультурна комунікація передбачає створення нового інформаційного простору, оскільки міжнародні відносини та контакти в різних сферах життя розвиваються щодня. Звернуто увагу на те, що в останні десятиліття ХХ-го століття розпочався новий процес стрімкого і стратегічного розвитку людства, відомий як глобалізація. Соціально-економічні, політичні та соціокультурні зміни, спричинені цим процесом, суттєво змінили обличчя сучасного світу і так чи інакше вплинули на життя майже кожної людини на планеті. Розширення економічних, торговельних і культурних контактів, розвиток туризму за кордоном, можливість навчатися за кордоном – все це завдяки глобалізації. Зазначено, що міжкультурна комунікація – це функційно зумовлена комунікативна взаємодія людей як носіїв різних культурних спільнот, що орієнтована на взаємопроникнення культурно-комунікативних смислів, досягнення взаєморозуміння з урахуванням і збереженням «національної картини світу, їх взає-

мозбагачення в соціокультурному й духовному планах. Визначено основні проблеми міжкультурної комунікації. До таких проблем віднесено: стереотипізацію, яка проявляється у проникненні стереотипів з культури однієї нації в культуру іншої; акультурацію під впливом якої особистість може обрати для себе одну із чотирьох стратегій, що в подальшому призведе до втрати її рідної культурної ідентичності; дифузія, яка рано чи пізно може призвести до повільного поступового проникнення того чи іншого іншомовного елемента в систему мови або навіть до витіснення цілого ряду рідної лексики.

Ключові слова: комунікація, міжкультурна комунікація, глобалізація, стереотипізація, акультурація, культурна дифузія.

Summary

Dobrovolska V. A., Hoian I. M., Petraniuk A. I. The problem of intercultural communication in the philosophical dimension. – Article.

The article attempts to substantiate the main problems of interpersonal communication in the philosophical dimension. It is determined that in the modern realities of personal development and integration into the world community, the development of culture and communication is of great importance, since cultural exchange between countries and peoples significantly improves mutual understanding. Intercultural communication involves the creation of a new information space, since international relations and contacts in various spheres of life are developing every day. It is noted that in the last decades of the 20th century, a new process of rapid and strategic development of mankind, known as globalization, began. The socio-economic, political, and socio-cultural changes caused by this process have significantly changed the face of the modern world and have affected the lives of almost every person on the planet in one way or another. The expansion of economic, trade and cultural contacts, the development of tourism abroad, and the opportunity to study abroad are all due to globalization. It is noted that intercultural communication is a functionally determined communicative interaction of people as carriers of different cultural communities, which is focused on the interpenetration of cultural and communicative meanings, achieving mutual understanding, taking into account and preserving the «national picture of the world, their mutual enrichment in socio-cultural and spiritual terms. The main problems of intercultural communication are identified. These problems include: stereotyping, which is manifested in the penetration of stereotypes from the culture of one nation into the culture of another; acculturation, under the influence of which a person can choose one of the four strategies for himself or herself, which will subsequently lead to the loss of his or her native cultural identity; diffusion, which sooner or later may lead to the slow gradual penetration of a foreign language element into the language system or even to the displacement of a whole range of native vocabulary.

Key words: communication, intercultural communication, globalization, stereotyping, acculturation, cultural diffusion.

УДК 130.2:141

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.5>

Тінтін Дун

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-0307-3575>

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету

«Харківський політехнічний інститут»

РОЗВИТОК І ЕВОЛЮЦІЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ДУМКИ В КИТАЇ

Постановка проблеми. В останнє десятиліття серед досліджень спостерігається зростаючий інтерес до дослідження китайського марксизму. Багато філософів і політологів присвячували свої роботи даній проблематиці. Наприклад, було розглянуто марксизм із китайською специфікою; деякі вчені акцентують увагу на традиційних культурних чинниках у сучасній китайській політиці, наприклад, можна звернути особливу увагу на китайські економічні реформи і вважає, що успіхи Китаю обумовлені тим, що керівництво Китаю слідує принципу китаїзації марксизму, поєднуючи його з пропагандою вітчизняної духовної спадщини. Але як же китайські сучасні марксистки інтерпретують китаїзацію марксизму? Це питання вимагає докладного аналізу. У 2021 р. у Китаї відзначили ювілей – сторіччя Комуністичної партії Китаю. Оглядаючись історію Комуністичної партії Китаю, китайські філософи-марксистки високо оцінили вікове досягнення Комуністичної партії Китаю. Професор Ван Вейгуан зазначає, що «це успішне століття, в якому китайський народ під керівництвом КПК збагатився і став сильним; це славне століття, в якому Китай перейшов від відсталості та побоїв до незалежності, а потім поступово наблизився до центру світу; це і відроджене століття, протягом якого здійснилася побудова соціалізму з китайською специфікою, реалізація мрії про побудову всебічного середньозаможного суспільства, а також побудову модернізованої соціалістичної країни». При цьому китайські марксистки так чи інакше дійшли одного й того висновку: великі досягнення КНР за цей період безпосередньо пов'язані з філософією китаїзації марксизму.

Аналіз останніх досліджень. Вказуючи на тісний зв'язок між китайським шляхом та марксизмом, професор У Сяомін зазначає, що «багатовікове освоєння китайського шляху почалося з заснування Комуністичної партії Китаю, і воно невіддільне від розвитку марксистської філософії в Китаї, тому що перебіг безперервного розвитку справи відродження китайської нації також є процесом поглиблення китаїзації марксизму». У той же час китайські філософи-марксистки відзначають, що саме марксистська філософія і китаїзація марксизму послужили ідеологічним фундамен-

том багатовікових досягнень китайського шляху: як пише Ван Вейгуан, «...найбільш фундаментальною причиною досягнень китайського шляху є те, що Комуністична партія Китаю завжди вміла поєднувати основні принципи марксизму з конкретною реальністю Китаю, просувати китаїзацію марксизму та свідомо використовувати китаїзований марксизм та марксистську філософію для керівництва у китайській практиці». І справді, якщо озиратися на керівництво КПК, то неважко виявити, що кожного разу, коли КПК стикалася із серйозною проблемою, вона завжди шукала відповіді у марксистській філософії; основна причина серйозних помилок у лініях, принципах та політиці КПК полягає в тому, що вона відхилялася від основних принципів марксистської філософії; і кожного разу, коли КПК виходила з серйозних труднощів, вона черпала мудрість і силу марксистської філософії. Чи зможуть китайська революція, будівництво та реформи пройти гладко, чи здійсниться справа відродження китайської нації – все це залежить від того, чи зможе КПК зміцнити ідеологічну основу марксистської філософії та опанувати це вміння у майбутній практиці. Китайські марксистки згодні з тим, що протягом століття китайські комуністи послідовно брали марксистську світогляд і методологію як теоретичну основу партії та використовували діалектичний матеріалізм для спостереження за проблемами Китаю, аналізу ситуацій та пошуку їх вирішення. Так само вони досягли блискучих досягнень на шляху великого відродження китайського народу.

Мета статті – довести існування суттєвого зв'язку між марксизмом та історичною долею китайської нації, що був закладений під час заснування Комуністичної партії Китаю. З того часу історична практика Китаю – чи то соціальна революція чи модернізація – неминуче встановила винятковий зв'язок із марксизмом. Однак не тільки марксизм, а й особливо китаїзований марксизм становить істотний зв'язок з китайською революцією та модернізацією. Китайські марксистки як обговорювали важливе значення китаїзації марксизму для вікового розвитку Китаю, а й глибоко аналізували ідеологічну суть китаїзації марксизму. Професор У Сяомін пише:

«Найзагальніший сенс китаїзації марксизму – не що інше, як поєднання основних принципів марксизму з реальністю китайської революції та будівництва. Таке поєднання аж ніяк не легке, це процес, повний напруженого тренування». Це вказує на суттєву важливість та абсолютну необхідність китаїзації марксизму. Це означає, що якщо вчення або принцип марксизму не зможуть проникнути в соціально-історичну дійсність Китаю і повністю конкретизуватися в ній, воно відразу втратить свою життєву силу і перестане бути марксистським. Китаїзація марксизму – великий історичний процес, адже марксизм – це привізний продукт, чужорідна ідея, навіть якщо це універсальна істина, її не можна копіювати. Сучасний молодий марксист Вей Бінь зазначає, що «китаїзація марксизму має побудувати свою власну дискурсивну систему всеосяжної теорії марксистської китаїзації, яка відобразить китайські особливості, китайський стиль та китайський дух [7].

Виклад основного матеріалу. Нами було досліджено, що необхідно застосовувати теорію практично для теоретичних інновацій, які забезпечують безперервну життєздатність». Крім того, професор Ван Вейгуан дав глибшу інтерпретацію ідеологічної суті китаїзації марксизму: «китаїзація марксизму є не лише органічним поєднанням модернізації, китаїзації та популяризації марксистської філософії, а й ядро модернізації, китаїзації та популяризації марксистської філософії. Модернізація, китаїзація та популяризація марксистської філософії – це той самий процес китаїзації, і ці три аспекти нероздільні. Модернізація наголошує на розвитку часу, китаїзація – китайські особливості, а популяризація – прийняття народом». При цьому Ван Вейгуан пояснив свою позицію такими висловлюваннями: «...процес розвитку марксистської філософії у Китаї – це процес модернізації марксистської філософії. Будь-яка істинна філософія є духовною сутністю свого часу». Безперечно, кожна епоха має свої власні проблеми та завдання, які необхідно виконати в даний період часу. Крім того, Ван Вейгуан, як і всі інші китайські марксистки, також відзначив важливий складник китаїзації марксизму: процес розвитку марксистської філософії в Китаї є і процес китаїзації марксистської філософії. Як підкреслив генеральний секретар Сі Цзіньпін, «щоб вирішити проблеми Китаю, ми маємо знайти свій власний шлях та метод лише на нашій китайській землі». Застосування та розвиток марксистської філософії в Китаї має поєднуватися з «трьома реаліями» – реаліями умов Китаю, реаліями чудової традиційної китайської культури та реаліями практики китайського народу, і тільки таким чином ми можемо сформулювати китайську національну, рідну марксистську філософію, яку китай-

ському народу легко зрозуміти і прийняти. Щодо популяризації марксистської філософії, професор Ван вважає, що історична роль народу становить важливу частину основних принципів марксистської філософії. Іншими словами, марксистська філософія – це філософія, що спирається на маси. Тільки спираючись на маси та їхню практику, мобілізуючи маси, ми можемо зрозуміти цей світ і змінити його. І все це вказує на те, що здійснення китаїзації марксистської філософії невіддільне від її популяризації, яка визначається природою марксистської філософії. Китайські комуністи можуть постійно просувати китаїзацію марксистської філософії саме завдяки тому, що вони цінують практику та новаторський дух мас. На наш погляд, Ван Вейгуан цілком справедливо дав таке широке розуміння суті китаїзації марксизму, яка включає модернізацію, китаїзацію і популяризацію. У цілому нині китайські марксистки погоджуються з тим, що процес розвитку китаїзації марксизму – це процес поєднання основних принципів марксизму з конкретною реальністю Китаю та з чудовою традиційною китайською культурою. Ці два «поєднання» відбивають «китайську специфіку» китайської марксистської філософії. Поєднання з конкретною реальністю Китаю підкреслює практичний шлях китаїзації марксизму, фокусуючись на об'єктивному та практичному рівні, який виявляється як процес дослідження «китайського шляху». Поєднання з чудовою традиційною культурою Китаю підкреслює культурний шлях китаїзації марксизму, фокусуючись на суб'єктивно-пізнавальному рівні, який виявляється як процес «китайського духу». Філософія грає фундаментальну керівну роль у управлінні часом. Один із основних досвідів, сформованих боротьбою китайських комуністів, полягає в тому, що необхідно розумно дотримуватися принципів марксизму, ідей Мао Цзедуну, теорії Ден Сяопіна, важливих ідей «потрійного представництва», наукового погляду на розвиток та соціалістичної ідеології з китайською специфікою нової ери під керівництвом Сі Цзіньпіна, зберігати ясний розум і непохитну рішучість у керівній ідеології, постійно створювати нову сферу китаїзації марксистської філософії, яка започаткує філософську основу для побудови сучасної соціалістичної країни та реалізації китайської мрії про велике відродження китайської нації.

Комуністична партія Китаю – марксистська партія, яка надає великого значення теоретичному керівництву та постійно просуває теоретичні інновації на практиці. Як сказав Сі Цзіньпін, «історія нашої партії протягом століття була історією безперервного просування китаїзації марксизму, а також історією безперервного просування теоретичних інновацій та теоретичної творчості». Загалом китайські марксистки дійшли такого вис-

новку: протягом століття Комуністична партія Китаю, торкаючись теми великого відродження китайської нації, проводила теоретичні інновації, засновані на практичному виконанні історичних завдань різних етапів, і тим самим зробила чергові стрибки до китаїзації марксизму. На думку найактивніших китайських марксистів, хід розвитку китаїзації марксизму можна поділити на три великі історичні стрибки. Перший стрибок [4]. На основі аналізу різних точок зору вчених молодий марксист Вей Бінь пише, що «перший стрибок у розвитку китаїзації марксизму дозволив напівколоніальній напівфеодальній країні завершити нову демократичну революцію, національне визволення та незалежність. Теоретичними результатами цього етапу були ідеї Мао Цзедун (маоїзм)». У період нової демократичної революції головним завданням партії була боротьба проти імперіалізму, феодалізму та бюрократичного капіталізму, боротьба за національну незалежність та визволення, створення фундаментальних соціальних умов для великого відродження китайської нації. У цей період основна проблема нашої партії – як і яку революцію здійснити у напівколоніальному та напівфеодальному Китаї. Саме осмислюючи цю важливу проблему, китайські комуністи під керівництвом Мао Цзедун, об'єднавши основні положення марксизму з конкретною реальністю Китаю і зробивши серйозні дослідження, зрештою, накопичили оригінальний досвід. Наприклад, Ван Вейгуан у своїй роботі перерахував та аналізував наступний досвід практики китаїзації марксизму в цей період:

1. У 1925 р. Мао Цзедун опублікував статтю «Аналіз класів китайського суспільства», що заклала теоретичну основу для лінії, політики та програми боротьби Комуністичної партії Китаю період нової демократичної революції. У своїй статті Мао Цзедун глибоко міркував про взаємини різних класів і попереджав китайських комуністів, що класова думка і метод класового аналізу марксистського історичного матеріалізму вірні. Застосовуючи цю думку до аналізу класових взаємин у китайському суспільстві, ми можемо відрізнити друзів від ворогів і привести китайську революцію до перемоги. Ван Вейгуан зазначає, що на цей момент вже виникло наукове положення про китаїзацію марксизму.

2. На початковому етапі аграрної революції молоді китайські комуністи організували кілька збройних повстань у великих містах, але через недосвідченість і незрілість вони опинилися під сильним впливом догматизму і копіювали практику революційного досвіду СРСР, повстання закінчилися невдачами. Мао Цзедун своєчасно підбив підсумки уроків революції. У 1930 р. він написав роботу «Проти книгопоклонства», що є знаковим трактатом китаїзації марксизму. Спи-

раючись на матеріалістичну гносеологію, він рішуче виступив проти суб'єктивізму і догматизму, що існували в партії, і запропонував ідею поєднання універсальної істини марксистської філософії з реальністю революційної боротьби Китаю. Він нагадав відому приказку: «Без розслідування немає права на виступ». Потім у реальній боротьбі в Цзінганшані Мао Цзедун практикував свій вислів і мудро оголосив правильну стратегію китайської революції – «оточувати міста селами та захопити владу збройними силами». Ця пропозиція не тільки вирішила існуючу проблему лінії китайської революції, а й дала філософське методологічне керівництво для практики китайської революції.

3. У 1937 р. на основі глибокого роздуму про марксистську філософію Мао Цзедун написав статті «Щодо практики» та «Щодо протиріччя», які є новаторськими, знаковими і зрілими роботами з китаїзації марксистської філософії, що увібрали в себе чудові традиційні та традиційні. У статті «Щодо практики» Мао Цзедун пояснив діалектичну зв'язок між практикою та пізнанням з погляду гносеології та теорії практики марксистської філософії, епістемології, заклавши непорушний філософський фундамент для встановлення ідеологічної лінії, заснованої на реалістичному підході до істини. А в роботі «Щодо протиріччя» Мао Цзедун проаналізував і роз'яснив марксистську діалектику з китайською специфікою з погляду наукового світогляду та методології. Таким чином, Ван Вейгуан зазначив, що дані дві роботи «є не тільки величезним теоретичним багатством і кристалізацією важливих ідей для китаїзації марксизму, а й солідною теоретичною і філософською базою для китаїзації марксизму, тим більше і науковою методологією для того, щоб досягти великих успіхів у революції, будівництві та реформах».

Цінь Сюань у своїй статті ще додав, що в період соціалістичної революції та будівництва основними питаннями є: який суспільний устрій будувати після перемоги нової демократичної революції, як встановити такий устрій, яке будівництво здійснювати. Саме на основі глибокого осмислення та теоретичного дослідження цих значущих питань китайські комуністи під керівництвом Мао Цзедун висунули низку важливих ідей про соціалістичну революцію та будівництво, включивши новий зміст в ідеї Мао Цзедун. Саме керуючись цією важливою ідеєю, партія привела народ до великих здобутків у соціалістичній революції та будівництві, здійснила самі масштабні та глибокі соціальні перетворення в історії китайської нації. Крім того, автор також зазначив, що останніми роками правління Мао Цзедун в рішеннях партії допускалися серйозні помилки: «великий стрибок вперед», «рух народних комун»

і «культурна революція» – були помилковими рішеннями, відірваними від національних особливостей Китаю, які непоправні. втрати. Все це також свідчить про те, що розуміння реальних національних умов Китаю є необхідною передумовою для просування китаїзації марксизму.

У Постанові ЦК КПК про сторічні великі досягнення та історичний досвід партії вказувалося: «Ідеї Мао Цзедуна є творче застосування та розвиток марксизму-ленінізму в Китаї, є правильним теоретичним принципом та узагальненням досвіду китайської революції та будівництва, підтверджені практикою, і це перший історичний стрибок марксизму» Про другий стрибок китаїзації марксизму Вей Бінь пише, що цей стрибок вирішив проблеми про те, як будувати та розвивати соціалізм у такій відсталій країні, як Китай, як зміцнювати здібності партії до управління. Також у Постанові вказувалося: «У нову епоху реформ та відкритості та соціалістичної модернізації головне завдання, що стоїть перед партією, полягає в тому, щоб знайти правильний шлях побудови соціалізму в Китаї, звільняти та розвивати суспільні продуктивні сили, забезпечити народу порятунк від бідності та як можна швидше стати багатими, закласти матеріальну основу та інституційні гарантії великого відродження китайської нації». Теоретичним досягненням цього етапу є теоретична система соціалізму з китайською специфікою, яка включає теорію Ден Сяопіна, важливі ідеї «потрійного представництва» та науковий підхід до розвитку. «Теоретична система соціалізму з китайською специфікою є спадщиною та новаторством ідей Мао Цзедуна» [5]. Після заснування нового Китаю китайські комуністи через недосвідченість припустилися серйозних помилок при побудові соціалізму – під час «культурної революції» «банда чотирьох» порушила основний принцип марксистської філософії і відхилилася від ідеологічної лінії реалістичного підходу до справи, що завдало великої шкоди партії та країні. Щоб позбутися важкої ситуації та повернутися до правильної ідеологічної та політичної лінії, Ден Сяопін перший усвідомив, що необхідно звернутися до марксистської філософії та дотримуватись ідеологічної лінії реалістичного підходу до справи. Потім Ден Сяопін ініціював у партії «обговорення критерій істини», наполягав на тому, що «практика є єдиним критерієм перевірки істини», в результаті виправив серйозні помилки догматизму та суб'єктивного ідеалізму в партії, відновив ідеологічну лінію реалістичного підходу до справи. Таким чином, було сформовано марксистську ідеологічну лінію на розкріпачення мислення та реалістичний підхід до справи, які відкрили завісу соціалістичних реформ та відкритості, забезпечили філософське керівництво китайському соціалізму для просування до нового

етапу розвитку. На думку китайських вчених, наступні покоління китайських комуністів після Ден Сяопіна також надавали великого значення ухваленню марксистської філософії як керівної ідеології розвитку партії та країни в нову епоху реформ та відкритості, дотримувалися діалектичного та історичного матеріалізму, наполягали на реалістичному підході до справи, застосовували марксистську філософію до конкретної практики Китаю і просували відносини партії та держави на новий історичний етап.

Аналогічної думки дотримується і Цинь Сюань, який докладніше роз'яснив свою позицію: «Китайські комуністи на чолі з Цзян Цземінем об'єднали і очолили всю партію і народ, дотримувалися основної лінії партії, поглиблювали розуміння, що таке соціалізм, як будувати соціалізм, у результаті чого було сформовано важливі ідеї «Потрійного представництва», під керівництвом яких комуністи успішно впроваджували китайський соціалізм у ХХІ ст. Далі китайські комуністи на чолі з Ху Цзіньтао разом з китайським народом просували практичні, теоретичні та інституційні інновації в процесі будівництва всебічного середньозаможного суспільства, глибоко зрозуміли та відповіли на основні питання, такі як: якого розвитку потрібно досягти в новій ситуації та як розвиватися, в результаті чого було сформовано науковий підхід до розвитку, що сприяло будівництву соціалізму з китайською специфікою в нових історичних умовах». 17-й з'їзд Комуністичної партії Китаю чітко включив три основні теоретичні досягнення, послідовно створені в цей період, а саме: теорію Ден Сяопіна, важливі ідеї «Потрійне представництво» та науковий підхід до розвитку теоретичної системи соціалізму з китайською специфікою. Важлива думка «Трьох представництв» та науковий погляд на розвиток, які є важливими теоретичними здобутками китаїзації марксизму, відображають епохальний характер китаїзації марксизму. Третій стрибок. Ідеї Сі Цзіньпіна про соціалізм із китайською специфікою в нову епоху – це новий стрибок розвитку китаїзації марксизму. Соціалізм з китайською специфікою вступив у нову епоху, і ЦК КПК на чолі з Сі Цзіньпіном завжди дотримується марксистської філософії. Після 18-го Всекитайського з'їзду Комуністичної партії Китаю Сі Цзіньпін керував двома колективними навчаннями Політбюро ЦК на теми діалектичного матеріалізму та історичного матеріалізму. Він закликав усю партію старанно працювати над просуванням китаїзації марксистської філософії, «намагаючись сприймати марксистську філософію як свої особливі здібності». У Постанові вказувалося, що у нову еру соціалізму з китайською специфікою «головне завдання, що стоїть перед партією, у тому, щоб досягти мети першого століття, розпочати

новий шлях до досягнення мети другого століття і продовжувати прагнути великого відродження китайської нації».

Висновки. Спираючись на велику практику соціалізму з китайською специфікою, Сі Цзіньпін наголосив на епохальному та актуальному значенні марксистської філософії, провів глибокі роздуми та наукові судження щодо низки великих теоретичних і практичних питань, пов'язаних з розвитком партії та країни в нову епоху [8]. Сі Цзіньпін висунув низку оригінальних нових концепцій, ідей та стратегій з державного управління, а саме: який соціалізм з китайською специфікою і як його будувати в нову епоху, яку і як будувати соціалістичну модернізовану країну, яку і як будувати довгострокову правлячу марксистську партію та інші важливі епохальні питання. В результаті було сформовано ідеї Сі Цзіньпіна про соціалізм із китайською специфікою в нову епоху. Сі Цзіньпін, відповівши на вищесказані стратегічні, фундаментальні та всеосяжні питання, показав висоту та глибину марксистського філософа та новітній розвиток китаїзації марксистської філософії. Як сучасний китайський марксизм ідеї Сі Цзіньпіна про соціалізм з китайською специфікою в нову епоху відображають теоретичний та практичний характер марксистської філософії і утворюють нові плоди китаїзації марксистської філософії. У Постанові вказувалося, що «ідеї Сі Цзіньпіна про соціалізм із китайською специфікою в нову епоху – це сучасний китайський марксизм, марксизм ХХІ ст. та епохальна квінтесенція китайської культури та духу, який здійснив новий стрибок у китаїзації марксизму».

Література

1. Complete works of Marx and Engels. The people press, 1972.
2. Fewsmith J. Dilemmas of Reform in China: Political Conflict and Economic Debate. M.E. Sharpe, 1997.
3. Hu Jintao. Hold high the great banner of socialism with chinese characteristics and strive for new victories in building a moderately prosperous society in all respects, Report to the Seventeenth National Congress of the Communist Party of China on Oct. 15, 2007
4. Li G. A Glossary of Political Terms of the People's Republic of China. Chinese University Press, 1995.
5. McCarthy G. Brugger, Bill (ed.). Chinese Marxism in Flux, 1978–84: Essays on Epistemology, Ideology, and Political Economy. M.E. Sharpe, 1985.
6. People's Daily (人民日报). 22.09.1997.
7. Some Chinese want their country to move closer to communism". The Economist, 30 June,
8. Sun Yan. The Chinese Reassessment of Socialism, 1976–1992. Princeton University Press, 1995.
9. Xi Jinping. Transcript: President Xi Jinping's report to China's 2022 party congress.
10. Xu, F. The Primary Stage Theory is the Breakthrough and Innovation of Scientific Socialism,

International Conference on Education, Economics and Information Management (ICEEIM 2019) Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 2019, volume 428, pp. 78–81.

11. Yechury S. The Road to Socialism in China, The Marxist, 1999, Volume: 15, No. 04, Oct.-Dec. URL: <https://cpim.org/content/road-socialism-china>

Анотація

Тінтін Дун. Розвиток і еволюція марксистської думки в Китаї. – Стаття.

Стаття досліджує процес розвитку і еволюції марксистської думки в Китаї, що є складним і багатограним явищем, яке охоплює понад століття історії. На початку 20-го століття марксистські ідеї проникли у Китай на тлі соціально-політичних потрясінь і падіння династії Цін, що сприяло поширенню нових політичних концепцій. Заснування КПК у 1921 році відіграло ключову роль в адаптації марксизму до китайських умов, де перехід від аграрного суспільства до соціалістичної держави вимагав глибокого теоретичного переосмислення. Стаття аналізує, як Мао Цзедун, один із засновників КПК, розробив власну версію марксистської ідеології, відому як «Маоїзм», що зосередилася на селянстві як основній революційній силі, на відміну від класичного марксизму, який акцентував на пролетаріаті. Цей підхід став основою стратегії КПК в боротьбі проти Гоміньдану та японських окупантів. Після перемоги в громадянській війні та утворення Китайської Народної Республіки в 1949 році, Мао впровадив такі кампанії, як Великий стрибок вперед і Культурна революція, які мали на меті швидку індустріалізацію та радикальну соціальну трансформацію, хоча часто призводили до значних економічних і гуманітарних наслідків. Після смерті Мао Цзедуну в 1976 році Китай вступив у нову еру під керівництвом Ден Сяопіна, який ініціював політику «реформ і відкритості». Ця політика включала елементи ринкової економіки, зберігаючи політичний контроль КПК, що сприяло значному економічному розвитку країни. Сучасний китайський марксизм синтезує марксистські ідеї з національними особливостями і прагматичними економічними підходами, що дозволяє партії підтримувати легітимність та керівництво в умовах глобалізації та швидких технологічних змін. Еволюція марксистської думки в Китаї демонструє, як ідеологія може адаптуватися до різних історичних і культурних контекстів, залишаючись центральним елементом політичної та економічної системи країни.

Ключові слова: Марксистська думка, Китай, культурна революція, реформи.

Summary

Tingting Dong. The development and evolution of Marxist thought in China. – Article.

The article examines the process of development and evolution of Marxist thought in China, which is a complex and multifaceted phenomenon that spans more than a century of history. At the beginning of the 20th century, Marxist ideas entered China against the background of socio-political upheavals and the fall of the Qing dynasty, which contributed to the spread of new

political concepts. The founding of the Communist Party in 1921 played a key role in the adaptation of Marxism to Chinese conditions, where the transition from an agrarian society to a socialist state required a profound theoretical rethinking. The article analyzes how Mao Zedong, one of the founders of the CCP, developed his own version of Marxist ideology, known as “Maoism”, which focused on the peasantry as the main revolutionary force, in contrast to classical Marxism, which emphasized the proletariat. This approach became the basis of the CCP’s strategy in the fight against the Kuomintang and the Japanese occupiers. After winning the civil war and establishing the People’s Republic of China in 1949, Mao implemented campaigns such as the Great Leap Forward and the Cultural Revolution, which aimed at rapid industrialization and radical social transformation, though often with significant economic and humanitarian

consequences. After the death of Mao Zedong in 1976, China entered a new era under the leadership of Deng Xiaoping, who initiated a policy of “reform and openness”. This policy incorporated elements of a market economy while maintaining the political control of the CCP, which contributed to the country’s significant economic development. Modern Chinese Marxism synthesizes Marxist ideas with national characteristics and pragmatic economic approaches, which allows the party to maintain legitimacy and leadership in the face of globalization and rapid technological change. The evolution of Marxist thought in China demonstrates how an ideology can adapt to different historical and cultural contexts while remaining central to the country’s political and economic system.

Key words: Marxist thought, China, cultural revolution, reforms.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.6>**О. В. Запорожченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-2605>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри права і соціальної роботи

Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Р. В. МножинськаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8459-3496>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії та культурології

Київського національного університету технологій та дизайну

О. П. СтупакORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7846-1489>

старший викладач кафедри психології, філософії

та соціально-гуманітарних дисциплін

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

ІНФОРМАЦІЙНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. У сучасному світі відбуваються глибокі зміни в усіх сферах життя суспільства. Важливу роль у цих змінах відіграє швидка інформаційна глобалізація, яка впливає на розвиток політики, економіки, культури, освіти, права та інших сфер і є потужним інструментом формування сучасної особистості.

Матеріальним аспектом глобалізації є технологічна революція, яка впливає на появу абсолютно нових комунікаційних та інформаційних технологій і уможливорює всесвітній доступ до інформації та інтелектуальної власності.

В умовах інформаційної глобалізації відбувається активна трансформація особистості, формується так звана «особистість ХХІ століття» та нове сучасне покоління в якому відбувається усвідомлення свого «Я» та формування «Я-концепції», визначення своєї життєвої і соціальної позиції, ідентичності, що дозволяє максимально реалізувати особистісний потенціал.

Виходячи з вищесказаного, необхідно дослідити вплив глобалізації інформації на формування сучасної особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дозволив визначити, що дослідженням проблематики глобалізації цікавилися як вітчизняні так і закордонні науковці, серед яких можемо виокремити: З. Бжезінського, Ж. Бодріярда, І. Валлерстайна, Е. Геллнера, Дж. Нейсбіта, Ф. Фукуяму, С. Хангінтона.

Розробкою концепцій інформаційного суспільства займалися: Д. Белл, Е. Масуда, Дж. Пентан, Х. Аванс, Е. Тоффлер.

Дослідженням формування сучасної культури в умовах інформаційного суспільства займалися:

О. Барда, П. Бергер, В. Волинець, Я. Зодерсвіт, О. Прудникова, Ю. Юшкевич тощо.

Метою статті є визначення категорії «інформаційна глобалізація» та визначення особливостей впливу інформаційної глобалізації на формування сучасної особистості.

Виклад основного матеріалу. Від початку ХХ століття феномен глобалізації став предметом численних наукових досліджень, головним чином через зростання світової економіки та стрімкий розвиток нових інформаційних технологій. Як наслідок, глобалізація вплинула на всі сфери людського життя, як фінансову, так і культурну та духовну.

Що стосується дефініції «глобалізація» то науковці трактують її по-різному. Так наприклад, Б. Струтинський пише, що «Глобалізація – це взаємодія держав, народів, етносів, соціальних спільностей у єдиній системі відносин на планетарному рівні; система відкритого культурного обміну, запозичення зразків поведінки та адаптації культурних стереотипів; розширення меж спілкування (...) виникнення єдиного економічного, екологічного, інформаційного простору ...» [1, с. 67].

О. Запорожець вважає, що глобалізацію потрібно розглядати в двох аспектах: по-перше, це об'єктивний процес розширення взаємодій між суб'єктами міжнародних відносин, посилення транскордонних потоків товарів, послуг, капіталу, людей тощо. З іншого боку, як об'єкт пильної уваги вчених і політиків, глобалізація перетворюється на своєрідну концепцію, що базується на певних ідеях і цінностях, яка поширюється акторами міжнародних відносин з певними цілями [2, с. 43].

Американський науковець Р. Робертсон вважає, що глобалізація виступає об'єктивним процесом ущільнення всього світу і суб'єктивним процесом все більшого усвідомлення світу як єдиного цілого. Під «феноменологічним ущільненням світу» він розуміє процес посилення взаємозалежності (торгівельної, військової і політичної) між країнами, що входять до світової соціальної системи, так і «зростаючу ймовірність того, що вчинки, бажання або уподобання окремих індивідів будуть визначатися не їхньою локальною, етнічною приналежністю, а більш широким горизонтом референції та будуть адресуватися до світового контексту [2, с. 44].

На думку К. Черної, глобалізацію потрібно розглядати як явище гібридизації. Сама ж гібридизація передбачає виникнення нових, змішаних форм кооперації і виступає «чинником реорганізації соціальних просторів». Виходячи з даного положення, термін «гібридизація» означає «шляхи, через які форми виокремлюються від існуючих практик і рекомбінуються з новими формами в нових практиках». Внаслідок такої діяльності можуть виникати нові форми організацій: транснаціональні, макрорегіональні, мікрорегіональні, локальні тощо. Авторка також бере до уваги думку деяких дослідників про те, що гібридизація – це не поява нових соціальних організацій, а формування неформальних просторів, які водночас виступають «джерелом соціального оновлення» [3, с. 17].

Т. Чубко пропонує розглядати глобалізацію як процес, ознаками якого є «формування спільного світового економічного, політичного та культурного просторів, який функціонує на основі універсальних загальноновизнаних правових цінностей та принципів і опосередковується загальними організаційними формами (інститутами)» [4, с. 398].

Д. Білокопитов, висвітлює глобалізацію як «багатовимірний процес, який одночасно відбувається майже в усіх сферах життєдіяльності, і передбачає зростання інтеграції, уніфікацію практик, збільшення взаємозалежності» [5].

В. Кириченко трактує глобалізацію як процес загальносвітового об'єднання з метою спільного вирішення нагальних проблем, об'єднання на основі спільних інтересів, створення середовища, комфортного для життєдіяльності людей, які підтримують спільні норми та цінності [6, с. 24].

У ХХІ столітті активно почала розвиватися інформаційна глобалізація.

М. Багров у своєму дослідженні визначив, що глобалізація інформаційного суспільства це:

1) суспільство нового типу, яке формується в результаті глобальної соціальної революції, базисом якої є вибуховий розвиток та конвергенція інформаційних і телекомунікаційних технологій;

2) суспільство знання, де головним двигуном добробуту кожної людини й держави стає знання, набуте завдяки безперешкодному доступу до інформації та вміння її обробляти;

3) глобальне суспільство, у якому обмін інформацією не має кордонів – часових, просторових, політичних, де приймаються рішення щодо покращення всіх аспектів якості життя на основі наукової обробки даних та сучасного знання;

4) суспільство, яке сприяє як взаємопроникненню культур, так і відкриває кожному співтовариству нові можливості для самореалізації [7].

Проаналізувавши терміни «глобалізація» та «інформаційна глобалізація», ми дійшли висновку, що інформаційна глобалізація – це всесвітній процес, який розвивається і змінюється внаслідок інтенсивної трансформації інформаційних технологій та їх сильного впливу на різні сфери суспільного життя, що в кінцевому результаті призводить до появи нового сучасного стилю розвитку особистості.

В умовах інформаційної глобалізації розвиток сучасної особистості і суспільства в цілому пов'язаний з процесами накопичення, обробки та використання інформації. Процес комп'ютеризації, інформатизації та оцифрування пронизує всі сфери суспільного життя, суттєво змінюючи не лише їхній зміст, а й спосіб відображення розвитку буття у свідомості людини. Важливим фактором суспільного розвитку і найважливішою цінністю сучасної епохи є інформація, яка циркулює каналами зв'язку і об'єднує людей в соціальне ціле, що формує глобальний інформаційний простір. Саме ця інформація є сьогодні своєрідним капіталом, а сучасні засоби комунікації є важливим засобом доступу до цього «інформаційного капіталу». Телебачення, комп'ютери та Інтернет є символами сучасності і пропонують нові способи розуміння світу.

Дуже слушною є думка В. Іжболдін у праці «Генезис концепції інформаційного суспільства» науковець наголошує, що інформатизація стала домінуючим фактором світової історії, вона вже реальність, що впливає на світові події. Вона охоплює різні галузі соціальної дійсності, духовної та матеріальної культури, ставши одним із головних факторів глобалізації [8].

Сучасне інформаційне суспільство – це суспільство, в якому інформація є найважливішим багатством і ресурсом. Інформаційне суспільство – це найбільш технологічно розвинена людська цивілізація, яка виникла в результаті комп'ютерної та інформаційної революції і базується на інформаційних технологіях, інтелектуальних комп'ютерах, автоматизації та роботизації всіх сфер і галузей економіки та управління, єдиній сучасній інтегрованій системі комунікацій [9].

Безперечним є той факт, що сучасна інформаційна глобалізація здійснює вплив на формування сучасної особистості, адже активними темпами відбувається інформатизація освіти.

З'являються нові способи отримання знань, інноваційні технічні засоби отримання інформації. Донедавна єдиним джерелом знань були друковані книги та бібліотечні фонди (у традиційному розумінні). Принцип комп'ютеризації освіти зробив можливим отримання систематизованої інформації з мінімальними витратами часу на дослідження. Завдяки всесвітній павутині стало можливим отримання інформації у великих масштабах, в тому числі альтернативної інформації та доступ до першоджерел, в тому числі і зарубіжних. Електронний продукт випереджає паперовий.

Інформатизація освіти надає такі можливості: використання комп'ютерних засобів як допоміжних процедур для ефективнішого вирішення системи дидактичних завдань (довідкова інформація, інструкції, обчислювальні операції, демонстрація тощо); можливість тренінгу та контролю за отриманням знань; застосування комп'ютерної техніки у навчальному процесі дає змогу вирішувати інші за змістом і формою завдання, проводити лабораторний експеримент тощо; моделювання зміст об'єктів засвоєння шляхом їх конструювання (створення віртуального середовища в окремих галузях знань та навчальних дисциплінах). Однак вказаний перелік є поверхневий, оскільки розвиток інформаційних технологій з високою активністю надає нові технічні можливості та сприяє полегшенню засвоєнню та оновленню знань [10].

Ще однією особливістю впливу інформаційного середовища на розвиток особистості є те, що інформатизація узаконила та розширила певний культурний стандарт. Відповідно до розуміння цього стандарту особистість в умовах інформаційного суспільства повинна володіти кількома іноземними мовами, вміти користуватися персональним комп'ютером, здійснювати процес комунікації з представниками інших культурних світів, розуміти основні тенденції розвитку сучасного мистецтва, літератури, філософії [1, с. 68].

Також вважаємо, що інформаційна глобалізація надає свободу сучасній особистості, оскільки глобалізація усуває кастові, класові, національні і цивілізаційні обмеження [2, с. 47].

Є. Головаха та Т. Паніна у своїх дослідженнях дійшли думки про те, що інформаційна глобалізація призводить до того, що в останні роки суттєво збільшалося, а особливо в Україні, так званих «інтерналів» – людей, котрі відповідальність за те, як складається їхнє життя, покладають передусім на самих себе, а не на зовнішні обставини. І хоча «екстерналів» і досі більше за «інтерналів»,

в останні роки вони вже не становлять більшості населення. Якщо зважити, що інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних державах, можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу [11].

Інформаційна глобалізація впливає на розвиток у сучасної особистості:

- 1) пізнавальної гнучкості;
- 2) ініціативи та саморегуляції;
- 3) критичного та аналітичного мислення;
- 4) креативності та розв'язання завдань;
- 5) співпраці та комунікації;
- 6) медійної та ІКТ-грамотності (інформація, комунікація, технології).

Значного розвитку завдяки інформаційній глобалізації набувають такі навички особистості як Soft Skills (м'які навички) та Hard Skills (жорсткі навички).

Soft Skills (м'які навички) – це особисті характеристики, завдяки яким особистість може успішно взаємодіяти в команді під час розв'язання будь-яких робочих питань.

До навичок Soft Skills належать наступні вміння:

активне слухання (здатність уважно слухати, ставлячи допоміжні запитання, що дозволяють опоненту ширше розкрити думку та зрозуміліше пояснити свою позицію);

вміння вести перемовини;

невербальні елементи комунікації (вміння не тільки висловлювати думку розумно та стисло, але й застосовувати

жести, міміку, поставу на підтвердження слів, що робить спілкування більш виразним);

вміння переконувати;

вміння презентувати та виступати публічно;

storytelling (вміння розповідати);

письмові навички (наприклад, вміння укладати звіти, вести бізнес-комунікацію).

Hard Skills (жорсткі навички) – це сукупність знань, які можна здобути в процесі навчання, протестувати, оцінити за допомогою конкретних параметрів або характеристик.

На основі інформаційної глобалізації у сучасної особистості відбувається усвідомлення оточуючої дійсності, котра не обмежується однією національною культурою, а постає цілісною системою, де починає будуватися фундамент для власних життєво-ціннісних орієнтацій.

Інформаційне середовище впливає також на підвищення рівня толерантності особистості в умовах глобалізації суспільства, адже вирішення глобальних проблем людства потребує нової філософії толерантності. Толерантність – це прийняття та повага до чужого вибору, особливостей, думок.

Толерантність є рисою цивілізованого суспільства. Тому що люди, які хочуть жити в гармонії та порядку, ніколи не ображатимуть, принижуватимуть чи будуть завдавати шкоди людині з протилежними поглядами. У розвинених країнах високий рівень толерантності: ніхто не обмежує свободу волі іншого через те, що не погоджується з чужим світоглядом.

Висновки. Таким чином, здійснивши дослідження окресленої нами проблематики ми дійшли висновку, що в умовах інформаційної глобалізації особистість постійно перебуває в курсі найважливіших подій, які відбуваються у світі. Технологічні засоби дають можливість отримувати інформацію з різних джерел і від різних користувачів, які живуть у різних куточках світу. До головних переваг, які інформаційна глобалізація чинить на формування сучасної особистості можемо віднести: доступ до знань для вирішення різних життєвих проблем і пошуку найкращих рішень; можливість налагодження глобальної комунікації з іншими людьми. Спільне життя в суспільстві неможливе без обміну думками, ідеями, суб'єктивними враженнями, фактами та припущеннями. Тому одним із ключових елементів соціалізації людини є формування потреби в отриманні та передачі інформації, що на психологічному рівні забезпечується процесами спілкування, мислення, відчуття (сприйняття) тощо. Потреба у взаємодії з іншими членами соціуму іноді перевищує безпосередню, об'єктивну потребу людини у знаннях для вирішення повсякденних завдань. У цьому випадку зміст нівелюється, і на перший план виходить процес споживання інформації або передачі інформації. Становлення інформаційного суспільства призвело до стрімкого збільшення та оновлення знань, а науково-технічний прогрес розширив повсякденні можливості та доступ до них для пересічного громадянина.

Література

1. Струтинський Б. Д. Інформаційно-культурна глобалізація як феномен сучасного стану цивілізаційних трансформацій. *Мистецтвознавчі записки*. 2019. Випуск 35. С. 66–71.
2. Запорожець О. Ю. Глобалізація як чинник ідеологічного впливу у сучасному світі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Випуск 111 (Частина I). С. 43–48.
3. Чернова К. О. Глобалізація як вимір сучасності: соціокультурний аспект. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. Випуск 13. С. 16–20.
4. Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. *Форум права*. 2010. № 1. С. 396–405.
5. Білокопитов Д. В. Глобалізація як чинник впливу на сучасне громадянське суспільство. *Державне будівництво: електрон. наук. фахове вид.* 2016.

№ 1. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2016-1/doc/5/01.pdf>

6. Кириченко В. В. Інформаційне суспільство: еволюція явища та глобалізаційна трансформація суспільного світосприйняття. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №2. С. 22–26.

7. Кольцова І. Інформаційна глобалізація в Україні: детермінанти, особливості та переконання. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. №1 (3). С. 43–48.

8. Білан Н. Формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1262>

9. Пожувев І. В. Інформатизація як глобальна світова тенденція сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2008. Випуск 32. С. 4–19.

10. Хомишин І. Ю. Принципи інформатизації освіти в умовах глобалізації суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 123–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_850_21

11. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. Київ, 2008. 85 с.

Анотація

Запорожченко О. В., Множинська Р. В., Ступак О. П. Інформаційна глобалізація як чинник формування сучасної особистості. – Стаття.

У статті розглядається вплив інформаційної глобалізації на формування сучасної особистості. Зазначено, що від початку ХХ століття, феномен глобалізації став предметом численних наукових досліджень, головним чином через зростання світової економіки та стрімкий розвиток нових інформаційних технологій. Як наслідок, глобалізація вплинула на всі сфери людського життя, як фінансову, так і культурну та духовну. Акцентовано увагу на тому, що в умовах інформаційної глобалізації відбувається активна трансформація особистості, формується так звана «особистість ХХІ століття» та нове сучасне покоління в якому відбувається усвідомлення свого «Я» та формування «Я-концепції», визначення своєї життєвої і соціальної позиції, ідентичності, що дозволяє максимально реалізувати особистісний потенціал. Визначено, що інформаційна глобалізація – це всесвітній процес, який розвивається і змінюється внаслідок інтенсивної трансформації інформаційних технологій та їх сильного впливу на різні сфери життя суспільства, що в кінцевому підсумку призводить до появи нового сучасного стилю розвитку особистості. Звернуто увагу на те, що в умовах інформаційної глобалізації розвиток сучасної особистості і суспільства в цілому пов'язаний з процесами накопичення, обробки та використання інформації. Процес комп'ютеризації, інформатизації та оцифрування пронизує всі сфери суспільного життя, суттєво змінюючи не лише їхній зміст, а й спосіб відображення розвитку буття у свідомості людини. Важливим фактором суспільного розвитку і найважливішою цінністю сучасної епохи є інформація, яка циркулює каналами зв'язку і об'єднує людей в соціальне ціле, що формує глобальний інформаційний простір. Обґрунтовано, що інформаційна глобалізація безпосередньо впливає на розвиток у сучасної особистості. Під впливом інфор-

маційної глобалізації у особистості розвиваються: пізнавальна гнучкість; ініціативність та саморегуляція; критичне та аналітичне мислення; креативність та розв'язання завдань; співпраця та комунікація; медійна та ІКТ-грамотність; Soft Skills (м'які навички) та Hard Skills (жорсткі навички) та життєво-ціннісні орієнтації.

Ключові слова: сучасна особистість, глобалізація, інформаційна глобалізація, інформатизація, інформаційне суспільство.

Summary

Zaporozhchenko O. V., Mnozhynska R. V., Stupak O. P. Information globalization as a factor in the formation of a modern personality. – Article.

The article examines the impact of information globalization on the formation of a modern personality. It is noted that since the beginning of the twentieth century, the phenomenon of globalization has been the subject of numerous scientific studies, mainly due to the growth of the world economy and the rapid development of new information technologies. As a result, globalization has affected all spheres of human life, including financial, cultural and spiritual. The author emphasizes that in the context of information globalization, an active transformation of the individual is taking place, the so-called «personality of the XXI century» and a new modern generation are being formed in which there is an awareness of the «I» and the formation of the «I-concept», the definition

of one's life and social position, identity, which allows one to maximize personal potential. It is determined that information globalization is a worldwide process that develops and changes as a result of the intensive transformation of information technologies and their strong impact on various spheres of society, which ultimately leads to the emergence of a new modern style of personal development. The author emphasizes that in the context of information globalization, the development of a modern personality and society as a whole is associated with the processes of accumulation, processing and use of information. The process of computerization, informatization and digitization permeates all spheres of public life, significantly changing not only their content but also the way in which the development of being is reflected in human consciousness. An important factor in social development and the most important value of the modern era is information circulating through communication channels and uniting people into a social whole that forms the global information space. It is substantiated that information globalization directly affects the development of a modern personality. Under the influence of information globalization, a person develops the following: cognitive flexibility; initiative and self-regulation; critical and analytical thinking; creativity and problem solving; cooperation and communication; media and ICT literacy; Soft Skills and Hard Skills; and life and value orientations.

Key words: modern personality, globalization, information globalization, informatization, information society.

УДК 1:14+316.7

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.7>**В. А. Захаров**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-6885-8125>

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету

«Харківський політехнічний інститут»

В. В. ТкаченкоORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7135-6659>

аспірантка кафедри теоретичної і практичної

філософії імені професора Й. Б. Шада

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

НАСЛІДКИ ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ ЖИТТЯ КРИЗЬ МАСОВУ КУЛЬТУРУ НА ПРИКЛАДІ СЕРІАЛУ «ЧОРНЕ ДЗЕРКАЛО»

Постановка проблеми. Поняття «масова культура» хоч і інтуїтивно зрозуміле будь-якій людині, але воно все одно викликає безліч дискурсів через свою складність та багатогранність. Від самої сутності цього явища до певних умов та аспектів, які мали вплив на його формування. І яку б оцінку не давали дослідники багатьох гуманітарних напрямків, треба визнати, що масова культура робить великий внесок в культуру, економіку, соціальне життя і навіть політику. Вона актуальна, насичена, різна, а також, як і інші речі, гостро реагує на зовнішні зміни. Візьмемо за приклад науково-технічних прогрес та запровадження його здобутків в життя суспільства.

Окрім змін в технологічному виготовленні масового продукту (техніка для створення кіно та фотографій, Facial Recognition Technology, програми для звукозапису тощо), масова культура є лакмусовим папірцем переживань суспільства, мрій, висвітлення ідеалів, прогнозування та футуристичності світу. Масова культура підіймає питання: статевого виховання, політичних репресій, відкриття космосу, сексуальних домагань, нетрадиційних відносин тощо.

Британський серіал «Чорне дзеркало» можна назвати попереджувальним та частково пророчим серіалом сьогодення. Як технології впливають на наше життя, як людина змінюється в цих умовах і як вона реагує, яке буде наше суспільство – ось основні теми, які порушує цей серіал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософсько-культурологічний та соціальний простір текстів за останні десятиліття значно доповнився аналітичними роботами, які розбирають та досліджують феномен масової культури. До основних науковців, приділивших увагу «масовій культурі» та медіа простору, ми можемо віднести: іспанського філософа Х. Ортега-і-Гассета, канадського філософа М. Маклюєна, теоретика культури Дж. Сторі та представників Франкфуртської школи – Т. Адорно, Е. Фромма, Ю. Гарбермаса та ін.

До сучасних вітчизняних дослідників, які переосмислювали фундаментальні філософські роботи та досліджували маскультуру відносяться: О. Козинець, В. Соболев, Є. Борисенко, М. Дружинець, Н. Приходькіна, О. Шинкаренко та ін.

Також при підготовці цієї роботи, ми зверталися до авторів, які розглядали питання тілесності, смерті, відносин кризь сучасні технології. Ми можемо віднести: В. Богаченко, Я. Христенко, С. Місержи, О. Поцулко, М. Савин-Баден, В. Мейсон-Робби, І. Коваленко, Ю. Малякова, Е. Кальницький.

Серіал «Чорне дзеркало» став настільки якісно виготовленим, соціально гострим, успішним та певною мірою негативно пророчим, що став об'єктом соціально-філософського аналізу серед західних дослідників таких як С. Тан, М. К.Л.Є., Д. Рамос та К. Нго.

Мета роботи полягає у дослідженні наслідків технологізації кризь призму масової культури сучасності на основі британського серіалу «Чорне дзеркало», як продукту маскультури.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку нашої роботи, актуалізуючи її ми зробили припущення, що термін «масова культура» (маскультура як її називає Дж. Сторі) є інтуїтивно зрозумілим. Можна грубо сказати, що «масова культура» – це культура для мас і масово розповсюджена. І це може бути дійсно так. Але все одно цікавим є його генеза, бо сама зміна людини призвела до появи цієї культури і смислове навантаження, символи та образи подаються ті, які зрозуміли людям масової культури. Також аналіз та розгляд масової культури на початку роботи необхіден для того, щоб знайти точки на які впливає технологізація та під яким кутом вона буде розглядатися та демонструватися у серіалі чорне дзеркало.

Тоні Бентте називав масову культуру безплідним явищем, яке є сумішчю суперечливих та заплу-

таних знань, які здатні завести нас у глухий кут [8, с. 13]. І щоб розібратися в цих суперечливих та заплутаних знаннях, дослідники випрацьовують власні критерії, сторони та підходи для розгляду цього явища. Так, Джон Сторі зауважує, що мас культуру завжди протиставлять народній культурі, певній культурі, культурі робочого класу та ін. Таким чином, коли культура за певними характеристиками є Іншою. Також буде доречним зазначити, що в розумінні дослідника, маскультура може розглядатися у двох проекціях: як економічна складова (виробництво мас продукту) так і простір сенсів (сутність людини мас, її ідеї та ідеали). До чого ми ще звернемося після короткого історичного огляду.

Основною роботою для нашого дослідження є «Бунт мас» (або «Повстання мас») іспанського філософа Хосе Ортега-і-Гассета. Ця концепція створена у 1930 році, актуалізувалася через 10 років після закінчення Другої Світової війни та є сформованою оцінкою тенденцій у суспільстві має на меті розібратися з феноменом масової людини, бо «Ось грізний факт нашого часу, описаний в усій його брутальності. До того ж він абсолютно новий в історії нашої цивілізації. Ніколи, в цілому її розвитку, не траплялося нічого подібного» [5]. Ця робота є фундаментальною. Як і Карл Маркс, Хосе Ортега-і-Гассет поділив суспільство. Тільки не на класи, як засновник «Капіталу», а на два типи – «аристократія» та «маса». «Натовп» – поняття кількісне та візуальне: безліч. Перекладемо його, не спотворюючи, мовою соціології. І отримуємо «масу». Суспільство завжди було рухливою єдністю меншості та маси. Меншість – сукупність осіб, виділених особливо; маса – не виділених нічим. Йдеться, отже, йде не тільки і не стільки про «робочу масу». Маса – це середня людина» [5].

Маса – така характеристика людини, яка не вимагає збирання натовпу. Людина не стає масовою через кількість оточення. Це психологічне явище. Навіть людина, яка себе визначає в негативній характеристиці є сірою, але не масовою.

Такий ефект в суспільстві став можливим через соціально-політичні, технологічні події, коли рівень життя суспільства різко виріс. «У XIX ст. в Європі набула поширення демократія. Водночас почала відбуватися криза, оскільки маси, «за визначенням, не повинні і не можуть керувати навіть власною долею» [4, с. 35]. Також це пов'язано з різким ростом економіки, коли люди низьких прошарків суспільства стали більш заможними і зрозуміли, що вони також можуть досягти відносно високого рівня життя дуже швидко і їм це доступно. Спадкові багатії біднішали; робочий клас поступово перетворювався на пролетаріат; люди середнього достатку – буржуа – тим часом мали все більші й більші прибутки. Буквально

з кожним днем становище закріплювалось; зростала економічна незалежність. Те, що раніше вважалося би схильністю Фортуни та викликало би вдячність, стало розглядатися як законне благо, за яке не дякують, але якого вимагають» [4, с. 35].

До питання масової культури зверталися представники Франкфуртської школи. «М. Горькаймер і Т. Адорно у своїй знайомій книжці «Діалектика Просвітництва» присвятили йому цілий розділ, схарактеризувавши масову культуру як «культурну індустрію», а сам Адорно випустив низку статей, присвячених цій темі. Сьогодні ідеї франкфуртців щодо цієї теми розвиває Ю. Габермас, зокрема у своїй праці «Структурні перетворення у сфері публічності.»» [2, с. 156]. Якщо оформлювати ідеї цих авторів в одну тезу, то масова культура є продуктом (а сьогодні це носить назву «контент») масового виробництва. Отже, масовість як вимірювана категорія вирішує. До розгляду обох думок приходить Борисенко Єлизавета яка підсумовує, що «позбавлена сенсів масова культура, з одного боку, стає елементом ринкової економіки, а з іншого – інструментом для маніпулювання».

На наш погляд (виходячи з елементарного спостереження за створенням контенту та розвитку креативної економіки сьогодні), масова культура – є створенням масштабного (за розповсюдженням) контенту, яка несе певні наративи та ідеї, відображає сучасний світ. До того ж, це певна система, яка підтримується та формується ЗМІ, Інтернетом, Міжнародними компаніями і створює безліч одиниць продукту різної якості. Не можна сказати, що якщо маса (за Гасетом) нічого не хоче, пливе по течії тощо, то можна створювати поганий продукт. Продукт масової культури – це економічний продукт, продукт, який має збирати гроші, приваблювати рекламодавців, давати колаборації. Тому масовий продукт не може бути нудним та поганим, бо сучасна людина перенасичена контентом і її треба дивувати. Також ми відкидаємо того факту, що люди, споживаючи цей продукт не аналізують його, не переносять образи на себе, не рефлексують. Масова культура так само може змусити людину стати на шлях переосмислення. Не говорячи про те, що іноді, дві культури зближуються і справляють дивовижне враження. Наприклад, як відомий соліст рок-групи Queen Фредді Мерк'юрі (був більше для масового споживача), який створив пісні та заспівав їх з Монсеррат Кабальє – великою оперною дивою. Такий дует зустрів неоднозначну оцінку з боку критиків, ба більше, бо вони просто не знали як це оцінювати. Вони визнавали, що це союз двох сильних особистостей, здобувших визнання в своїх нішах, з прекрасними голосами, але як це оцінювати? за «якою школою»? Критикам було не зрозуміло. І ось дві культури перетнулися.

Масова культура передає та імплінує певні ідеї та наративи. З науково-технічним прогресом повстало питання його впливу на соціум, економіку та життя загалом. Цифровий простір не доповнює простір, а дублює його в іншому вимірі. Усе отримало другий рівень життя. І ідеї наукового розвитку, наслідки технологізації торкаються усіх. Кіно, серіали, картини, фотографії, кліпи, будь-який контент малював власне відношення до технологізації.

«Чорне дзеркало» – продукт британського серіаловиробництва, прем'єра якого була 2011 року на каналі Chanal 4. Серіал «у трагічному світлі демонструє найбільш значущі соціальні дефекти масового суспільства сьогодення» (Хам)», але крізь негативного впливу технологій. Усі серії всіх сезонів не пов'язані між собою ніякою сюжетною лінією, різні герої, різний час, різні ситуації, але одне залишається незмінним – технології. З точки зору маркетингу – бізнес має закривати больові точки споживача. Технології можуть їх закрити, але які наслідки цього будуть – не відомо. Наприклад, питання вічного життя та спілкування з померлими, питання залежності від соціальних мереж та оцінки суспільства, питання приватності – це маленький збір проблем, які розкриває серіал. Авжеж ми не можемо описувати та аналізувати детальні всіх серії, але зробимо розбір декількох серій з зазначених проблем.

Питання смертності, тілесності, життя не обмежується філософуванням мислителів усіх епох. Замислювання даними проблемами є тотальним та екзистенціальними для усіх. Люди, які пройшли досвід втрачання близької людини стикаються зі складними психологічними станами, страхами, біллю та питанням як це пережити. Нерідко після такого досвіду, люди йдуть шукати відповіді в релігії, сектах, філософію та психологію. Люди з таким досвідом – вразливі. Героїня однієї з серій втратила чоловіка через автокатастрофу. Авжеж вона стикнулася з сильними психологічними переживаннями. Її сестра пропонує звернутися до сервісу, який аналізує всю інформацію про людину в мережі (її переписки, коментарі, фотографії, дзвінки тощо) та імітує спілкування за неї. Другий рівень, який доступен в цьому світі – імітування голосу під час телефонного дзвінка. Третій рівень – замовлення робота з нано-матеріалів, який 1:1 схожий на людину.

Серіал демонструє як технології можуть запропонувати нові підходи до розуміння смерті, адаптації до втрати, але це не є дієвим та справжнім. Технології можуть сканувати людину та певною мірою імітувати її, але питання волі залишається не закритим. Роботи не можуть дати реакцію на явища та ситуації, як реальна людина. Воля – це не процес імітації та механізації. Хочемо зазначити, ще один цікавий момент в цій серії. Головна

героїня, коли зрозуміла, що її чоловіка не може замінити робот, не вимкнула його, що дорівнює вбивству (згідно її світогляду), вона закрила його на даху будинку. Тобто ефект людяності створюється за рахунок антропоморфних даних та класичної візуалізації людини. Шкіра, кінцівки, голова тощо. «Однією з сучасних проблем, виявлених біоетикою, є матеріалістичне трактування життя і смерті. Зведення їх до фізіологічних, фізико-хімічних взаємодій не тільки спрощує дані проблеми, а й знецінює саме життя. Наслідком цього стає розгляд проблеми життя і смерті як проблеми психології» [6].

Авжеж серіал дає власне судження щодо залежності людей від лайків у досить гіпербалістичній формі. Буття людини запропонованого світу складається від оцінки оточуючих. Тому, люди втрачають власну ідентичність, подавляють негативні емоції, лицеміряють заради гарних оцінок, які впливають на становище в соціумі і як слідство – користування його благами. Такий собі аналог грошей.

Питання приватності розкривається в ситуації, коли в очах людини майбутнього приховані камери, які фіксують все, що побачила людина. Етико-правові питання торкаються юридичних норм та питань приватності людини, свободи та згоди на демонстрування матеріалів. Або в іншій серії, коли вбивають жінку через хештег та голосування людей за це. Це гіперболізує те, що цифровий простір, який став нашою другою реальністю створює нові ідентичності, нові особистості людини. Ми можемо бути там ким завгодно не думаючи про відповідальність та наслідки. «Українська дослідниця Н. Терлецька переконана, що подальший розвиток штучного інтелекту та поява суперінтелекту «може призвести до повного нівелювання особистісної свободи та тотального контролю з боку соціуму, що призведе до втрати загальнолюдських цінностей та їхньої підміни цілковито утилітарними комп'ютерно-керованими моделями програмування поведінки мас, заради реалізації інтересів еліти, що очолить новостворений «техногенний рай», де підпорядкування соціуму заради досягнення миру і безпеки буде основною цінністю» [9].

Висновки. Провівши дослідження, ми можемо зробити наступні висновки: поняття «масова культура» є складним і багатограним явищем, інтерпретація якого залежить від конкретного дослідника. Однак, на нашу думку, розуміти масову культуру як примітивну, як явище, що існує в протигагу елітарній культурі, сьогодні неможливо. Ми вважаємо, що сьогодні більш актуальним є розуміння цього феномену в контексті Франкфуртської школи, яка трактує масову культуру як продукт, призначений для масової аудиторії (за кількістю). Сучасна масова культура не є посередньою, нудною або невизразною.

Вона відображає проблеми сучасного суспільства, виступає маркером цих проблем і навіть здатна до футуризму. Для підкреслення цієї думки ми проаналізували серіал «Чорне дзеркало». «Чорне дзеркало» – це якісний телевізійний продукт масового виробництва, який змушує глядача замислитися над питаннями технологізації та її дуже неприємними наслідками. Завдяки цьому серіалу в масовому просторі порушуються питання про сприйняття смерті, існування в цифровому просторі, залежність від лайків та багато інших тем.

Література

1. Адорно Т., Горкгаймер М. Діалектика Просвітництва. 1997.
2. Борисенко Є. Стратегічна раціональність масової культури. Філософська думка. 2022. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.155>.
3. Дружинець М. Масова культура: підходи до вивчення та напрями теоретичного осмислення. Арт платформа. 2020. URL: <https://art-platforma.kmaesm.edu.ua/index.php/art1/article/view/20/17>.
4. Козинець О., Соболев В. Роль і значення мас у державі та суспільстві у вченні Х. Ортеги-і-Гассета. 2020. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32369>.
5. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3813>.
6. Поцукало О. Проблема моралі в розумінні сутності життя і смерті в епоху біомедичних технологій. Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах. 2020. URL: https://www.vnmu.edu.ua/downloads/pdf/zbirnyk_filisof_2020.pdf.
7. Приходькіна Н. Основні положення концепції Герберта Маршалла Маклюєна в контексті виникнення феномена медіаосвіти. Вісник Черкаського університету. 2017. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=VchdpuP_2017_142_34.
8. Сторі Д. Теорія культури та масова культура. 2005. URL: https://hromadalib.files.wordpress.com/2016/08/storey_2005_theory.pdf.
9. Терлецька Н. Людина в метаантропології та трансгуманізмі й смисл людського буття. Науково-теоретичний альманах Грані. 2020. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1464>.
10. Хоменко Г. Формування конформістської свідомості в умовах суспільства гаджетів (на прикладі серіалу «Чорне дзеркало»). Альманах Наукового товариства ім. Шевченка. 2017. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18296/almanach_6_web.pdf?sequence=1#page=121.

Анотація

Захаров В. А., Ткаченко В. В. Наслідки технологізації життя крізь масову культуру на прикладі серіалу «Чорне дзеркало». – Стаття.

Автори запропонованої статті здійснюють короткий історико-філософський аналіз поняття «масова

культура», акцентуючи увагу на філософському спадку іспанського мислителя Хосе Ортеги-і-Гассета та доробку представників одразу двох поколінь «Франкфуртської школи». «Масова культура» у всіх дослідників висвітлюється як складне та своєрідне поняття, яке включає в себе кількісні та якісні характеристики і яке не можна розглядати поза історичним контекстом, ігноруючи соціально-історичні, політичні та економічні умови. Особливо сьогодні, в сучасному світі, масова культура стала лакмусовим папірцем суспільних проблем, зокрема висвітлюючи питання «технологізації буття». Виходячи з вищезазначеного, автори статті формулюють мету роботи – дослідження проблеми технологізації буття через призму масової культури на прикладі британського серіалу «Чорне дзеркало», який вийшов на екрани у 2011 році, а виробництво якого триває до сьогодні. Для досягнення поставленої мети автори дослідження використовують такі наукові методи: порівняльно-історичний – для дослідження поняття «масова культура», герменевтичний – для аналізу серіалу та порушених у ньому проблем, а також індуктивно-дедуктивний – для узагальнення отриманих результатів та формулювання висновків. Аналізуючи серіал «Чорне дзеркало», автори виокремлюють такі теми та наслідки технологізації суспільства: сприйняття смерті через досвід втрати близької людини та її «заміну» через дублювання у цифровому просторі, залежність від оцінки та думки оточення, залежність від «лайків» та перевагу цифрового життя над реальним, втрата самоідентичності, втрата приватності та питання публічності, а також питання безпеки у соціальних мережах. Наприкінці дослідження автори приходять до висновку, що сучасна масова культура більше відповідає визначенню, запропонованому Франкфуртською школою, а саме: масова культура стає такою через велику аудиторію (тобто переважає кількісна складова). Сучасна масова культура може бути складною, цікавою, поєднуватися з елітарною культурою, піднімати важливі теми та проблеми, і серіал «Чорне дзеркало» це підтверджує. Масова культура сьогодні – це лакмусовий папірець буття людини, що резонує з великою кількістю людей.

Ключові слова: технологізація, масова культура, візуальна культура, смерть, тілесність, приватність, самоідентичність, безпека.

Summary

Zakharov V. A., Tkachenko V. V. The consequences of the technologization of life through the lens of mass culture: a case study of the series “Black Mirror”. – Article.

The authors of the proposed article conduct a brief historical-philosophical analysis of the concept of «mass culture,» focusing on the philosophical legacy of the Spanish thinker José Ortega y Gasset and the works of representatives of two generations of the Frankfurt School. «Mass culture» is presented by all researchers as a complex and unique concept that includes both quantitative and qualitative characteristics, which cannot be considered outside of the historical context, neglecting socio-historical, political, and economic conditions. Especially today, in the modern world, mass culture has become a litmus test for societal issues, particularly

highlighting the question of the «technologization of being.» Based on the above, the authors of the article formulate the research objective as the study of the problem of the technologization of being through the prism of mass culture, using the British TV series «Black Mirror,» which premiered in 2011 and is still in production, as a case study. To achieve the stated objective, the authors employ the following research methods: the comparative-historical method for exploring the concept of «mass culture,» the hermeneutic method for analyzing the series and the issues it addresses, as well as inductive-deductive methods for summarizing the results and formulating conclusions. In analyzing the series «Black Mirror,» the authors highlight the following themes and consequences of the technologization of society: the perception of death through the experience of losing a loved one and their «replacement» via duplication in the

digital space, dependence on the evaluation and opinions of others, dependence on «likes» and the preference for digital life over real life, loss of self-identity, loss of privacy, issues of public exposure, and questions of safety in social networks. At the end of the study, the authors conclude that modern mass culture more closely aligns with the definition proposed by the Frankfurt School, specifically that mass culture becomes such due to its large audience (i.e., the quantitative aspect prevails). Modern mass culture can be complex, engaging, merge with elite culture, and address important themes and issues, as evidenced by the series «Black Mirror.» Mass culture today is a litmus test of human existence, resonating with a large number of people.

Key words: technologization, mass culture, visual culture, death, corporeality, privacy, self-identity, security.

УДК 130.2:316.77:165

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.8>**Т. О. Крижановська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6391-6871>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

ФІЛОСОФСЬКІ СМИСЛИ МЕДІАЛЬНОСТІ

Сучасний світ швидко змінюється під впливом новітніх технологій та медіа, що вимагає від філософії осмислення нових і вельми динамічних комунікаційних процесів, їх впливу на людське буття. Теоретична нагальність дослідження медіальності полягає в необхідності осмислення того як медіа формують і змінюють сприйняття реальності людиною, створюють нові форми досвіду та ідентичності. Медіа не лише виступають посередниками у передачі інформації, а й формують світогляд. «Сьогодні, з погляду філософського аналізу, у центрі уваги – соціальні зміни, які спонукають особистість до самостійної практичної діяльності, поєднаної з креативністю, швидкістю прийняття рішень, вибором поведінки в нестандартних ситуаціях, здатністю передбачати соціальні процеси та особисте майбутнє» [5, с. 38]. Філософські рефлексії на тему медіальності дозволяють глибше зрозуміти характер сучасних медіа і, їх вплив на соціальну та культурну діяльність і, в той же час, прослідкувати їх становлення та побачити перспективи.

Окрім того, розвиток цифрових технологій та соціальних мереж радикально змінює традиційні форми комунікації, створюючи нові виклики та можливості для людського спілкування. Поняття медіальності виходить за межі звичайного медіа-дискурсу і охоплює широке коло питань, пов'язаних з приватністю, етикою та культурною пам'яттю. Філософське дослідження цих аспектів дозволить глибше зрозуміти природу сучасних комунікаційних процесів та їхній вплив на індивідуальне та колективне життя.

Окремо слід сказати про важливість дослідження медіальності для українського теоретико-наукового простору та для осмислення тих інформаційних та комунікаційних процесів, що відбуваються на сьогоднішній день в Україні і в світі у зв'язку з російською агресією проти нашої держави. Медіапростір постає важливою складовою боротьби інтересів різноманітних світових політичних сил. У контексті гібридної війни, де інформаційні атаки та пропаганда стають ключовими інструментами агресора, українська наукова спільнота має невідкладну потребу в аналізі медіальних стратегій та їх впливу на свідомість громадян. Для української філософської думки

вивчення медіальності відкриває нові горизонти для критичного аналізу та інтерпретації сучасних подій, зокрема в контексті інформаційної війни та глобалізаційних процесів. Філософський аналіз медіальності дозволяє виявити механізми маніпуляції інформацією, розробити ефективні засоби протидії дезінформації та сприяти формуванню стійкої національної ідентичності в умовах інформаційного тиску.

Крім того, дослідження медіальності в українському контексті сприяє глибшому розумінню ролі медіа у формуванні громадянського суспільства та демократичних інститутів. У період глобалізації та інтенсивного обміну інформацією важливо усвідомлювати, як медіа можуть як сприяти, так і заважати процесам демократизації. Тож, філософське осмислення медіальності стає не лише академічним завданням, але й практичним інструментом у становленні оновленого українського суспільства.

Останні публікації за темою дослідження. Тема медіальності в сучасному філософському дискурсі розглядається здебільшого зарубіжними дослідниками, які вкладають чимало зусиль в розробку проблематики медіа та медіальності. Серед них Томас Бауер (Thomas Bauer), Іржі Бистрицький (Jiří Bystřický), Жан Бодріяр (Jean Baudrillard), Ламберт Візінг (Lambert Wiesing), Фрідріх Кітлер (Friedrich Kittler), Сібіл Кремер (Sybille Krämer), Ніклас Луман (Niklas Luhmann), Райнхард Марграйтер (Margreiter R.), Річард Мюллер (Müller, Richard), Штефан Мюнкер (Stefan Münker), Бланко Ріверо (Blanco Rivero), Томас Сюзерленд (Thomas Sutherland), Еріка Фам (Erika Fam), Хосе Хав'єр (José Javier), Роберт Хассан (Robert Hassan) та багато інших.

В українській філософській думці здебільшого розробляється тема медіа, що віддзеркалюється в працях таких філософів як А. П. Алексеєнко, М. В. Бейлін, Л. М. Газнюк, О. Г. Данильян, М. Й. Дмитренко, Л. М. Деніско, О. П. Дзьобань, С. О. Заветний, Л. А. Карпець, І. І. Куликова, О. О. Маляренко, Н. І. Моїсєєва, О. Ю. Мошинська, Д. В. Петренко, С. Г. Пилипенко, О. В. Прудникова, М. Г. Санкуєв, К. П. Семенова, О. В. Скалацька, Т. Д. Чубіна, І. Л. Шпачинський, Ю. А. Яковенко та інші. Необхідно зазначити, що тема медіаль-

ності в українській філософії майже не розвинута, хоча нагальність цієї теми з огляду на культурні, соціальні, політичні, економічні та інші процеси, що відбуваються в сучасному світі не викликає сумнівів.

Метою статті є виокремлення та аналіз основних філософських смислів медіальності.

Об'єктом дослідження постають праці зарубіжних та вітчизняних філософів щодо проблематики медіа та медіальності.

Предметом дослідження виступає медіальність в різноманітності її філософських смислів.

Методи дослідження, які використовуються в даній роботі – це, перш за все, філософський аналіз текстів зарубіжних і українських сучасних авторів та інтерпретація їх смислів у зв'язку з проблематикою медіальності. Структурний метод дозволяє виявити ключові елементи та структури, що формують поняття медіальності і дослідити їх взаємозв'язки та взаємовпливи. Крім того, використовуються порівняльний метод, який дає змогу зіставити підходи різних філософів до поняття медіальності та герменевтичний метод, що допомагає розкрити смисли текстів. Також застосовується метод контекстуального аналізу, який дозволяє розглядати медіальність у широкому соціальному та культурному контексті, що є важливим для розуміння її філософських аспектів.

Основний текст. Для початку дамо розрізнення поняттям «медіа», «медіум», «медіальність». «Медіа (від лат. *medium* – засіб, спосіб) – засоби та інструменти зберігання і передачі інформації та даних для індивідуальної чи/та масової аудиторії. Часто як синоніми вживають ЗМІ, мас-медіа, хоча зарубіжна наука розглядає медіа у більш широкому значенні, зокрема тлумачить їх з погляду комунікації – поширення інформації, ідей та думок, що є частиною людського життя, а методи та способи донесення цих даних до нас і є медіа (листівки друзів, телефонні розмови, комп'ютерні диски тощо). До медіа зараховують засоби зв'язку і передачі інформації різних типів – від найдавніших (мова жестів, наскельні малюнки та ін.) до найсучасніших, що утворюють глобальні інформативні супермагістралі» [1]. Тобто, медіа розуміються як комунікативні інструменти широкого значення, що включають як масові, так і міжгрупові, і міжособистісні засоби поширення та обміну інформацією. Поряд з тим «Фактичний пристрій, будь то кодекс, друкарська машина, телеграф, комп'ютер, незабаром стає майже частиною природи» [8, р. 2], утворює шар життєвого середовища для особистості.

Поняття «медіум» також має значення «посередник, середина». «Слово “медіум” є і в українській мові – це буквально посередник між двома світами» [2]. В філософії «ми пов'язуємо термін

“медіа” з суб'єктом-посередником» [6, р. 280]. В англійській мові “*medium*” може означати фізичний носій інформації (наприклад, папір або цифровий формат), середовище, через яке передається щось, або особу, яка передає повідомлення (наприклад, медіум в окультних практиках).

Слово «медіальність» (англ. “*mediality*”) походить від латинського “*medialis*”, що означає «посередницький» або «серединний» і можна розуміти, по-перше, як властивість, що відноситься до медіа і, по-друге, як щось проміжне, перехідне, те, що поєднує. Але на сьогодні поняття «медіальність» наповнюється багатьма смислами, становить окрему сферу досліджень, набуває глибоких філософських сенсів. В сучасних філософських дослідженнях розкривається кілька смислів медіальності, які ми і проаналізуємо. При цьому беремо до уваги, що «медіальність – це ще не аналітична концепція, а дослідницька програма» [8], яка потребує структурованого і систематичного підходу до вивчення такого складного явища.

Медіальність як властивість медіа. Філософія медіа останнім часом ставить медіальність у центр уваги, щоб підкреслити, що властивості медіа мають бути найважливішими для подальших досліджень самого широкого кола процесів і феноменів соціального і культурного життя. Вивчення властивостей медіальності дозволяє розкрити глибинні механізми комунікації, зрозуміти як медіа конструюють реальність, як вони взаємодіють із соціальними структурами, технологіями та індивідуальною свідомістю.

Коли ми говоримо про медіальність як властивість медіа, то маємо відходити від моделі, в якій передавач, приймач і повідомлення є наріжними каменями посередництва. «... носій відноситься до будь-яких засобів або інструментів, що використовуються для передачі повідомлення, або іншої форми комунікації» [12, р. 461]. Якщо ми беремо до уваги медіа в усій їх різноманітності, то бачимо, що одержувач завжди сприймає або не сприймає повідомлення у «гіпотетичний, випадковий і дуже невизначений спосіб» [6, р. 280]. М. Маклуен розглядав медіа як продовження людського тіла і духу [10], але ми бачимо, що медіа – це скоріше доповнення або, навіть, заміна; це – підпірки, які використовуються для досягнення особливої мети, що може приводити аж до катарсису, але також до маніпуляцій та вразливості. Властивість медіа не стосується ідентичності передавача та приймача, оскільки ніколи не можна говорити про ідеальний приймач, ідеальний передавач або ідеально доставлене повідомлення. Кожний етап комунікаційного процесу обтяжений власними обмеженнями та інтерпретаційними зсувами, які впливають на зміст та форму повідомлення. Властивістю медіа є не тільки передача інформації, але й її трансформація, додавання нових значень та

контекстів. Це означає, що комунікація завжди включає в себе певний рівень невизначеності та багатозначності, де медіа є не просто нейтральними провідниками, але активними учасниками у створенні та переосмисленні змісту.

Медіальність стосується не тільки і не стільки передачі. Медіальність можна розуміти як «загальний атрибут процесів посередництва – інформації, смислів, даних, їх сприйняття тощо, які виявляються на основі загальних характеристик медіа» [11, р. 49]. Інформація прив'язана до самого середовища зв'язку, де вона генерується. Це означає, що спосіб, у який інформація передається та формується, тісно пов'язаний з характеристиками та властивостями медіа, що здійснюють цю передачу. Медіа не просто передають зміст, але й активно його структурують і модифікують, впливаючи на спосіб його сприйняття та інтерпретації. Тож, медіальність охоплює весь процес створення, передачі, сприйняття та інтерпретації інформації, вказує на інтерактивний характер цього процесу та на важливість розуміння медіа як активного учасника комунікації.

Медіальність як властивість створює та поширює структурні модифікації медіа, демонструючи свою рухливість і плинність у процесі постійного оновлення нових технологій, соціальних та культурних контекстів. «Комунікаційні технології постійно розвиваються, старі функції відкидаються або змінюються, а нові функції постійно додаються» [13, р. 460]. У цьому безперервному русі медіальність проявляє свою владність у вигляді м'якої, але невідворотної сили. Владність медіа стає силою медіа. Ця владність медіальності проявляється у здатності медіа не лише передавати зміст, але й визначати, які змісти стають доступними, як вони інтерпретуються. Медіальність поєднує в собі властивість адаптивності та здатність здійснювати владу, що робить її центральним елементом у розумінні сучасних комунікаційних процесів та їхнього впливу на особистостей та суспільство в цілому.

Медіальність як культурно-символічна сфера соціальної практики. Культурний аспект медіальності розкриває глибокий взаємозв'язок між медіа та формуванням культурних значень та ідентичностей. Такий погляд демонструє як медіа не лише відображають, але й активно конструюють культурні наративи, створюють і поширюють символи, міфи, розповсюджують ідеологічні впливи. Медіальність з такої точки зору формує нові простори для комунікації та творчості, де традиційні культурні форми трансформуються і народжуються нові. Коли ми говоримо про медіа як культурний феномен, то маємо аналізувати культурні контексти. Тобто, дослідження медіальності в цьому ракурсі слід розуміти як «широку структуру наукового дослідження контексту-

ального спостереження суспільства, культури та медіалізованих соціальних відносин (практики)» [4]. При цьому, «Кожен формат культури має на увазі свій формат медіа, і в цьому сенсі розуміння медіа означає також і перемикання формату, вміння бачити, як інший, розуміти мову іншого, його коріння та підстави» [3, с. 253]. Медіальність наповнюється контекстами, ціннісними значеннями, вибудовує пріоритети і м'яко й невпинно формує наші уявлення про реальність. Контексти спрямовують інтерес на теми та питання, що стають центральними, і визначають, які залишаються на периферії уваги. Структурно задані факти отримують значення радше в контекстах, ніж в аналізах. Медіа стають такими, якими вони є, і тим, як ми їх розуміємо, через те, як ми їх використовуємо, або думаємо, що повинні використовувати їх як орієнтир для соціальної взаємодії та спілкування, а також для суспільного обміну. Культура вживання медіа переважно визначається конкретними та особистісно значущими контекстами життя людей.

Сучасний дослідник медіальності Томас Бауер розкриває культурну інтерпретацію медіальності як символічного середовища, в якому значення та цінності визначають стилі, мету і результат комунікації. По-перше, медіальність надає постійну умову контакту з узагальненим іншим. По-друге, такий контакт неможливий без технічного, організаційного, економічного та структурно стандартизованих кодів. По-третє, відбувається інвестування довіри або недовіри через використання системи символів, упорядкованих не прямим способом побудови, а шляхом повторного використання архіву символічних структур. По-четверте, відбувається спостереження один за одним не за прямою та внутрішньою мотивацією інтересів, але виходячи з важливості та неминучості того, що будь-який інший (узагальнений інший) знає та використовує ту саму систему медіальності, щоб отримати інформацію про те, що відбувається, і що з цього може бути цінністю. По-п'яте, існує код можливостей, який характеризує організовану медіа комунікацію та зв'язує людей один з одним у більш-менш стандартизований (якщо говорити про ЗМІ) і більш-менш задалегідь розроблений (якщо говорити про мережі та соціальні медіа) спосіб взаємозв'язку, взаємоспостереження та взаємодії [4]. Тож, медіальність впливає з контекстів соціального, культурного та символічного середовища і може допомогти зберегти баланс між кодом медіа і кодом культури, що є шляхом до подолання людиною та, навіть, суспільства в цілому узагальнених стандартів, поверхневого дизайну, розсіювання в новинах, відчуження від власного інтересу.

Медіальність як генератор інформації в соціально складній системі. Погляд на медіальність

як соціально значущу категорію представлений у роботах Нікласа Лумана. Медіальність, згідно з думками Нікласа Лумана та його послідовників, відіграє ключову роль у підтриманні і трансформації соціальних структур. «... дія конститується в соціальних системах засобами комунікації» [9, р. 138]. Луман розглядав суспільство як складну систему, що постійно самоорганізується через комунікацію, де медіальність виступає головним механізмом генерації і циркуляції інформації. У такій системі медіа не лише передають інформацію, але й активно впливають на процеси селекції, інтерпретації та фільтрації інформаційних потоків, визначаючи, які події і теми отримують суспільне значення. Медіальність забезпечує інтеграцію різних соціальних підсистем, сприяє їх взаємодії та підтримує стабільність. Вона генерує інформацію, яка підтримує когнітивні та нормативні рамки суспільства. Тим самим допомагає індивідам і соціальним групам орієнтуватися в складній соціальній реальності. З іншого боку, медіальність виступає каталізатором змін, адже через неї нові ідеї та інновації можуть швидко поширюватися і впливати на соціальні норми та поведінкові моделі. Тож, медіальність у соціально складній системі не тільки підтримує існуючий порядок, але й стимулює соціальну динаміку, постійно оновлює і адаптує інформаційний контекст до нових викликів та умов.

Комунікація, вважає Н. Луман, не стосується передачі, інформація не може бути передана, але вона прив'язана до самого середовища зв'язку, де вона замість цього генерується. «Концепція соціального пізнання розвиває тезу про те, що здатність комунікаційних засобів генерувати й обробляти інформацію рівнозначна когнітивним можливостям соціальної системи» [8]. Тобто, інформація не існує незалежно від середовища комунікації. Вона формується в процесі взаємодії між повідомленням і його сприйняттям. Це означає, що зміст повідомлення залежить від контексту, у якому воно генерується та від інтерпретацій, які надають йому учасники комунікації. Медіа при цьому виступають як когнітивні інструменти, що дозволяють соціальним системам функціонувати і розвиватися.

Середовище зв'язку не є пасивним каналом для передачі інформації, натомість воно активно впливає на те, як інформація генерується, обробляється і сприймається. Розуміння комунікації вимагає аналізу цих медіальних факторів та їхнього впливу на процес генерування інформації.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Дослідження медіальності відкриває нові шляхи до розуміння ролі, значення та впливу медіа в сучасному світі. Здобутки теорії медіальності

дозволяють глибше зрозуміти взаємодію між медіа та суспільством, розкриваючи механізми впливу медіа на формування культурних норм та соціальних відносин, а також підкреслюють важливість науково-теоретичного підходу до вивчення медіа як активних учасників створення та трансформації соціальної реальності.

На підставі проведеного аналізу можна сказати, що філософські смисли медіальності розкриваються у кількох ключових аспектах. Медіальність як властивість медіа виявляється ключовою в осмисленні головних ознак та характеристик, які проявляє медіа. Саме медіальність у цьому смислі визначає якими будуть медіа, які значення вони будуть нести, якими будуть пріоритети відбору інформації. Медіальність як властивість медіа є силою, яка їх спрямовує, трансформує, впливає на спосіб комунікації та інтерпретацію значень.

Не менш важливим, на наш погляд, є культурний контекст медіальності. Культура медіа, особливо в добу майже тотальної цифровізації, визначає спосіб взаємодії з інформацією, комунікаційні моделі та патерни, що віддзеркалюють контекстну значущість медіальності. Культурно-символічні контексти медіальності створюють підґрунтя для середовища, в якому взаємодіють коди медіа і коди культури, що формує складну мережу смислів та значень, що впливають на сприйняття реальності.

Медіальність постає основним засобом генерації і циркуляції інформації в сучасному суспільстві, яке характеризується складністю та високою динамічністю.

Перспективи подальших досліджень у цьому науковому напрямку полягають у глибшому аналізі взаємодії медіа з культурними та соціальними контекстами. Особливої уваги потребує український контекст медіальності, вивчення впливу медіальності на формування суспільної думки і поведінки. Важливо також досліджувати, як медіа можуть сприяти соціальним змінам і адаптації суспільства до нових викликів.

Література

1. Городенко Л. М. Медіа / Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-66085>
2. Малиш П. Що таке медіа? Яка різниця між ЗМІ та медіа? *Bazilik.media* : інтернет-видання. 21.11.2019. URL: <https://bazilik.media/shcho-take-media/>
3. Шпачинський І.Л., Воронюк К.П. Медіафілософія: деякі аспекти філософського осмислення поняття «медіа». *Молодий вчений*. 2020. № 12 (88). С. 251–254.
4. Bauer, Thomas A. Mediality: the cultural-symbolic sphere of social practice. *Galáxia* (São Paulo). 2021. №. 46. DOI: 10.1590/1982-2553202151775

5. Dmytrenko M, Chubina T. Digital ethics in philosophical dimension. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 46. С. 38–42. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v046.2024.8>

6. Fám, Erika. Post-mediality versus Global-mediality. About Media and Community Media. *Acta Universitatis Sapientiae. Social Analysis*. Cluj-Napoca. 2011. Vol. 1, Iss. 2. Pp. 279–299. URL: <https://www.proquest.com/docview/1418299635?sourcetype=Scholarly%20Journals>

7. Hassan, Robert & Sutherland, Thomas. *Philosophy of Media. A Short History of Ideas and Innovations from Socrates to Social Media*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group. 2017. 263 p.

8. Javier, José & Rivero, Blanco. Mediality, Temporality, Social Cognition, and Evolution. *Philosophies*. 2019. 4. 44. doi:10.3390/philosophies4030044

9. Luhmann, Niklas. *Social Systems* / Translated by John Bednarz. Stanford University Press. Stanford, California. 1995. 635 p.

10. McLuhan, Marshall. *Understanding Media: The extensions of man*. New York. MIT Press Ltd. 1994. 392 p.

11. Müller, Richard. "Mediality". *Some Fundamental Questions on the Theory and History of Media* / translated by James Partridge. *History – Theory – Criticism*. 2018. № 1. Pp. 49–67. URL: https://www.academia.edu/44543304/_Mediality_On_Some_Fundamental_Questions_of_the_Theory_and_History_of_Media

12. Nuessel, Frank. *Medium*. *Encyclopedia of Media and Communication* / Edited by Marcel Danesi. University of Toronto Press. Toronto – Buffalo – London. 2012. Pp. 461–463. URL: <https://dokumen.pub/encyclopedia-of-media-and-communication-9781442695528.html>

13. Quan-Haase, Anabel. *Mediated Communication* / *Encyclopedia of Media and Communication* / Edited by Marcel Danesi. University of Toronto Press. Toronto – Buffalo – London. 2012. Pp. 456–461. URL: <https://dokumen.pub/encyclopedia-of-media-and-communication-9781442695528.html>

Анотація

Крижановська Т. О. Філософські смисли медіальності. – Стаття.

У статті зроблено філософську рефлексію на тему медіальності. Підкреслено, що поняття медіальності виходить за межі звичайного медіа-дискурсу і охоплює широке коло питань, пов'язаних з приватністю, етикою та культурою. Філософське дослідження цих аспектів дозволить глибше зрозуміти природу сучасних комунікаційних процесів та їхній вплив на індивідуальне та колективне життя. Акцентовано увагу на важливості дослідження медіальності для українського теоретико-наукового простору та для осмислення тих інформаційних та комунікаційних процесів, що відбуваються на сьогоднішній день в Україні і в світі.

Зроблено розрізнення між поняттями «медіа», «медіум», «медіальність». В сучасних філософських дослідженнях розкривається кілька смислів медіальності, які і проаналізовані в даній статті. На підставі проведеного аналізу можна сказати, що філософські смисли медіальності розкриваються у кількох ключових аспектах. Медіальність як властивість медіа виявляється визначальною в осмисленні головних ознак та

характеристик, які проявляє медіа. Саме медіальність у цьому смислі визначає якими будуть медіа, які значення вони будуть нести, якими будуть пріоритети відбору інформації. Медіальність як властивість медіа є силою, яка їх спрямовує, трансформує, впливає на спосіб комунікації та інтерпретацію значень.

Не менш важливим, на наш погляд, є культурний контекст медіальності. Культура медіа, особливо в добу майже тотальної цифровізації, визначає спосіб взаємодії з інформацією, комунікаційні моделі та патерни, що віддзеркалюють контекстну значущість медіальності. Культурно-символічні контексти медіальності створюють підґрунтя для середовища, в якому взаємодіють коди медіа і коди культури, що формує складну мережу смислів та значень, що впливають на сприйняття реальності. Медіальність постає основним засобом генерації і циркуляції інформації в сучасному суспільстві, яке характеризується складністю та високою динамічністю. Перспективи подальших досліджень проблематики медіальності полягають у глибшому аналізі взаємодії медіа з культурними та соціальними контекстами. Особливої уваги потребує український контекст медіальності, вивчення впливу медіальності на формування суспільної думки і поведінки. Важливо також досліджувати, як медіа можуть сприяти соціальним змінам і адаптації суспільства до нових викликів.

Ключові слова: медіа, медіальність, комунікація, інформація, культурний контекст, соціальна складність, філософія медіа.

Summary

Kryzhanovska T. O. *Philosophical meanings of mediality.* – Article.

The article contains a philosophical reflection on the topic of mediality. It is emphasized that the concept of mediality goes beyond the usual media discourse and covers a wide range of issues related to privacy, ethics and culture. A philosophical study of these aspects will allow a deeper understanding of the nature of modern communication processes and their impact on individual and collective life. Attention is focused on the importance of the study of mediality for the Ukrainian theoretical-scientific space and for understanding those information and communication processes that are taking place today in Ukraine and in the world. A distinction is made between the concepts of "media", "medium", "mediality". In modern philosophical studies, several meanings of mediality are revealed, which are analyzed in this article. On the basis of the conducted analysis, it can be said that the philosophical meanings of mediality are revealed in several key aspects. Mediality as a property of the media is decisive in understanding the main features and characteristics that the media exhibits. It is mediality in this sense that determines what kind of media will be, what meanings they will carry, what will be the priorities of information selection. Mediality as a property of media is a force that directs, transforms, influences the way of communication and interpretation of meanings. Equally important, in our opinion, is the cultural context of mediality. Media culture, especially in the age of almost total digitalization, determines the way of interaction

with information, communication models and patterns that reflect the contextual significance of mediality. Cultural-symbolic contexts of mediality create the basis for an environment in which media codes and culture codes interact, forming a complex network of meanings and meanings that influence the perception of reality. Mediality appears as the main means of generation and circulation of information in modern society, which is characterized by complexity and high dynamics. Prospects for further research into the issue of mediality

lie in a deeper analysis of media interaction with cultural and social contexts. The Ukrainian context of mediality, studying the impact of mediality on the formation of public opinion and behavior requires special attention. It is also important to investigate how the media can contribute to social change and society's adaptation to new challenges.

Key words: media, mediality, communication, information, cultural context, social complexity, media philosophy.

УДК 111.11:111.32:27-587.6(043.3)
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.9>

В. О. Крилова (Вселена Світла)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6675-3433>

кандидат філософських наук, докторант

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

МЕДІЙНА ХАРИЗМА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОСДНАННЯ ЕКРАННОГО ОБРАЗУ І РЕАЛЬНИХ РИС ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ПРОЯВИ У КІНЕМАТОГРАФІ

Постановка проблеми. Сучасні медіа засновуються на демонстрації концентрованих образів харизматичних героїв, які, завдяки своїй медійності, стають лідерами думок й фаворитами масового глядача, часто-густо впливаючи на його світогляд, спонукаючи наслідувати власним цінностям та способу самовираження. Проте медійні образи харизматиків не завжди відповідають їх справжній особистості, в результаті чого вводять у оману своїх прихильників, демонструючи вигідний для їх популярності образ та сповідуючи певні цінності.

Спокуса людини трансформувати за допомогою медіа свою харизму, зробити її більш прикрашеною, відточеною, демонстративною тощо, може утворювати двоїстість медійної самопрезентації та життя і навіть призвести до внутрішнього конфлікту або бути його результатом. Медійна харизма все більше виражає гру людини у вдаваного себе, тому набуває все більшої маніпулятивності, демонстративності та масовості. В результаті, стаючи іконами, ідолами для мас, несвідомо закликаючи до наслідування або просто самостверджуючись, часто маючи всередині внутрішній конфлікт, медійні харизматики породжують лише фанатів, що бездумно повторюють за ними, втрачаючи можливість самостійно актуалізувати власну неповторну харизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Об'ємне дослідження феномену харизми у соціумі здійснювали М. Вебер, Е. Трьюльч, Д. Еммет, Р. Зом та інші. Харизму у контексті політичного лідерства аналізують Ж. Блондель, Р. Гласман, К. Льовенштейн, У. Сватос, К. Фрідріх, А. Уілнер, А. Швейцер та інші.

Специфіку проявів сучасної харизми та феномен харизматичної комунікації у своїх роботах аналізують Дж. Антонакіс, Р. Даліо, В. ван Едвардс, Ніколаус Б. Енкельман, О. Ф. Кабейн, П. Кінг, Дж. Н. Ландрам, Дж. С. Най, Й. Менге, Р. Ріджіо, Ч. Хуперт та інші.

Феномен харизми відомої людини, що закликає до наслідування у політиці, релігії та мас-медіа осмислює Д. Абербах. Дослідження «ефекту харизми» та методи його набуття у комунікації здійснює Е. Лей.

Аналіз мас, масової свідомості та масової культури у своїх дослідженнях здійснюють Ж. Бодрійяр, Г. Дебор, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм, У. Еко та інші.

Феномен медіа як зовнішніх розширень людини досліджує М. Маклюен, Віртуальну реальність як гіперреальність та її симулякри аналізує Ж. Бодрійяр.

Специфіку нових та соціальних медіа, їх вплив на комунікацію людини осмислюють такі українські дослідники як Т. Братчикова, З. Григорова, Л. Городенко, О. Горошко, О. Коневицька та інші.

Методологічними ключами нашого дослідження виступає підхід метаантропології харизми, заснований на теорії метаантропології Н. Хамітова, у координатах якої автор осмислює буденне, граничне і метаграничне буття людини, а також буденний, особистісний і філософський типи світогляду, що відповідають цим вимірам буття. У буденному бутті людина скеровується волею до самозбереження і продовження роду [11, с. 30], у граничному – волею до пізнання, самопізнання і творчості [11, с. 53–54], у метаграничному – волею до свободи, любові й толерантності [11, с. 33–34].

У межах підходу метаантропології харизми, цей феномен осягається як особистісний вияв людини та результат її світогляду, що формує її специфічний екзистенціальний шарм. При цьому автором аналізуються такі типи харизми людини як екзистенціально-тілесна, екзистенціально-особистісна та екзистенціально-комунікативна харизма [8]. Важливим видається підхід Й. Хейзинги, згідно з яким автор осмислює феномен гри, як значущий аспект життя людини і суспільства. Евристично цінним виступає ідея М. Маклюена, про медіа, що виступають «зовнішніми розширеннями людини», що дозволяє розвинути концепт медійної харизми як концентрату реальної харизми людини.

Мета статті. Аналіз зазначених публікацій дозволяє зробити висновок, що хоча феномен харизми взагалі й деякі соціальні аспекти харизми у медіа зокрема були достатньо системно проаналізовані у роботах названих дослідників, проте їх екзистенціальна специфіка, що є вирі-

шальною у реалізації медійної харизми в бутті людини та засновує її характер, залишилась недостатньо висвітленою у перерахованих дослідженнях. Тому метою статті є комплексне дослідження феномену медійної харизми, як результату впливової екранної самопрезентації або акторської гри, що повністю або частково відповідає дійсній особистості людини, або ж виступає протилежною їй. Таке дослідження дозволить розмежувати дійсну харизму людини та її імітацію на екрані, а також усвідомити особливості деструктивних медійних харизматиків, що можуть виступати можливими прикладами наслідування для глядачів. Означена мета потребує вирішення наступних завдань: дати визначення феномену медійної харизми людини, досягнути екзистенціальні типи медійної харизми, дослідити аспекти прояву медійної харизми на екрані, зокрема у кінематографі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Медіа взагалі та кіно зокрема є унікальним засобом реалізації харизми людини. Об'єктив кіно або відео-камери, ніби детектор брехні, виявляє усі недоліки публічного самовираження людини, водночас потребуючи від неї як харизматичної органічності, так і майстерності медійної самопрезентації або акторської гри.

Значний інтерес після перегляду кінофільму може викликати не лише головний герой, а й сама особистість актора, у якій, так чи інакше, проявляється його харизма. Більше того, поціновувачі кінематографу можуть зацікавитися й особистістю режисера та інших членів знімальної групи, адже їх харизма є помітною у режисерському, операторському стилі, чуттєвих діалогах та сценарних поворотах, що викликають співпереживання героям. Кінець ХХ та початок ХХІ століття ознаменувались популярністю таких акторів як Аль Пачіно, Анджеліна Джолі, Хав'єр Бардем, Роберт Дауні молодший, Джонні Депп, Дензел Вашингтон, Леонардо ді Капріо, Бенедікт Камбербетч, Пенелопа Крус, Бред Пітт, Ніколь Кідман, Кіану Рівз, Мадс Міккельсен, Пріянка Чопра, Шахрух Хан, Ентоні Хопкінс та інші. Дані актори отримали захват і любов глядачів з усього світу завдяки своїй харизмі, не зважаючи на те, що герої, яких вони втілюють на екрані не завжди демонструють моральну зразковість.

Дивовижною властивістю медіа, та зокрема, кінематографу, є подача образів головних героїв як неодмінно харизматичних. Найвими є помітна сугестивність медійної харизми кіноактора, її міфічність з одного боку та реалістичність з іншого, а також концентрованість, що викликають не лише емпатію глядача, а й співпереживання долі героя та його особистості. Таке співпереживання посилюється і завдяки участі у фільмі зірки світового масштабу, подивитися на харизму якої глядачі йдуть до кінотеатру або перегляда-

ють фільм на комп'ютері. Режисерські та операторські рішення, що вдало підкреслюють сильні якості персонажа та самого актора демонструють незабутній харизматичний образ героя на кіноекрані.

Будь-який втілений харизматиком образ героя у фільмі виражає комплекс властивих йому особистісних якостей, світогляду, стилю життя та зовнішнього вигляду, які створюються цілою командою медійних творців і складають основу медійної харизми. Отже, можна сказати, що медійною харизмою виступає технологічний екзистенціальний шарм людини, відтворений ним та іншими професіоналами за допомогою спеціфічних засобів екранної виразності (художнє світло, монтаж, музика тощо) та реалізований ними у завершеному медійному проекті (фільмі, кліпі, рекламному ролику, телепрограмі тощо).

Часто, постулюючи певні індивідуальні та соціальні цінності на екрані, харизматичні актори та їх герої стають прикладами наслідування для масового глядача, але такі цінності не завжди виступають конструктивними та гуманістичними. Підтвердженням цього є значна кількість харизматичних кіно-героїв, що уособлюють у західному кінематографі образи злодіїв (Роберт Макколл у «Великому зрівнювачі», Домінік Торетто у фільмі «Форсаж», Жан-батіст-Гренуй у фільмі «Парфюмер» та інші), яким щиро співпереживають глядачі упродовж перегляду фільму, незважаючи на те, що вони демонструють деструктивну харизму. Більше того, такі харизматики стають культовими, викликають захват у масового глядача, а іноді й навіть бажання бути схожими на них.

Виникає питання, чи можна говорити про те, що, втілюючи на екрані харизму свого героя, актор реалізує і свою, або це лише маска, яку він вдало надягає на обличчя, імітуючи чужу для себе харизму своєю акторською майстерністю?

Якщо харизма людини у вищих своїх проявах виражає щирість та спонтанність особистості, то медійна харизма здебільшого припускає продуманість гри, відточеність поведінкової майстерності та вміння подати цю майстерність на екрані. Актор кіно на екрані може демонструвати харизматичну грайливість, грати у харизматичного героя і грати власною харизмою. У контексті аналізу реальних та медійних проявів харизми евристично плідним видається підхід Й. Хейзинги про «людину-граючу», як таку, яка грає свою роль у соціальному житті, перебуваючи «на межі жартівливого та серйозного» [6, с. 5]. На думку автора, гра допомагає людині вийти за межі буденності через відтворення певного ігрового образу і простору, у якому вона тотально перебуває і який органічно переживає. Проте людина може й удавати, що грає.

Засновуючись на даному підході, можна сказати, що харизма, як вияв особистості, може стати засобом для створення ігрової реальності, у просторі якої людина конструє певний образ себе, приміряє його наче новий костюм, маску, і буквально може зжитися з цим образом. «Як і наші рідні мови, всі ігри суть засоби міжособистісної комунікації і не могли б ні існувати, ні мати будь-який сенс інакше, окрім як розширення нашого безпосереднього внутрішнього життя» [10, с. 262], – пише М. Маклюен, відносячи гру до засобів інформації та комунікативної взаємодії людей у соціумі.

Медійна харизма може бути інструментом гри, завдяки якому людина реалізує, у одному випадку – природній, у іншому випадку – уявний образ себе, у третьому – особистісну потенцію як власну буттєву реальність.

У медійних харизматиків та зокрема акторів, незалежно від того, яких героїв вони грають, є власна підготовлена легенда особистості, яка спрямовує їх самовираження на екрані, і яка може бути далекою від справжнього життя, тому і їх поведінка на публіці може бути зумовлена цією легендою. З іншого боку, як було відзначено вище, такі харизматики, граючи конкретний персонаж, демонструють масам образ наслідування, підготовлений цілими командами, що, як було відзначено вище, складає особливість медійної харизми як ігрової. Наприклад, харизма всесвітньовідомої Мерилін Монро була не лише її власним досягненням, а й суттєво продуманою подачею її образу, здійсненою режисерами, операторами і продюсерами фільмів, у яких вона знімалась. У багатьох з них видно, як за допомогою різних засобів виразності та гри акторів масових сцен підкреслювався захват оточуючих від появи героїнь Мерилін у кадрі, що повідомляє про свідоме створення її іконічності. Особливо це помітно у сценах фільмів «В Джазі лише дівчата», «Ніагара» та інших. Теж саме можна сказати і про героїню Моніки Белуччі у фільмі «Малена» та героїню Анджеліни Джолі у фільмі «Турист» та інших. У зв'язку зі сказаним доречним буде пригадати характеристику М. Маклюеном кіно як світу «торжествуючих ілюзій і мрій, який можна купити за гроші» [10, с. 22].

Харизма відомих акторів у житті часто підхоплює шлейф їх медійного харизматичного образу, тому викликає значний захват прихильників. Окрім цього сам факт регулярного споглядання популярної людини на екрані створює ефект наближеності до неї у сприйнятті глядачів. В якийсь момент медійна харизматична зірка вже сприймається прихильниками майже як друг або навіть родич. Медійність харизматиків та їх часта поява на екрані автоматично забезпечує їм довіру мас, і водночас, уможливорює здійснення знач-

ного впливу на них. Включаючи у себе такі компоненти як демонстративність, самолюбівання, волю людини до впливовості, навіть епатажність, медійна харизма може залишатись статичною і проявляти домінанту одного або кількох названих компонентів, що приводить людину до популярності своєю повторюваністю. З іншого боку, медійна харизма може набувати й динамічності, коли ці компоненти стають етапами розвитку, що додає образу людині багатогранності й новизни. Мова йде про розвиток харизми особистості взагалі, що зумовлює і розвиток її медійної харизми.

Як було сказано вище, медія демонструють саме харизматиків, адже вони зацікавлюють своєю особистістю, утримують увагу глядача, викликають значне співпереживання герою. Проте, зосереджуючись лише на досягненні слави, актори часто можуть використовувати певні технології харизматичного впливу і маніпулювати почуттями глядача. Для таких особистостей медійна харизма, ніби ігрова маска, крізь призму якої оточуючі сприймають їх у реальному житті.

Концентрованість та ігровий характер медійної харизми актора кіно, а також її значний вплив на глядачів неодмінно актуалізують осягнення екзистенціальних аспектів даного феномену. Це означає усвідомлення медійної харизми як такої, що, з одного боку відіграється особистістю на екрані в той чи інший мірі, а з іншого боку, може повністю або частково переживатися нею як властива їй самій. На даному етапі нашого дослідження пропонуємо осмислити прояви медійної харизми у буденному, граничному і метаграничному екзистенціальних вимірах людського буття. Таке осягнення дасть можливість комплексно проаналізувати особливості медійної харизми, що з одного боку, перебуває на межі реального життя та кінематографічної реальності, а з іншого боку виступає чисто ігровою формою харизматичного вираження людини на екрані за допомогою засобів медія.

Отже, медійна харизма людини у буденному бутті є концентрованим екзистенціально-тілесним шармом людини. Медійний екзистенціально-тілесний харизматик змагається за можливість бути *найпомітнішим* у просторі медія та *запам'ятатися* своєю зовнішньою красою, емоційністю, енергійністю та вітальністю найбільшій кількості людей. Метою такого харизматичного актора виступає загальна увага, адже він від душі розважає глядача. Такий медійний харизматик – це завжди яскрава людина, яка транслює надзвичайну привабливість впевненість, сексуальність, стильність та магнетичність, що підкреслюються засобами медія, а саме костюмами, певним кутом зйомки, музикою, якісним світлом, монтажем та ін... Розважальне, легке попкорнове кіно [7, с. 119–120] у буденному бутті людини поши-

рює образ героя, харизма якого здебільшого реалізується у координатах цінностей самозбереження та продовження роду.

Часто-густо екзистенціально-тілесний шарм є органічним для медійного харизматика у житті, тому він точно відтворює і образ свого героя з подібною харизмою, по суті, граючи себе. Така харизма не припускає кардинального перевтілення, адже здебільшого складає сукупність наявних природних рис та зовнішніх даних людини. Екзистенціально-тілесний медійний харизматик лише підкреслює власні сильні якості та зовнішність, проте залишається у рамках вітально-душевної або вітально-емоційної харизматичності. Тому і розвивати свій образ та ігровий образ героя екзистенціально-тілесний харизматик може лише як тілесно-емоційну дійсність, що стає тілесно-об'єктивованим буттям. У межах даного екзистенціального типу медійної харизми, актор частіше за все відіграє загальноприйнятий соціумом образ, нав'язаний трендами та соціальними стереотипами. При цьому екзистенціальний шарм актора, при його безпосередності або навіть наївності та емоційній прямоті, може набувати *грайливості*, що посилює магнетичність та привабливість його харизми як у житті, так і на екрані (головні героїні фільмів «Красуня», «Наречена-втікачка», «Принц і я» тощо).

Медійна харизма граничного буття є концентрованою версією екзистенціально-особистісної харизми, що характеризується внутрішньою унікальністю або творчим началом з одного боку, та водночас нарцисичністю або егоїстичністю з іншого. Харизматик вдало перевтілюється у різноманітні харизматичні образи героїв, і водночас здатний маніпулювати своєю харизмою задля здійснення маніпуляції і над глядачем. Він може відтворити на публіці довершений образ себе та, відпрацювавши його, мистецьки подати загалу у реальному житті. Екзистенціально-особистісний медійний харизматик здебільшого втілює героїв, які проходять колізії у своєму власному внутрішньому світі, а тому переживають особистісні пошуки, конфлікти, бунти, творчі злети і падіння, шукають сенс життя, проходять особистісне становлення тощо. Актор з екзистенціально-особистісною харизмою буквально заволідує увагою глядача, втілюючи неоднозначну харизму виключності на екрані та у житті (головні герої фільмів «Шерлок», «Джокер», «Морбіус», «Правдива брехня», «Великий зрівнювач» тощо). Така владність медійної харизми актора може бути пов'язаною з владністю його світогляду, що приводить його до раціональної професійності, адже відіграючи харизму свого персонажа, він залишається байдужим до нього душевно.

Медіа у граничному бутті пропонують увазі глядача екзистенціально-особистісних медійних

харизматиків, які також можуть бути демонстративними, скандальними, екзальтованими, проте, через нецілісність світогляду [11, с. 196–197], реальна практика їх життя та особистість можуть розбігатися з їх моральним образом на екрані. Такі особистості технологічно грають харизмою, підлаштовуючи власну поведінку під свою мету, запит аудиторії або потураючи своїм слабкостям, внутрішнім конфліктам, скеровуючись волею до слави.

Екзистенціально-особистісна медійна харизма людини, з одного боку виражає реально напрацьований пізнанням і творчістю образ особистості. Такі харизматичні актори як Джаред Лето, Джонні Депп, Майкл Фасбендер, Меріл Стріп, Шарліз Терон, Тільда Суїнтон та інші демонструють неймовірний талант перевтілення, з кожним фільмом лише підігріваючи любов глядацької аудиторії своїми новими образами на екрані.

З іншого боку, екзистенціально-особистісна медійна харизма може ставати і штучним образом, ігрове перевтілення у який компенсує відсутність у людини тих рис, що є невластивими їй у реальному житті. У цей момент медійна харизма стає *імітаційною*. Відіграючи певні моделі харизматичної поведінки, людина замикає свою особистість та медійне (акторське) амплу у кайдани технологічності. Такий актор грає власною харизмою, відтворюючи нещирі дійсність, у якій комунікація і відносини з Іншими є лише черговим маніпулятивним кроком. Як було зазначено вище це – професіонал, який вдало робить свою роботу, проте не вкладається у неї душевно, для нього важливі лише слава і визнання загалу. Успішність гри такого медійного харизматика залежить від того, наскільки вдало він зіграє свою роль, проманіпулюючи собою, реалізує уявний образ як свій власний образ на екрані та у реальному житті.

Імітаційний екзистенціально-особистісний харизматик-актор з волею до влади або слави накладає табу на щирість та життєвість, обираючи контроль над собою та своїм професіоналізмом, а тому почуває себе комфортно у оточенні з жорсткими правилами поведінки, які обов'язково включають маніпуляцію, як контроль над щирістю та життєвістю, контроль над власним харизматичним Я, як Я уявним. Успішна маніпуляція породжує азарт, що втягує такого актора у гру як харизматичну буттєвість. Проте це лише відігравання харизматичної буттєвості для оточуючих, адже вона глибинно усвідомлюється і переживається харизматиком як вдавана, а її шаблонність знімає з актора відповідальність за розвиток і творення власної особистості. Як пише Й. Хейзинга: «Актор повністю йде у гру. Проте він грає і усвідомлює, що грає» [6, с. 18].

На перший погляд може здаватись, що маніпулятивність медійної харизми виникає у людини

свідомо через волю до влади. З одного боку, так і є, медійний харизматик дійсно може раціонально використовувати певні комунікативні прийоми, що виражають його харизму або вдають її на екрані. З іншого боку, він часто може проявляти харизму під впливом неусвідомлених внутрішніх конфліктів, що додає їй ще більшої інтенсивності та навіть авторитарності. Через владу над Іншими такий медійний харизматик підсвідомо здійснює владу над собою, і тому любить собою у контексті своїх досягнень, як результатів цієї влади.

Медійна харизма актора у метаграницному бутті є концентрованим вираженням екзистенціально-комунікативної харизми людини. У цьому випадку харизматик не лише відіграє якусь іншу персону, створену у своїй уяві, відрепетирувану перед дзеркалом та відтворену на екрані, а й існує у всій повноті щирості й любові до себе та свого героя. Його власний досвід лише доповнює образ героя, якщо мова йде про акторську гру. Важливо підкреслити, що екзистенціально-комунікативна медійна харизма є концентратом саме конструктивних якостей особистості, вона також звільнена від внутрішніх конфліктів та загострених протиріч людини, а тому гармонійно поєднує медійний образ з реальним образом. Тому така харизма розкриває усю свою дійсність і надихає як у житті, так і на екрані, дає іншим пережити повноту і глибину перегляду медійного проекту, зокрема кінофільму, й співпережити колізіям героя. Мова йде не лише про оптимістичний стиль поведінки, а про життєстверджуючий екзистенціальний шарм медійного харизматика, що виникає з почуття внутрішньої цілісності та повноти його життя, а тому може проявлятися в тому числі і як безпосередність, і як спонтанність, і щира життєвість у його грі, й водночас, як співтворче спілкування з оточуючими у реальному житті. Образи таких акторів як правило гуманістичні й володіють конструктивною харизмою (наприклад, головні герої фільмів «Куди приводять мрії», «Матриця», «Доктор Стрендж» тощо). Через співпереживання таким харизматичним героям глядач може отримувати справжній катарсис, очищуючи душу і надихатися на важливі життєві трансформації. Таке співпереживання пропонує філософське кіно [7, с. 137–139], у якому життєві протиріччя героїв не лише оголюються, залишаючись невирішеними, як у кіно-самовираженні або у комерційному кіно [7, с. 126–128], а й вирішуються благодійним шляхом для героя та його оточуючих [7, с. 137–139].

Екзистенціально-комунікативна медійна харизма є результатом звільнення людини від потреби гри як імітації харизми, адже виражає щирість та глибину особистості, яка вирішила власні внутрішні протиріччя й свідомо розвинула і продовжує розвивати свої потенції. Такий

екзистенціальний медійний шарм є виявом цілісності особистості, який проживає любов до себе та Іншого, внутрішню свободу і силу творити як своє життя, так і життя героя на екрані ніби власну дійсність і при цьому відповідно проявляється у реальному житті. Тобто у основі екзистенціально-комунікативної медійної харизми відсутній дисонанс публічного образу особистості та цінностей, що вона постулює для загалу, а також способу його самовираження у реальному житті. Медіа для такого харизматика не є засобом брехні та маніпуляції, вони стають простором для реалізації його щирості, внутрішньої гармонії та цілісності. Екзистенціально-комунікативний харизматик безсумнівно викликає любов і визнання глядачів та дарує їм натхнення, саме тому, що він надихає перш за все самого себе, виконуючи ролі гуманістичних персонажів, люблячих життя і стверджуючих його цінність на екрані, більше того, сам виступає таким персонажем. Можна сказати, що екзистенціально-комунікативний харизматик-актор виступає творцем себе, своїх відносин та життя, тому він здатен актуалізувати подібне харизматичне творення і у глядача своєю майстерністю та щиро прожитими ролями на екрані. Він не є заручником штучного, неживого, контрольованого образу, не боїться відповідальності за власні мистецькі прояви, він дієво перетворює і реалізує себе не лише на екрані, а у житті в усій повноті щирості, адже ця щирість є іманентною для нього.

Висновки і перспективи. Можна зробити висновок, що медійна харизма у вищих своїх проявах є продовженням власної харизми людини. Така харизма може демонструвати концентрат як конструктивних, так і деструктивних рис людини, її фізичні або інтелектуальні переваги, несвідомі або свідомі особистісні тенденції у певному контексті за допомогою засобів медіа та роботи маркетологів й продюсерів. Вона може бути як штучною, шаблонною, засновуватись на слабкості людини, її внутрішніх конфліктах та невирішених життєвих ситуаціях, егоцентричності та егоїстичності, що лише загострюються у просторі медіа, так і відображати внутрішню силу, цілісність, гармонію особистості, для якої харизма є не маскою, а органічним виявом, який лише підкреслюють спеціальні медіа-прийоми.

Екзистенціально-комунікативна медійна харизма є харизмою повноти переживання людиною і своєї особистості, і своєї професії як місії, тому в ній відсутня маніпулятивна гра як штучна надбудова особистості, що є невласивою їй самій. Домінанта демонстративності та самолюбівання, властиві екзистенціально-тілесній та екзистенціально-особистісній медійній харизмі, у випадку вираження людиною екзистенціально-комунікативної харизми, замінюються щирою натх-

ненністю особистості та повнотою розкриття її здібностей і талантів у гуманістичному руслі, що забезпечує їй конструктивну впливовість.

Дослідження екзистенціальних вимірів медійної харизми людини відкриває перспективу аналізу харизми медійної спільноти як специфічного екзистенціального шарму групи людей, об'єднаних спільними інтересами та цілями.

Література

1. Aberbach D. Charisma in Politics, Religion and the Media: Private Trauma, Public Ideals. Springer : Berlin/Heidelberg, 1996. 121 p. URL: https://books.google.am/books/about/Charisma_in_Politics_Religion_and_the_Me.html?id=kgCHDAAAQBAJ&redir_esc=y (дата звернення 29.05.2023)
2. Baudrillard J. Illusion, désillusion esthétiques. Paris: Sens & Tonka, 1997. 46 p.
3. Cabane O. Fox. The Charisma Myth: How Anyone Can Master the Art and Science of Personal Magnetism. London : Portfolio, 2013. 272 p.
4. Debord G. Society Of The Spectacle New York: Zone books, 1995. 160 p.
5. Deleuze, G.. Cinema 1: The movement-image. (H. Tomlinson & B. Habberjam, Trans.). 1983/1986. USA. University of Minnesota Press.
6. Huizinga J. Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture. London, Boston and Henley: Routledge and Kegan Paul. 1949. 220 p.
7. Крилова (Світла) В. О. Кіно і телебачення. Арт-терапія душі, зачарованої екраном. Вступ до екранної метаантропології. Київ : КНТ, 2020. 370 с.
8. Крилова В. О. Світла Вселена. Харизма людини як духовно-душевна та тілесна цілісність: метаантропологічний аналіз. Культурологічний альманах. Вип. 3. 2022. С. 131–136.
9. Leigh A. The Charisma Effect: How to Make a Powerful and Lasting Impression. New Jersey (USA) : FT press, 2009. 256 p.
10. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. Cambridge, Massachusetts (USA): The MIT Press, 1994. 396 p. URL: <https://designopendata.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/05/understanding-media-mcluhan.pdf>
11. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Людина і культура. Словник. Філософська антропологія. Філософія культури. Культурологія. Київ : КНТ, 2022. 295 с.
12. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-е видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ. 2022. 394 с.
13. Weber M. Economy and Society: A New Translation. (Translator Keith Tribe). Harvard University Press. 2009. 496 p.

Анотація

Крилова (Світла) В. О. Медійна харизма як результат поєднання екранного образу і реальних рис особистості та її прояви у кінематографі. – Стаття.

У даній статті пропонується системний аналіз екзистенціальної специфіки медійної харизми людини,

яка з одного боку, перебуває на межі реального життя та екранної (кінематографічної, телевізійної) реальності, а з іншого боку виступає чисто ігровою формою його харизматичного самовираження на екрані засобами медіа. Засновуючись на підході Й. Хейзинги про людину граючу, автором обґрунтовується гіпотеза про те, що медійна харизма є інструментом гри, завдяки якому, у одному випадку, людина реалізує на екрані властиву їй індивідуальність, у іншому ж – відтворений образ себе, як прояв творчої уяви або ж власну особистісну потенцію і можливу буттєву реальність. З методологічних позицій метаантропології та метаантропології харизми медійна харизма людини осмислюється як концентрований і втілений на екрані екзистенціально-тілесний, екзистенціально-особистісний та екзистенціально-комунікативний особистісний шарм, що виникає у буденному, граничному і метаграничному екзистенціальних вимірах буття людини.

Акцентується увага на тому, що харизма відомих акторів у житті часто підхоплює шлейф їх медійного харизматичного образу, тому викликає значний захват прихильників. Медійність харизматиків та їх часта поява на екрані автоматично забезпечує їм довіру мас, і водночас, уможливорює здійснення значного впливу на них.

Відзначається, що медійна харизма у вищих своїх проявах може демонструвати концентрат як конструктивних, так і деструктивних рис людини, її фізичні або інтелектуальні переваги, несвідомі або свідомі особистісні тенденції у певному контексті за допомогою засобів медіа та роботи маркетологів й продюсерів.

Робиться висновок, що екзистенціально-комунікативна медійна харизма є харизмою повноти переживання людиною і своєї особистості, і своєї професії як місії, тому в ній відсутня маніпулятивна гра як штучна надбудова особистості, що є невласивою їй самій. Домінанта демонстративності та самолюбвання, властиві екзистенціально-тілесній та екзистенціально-особистісній медійній харизмі, у випадку вираження людиною екзистенціально-комунікативної харизми, замінюються щирою натхненністю особистості та повнотою розкриття її здібностей і талантів у гуманістичному руслі, що забезпечує їй конструктивну впливовість.

Ключові слова: медійна харизма людини, метаантропологія, метаантропологія харизми, людина, особистість.

Summary

Krylova (Swetly) V. O. Media charisma as a result of a combination of screen image and the real personality traits and its manifestation in cinema. – Article.

This article offers a systematic analysis of the existential specifics of a person's media charisma, which, on the one hand, is on the verge of real life and screen (cinematic, television) reality, and on the other hand, acts as a purely playful form of its charismatic self-expression on the screen through media. Based on the approach of J. Huizinga about a playing person, the author substantiates the hypothesis, that media charisma is a tool of the game, thanks to which, in one case, a person realizes its characteristic individuality on the screen, in another – a reproduced image of itself

as a manifestation of creative imagination or same personal potency and possible existential reality. From the methodological positions of metaanthropology and metaanthropology of charisma, the media charisma of a man is conceptualized as concentrated and embodied on the screen existential-bodily, existential-personal and existential-communicative personal charm, arising in the ordinary, boundary and meta-boundary existential dimensions of human being.

The attention is focused on the fact that the charisma of famous actors in life often picks up the trail of their media charismatic image, and therefore causes significant delight among fans. The media presence of charismatics and their frequent appearance on the screen automatically provides them with the trust of the masses, and at the same time, allows them to exert a significant influence on them.

It is noted, that media charisma in its highest manifestations can demonstrate a concentrate of both

constructive and destructive traits of a person, his physical or intellectual advantages, unconscious or conscious personal tendencies in a certain context with the help of media and the work of marketers and producers.

It is concluded, that existential-communicative media charisma is the charisma of the completeness of a person's experience of both his personality and his profession as a mission, therefore it lacks a manipulative game as an artificial superstructure of the personality, which is unusual for him. The dominants of demonstrativeness and self-admiration, characteristic of existential-bodily and existential-personal media charisma, in existential-communicative charisma are replaced by the sincere inspiration of a person and the full disclosure of his abilities and talents in a humanistic direction, which gives her a constructive influence.

Key words: media charisma of a person, metaanthropology, metaanthropology, of charisma, personality.

УДК 355.451

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.10>**В. П. Кубко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0433-2013>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри міжнародних відносин та права

Національного університету «Одеська політехніка»

КОНЦЕПЦІЯ СТРАТЕГІЧНОГО НАРАТИВУ В СИСТЕМІ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Постановка проблеми. В умовах гібридного та збройного протистояння перед Україною постала низка важливих комунікаційних завдань щодо захисту національних інтересів, підвищення іміджу держави на міжнародній арені, свободи дій у взаємодії з партнерами. Скоординоване використання усіх комунікативних можливостей забезпечують стратегічні комунікації та їх дієвий інструментарій. Сутність стратегічних комунікацій полягає у розробці та реалізації рішень довготривалої дії, прогнозуванні майбутніх інформаційно-комунікаційних кампаній для створення й підтримки іміджу України як на внутрішній, так і на міжнародній арені. Стратегічні комунікації реалізуються шляхом формування й поширення відповідних наративів, які будуть зрозумілими і прийнятними як зовнішній, так і внутрішній аудиторії. Наразі, з огляду на усі виклики і загрози, актуальним є розгляд стратегічних наративів як змістового ядра стратегічних комунікацій. Адже концепція стратегічного наративу широко використовується в інформаційних та гібридних війнах, політичній комунікації, міжнародних відносинах тощо.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Стратегічні комунікації та їх інструментарій, поняття стратегічного наративу та напрями його розробки й впровадження розглядаються представниками різних наукових напрямків, зокрема, такими вітчизняними вченими, як-от: А. Баровська, Т. Дзюба, О. Диба, Д. Дубов, В. Ліпкан, О. Мандзюк, М. Ожеван, Г. Почепцов, В. Савченко, Є. Тихомирова, Л. Хорішко, Г. Яворська та ін.

Наукові розвідки щодо питань стратегічних наративів досить поширені, проте актуальною проблемою постає їх впровадження та адаптація у практичній діяльності базових суб'єктів системи стратегічних комунікацій.

Мета дослідження – окреслити сутність стратегічного наративу в системі стратегічних комунікацій та виявити засади його імплементації в інформаційному просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з перших публікацій, яка містила комплексний науковий підхід до концепту стратегічних комунікацій стала стаття «Defining Strategic

Communication» [20]. Автори розглянули природу стратегічної комунікації, яка визначена як цілеспрямоване використання комунікації для виконання місії організації. Звісно, термін «організація» було використано в цій статті в узагальненому значенні. Тобто, на думку вчених, не якість робить комунікацію стратегічною, а її мета підвищити місію організації. Такий підхід до стратегічної комунікації використовують багато зарубіжних та вітчизняних авторів.

Проте надалі один із авторів зазначеної статті van Ruler B. [24] запропонував розглядати стратегічну комунікацію як управління сукупністю комунікаційних процесів у контексті безперервної розробки стратегії, що включає аспекти її презентації, просування та реалізації. Це конститутивний погляд на комунікацію з акцентом на соціальному конструюванні, іншими словами, це комунікативна структура організацій (*Communicative Constitution of Organizations (CCO)*), яка є базовою у теорії стратегічної комунікації. Зауважимо, що здебільшого вчені під організацією мають на увазі суб'єкт комунікації, який включає всі організаційні види (корпорації, уряди, некомерційні урядові й неурядові організації), а також громадські рухи, відомих осіб та лідерів думок у публічній сфері.

Концепція стратегічних комунікацій у сфері безпеки, що прийшла на зміну доктрині стратегічного інформаційного протиборства й інформаційних операцій, спершу почала застосовуватися в США та на рівні стандартів НАТО. Визначення «стратегічні комунікації» закріплено в «Словнику військових та пов'язаних термінів» Міністерства оборони США: «Сфокусовані Урядом США зусилля на розуміння та залучення (engage) ключових аудиторій до створення, посилення чи збереження сприятливих умов для просування інтересів, політики та цілей Уряду США через використання скоординованих програм, планів, тем, меседжів (повідомлень) та продуктів, синхронізованих з діями всіх інструментів національної могутності» [17].

Вчений В. Ліпкан концепт «стратегічні комунікації» називає універсальним процесом, що може забезпечувати результат у всіх сферах суспільного, громадського та публічного життя

і використовується для досягнення зовнішньо-і внутрішньополітичних цілей держави, тобто для реалізації геостратегії держави у всіх видах просторів [8, с. 211].

Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України, стратегічні комунікації – це скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави [1].

У цій же Доктрині надано правову характеристику стратегічному нарративу, де він визначений як «спеціально підготовлений текст, призначений для вербального викладення у процесі стратегічних комунікацій з метою інформаційного впливу на цільову аудиторію» [1].

У Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України вказано, що «узгоджене та своєчасне застосування стратегічних комунікацій має вирішальне значення у протистоянні загрозам в інформаційному просторі, стає джерелом активного поширення інформації у засобах масової інформації та реагування на поширення неправдивої інформації» [4].

Також тут визначено поняття стратегічного нарративу: «...основоположна ідея, що відображає та визначає базові принципи існування та розвитку держави (її інституції), характер і спрямованість внутрішніх і зовнішніх взаємовідносин, на основі якої формуються напрямки реалізації державної (відомчої) політики» [4].

Таким чином, стратегічні нарративи є базовим інструментом у здійсненні стратегічних комунікацій. Це своєрідна розповідь про певні події з такою сюжетною лінією, яка апелює не так до логіки, як до емоційної сфери, колективного несвідомого, архетипових уявлень, міфології та історичних аналогій, сприймаючи яку, можна зрозуміти шляхи та причини виникнення певної соціально значущої ситуації та перспективи її розвитку. Також стратегічні нарративи спрямовані на певні цільові аудиторії (часто досить масштабні) для усвідомлення ними значущості подій.

Роль категорії «стратегічний нарратив» свого часу обґрунтував відомий американський соціолог У. Лабов. Наратив є прототипом, можливо, єдиним прикладом добре сформованої мовленнєвої події з початком, серединою та кінцем [21, с. 361]. Згідно з цією класифікацією, наратор, вибудовуючи нарратив, намагається відповісти на такі запитання: 1) анотація (*Abstract*). Як це все сталося і з чого усе почалося? 2) орієнтація (*Orientation*). Хто/що були у це задіяні, коли й де? 3) кульмінація (*Complicating Action*). Що ж трапилось? 4) розв'язка (*Resolution*). Чим же це,

зрештою, закінчилося? 5) оцінка (*Evaluation*). Як до цього ставитися? 6) фінал (*Coda*). Що це все означає?

Вчені Алістер Міскімон, Бен О'Локлін і Лора Розель створили теоретичну основу та розробили інноваційну концепцію стратегічного нарративу, визначеного як «засіб, за допомогою якого політичні актори намагаються сконструювати спільне значення минулого, теперішнього та майбутнього міжнародної політики, щоб сформувані поведінку внутрішніх і міжнародних акторів» [22, с. 6].

Стратегічний нарратив здебільшого ототожнюють з поняттям «гранд-нарратив», який разом із «малими нарративами» запропонував французький філософ-постмодерніст Ж. Лакан. У загальному сенсі стратегічний нарратив (від лат. *narro* – розповідати, повідомляти) – це макророзповідь. У розумінні Ж. Лакана – це основа ідеології (оскільки де-факто ідеологія втілюється у розповідях про світ, у певній системі пояснення цього світу, причинно-наслідкових зв'язків цього світу тощо). Виходячи з цього, механізми втілення стратегічного нарративу можуть бути найрізноманітнішими і реалізуватись у майже всіх сферах, де держава вважає, що має бути досягнуто певне спільне розуміння процесів, відношення до процесів чи подій. Тобто, цілком вмотивовано розглядати стратегічний нарратив як підґрунтя ідеології.

Кожен гранд-нарратив претендує на винятковість і включає переконання (вірування), що єдине правильне розуміння історії (ситуації, події тощо) забезпечує саме цей нарратив, а всі інші нарративи – хибні. Звідси – неунікний конфлікт нарративів, який перетворюється на конфлікт пам'яті представників різних поколінь [23].

Науковці Оксфордського університету вивчаючи й розробляючи стратегічні нарративи, зазначають, що ефективний стратегічний нарратив – це вдалий спосіб для слабкого гравця отримати конкурентну перевагу над сильним: «слабкі м'язи, проте чудові історії». За Л. Фрідманом [19], стратегічні нарративи навмисно побудовані з ідей і думок, які вже циркулюють, вони пропонують інтерпретацію ситуації та підказують відповіді. Щоб бути ефективними, стратегічні нарративи мають входити в резонанс із цінностями, інтересами й забобонами цільових аудиторій. Стратегічні нарративи формулюють кінцеві стани і пропонують спосіб досягнення мети, забезпечуючи громадськість розумінням і сенсом подій, пов'язаних із застосуванням воєнної сили.

Як зазначає А. Баровська, змістовим ядром стратегічних комунікацій є формування нарративу – переконливої сюжетної лінії, яка може пояснити події аргументовано і з якої можна дійти висновків щодо причин перебування держави в конфлікті, значення цього становища та

щодо перспектив держави в разі успішного виходу з нього. Стратегічний наратив формується на підставі уявлень і цінностей, що існують у суспільстві, формулюють кінцеві етапи і пропонують способи досягнення мети, забезпечуючи громадськість розумінням і сенсом подій, пов'язаних із застосуванням воєнної сили [5, с. 150].

Г. Почепцов звертає увагу на те, що наратив є завданням і роботою військових, бо в головах військових він стає заміником поняття ідеології, оскільки саме він формує модель світу (і базується на ній). А модель світу відкриває людині, хто в неї ворог і хто друг, які цілі вона має і що її очікує [11, с. 4].

Країнами-членами НАТО наративи розглядаються як певна соціальна конструкція, що скоординовано пов'яже послідовність історичних і дійсних подій, описує колективний досвід певної особи або групи осіб, відображає ціннісну основу громадянського суспільства та сприяє формуванню колективної ідентичності. Наративи спрямовують та узгоджують діяльність НАТО на усіх рівнях управління. Якщо Альянс та його партнери діють злагоджено, це забезпечує наочний доказ того, що у сприйнятті цільових аудиторій дії НАТО відповідають наративу [6, с. 104].

У стандартах НАТО зазначають три рівні наративів: інституційний наратив, стратегічний наратив та мікронаратив. Інституційний наратив передбачає формування кожною організацією власного іміджевого бренду, який чітко характеризує призначення та місію цієї організації. Стратегічні наративи мають відповідати інституційному наративу та обґрунтовувати навіть організація приймає ті чи інші стратегічні рішення. Мікронаративи формуються для підтримки середньострокових оперативних та/або короткострокових тактичних цілей. Вони мають відповідати інституційному та стратегічним наративам. Також важливо забезпечити координацію мікронаративів між собою [15].

За М. Ожеваном, стратегічними наративами у політичному сенсі є засоби, до яких вдаються політичні актори, щоб сконструювати смисли та значення «великої політики» – як внутрішньої, так і зовнішньої, як державної, так і корпоративної, громадської тощо. Цінність подібних наративів полягає у їх спроможності до більш-менш безконфліктного розповсюдження. А отже, вони організують поведінку політичних акторів на засадах відданості певним ціннісним системам, що утворюють «тіло» того чи іншого наративу. Таким чином, саме стратегічні наративи є тими інструментами, за допомоги яких національні держави, корпорації, громадські та партійні структури тощо артикулюють свої інтереси, цінності та аспірації [9, с. 30].

Стратегічний наратив за своєю суттю, як ми вже зазначали, передбачає цілеспрямоване формування історії. Тому автори стратегічних наративів повинні враховувати погляди та очікування цільових груп і знати про теми, які можуть бути чутливими з точки зору ідентичності аудиторії.

Стратегічні наративи мають свідчити, що державна проєкція ідентичності націлена як на вітчизняну, так і на іноземну аудиторію. Вони можуть відрізнятися за акцентами, прийомами, проте повинні мати спільні цілі і підтримувати/підсилювати один одного. Також стратегічні наративи дають змогу державі розповідати не лише про свою власну перевагу чи привабливість, але про негідну поведінку чи непривабливість своїх конкурентів.

Концепція стратегічного наративу об'єднує найбільш помітні концепції міжнародних відносин, включаючи зв'язки між владою та ідеями; міжнародні та внутрішні; державні та недержавні актори.

Основою наративу є переконлива, налаштована на сприйняття аудиторії, комунікація. Стратегічний наратив – більш гнучкий інструмент, аніж, наприклад, ідеологічна доктрина, може стати ефективним механізмом для просування інтересів держави по всіх напрямках у рухливому інформаційному середовищі. Стратегічний наратив є ключовим змістовним елементом всієї інформаційної (в т.ч. – пропагандистської) діяльності держави. На його утвердження в цільових аудиторіях (внутрішніх чи зовнішніх) спрямовується діяльність всіх комунікативних можливостей держави [7].

Цілі стратегічних наративів можуть варіюватися від обґрунтування цілей політики чи політичних реакцій на різноманітні виклики (економічні кризи чи кризи безпеки), формування міжнародних альянсів або згуртування як внутрішньої, так і зовнішньої громадської думки.

Завданням стратегічного наративу є управління конфліктом, тому важливим є конструювання такого змісту, за допомогою якого відображається чи створюється картина подій, участь відповідних акторів і відносини між ними, пояснюються причини і наслідки певних ситуацій тощо.

Представити конфлікт у стратегічному наративі слід таким способом, який би відповідав меті стратегічного актора і мав у собі потенціал для зміни сприйняття потенційної аудиторії тих чи інших подій. Тобто, варто виявляти саме ті текстові стратегії, які допоможуть побудувати модель автора і реципієнта та здатні зорганізувати цільову аудиторію відповідно до стратегічної мети.

Звісно, вплив на цільову аудиторію ефективніший, якщо наративи звертаються до глибинних шарів культурної пам'яті. Як зазначає Умберто

Еко [18], у цьому контексті розрізнення між поверхневою та глибинною структурами нарративу стає особливо важливим. Семантичні глибинні структури нарративу, які не виражені в поверхневому шарі тексту, але щодо яких читач висуває гіпотези, є ключовими для повної актуалізації тексту. Текст звертається до звичайного читача лише у своїх поверхневих шарах, але ті, хто знайомі з прихованим культурним тлом і так званими фундаментальними текстами, можуть досягти глибшого сенсу протягом аналізу та виявити культурну цінність, закладену в текстах, а також фактичний предмет розповіді.

Сила стратегічних нарративів полягає в їх здатності мобілізувати цільові аудиторії, навіть за відсутності матеріальних, чи військових ресурсів. І подібне ми спостерігали у кризові моменти історії нашої країни, як, наприклад, від часу повномасштабного вторгнення росії у 2022 році і донині. Тим паче, що нарративи мають властивість змінюватися і ці зміни відбуваються досить швидко саме у переломні історичні періоди.

Дослідниця О. Снитко вважає, що важливим питанням щодо розгортання стратегічних комунікацій в Україні є усвідомлення змісту та характеру гранд-нарративу, який має бути основою ідеологічної матриці держави. На думку вченої, ним в системі стратегічних комунікацій в Україні має бути нарратив ідентичності. Цей нарратив описує фундаментальні ознаки та цінності самобутньої та унікальної української нації, яка виборола і захищає свою державність у європейському політичному просторі. Статус цього грант-нарративу обумовлений як історичним минулим України (відсутністю державності на багатьох етапах розвитку етносу), так і напруженим сьогоденням, пов'язаним з агресією рф та світовою гібридною війною, а також – омріяним майбутнім українського соціуму – входженням до європейської спільноти [13, с. 104].

За висновками Н. Слухай, нарративні комунікації мають розвиватися за трьома напрямками: 1) просування нарративу ідентичності, що описує фундаментальні ознаки та цінності української нації, яка виборола й захищає свою державність; 2) пояснення і нівелювання російських агресивних нарративів; 3) усунування нарративів сумнівів у перемозі України [12, с. 66].

Не тільки вчені, а й практики у сфері комунікацій, повсякчас ведуть мову про важливість розбудови стратегічних нарративів нашої держави як змістового ядра системи стратегічних комунікацій, особливо у нинішній історичний період.

Так, 28 лютого 2024 року Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва презентував низку аналітичних доповідей, що їх підготували партнери Фонду – Інститут інформаційної безпеки та Центр Разумкова – в межах програми «Дослідження сус-

пільно-політичної та безпекової ситуації в Україні». Виконавчий директор Інституту інформаційної безпеки Артем Біденко зазначив, що його інституція впродовж тривалого часу вивчає послідовність дій росії в інформаційному полі і може стверджувати, що росія роками розробляє певні гранд-нарративи, для того, щоб «говорити про одне й те саме» – сценарії, які відмічалися ще до широкомасштабного вторгнення, повністю повторюються сьогодні, але значно масштабовані. «Це дуже потужний елемент зброї, яка використовується на всіх рівнях і проти України, і вже проти наших сусідів – країн Балтії, Польщі. Ця пропаганда, ці нарративи мають дуже чіткий план збільшувати інформаційний хаос у світі і в рамках інформаційного хаосу досягати своїх військових цілей», – зауважив Артем Біденко (за матеріалами: <http://surl.li/iuayoc>).

Координатор волонтерської групи CAT-UA: Communication analysis team – Ukraine Артем Захарченко у квітні 2024 року розповів про проведене дослідження національного нарративу (50 глибинних інтерв'ю з українською елітою: політиками, митцями, науковцями, бізнесменами, громадськими діячами, відомими бійцями ЗСУ): «Національний нарратив – це історія, яка тримає народ об'єднаним, дає можливість розвиватися. Залежно від того, як цю історію розповідають, народ буде собі або росію, або США, або імперію, або демократію, або успішну країну, або failed state. Саме на основі національного нарративу будується стратегічний нарратив – історія, яка мотивує людей на боротьбу і перемогу у війні» (за матеріалами ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/04/28/7453294/>).

Мова йде про три національні нарративи, які були виокремлені на основі проведеного дослідження: «Боротьба за українську культуру», «Громадянське єднання», «Мультикультурний» нарратив. Автори дослідження вважають, що довкола висловлених думок про національні нарративи можна вибудовувати комунікацію державним органам, щоб її добре сприймали всі громадяни України.

Тобто, єдиний національний нарратив нині народжується у звитяжній боротьбі українського народу за ідентичність, свободу й демократію. Із цього «внутрішнього» нарративу на державному рівні має вибудовуватися стратегічний нарратив як базова складова сектору національної безпеки.

При цьому, звісно, мова йде про необхідність реформування системи інформаційної політики, надання відповідних повноважень Центру стратегічних комунікацій чи створення інституції, що формуватиме, впроваджувати та керувати стратегічними нарративами.

Висновки та перспективи подальших пошуків. У кризові моменти стратегічні нарративи

як змістова основа стратегічних комунікацій є одним із найважливіших інструментів забезпечення здатності держави протистояти деструктивним інформаційним впливам, що загрожують національній безпеці. Стратегічні нарративи перебувають у компетенції і на порядку денному держави, яка має їх продукувати та впроваджувати. Стратегічні нарративи здатні мобілізувати та формувати відповідні моделі поведінки як окремих громадян, так і відповідних цільових аудиторій (як внутрішніх, так і зовнішніх). Тому вкрай важливо розробляти й імплементувати стратегічні нарративи в інформаційно-комунікаційні кампанії для створення й підтримки іміджу України як на внутрішній, так і на міжнародній арені. Подальші наукові розвідки у цьому контексті передбачають звернення до питань кореляції стратегічного нарративу держави з її інформаційною політикою та системою стратегічних комунікацій.

Література

1. Про затвердження «Доктрини інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.
2. Стратегія національної безпеки: Указ Президента України №392/2020 від 14 вересня 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 20.06.2024).
3. Про Стратегію воєнної безпеки України: Указ Президента України № 121/2021 від 25 березня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> (дата звернення: 20.06.2024).
4. Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України: наказ Міністерства оборони України № 612 від 22.11.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0612322-17#Text> (дата звернення: 19.06.2024).
5. Баровська А.В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО. *Стратегічні пріоритети*, вип. №1 (34), 2015. С. 147–152.
6. Гарькавий Є.М. Підходи НАТО до формування нарративів. *Політичне життя*, №4, 2023. С. 102–107.
7. Ковальчук А. Ю., Чернявська Б.В. Правове визначення стратегічного нарративу та стратегічних комунікацій в системі забезпечення національної безпеки України. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-115> (дата звернення: 23.06.2024).
8. Ліпкан В. Безпека стратегічної інфраструктури та стратегічні комунікації в контексті реалізації геостратегії сучасної України. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2021. Випуск 38. С.205–216.
9. Ожеван М.А. Глобальна війна стратегічних нарративів: виклики та ризики для України. *Стратегічні пріоритети*. №4 (41), 2016. С. 30–40.
10. Піскорська Г.А. Український стратегічний нарратив: пошук практичних рішень. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/3862/3522 (дата звернення: 22.06.2024).
11. Почепцов Г. Наратив як інструментарій: від літературознавства до боротьби з тероризмом. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4 (31). С. 3–11.
12. Слухай Н. Практичні рекомендації щодо нарративних комунікацій в умовах російської агресії. Рекомендації та кращі кейси реалізації стратегічних комунікацій в умовах війни : практичний довідник / В. Азарова та ін. ; за заг. ред. Л. Компанцевої. Київ: 7БЦ, 2023. С. 65–69.
13. Снитко О.С., Гречка С.О. «Битва нарративів» у сучасному медіапросторі України. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Випуск XLIV, 2022. С. 86–114.
14. «Стратегічний нарратив»: до проблеми реалізації сутнісної складової стратегічних комунікацій в Україні. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/strategichniy-narativ-do-problemi-realizacii-sutnisnoi> (дата звернення: 17.06.2024).
15. Allied Joint Doctrine for Strategic Communications/NATO Standard AJP-10. Edition A, Version 1. March 2023. URL : <https://www.gov.uk/government/publications/allied-joint-doctrine-for-strategic-communications-ajp-10> (дата звернення: 18.06.2024).
16. Archetti C. Terrorism, Communication and the War of Ideas: Al-Qaida's Strategic Narrative as a Brand. Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, Suntec Singapore International Convention & Exhibition Centre, Suntec City. URL: <https://www.academia.edu/221753/> (дата звернення: 19.06.2024).
17. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. P.226. URL: http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1_02.pdf (дата звернення: 17.06.2024).
18. Eco Umberto, Torop Peeter. Lector in fabula. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005. 247 p.
19. Freedman L. Strategy: A History. N.Y.: Oxford University Press, 2013. 741 p.
20. Hallahan K., Holtzhausen D., van Ruler B., Verčič, D., Sriramesh K. Defining Strategic Communication. *International Journal of Strategic Communication*, 1(1), 2007, P. 3–35. URL: <https://doi.org/10.1080/15531180701285244>. (дата звернення 21.06.2024).
21. Labov W. The Transformation of experience in narrative syntax. *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1972, P.355–396.
22. Miskimmon Alister, Ben O'Loughlin, Laura Roselle (eds.). Forging the world: Strategic narratives and international relations. Ann Arbor. Michigan: University of Michigan Press. 2017, P.1–22.
23. Olcott Anthony. And Ye Shall Know Your Story. *ISD Working Papers in New Diplomacy*. Institute for the Study of Diplomacy Edmund A. Walsh School of Foreign Service Georgetown University. Washington, DC, June 2011. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/isd/0024953/f_0024953_20384.pdf (дата звернення: 23.06.2024).
24. Van Ruler B. Communication Theory: An Underrated Pillar on Which Strategic Communication Rests. *International Journal of Strategic Communication*,

2018, 12 (4), 367–381. URL: <https://doi.org/10.1080/1553118X.2018.1452240> (дата звернення: 22.06.2024)

Анотація

Кубко В. П. Концепція стратегічного нарративу в системі стратегічних комунікацій. – Стаття.

Проаналізовано поняття стратегічного нарративу у системі стратегічних комунікацій. Приділено увагу основним визначенням стратегічних комунікацій у базових документах НАТО і в Доктрині інформаційної безпеки України.

Зазначено, що стратегічні комунікації реалізуються шляхом формування й поширення відповідних нарративів, які будуть зрозумілими й прийнятними зовнішній і внутрішній аудиторіям. Зауважено, що, відповідно до Стратегії інформаційної безпеки України, стратегічний нарратив – це спеціально підготовлений текст, призначений для вербального викладення в процесі стратегічних комунікацій з метою інформаційного впливу на цільову аудиторію.

Закцентовано увагу на тому, що стратегічний нарратив здебільшого ототожнюють з поняттям «гранд-нарратив», який разом із «малими нарративами» запропонував французький філософ-постмодерніст Ж. Лакан. Також використано поняття національного нарративу, що корелюється зі стратегічним нарративом.

Зазначено, що стратегічний нарратив за своєю суттю передбачає цілеспрямоване формування історії. Тому важливо враховувати очікування цільових аудиторій та зосередити увагу на національній ідентичності. Адже, стратегічні нарративи мають підтверджувати, що державна проєкція ідентичності спрямована як на внутрішню, так і на зовнішню аудиторію. Зрештою, цілі стратегічних нарративів варіюються, починаючи від обґрунтування цілей політики чи політичних реакцій на економічні кризи чи кризи безпеки, формування міжнародних альянсів або згуртування внутрішньої громадської думки.

Обґрунтовано, що стратегічні нарративи здатні швидко мобілізувати цільові аудиторії та мають властивість змінюватися, а особливо такі зміни досить швидко відбуваються в переломні історичні періоди.

Продемонстровано, що відповідно до проведених досліджень, в Україні виникла потреба сформувати стратегічний нарратив на основі національної ідентичності та загалом надати відповідні повноваження Центру стратегічних комунікацій щодо реформування інформаційної політики держави та продукування стратегічних нарративів для внутрішньої і зовнішньої громадськості.

Зроблено висновки щодо необхідності розробки й імплементації стратегічних нарративів в інформаційно-комунікаційні кампанії для створення й підтримки іміджу України як на внутрішній, так і на міжнародній арені.

Ключові слова: стратегічні комунікації, нарратив, стратегічний нарратив, гранд-нарратив, «малі нарративи», національний нарратив.

Summary

Kubko V. P. The concept of strategic narrative in the system of strategic communications. – Article.

The article analyses the concept of strategic narrative in the system of strategic communication. Attention is paid to the basic definitions of strategic communications in NATO's basic documentation and in the Information Security Doctrine of Ukraine.

It is noted that strategic communications are implemented through the formation and dissemination of respective narratives that will be understandable and acceptable to external and internal audiences. It is noted that, in accordance with the Information Security Strategy of Ukraine, the strategic narrative is a specially prepared text intended for a verbal presentation in the course of strategic communication with the purpose of informational influence on the target audience.

Attention is focused on the fact that the strategic narrative is mostly identified with the concept of «grand narrative», which, together with «small narratives», was proposed by the French postmodernist philosopher J. Lacan. The concept of the national narrative, which correlates with the strategic narrative, is also used.

It is noted that the strategic narrative in its essence involves the purposeful formation of history. Therefore, it is important to take into account the expectations of target audiences and focus on a national identity. After all, strategic narratives should confirm that the state's identity projection is aimed at both internal and external audiences. Purposes of strategic narratives vary, from justifying policy goals or political responses to economic or security crises, to building international alliances, or to rallying domestic public opinion.

It is substantiated that strategic narratives are capable of quickly mobilizing target audiences and have the ability to change, and especially such changes occur quite quickly in critical historical periods.

It has been demonstrated that, according to the conducted research, there is a need in Ukraine to develop a strategic narrative based on national identity and, in general, to provide the appropriate powers to the Center for Strategic Communications to reform the state's information policy and produce strategic narratives for the internal and external public.

Conclusions were made regarding the need to develop and implement strategic narratives in information and communication campaigns to create and support the image of Ukraine both domestically and internationally.

Key words: strategic communications, narrative, strategic narrative, «grand narrative», «small narratives», national narrative.

УДК [130.2:316.7](477.83-25):355.01(470+571-651.1:477)»20»
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.11>

О. І. Ліщинська

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5659-0076>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії культури

Львівського національного університету імені Івана Франка

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ ІНСТИТУЦІЙ МІСТА ЛЬВОВА В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Реалії буття в умовах повномасштабної російсько-української війни вносять суттєві трансформації в особистісне життя, а також діяльність та подальші перспективи усіх ланок суспільства. Важливим осередком соціального і культурного простору українських міст є кластер культурних інституцій (релігійних, акумуляційних, мистецьких), ландшафт яких перетерпіває сутнісні видозміни, спричинені воєнним станом. Відтак, розгляд перетворень і метаморфоз панорами культурних інституцій міста Львова в умовах війни, як одного з потужних тилкових соціальних і культурних урбаністичних центрів України, набуває актуальності, як в науково-теоретичному, так і в практичному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане дослідження спирається на кілька ключових аспектів, висвітлених у ряді наукових праць. По-перше, розкриття війни як стану гострої надзвичайності обґрунтовується на основі концепції С. Макеєва [7], а також колективної монографії Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство в умовах війни. 2022» [8]. Концептуальне осмислення діяльності культурних інституцій засновано на теоретичній платформі В. Луканової і її концепції тріад кризового стану [5; 6]. До аналізу ландшафту культурних інституцій Львова залучено ґрунтовні дослідження Інституту стратегії культури за останні два роки: «Вплив війни на розвиток культури Львівської міської територіальної громади», представлено в 2024 р. [1], а також спецпроект «Культура в часі війни: дипломатичний фронт» [2]. Окремі напрацювання щодо соціокультурних вимірів інституцій культури під час повномасштабної війни вже реалізовано авторкою [див. 4]. Разом з тим дана тема передбачає актуальний зріз культурного буття і щоденно доповнюється новою інформацією, що відкриває простір для подальшого вивчення. Відтак, **метою статті** є окреслити соціокультурний ландшафт (панораму) культурних установ Львова через головні напрямки їх діяльності в умовах повномасштабної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Діяльність культурних інституцій відбувається в суспільному

просторі, зумовлена відповідними соціальними принципами і процесами. Доречно звернутися до міркувань відомого соціолога С. Макеєва, який вивчаючи динаміку суспільних процесів, використовує поняття норми, патології і надзвичайності [7, с. 36–37]. За С. Макеєвом, сучасний стан буття – життя в умовах воєнного стану – для українського суспільства пов'язаний з переживанням екстраординарної події. Війна за масштабом і силою, поширенням і осяжністю, а також наслідками набуває виняткової вимірності [7, с. 31–32]. Війна як потужне джерело патологічного соціального відхилення – ентропії – спричинює невідомість і хаос, дезорієнтацію і паніку, що дає підстави С. Макеєву означувати буття у воєнних умовах як стан гострої надзвичайності.

Війна росії проти України, яка повномасштабно розгорнулася 24.02.2024 р. – тотальна (через посягання на суверенітет) і асиметрична (через значну технічно-ресурсну перевагу). Приймаючи за основу тезу С. Макеєва про війну як гострий стан надзвичайності, видається доречним вдатися до соціально-філософської концепції В. Луканової. Осмислення кризових станів, складних буттєвих ситуацій, як от світова пандемія COVID-19, на її думку, актуалізує проблему цілісності людського існування, загострює екзистенційні сенсожиттєві питання буття і небуття, життя і смерті [див. 5; 6]. Дослідниця показує, як межова ситуація загострює прагнення до виживання, збереження і утвердження буття; є випробуванням людської волі, стійкості, мужності. Концепт кризової ситуації за В. Лукановою – це тріади: «загроза – випробування – подолання», а також «страждання – стійкість – перетворення» [див. 5]. Цей концепт можна застосувати до аналізу різних кризових ситуацій, у тому числі до теперішніх буттєвих реалій – життя під час повномасштабної війни.

Тріади кризової ситуації, виокремлені В. Лукановою, можна поєднати з концепцією С. Макеєва: війна як стан гострої надзвичайності (*загроза*), тотальність і асиметричність війни (*випробування і страждання*), справедливість і правдивість війни, отже, солідарність, взаємопідтримка, проактивність і життєстійкість (*подолання і перетворення*).

Війна як крайній вияв ворожнечі і збройного кривавого протиборства, потужне соціальне збурення спричинює ланцюгову реакцію у всіх суспільних ланках країни, на яку віроломно напали: перша шокова реакція і потрясіння, далі поступова адаптація до умов граничної надзвичайності, переформатування суспільства та його інституцій, мобілізація національного спротиву і рішуча відсіч.

Соціокультурна трансформація, викликана війною, заторкує усі ланки і структури суспільства. Формується новий динамічний культурно-інституційний ландшафт. Поняття ландшафту в широкому сенсі позначає ділянку землі, в межах якої всі природні компоненти взаємопов'язані і перебувають у взаємообумовленій єдності [3]. Мовлячи про культурний ландшафт в контексті даного дослідження, маємо на увазі певну перспективу, панораму, значущий олюднений простір, спільно творений довкіллям і людиною та її цілеспрямованою діяльністю. Цей упорядкований людиною ландшафт в урбаністичному вимірі задає соціокультурну перспективу і передбачає складну багаторівневу систему елементів, серед яких помітну роль відіграють культурні інституції. Поняттям культурні інституції позначаємо установи зі створення, збереження і передачі культурно значущого продукту, а також культурних норм і цінностей.

Два роки повномасштабної війни дають змогу зробити певні висновки про місце і роль культурних установ в ландшафті культури українських міст. Інституції проявили себе міцними і результативними осередками громадянського суспільства; миттєво відповіли на воєнні виклики, зосредили спротив російській агресії.

У фокусі уваги даного дослідження культурний ландшафт (панорама) інституцій міста Львова останніх двох років війни. За цей час можна зробити певні узагальнення щодо їх діяльності і виділити такі ключові феномени: самоорганізація і консолідація, взаємопідтримка і мережування; релокація; культуротворення (пам'яткоохоронна діяльність, меморіалізація реальних фактів, культурна дипломатія тощо) [4, с. 267]. Аналітичне дослідження «Вплив війни на розвиток культури Львівської міської територіальної громади», базоване на чималому фактологічному матеріалі, представив Інститут стратегії культури [1]. Це дослідження допомагає осмислити культурний ландшафт інституцій Львова за останні два роки.

Діяльність інституцій Львова, що творять культурний ландшафт нинішньої воєнної доби, доцільно проаналізувати за вищезгаданою концепцією тріад В. Лукашової: (*«загроза/страждання – випробування/стійкість – подолання/перетворення»*), а перехід від однієї ланки тріади

до наступної можна вважати конструктивною стратегією життєстійкості в умовах нинішньої війни.

Загроза/страждання від 24.02.2022 р. руйнує узвичаєний культурний ландшафт інституцій, адже війна несе нищення, руйнації, збитки для культури. Львів розташований у віддаленому від лінії фронту тилловому регіоні, але жодна територія країни не є убезпечена від ракетних та інших обстрілів і уражень. Станом на початок 2024 р. пошкоджено сім об'єктів культурної спадщини Львова. Постраждали такі культурні об'єкти: церква Пресвятої трійці, музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича (частина експозиції Львівського історичного музею), навчальний корпус факультету землевпорядкування і туризму Львівського національного університету природо-користування та ін. [1].

Серед чинників, спричинених війною, які унеможливають належну діяльність культурних установ є й такі: відтік кадрів; недофінансування чи його відсутність; проблеми з логістикою і задоволенням потреб функціонування культурних інституцій; безпечні умови праці та ресурсне забезпечення тощо. Налаштування на ритм воєнного стану суттєво скорегував діяльність культурних інституцій. Багато культурних програм і проектів були призупинені, від ряду програм повністю відмовилися. За інформацією, наданою директоркою Інституту стратегії культури Ю. Хомчин, у перший рік повномасштабної війни у Львові провели на 70% менше заходів в царині культури: відмовилися від проведення фестивалю «Флогери Львова», не зреалізували створення Муніципального фонду культури Львова та міждисциплінарної культурної платформи – Резиденційного дому та ін. [9].

У таких складних умовах воєнного стану культурні інституції переживають **випробування** і проявляють **стійкість**. Вони миттєво трансформувалися і перебудувалися в руслі актуальних для країни і громадян потреб. Цей процес можна позначити умовним поняттям «м'яка мілітаризація» культурного ландшафту інституцій. Так, після 24 лютого 2022 р. практично всі культурні установи м. Львова стали тимчасовими шелтерами для внутрішньо переміщених осіб чи потребуючих львів'ян, перетворилися на волонтерські та логістичні центри задоволення різноманітних потреб і вирішення проблем в умовах війни. Адже через Львів, як місце тимчасового прихистку, за два роки пройшло кілька мільйонів осіб, у місті офіційно зареєстровано понад 100 тис. внутрішньо переміщених осіб [1]. Установи стали хабами зі збору гуманітарної допомоги, медикаментів, приготування їжі тощо. Львівський муніципальний мистецький центр з першого дня війни переформатував свою діяльність у напрямку

шелтера, волонтерського центру, «співробітні». Львівський академічний театр ім. Леся Курбаса перетворився на прихисток для тимчасово переміщених осіб. У Національному драматичному театрі ім. М. Заньковецької волонтери збирали гуманітарну і медичну допомогу, плели маскувальні сітки тощо. Львівський академічний драматичний театр ім. Лесі Українки налагодив перевезення біженців до Польщі, також тут облаштували шелтер, готували їжу для військових і переселенців, організували цех з пошиття одягу для ЗСУ. І таких прикладів чимало.

Стійкість культурних установ засвідчує переобладнання переважної їх більшості в «пункти незламності» під час енергетичної кризи через російські ракетні атаки і нищення енергетичної інфраструктури.

Важливе русло діяльності культурних інституцій в умовах воєнних випробувань – різноманітна підтримка ЗСУ: збір коштів та необхідних речей для військових, плетіння маскувальних сіток; благодійність тощо. Усі культурні інституції Львова систематично провадять таку роботу впродовж останніх двох з половиною років.

Отже, культурні установи Львова проявили себе осередками негайного реагування, але одночасно налаштували діяльність і на тривалу перспективу. Саме таким напрямком діяльності став комплекс заходів щодо захисту і збереження культурної спадщини Львова в умовах війни. Сукупність цих кроків можна згрупувати так: технічні заходи захисту пам'яток; пам'яткоохоронний дискурс, інституційна взаємодопомога і запозичення міжнародного досвіду; оцифрування культурної спадщини. Цю роботу веде Бюро спадщини у Львові. Від початку війни діє львівський «Центр порятунку культурної спадщини» задля захисту і збереження історико-культурних пам'яток, сакральних споруд, колекцій установ культури. 2022 р. на основі музею «Територія терору» створено Музейний кризовий центр, який за два роки надав допомогу 200 музеям [1].

Серед іншого варто показати зусилля щодо захисту культурної спадщини міста. Так, за 2022-2023 рр. оцифровано майже 55% фондів збірок музейних колекцій [1]. Активне оцифрування культурної спадщини міста здійснює компанія Skeiron в рамках проекту #SaveUkrainianHeritage. Станом на початок літа 2024 р. відскановано 60 пам'яток, серед них у Львові Вірменська, Бернардинський комплекс, Домініканський собор, собор св. Юра, Успенська церква, вежа Корнякта, церква Пресвятої Трійці (XVII ст.), цілий ряд пам'ятників, мозаїк та ін. [див. 10].

Подолання першої гострої стресової реакції через війну, а також подальше перетворення сукупної енергії культурні інституції скерували

в креативну площину. Культурні проекти установ м. Львова зорієнтовані на солідарність, підтримку, гуртування; освоєння з новою воєнною реальністю і арт-терапію; підняття патріотичного і бойового духу; утвердження національно-державної ідентичності і завдання відбудови і розбудови держави. Формат культурних практик – мілітарні тематичні вектори; благочинні та «бункерні» проекти; залучення військових і вимушено переміщених осіб до культурних подій; культурна дипломатія, промоція та адвокація культури та ін. [4, с. 269].

Уже за два тижні повномасштабної війни відновили діяльність всі заклади культури Львова. Культура у розмаїтих проявах перетворилася на зброю, допомагала чинити опір, гуртувати українців і піднімала бойовий дух. Так, у квітні 2022 р. Львівська національна опера розпочала діяльність з циклу концертів «З вірою у перемогу! Мистецтво надихає життя!». Театральний центр «Слово і Голос» втілює «Сад божественних пісень. Сковорода» – грандіозний проект до 300-ліття Г. Сковороди, що об'єднав музикантів та акторів, музикантів, кобзарів, а також військових ЗСУ та внутрішньо переміщених осіб.

Культура в часі повномасштабної війни перетворилася у терапію, дає сили, ресурси, спонуку до життя і діяльності. В цьому руслі варто згадати проекти «Літературна терапія», «Терапія через мистецтво», різні види бібліо- та арт-терапії для дітей і дорослих тощо.

Культурні перетворення доби повномасштабної війни увиразнилися новими форматами інституцій, різноманітними культурними продуктами і практиками. Події воєнного стану покликали до життя кілька колаборацій культурних установ, як видається, досить вдалих і перспективних. У вересні 2023 р. на основі об'єднання двох централізованих систем (дорослої і дитячої) постала єдина Львівська муніципальна бібліотека: мережа, що охоплює сорок дев'ять публічних бібліотек, об'єднаних спільною місією і візією розвитку. Восени 2022 р. відбулося об'єднання Львівського органного залу та муніципального хору «Гомін» з метою посиленої співпраці і обміну досвідом. Львівська філармонія розпочала воєнний сезон 22 березня 2022 р. проектом «Музика не мовчить», солістами якого стали вимушено переміщені музиканти. У Львові діють релоковані інституції, як от Луганська обласна філармонія, Луганський обласний краєзнавчий музей, Харківський літмузей і резиденція «Слово», Маріупольська художня школа ім. А. Куїнджі та ін.

Культурний інституційний ландшафт Львова увиразнився новоствореними за час війни установами. У 2023 р. запрацював новий культурно-соціальний центр для внутрішньо переміщених українців – Urban Camp Lviv (частина

мережі молодіжних просторів ТВОРИ!). Серед нових інституцій створених 2022–2024 рр. – Jam Factory Art Center, Центр інтелектуального мистецтва Меркурій, міждисциплінарний простір «Дім звуку», Музей науки, Музей у темряві «Третя після опівночі», арт-простір «Я Галерея Пентхаус» та ін.

Культурна політика, дипломатія і промоція в умовах війни – це ще одна надважлива місія як інституцій, так і окремих діячів культури. Дипломатичні, репрезентативні і промоційні місії львівських культурних інституцій за кордоном є вдалим прикладом проактивності і життєстійкості. Мистецькі інституції оприявнюють воєнний життєпис України для усього світу. Серед численних прикладів варто згадати такі: гастрольний тур Львівської філармонії країнами Європи і Америки (з весни 2022 р.); участь Театру Лесі в одному з найбільших театральних фестивалів Франції Festival Off Avignon (влітку 2022 р.), «Музей терору» і О. Гончар на XXVI Генеральній конференції Міжнародної ради музеїв у Чехії (влітку 2022 р.), проєкт Terra Ukraina на міжнародному ярмарку Art Zagreb від Української асоціації галеристів (восени 2022), участь офісу «Львів – Місто літератури ЮНЕСКО» у Міжнародному з'їзді Міст літератури ЮНЕСКО у Мельбурні (восени 2022 р.), П'яте триєнале сучасного українського мистецтва «Український Зріз» у Любліні (восени 2023 р.) та ін. [див. 1, 2].

Висновки. Соціокультурний ландшафт інституцій культури Львова в умовах повномасштабної війни трансформується через воєнні випробування, демонструючи стійкість, солідарність і проактивність. Доляння загроз воєнного стану гострої надзвичайності культурні інституції перетворюють у креативні нові проєкти: благодійна підтримка військових і переміщених осіб, співпраця з релокованими установами, відкриття нових культурних закладів, а також культурна адвокація та дипломатія.

Література

1. Вплив війни на розвиток культури Львівської міської територіальної громади. Дослідження Інституту стратегії культури, проведене С. Ткач. Львів, 2024. URL: <https://isc.lviv.ua/vplyv-vijny-na-rozvytok-kultury-lvivskoyi-miskoyi-terytorialnoyi-gromady/>
2. Культура в часі війни: дипломатичний фронт. Спецпроєкт Інституту стратегії культури «В часі війни». URL: <https://isc.lviv.ua/dyplomatiia-v-chasi-vijny/>
3. Ландшафт // ВУЕ / Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» за участі Інституту програмних систем НАН України. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%9B%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%88%D0%B0%D1%84%D1%82>
4. Ліщинська О. Львівські мистецькі інституції: діяльність в умовах повномасштабної російсько-української війни // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Культура. Ідентичність. Сучасність» (м. Львів, 2–3 листопада 2023 року). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023. С. 266–271. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/03/Maket-konferentsiia-2023-1.pdf>
5. Луканова В. Феномен пандемії: підґрунтя, сутність, динаміка (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис ... канд. філос. наук : 09.00.03. Дніпро, 2019. 17 с.
6. Луканова В. Пандемія як антисистема: аналіз конститутивних аспектів. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/833725.pdf>
7. Макеєв С. Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. № 2. С. 22–39. URL: <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2022-2/4.pdf>
8. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf>
9. Фокус (не) на культуру? Як війна змінює культурний ландшафт Львова // ОПОРА. За результатами розмови з директоркою Інституту стратегії культури Юлією Хомчин. URL: <https://www.oporaua.org/samovriadvannia/fokus-ne-na-kulturu-iak-viina-zminiuie-kulturnii-landshaft-lvova-24569>
10. Skeiron. #SaveUkrainianHeritage. URL: <https://skeiron.com.ua/saveukrainianheritage-2/>

Анотація

Ліщинська О. І. Соціокультурний ландшафт інституцій міста Львова в умовах повномасштабної війни. – Стаття.

У статті окреслено соціальний і культурний ландшафт інституцій міста Львова в умовах російсько-української війни з 24.02.2022 р. Розкрито поняття війни за концепцією С. Макеєва як стану гострої надзвичайності, екстраординарну подію, яка впливає на всі ланки соціокультурного буття, в тому числі культурний ландшафт інституцій. Культурний ландшафт показано як значущу урбаністичну панораму, олюднений простір, спільно творений людиною і довкіллям. Одним із важливих складників культурного ландшафту показано інституції – установи зі створення, збереження і передачі культурних норм і цінностей, значущого продукту. До аналізу культурного ландшафту інституцій Львова під час повномасштабної війни застосовано соціально-філософську концепцію В. Луканової про триади кризових станів і межових ситуацій: загроза/страждання – випробування/стійкість – подолання/перетворення, а взаємозв'язок цих ланок і перехід від одної до іншої подано конструктивною стратегією життєстійкості. Загроза/страждання пов'язані з ураженнями, руйнуваннями, шкодою для культури в умовах війни. Констатовано, що у Львові воєнне лихоліття принесло руйнування кількох об'єктів культурної спадщини: Церква Пресвятої Трійці, Меморіальний музей Шухевича та ін. Окреслено про-

блеми, з якими зіштовхнулися культурні установи, як от втрата кадрів, проблеми фінансування, логістики, безпечних умов праці тощо. Випробування/стійкість продемонстровано на прикладах трансформації культурних установ на шелтери, волонтерські і логістичні центри, «пункти незламності». Окреслено вектори діяльності культурних інституцій з підтримки ЗСУ, захисту і збереження культурної спадщини Львова. Подолання перешкод і перетворення в напрямку культуротворення інституцій міста показано на прикладах нових мистецьких подій на патріотичну і воєнну тематику за участі ЗСУ і ВПО, появу нових інституцій, а також культурних колаборацій релокованих закладів та установ Львова. Висвітлено важливу місію інституцій – культурну дипломатію, адвокацію і промоцію української культури за кордоном.

Ключові слова: культурні інституції м. Львова, культурний ландшафт, російсько-українська війна, захист культурної спадщини, солідарність, благодійність, культурна дипломатія.

Summary

Lishchynska O. I. Sociocultural landscape of institutions of the city of Lviv in a state of full-scale war. – Article.

The article outlines the social and cultural landscape of the institutions of the city of Lviv in the conditions of the Russian-Ukrainian war since February 24, 2022. The concept of war according to S. Makeyev's concept is revealed as a state of acute emergency, an extraordinary event that affects all aspects of socio-cultural life, including the cultural landscape of institutions. The cultural landscape is shown as a significant urban panorama, a humanized space created jointly by man and the environment. Institutions are shown as one of the important components

of the cultural landscape – institutions for the creation, preservation, and transmission of cultural norms and values, a significant product. The socio-philosophical concept of V. Lukanova about the triads of crisis states and borderline situations was applied to the analysis of the cultural landscape of Lviv institutions during the full-scale war: threat/suffering – challenge/resilience – overcoming/transformation, and the interconnection of these links and the transition from one to another can be considered a constructive strategy of sustainability. The threat/suffering is related to damage, destruction, damage to culture in the context of war. It was established that in Lviv, the war disaster brought the destruction of several objects of cultural heritage: the Church of the Holy Trinity, the Shukhevych Memorial Museum, and others. Problems faced by cultural institutions are outlined, such as staff loss, funding and logistics issues, safe working conditions, etc. Testing/resilience is demonstrated in the examples of the transformation of cultural institutions into shelters, volunteer and logistics centers, “points of invincibility”. The vectors of activities of cultural institutions in support of the Armed Forces, protection and preservation of the cultural heritage of Lviv are outlined. Overcoming obstacles and transformation in the direction of cultural creation of the city's institutions is shown with the examples of new artistic events on patriotic and military themes with the participation of the Armed Forces of Ukraine and IDPs, the emergence of new institutions, as well as cultural collaborations of relocated institutions and institutions of Lviv. The important mission of institutions – cultural diplomacy, advocacy, and promotion of Ukrainian culture abroad – is highlighted.

Key words: cultural institutions of Lviv, cultural landscape, Russian-Ukrainian war, protection of cultural heritage, solidarity, charity, cultural diplomacy.

УДК 14:316.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.12>**Ю. С. Нужна**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0510-4848>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

О. А. АлтуховORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7592-9488>

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології і міжнародних відносин

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

І. В. ЖурбаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3067-2380>

асистент кафедри філософії та соціології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження філософських аспектів розвитку сучасного суспільства зумовлена глибокими трансформаціями, що відбуваються на глобальному рівні. Сучасний світ стикається з низкою викликів, таких як швидкий технологічний прогрес, глобалізація, зміни політичних структур, екологічні проблеми та соціальні нерівності. Кожен із цих факторів має значний вплив на суспільні цінності, моральні норми та етичні принципи, що потребує глибокого філософського аналізу та переосмислення.

Метою цієї статті є проведення філософського аналізу сучасних трансформацій у глобальному суспільстві, викликаних впливом швидкого розвитку технологічного прогресу, глобалізації, змін політичних структур, екологічних проблем та соціального розширення на суспільні цінності, моральні норми та етичні принципи. Автори прагнуть переосмислити ці процеси та запропонувати кроки до вирішення викликів, з якими стикається сучасне суспільство.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глобалізація сьогодні розглядається як новий етап суспільного розвитку, що спричиняє встановлення нових ціннісних координат та якісну трансформацію принципів і структури світового порядку. Вона призводить до модернізації соціальних, політичних, економічних та державних управлінських систем, змінюючи їх функціонування і взаємодію на глобальному рівні. Такий процес сприяє інтеграції національних економік у єдину світову систему, що забезпечує вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили. «В умовах глобалізації світ вступає в нову реаль-

ність, яка вимагає від нього жити за принципами «глобального он-лайн», тобто розвиватись в унісон з іншими державами, творити глобальну державну політику відповідно до технології, апробованої вже державами-лідерами геополітичного розвитку. В результаті такого тотального впливу глобалізації змінюється специфіка розвитку світу, трансформаційно-модернізаційних змін зазнають традиційні форми соціальної організації, на зміну яким приходить глобальне суспільство, глобальне інформаційне суспільство, глобальне масове суспільство, мережеве суспільство (суспільство мережевих структур) та суспільство глобального ризику» [1].

Глобалізація сприяє інтеграції різних культур та економік, але водночас викликає питання щодо збереження культурної ідентичності та різноманітності. З одного боку, глобалізація дозволяє більшому числу людей доступ до різних культурних здобутків, з іншого – загрожує культурною гомогенізацією, що веде до втрати унікальних культурних особливостей.

Відповідно, окреслений процес обумовлює зростання транскордонних потоків інформації, товарів, капіталу та людей, що стимулює культурний обмін і взаємозбагачення. Однак така інтеграція також супроводжується тенденціями до стандартизації культурних продуктів і практик, що може призводити до домінування масової культури та маргіналізації локальних традицій. «Об'єктивна реальність сучасного світу у тому, що поступово, стираються кордони між державами, а поняття «громадянства» та «держави» переосмислюються як такі, формуючи єдиний світовий порядок на основі універсального права.

Зв'язки громадян із національними державами стають слабшими, патріотична складова нівелюється, а європейська спільнота поступово, але впевнено перетворюється на глобальне космополітичне суспільство зі спільним європейським правом та єдиним громадянством... ..Офіційно, вже єдина «Велика Європа» розпочинає активно формувати у населення глобальну загальноєвропейську наднаціональну свідомість та ідентичність, руйнуючи патріотичний чинник у світоглядних установках своїх громадян» [2].

Проблема збереження культурної ідентичності в умовах глобалізації набуває особливої актуальності для малих народів та етнічних груп, які можуть втратити свої культурні традиції та мови під впливом глобальних процесів. У відповідь на зазначені виклики деякі спільноти вдаються до практик культурного ревіталізму, спрямованих на відновлення та підтримку своїх унікальних культурних рис і спадщини.

Крім того, глобалізація впливає на економічну сферу, створюючи можливості для розвитку міжнародної торгівлі та інвестицій, але також посилюючи нерівності між країнами та регіонами. Економічна інтеграція часто супроводжується концентрацією капіталу в руках транснаціональних корпорацій, що може призводити до економічної залежності менш розвинених країн від глобальних ринків.

Розвинуті країни вже перейшли до створення нової технологічної економічної системи, тому можна вважати, що настає нова хвиля технологічних змін, яка включає в себе впровадження передових технологій, які радикально змінюють виробничі процеси, бізнес-моделі та соціальні структури. Характеристика сучасного технологічного укладу (2010–2050 рр.) включає як базові виробництва нанотехнологій «...наноелектроніку, молекулярну і нанофотоніку, наноматеріали і наноструктуроване покриття, оптичні наноматеріали, наногетерогенні системи, нанобіотехнології, наносистемну техніку, нанообладнання...» [3]. Технології стимулюють розвиток так званої четвертої промислової революції, що характеризується автоматизацією, цифровізацією та інтеграцією кіберфізичних систем у виробничі і управлінські процеси. Впровадження цих інноваційних технологій сприяє підвищенню ефективності, продуктивності та гнучкості економічних систем, дозволяючи створювати нові продукти і послуги, які раніше були неможливими.

Розвиток штучного інтелекту (ШІ) дозволяє автоматизувати рутинні завдання, підвищувати ефективність виробництва та покращувати якість надання послуг. Водночас з'являються ризики, пов'язані з безробіттям, оскільки багато професій можуть стати зайвими. Крім того, використання ШІ в прийнятті рішень викликає занепокоєння

щодо прозорості, справедливості та відповідальності. Автономні системи можуть приймати рішення, які важко пояснити або обґрунтувати, що піднімає питання про етичність їх використання та можливість контролю за ними.

Біотехнології, зокрема генетична модифікація та редагування геному, відкривають перспективи для лікування хвороб, покращення здоров'я та збільшення тривалості життя. Однак ці технології також ставлять під сумнів основні етичні принципи щодо втручання в природу людини. Наприклад, можливість створення генетично модифікованих організмів та редагування людського геному може призвести до непередбачуваних екологічних та соціальних наслідків, а також до нерівності між людьми, залежно від доступу до цих технологій.

Інша важлива проблема, пов'язана з технологічним прогресом, стосується приватності та безпеки даних. Широке використання інформаційних технологій та інтернету призводить до накопичення великих обсягів персональних даних, що може загрожувати приватності та свободам громадян, якщо ці дані потраплять у неправильні руки або будуть використані недоброчесно.

Важливою складовою нової хвилі технологічних змін стає підвищення ролі стійкого розвитку та екологічних технологій. Інновації у сфері відновлюваної енергетики, енергоефективності та зеленої економіки сприяють зниженню негативного впливу на довкілля, забезпечуючи сталий розвиток і збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь. Але при цьому, екологічні проблеми стають дедалі більш гострими, ставлячи під сумнів можливість продовження необмеженого економічного зростання. Філософські аспекти сталого розвитку включають роздуми про відповідальність перед майбутніми поколіннями, етику споживання та роль людства у природі.

Однією з ключових концепцій у філософії сталого розвитку є зобов'язання сучасного покоління зберігати природні ресурси та екосистеми для майбутніх поколінь. Тобто, «...суть екологічних загроз сталого розвитку можна звести до трьох основних моментів:

- експонентальне (експонента – крива, круто висхідна вгору) виснаження природних ресурсів (сировинних, енергетичних) і забруднення навколишнього природного середовища (атмосфери, гідросфери, літосфери, що призводить до катастрофічних наслідків на зразок «озонових дірок» тощо);

- експонентальне збільшення чисельності людства;

- несправедливий розподіл негативних екологічних екстерналій між країнами» [4].

Тобто, перед суспільством постає питання про обмеження споживання і використання ресурсів,

щоб забезпечити стійкість екосистем і запобігти виснаженню природного капіталу. Саме етика споживання стає важливою складовою філософських роздумів про сталий розвиток. Вона акцентує увагу на необхідності змінити патерни споживання, перейти від культури надмірного споживання до більш відповідального та екологічно усвідомленого підходу, що включає в себе не лише скорочення використання невідновлюваних ресурсів, а й стимулювання повторного використання, переробки та зменшення відходів.

Відповідно й роль людства у природі розглядається крізь призму антропоцентричних та екоцентричних підходів. Антропоцентризм фокусується на інтересах людини, в той час як екоцентризм ставить на перше місце цінність всіх живих істот і екосистем незалежно від їх корисності для людини. Сміслові аспекти згаданих підходів мають важливе значення для формування політик та практик, що сприятимуть сталому розвитку, зокрема, збереженню біорізноманіття та боротьбі зі зміною клімату.

Зміна клімату та її наслідки для природних та соціальних систем викликають серйозні етичні питання. Наприклад, як розподілити тягар адаптації до змін клімату між різними країнами та соціальними групами? Як визначити відповідальність за кліматичні зміни між минулими, нинішніми та майбутніми поколіннями? Ці питання потребують глибокого філософського аналізу та міжнародної співпраці для досягнення справедливих і ефективних рішень, оскільки «...відправною точкою актуалізації проблематики захисту довкілля у міжнародних відносинах є своєрідна екологічна взаємозалежність держав. Останню можна розуміти у двоякий спосіб: з одного боку – як пряму взаємозалежність, коли одна держава може безпосередньо завдати шкоди довкіллю іншої держави, зокрема через розрідження озонового шару, з іншого – як непряму взаємозалежність, коли екологічні збитки в одній державі (наприклад, ерозія ґрунтів) не зачіпають напряму довкілля іншої держави, однакносять шкоду в інших сферах, зокрема в соціальній, коли соціальна дестабілізація в регіонах, які потерпають від ерозії ґрунтів, зумовлює міграційні процеси, які вже напряму зачіпають інтереси інших держав» [5].

Необхідно «...навчитися управляти довготривалими і великомасштабними взаємодіями між навколишнім середовищем і розвитком суспільства, спрямованим на досягнення екологічно стійкого забезпечення благополуччя людей...» [6, с. 294], оскільки питання справедливості та рівності стають ще більш актуальними в контексті зростаючої економічної нерівності, дискримінації та виключення окремих соціальних груп.

Політичні та соціальні зміни представляють собою значущі аспекти сучасного суспільного

розвитку, які впливають на політичні структури, соціальні відносини та глобальні динаміки і включають в себе як тенденції, що прогресують впродовж тривалого часу, так і нові виклики, що виникають в умовах сучасності. Так, політичні та соціальні зміни останніх десятиліть включають підйом популізму, зміну традиційних політичних структур та нові форми соціальної мобілізації, що стає викликом для демократії, справедливості та принципу рівності у сучасному світі, оскільки «...спостерігається подальший занепад модерних політичних інституцій і класичних ідеологічних партій, вже неспроможних запропонувати адекватні сьогodenню рішення» [7].

Зростання популізму стає характерною рисою сучасного політичного ландшафту, що проявляється у зростанні підтримки популістських партій і рухів, які критикують еліти та існуючі політичні установи. Популізм все частіше апелює до «волі народу» та пропонує спрощені рішення складних соціальних і економічних проблем, що може підривати демократичні процеси та інституції. Зокрема, популістські лідери можуть вдаватися до риторики, що поляризує суспільство, ігнорує плюралізм та загрожує правам меншин.

«Хоча популізм має негативний відтінок, що дотичний до безвідповідальної політики держави, є тенденція щодо його близькості з лібералізмом та соціалізмом. Існують думки, що глобалізація стала ще одним каталізатором популізму, посилюючи нерівність у суспільствах, а отже, зростає потреба у захисті автентичного населення та самоідентифікації. Таким чином, у політичному житті багатьох країн виокремився потужний напрям, спрямований на популістське виокремлення проблематики, яка близька до... ..виборців, що свідчить про нагальну потребу посилювати існуючі демократичні інституції та проводити дієву державну політику, що має оперативно вирішувати проблеми сучасного... ..суспільства у гендерній, імміграційній, релігійній, культурній та економічній сферах» [8].

Окрім зростання популізму відбувається зміна традиційних політичних структур, що включає ерозію класичних партійних систем і виникнення нових політичних утворень, що орієнтуються на конкретні питання або інтереси. Найчастіше це пов'язано з розчаруванням громадян у традиційних політичних партіях, які не завжди здатні адекватно відповідати на виклики глобалізації, економічної нерівності та культурної ідентичності. Водночас така ситуація створює можливості для інновацій у політичній участі, включаючи нові форми прямих демократичних практик та участі громадян.

Нові форми соціальної мобілізації, зокрема через використання цифрових технологій і соціальних медіа, змінюють способи організації та

вираження громадянської активності. Цифрові платформи дозволяють швидко мобілізувати великі групи людей, поширювати інформацію та координувати дії, що посилює вплив громадських рухів на політичні процеси. Проте, це також викликає питання щодо достовірності інформації, приватності даних та потенційного маніпулювання громадською думкою. В умовах цих змін виникають важливі питання щодо природи демократії. Як забезпечити участь громадян у прийнятті рішень у суспільствах, де зростає недовіра до традиційних політичних інститутів? Як підтримувати баланс між більшою залученістю громадян і необхідністю ефективного управління в умовах, коли однією з ключових характеристик цивілізації XXI століття є стрімке зростання впливу інформаційних і комунікаційних технологій. Вони стали невід'ємною частиною повсякденного життя, кардинально змінюючи способи обробки, зберігання та передачі інформації. Від смартфонів і комп'ютерів до інтернету та соціальних мереж – ці технології постійно розширюють свої можливості, що обмежені лише винахідливістю людини.

Інформаційні технології сприяють глобалізації, надаючи можливість миттєвого доступу до інформації та знань, незалежно від географічного розташування, що забезпечує економічний розвиток, підвищуючи ефективність виробничих процесів, створюючи нові робочі місця та сприяючи розвитку цифрової економіки. Також зростає роль інформаційних технологій у формуванні суспільства знань, де інформація стає ключовим ресурсом для інновацій та наукових досліджень. «Інформаційні та комунікаційні технології стали, без перебільшення, справжньою рушійною силою світового розвитку. Безперечно й те, що інформація стала реальним соціальним ресурсом. Адже тільки вона здатна допомогти людині адаптуватися до життя в умовах невизначеності, пристосуватися до постійних змін, виробити стереотипи поведінки, що відповідають новим обставинам. Поява новітніх технологій, формування глобальних інформаційних мереж і систем уперше в історії людства відкривають не тільки технічні, але й економічні можливості зв'язати буквально кожного з кожним, об'єднати інформаційні ресурси людської цивілізації і забезпечити доступ до них будь-якій особі...» [9].

Однак цифрова епоха приносить нові етичні виклики, пов'язані з приватністю, інформаційною безпекою, а також етикою використання даних. Інтернет і соціальні мережі змінюють комунікацію та соціальні взаємодії, що впливає на моральні норми та цінності.

Приватність стала однією з ключових проблем у цифровому світі, де величезні обсяги особистої інформації збираються, зберігаються та аналі-

зуються технологічними компаніями. Використання таких даних для таргетованої реклами, політичної маніпуляції або інших комерційних цілей піднімає питання щодо згоди, прозорості та контролю над власною інформацією. Законодавче регулювання та захист прав користувачів стають надзвичайно важливими для забезпечення справедливості та довіри у цифровому середовищі.

Інформаційна безпека стає ще одним важливим аспектом, оскільки кіберзагрози, такі як хакерські атаки, крадіжка особистих даних і поширення вірусного програмного забезпечення, можуть мати серйозні наслідки для окремих осіб, організацій та цілих держав. Потреба у розробці надійних систем захисту даних, а також у підвищенні обізнаності користувачів про кібербезпеку, стає все більш актуальною.

Етика використання даних охоплює питання щодо відповідального і чесного використання інформації, зібраної про користувачів. Це включає аспекти анонімності, конфіденційності та обмеження доступу до чутливої інформації. Зокрема, алгоритми машинного навчання та штучного інтелекту, які обробляють великі дані, можуть мати упередження або створювати дискримінаційні наслідки, що піднімає питання щодо етичності та справедливості їхнього застосування.

Інтернет і соціальні мережі трансформують способи комунікації, дозволяючи миттєвий обмін інформацією та широке охоплення аудиторії. Однак це також призводить до поширення фейкових новин, дезінформації та мови ворожнечі, що може негативно впливати на суспільні настрої та політичні процеси. Вирішення цих проблем потребує розробки нових етичних стандартів для медіаплатформ і користувачів, а також зміцнення медіаграмотності населення.

Зміни в соціальних взаємодіях, викликані цифровими технологіями, також впливають на моральні норми та цінності. Віртуальна комунікація може призводити до специфічного формування моральних принципів та емпатії, втрати особистого контакту та емоційного зв'язку, оскільки «...через особливості нового виду спільнот та добровільності участі в них часто він обмежується лише умовами приєднання нового учасника до вже сформованої груп...» [10].

Все окреслене вимагає переосмислення підходів до соціалізації та виховання у цифровому середовищі, щоб забезпечити розвиток етичних і моральних якостей у нових поколіннях.

Вище зазначені тенденції змін у функціонування сучасного суспільства призводять до трансформації життєустрою людини. Індивідуалізм стає домінуючою ідеологією в багатьох суспільствах, що протистоїть традиційним колективістським підходам, що призводить до конфліктів між особистими свободами та суспільним добро-

бутом, вимагаючи нових форм соціальної домовленості.

Зростання індивідуалізму підкреслює пріоритет особистих прав, автономії та самореалізації, що є характерними рисами сучасного західного суспільства. Водночас, зазначений постулат може вступати в суперечність з колективістськими цінностями, які акцентують увагу на важливості спільнот, соціальних обов'язків і взаємодопомоги. Конфлікти між цими двома підходами стають особливо очевидними у сферах політики, економіки та соціальної етики.

На політичному рівні індивідуалізм може сприяти розвитку демократичних інституцій, які захищають права особистості та забезпечують свободу вираження. Однак, надмірний індивідуалізм може також призводити до зниження соціальної згуртованості та солідарності, що ускладнює вирішення спільних проблем і підтримку громадського порядку. Наприклад, політика, орієнтована виключно на індивідуальні інтереси, може нехтувати необхідністю інвестувати в громадські блага та інфраструктуру.

Економічно індивідуалізм стимулює підприємництво, інновації та конкуренцію, що сприяє економічному зростанню та розвитку. Водночас, це може посилювати нерівність та соціальну ізоляцію, коли індивідуальні успіхи досягаються за рахунок суспільного добробуту. Наприклад, ринок, орієнтований на максимізацію особистих прибутків, може ігнорувати соціальні наслідки, такі як безробіття або зниження доступу до основних послуг для менш забезпечених верств населення. «Майнові розшарування і нерівність, що посилюються протягом останніх десятиліть в розвинених демократичних країнах, безпосереднім чином позначаються на доступі до суспільних благ, політичних переконаннях і культурних уподобаннях громадян – нерівність породжує відмінності у повсякденних практиках і взаємодіях, продукує просторову сегрегацію і розриви колишніх соціальних зв'язків...» [11].

У соціальній сфері індивідуалізм сприяє розвитку особистої відповідальності та самостійності, що важливо для самореалізації та особистого щастя. Проте, надмірне зосередження на власних інтересах може призводити до зниження соціальної емпатії та взаємодії, що є важливими для підтримки суспільної гармонії та добробуту.

З огляду на вище зазначене щодо індивідуалізму, варто погодитися з думкою А. Колота, що «... сучасний індивідуалізм дедалі більше поєднує незалежність, самостійність, розширення можливостей самореалізації із браком стабільності, передбачуваності, стійкості стану членів соціуму, які належать здебільшого самі собі, є нічийми людьми...» [12].

Висновки. Проведений аналіз виявив, що сучасне суспільство зазнає значних змін під

впливом різноманітних факторів. Трансформації мають як позитивні, так і негативні аспекти, що вимагає їхнього ретельного філософського осмислення. Глобалізація, будучи складним і багатограним процесом, одночасно сприяє культурному збагаченню та економічному розвитку, а також створює загрози для культурної ідентичності та економічної рівності. Ефективне управління глобалізацією вимагає стратегій, що підтримують культурне різноманіття та справедливий економічний розвиток. Технологічний прогрес, хоча і відкриває нові можливості для людства, також ставить перед суспільством складні етичні та соціальні виклики, необхідність розробки нових етичних норм, правових рамок і стратегій, що враховують як потенціал, так і ризики сучасних технологій. Аспекти сталого розвитку підкреслюють необхідність комплексного підходу до вирішення екологічних проблем, що включає етичні принципи, соціальну справедливість і довгострокову відповідальність перед планетою та майбутніми поколіннями. Політичні та соціальні зміни останніх десятиліть вимагають перегляду концепцій демократії, справедливості та рівності. Сучасні суспільства повинні знайти нові форми соціальної угоди, що враховують індивідуальні свободи та суспільний добробут. Цифрова епоха приносить нові етичні виклики, що потребують комплексного підходу до розвитку етично усвідомленого цифрового суспільства.

Література

1. Войтович Р. В. Вплив глобалізації на розвиток сучасного світу. URL: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2013/06/blog-post.html>.
2. Івченко Б. Ю. Патріотизм та космополітизм в умовах глобалізації (світоглядний та державно-правовий контекст). URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/63d9b0d8-86db-49a4-84ac-ea1289364654/content>
3. Дубей Ю. Теоретико-методологічні підходи до періодизації техніко-технологічного розвитку. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. Випуск 12. 2000. С. 105-112. URL: <https://periodicals.karazin.ua/irtb/article/view/16826/15504>.
4. Караєва Н. В., Сегада І. В. Генезис екологічної парадигми сталого розвитку цивілізації: сутність і етапи становлення. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. URL: https://economy.kpi.ua/files/files/6_kpi_2010_7.pdf
5. Лутковська С. М. Сутність системи екологічної безпеки сталого розвитку в умовах глобальної економіки. *Ефективна економіка*. 2020. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7767>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.4.56
6. Акопян В. Г. Екологічний аспект стратегії сталого людського розвитку. *Гілея. Філософські науки*. 2011. Випуск 50. С. 329-335.

7. Фадеев В. Поза межі національного: соціальне уявне і космополітизм. *Ideology And Politics Journal*. № 1(17). 2021. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/04/1.7.-UKR.-Fadееv-Article-1.pdf>.

8. Бурдюг М. Популізм як виклик демократичним процесам у Європейському Союзі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 1(57). 2023. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2023/1/5.pdf>.

9. Сіленко А. Соціально-політичні наслідки інформаційної революції. *Політичний менеджмент*. № 5. 2005. С. 61–74.

10. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальні комунікації: До проблеми філософського осмислення сутності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 3 (26). 2015. С. 7–20.

11. Фадеев В. Поза межі національного: соціальне уявне і космополітизм. *Ideology And Politics Journal*. № 1(17). 2021. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/04/1.7.-UKR.-Fadееv-Article-1.pdf>.

12. Колот А. Індивідуалізація особистості та формування індивідуалізованого суспільства як феномени сучасності: наслідки та уроки. *Україна: аспекти праці*. 2014. № 2. С. 3–10. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32615157.pdf>.

Анотація

Нужна Ю. С., Алтухов О. А., Журба І. В. Філософські аспекти розвитку сучасного суспільства: тенденції та виклики. – Стаття.

У статті аналізуються філософські аспекти розвитку сучасного суспільства, зокрема глобалізація, технологічний прогрес та соціальні зміни. Мета роботи – проведення філософського аналізу сучасних трансформацій у глобальному суспільстві, викликаних впливом швидкого розвитку технологічного прогресу, глобалізації, змін політичних структур, екологічних проблем та соціального розшарування на суспільні цінності, моральні норми та етичні принципи. Автори прагнуть переосмислити ці процеси та запропонувати кроки до вирішення викликів, з якими стикається сучасне суспільство. Виклики, що виникають через швидкі трансформації на глобальному рівні, такі, як технологічний прогрес, зміни політичних структур, екологічні проблеми та соціальні нерівності, мають значний вплив на суспільні цінності, моральні норми та етичні принципи, що потребує глибокого філософського аналізу та переосмислення. Глобалізація розглядається як новий етап суспільного розвитку, який призводить до модернізації соціальних, політичних, економічних та управлінських систем. Це сприяє інтеграції національних економік у єдину світову систему, забезпечуючи вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили. Однак глобалізація також викликає питання щодо збереження культурної ідентичності та різноманітності. Автори зазначають, що глобалізація сприяє культурному обміну та взаємозбагаченню, але може призводити до стандартизації культурних продуктів і практик, що загрожує унікальним культурним особливостям. Технологічний прогрес розглядається

як фактор, що стимулює розвиток четвертої промислової революції, яка характеризується автоматизацією, цифровізацією та інтеграцією кіберфізичних систем у виробничі і управлінські процеси. Розвиток штучного інтелекту та біотехнологій відкриває перспективи для лікування хвороб і покращення здоров'я, але також піднімає етичні питання щодо втручання в природу людини та можливих соціальних наслідків. Соціальні зміни охоплюють зростання індивідуалізму, що протистоїть традиційним колективістським підходам. Це призводить до конфліктів між особистими свободами та суспільним добробутом. Індивідуалізм підкреслює пріоритет особистих прав і автономії, але може знижувати соціальну згуртованість та солідарність, що ускладнює вирішення спільних проблем. Етичні та екологічні аспекти сталого розвитку включають відповідальність перед майбутніми поколіннями, етику споживання та роль людства у природі. Антропоцентричні та екоцентричні підходи мають важливе значення для формування політик, спрямованих на збереження біорізноманіття та боротьбу зі зміною клімату. У висновках зазначається, що ефективне управління глобалізацією вимагає стратегій, що підтримують культурне різноманіття та справедливий економічний розвиток. Технологічний прогрес, хоча і відкриває нові можливості, також ставить перед суспільством складні етичні та соціальні виклики, що потребують розробки нових етичних норм, правових рамок і стратегій, які враховують як потенціал, так і ризики сучасних технологій.

Ключові слова: сучасне суспільство, глобалізація, технологічний прогрес, сталий розвиток, антропоцентричний підхід, екоцентричний підхід.

Summary

Nuzhna Yu. S., Altukhov O. A., Zhurba I. V. Philosophical aspects of the development of modern society: trends and challenges. – Article.

The article analyzes the philosophical aspects of the development of modern society, particularly globalization, technological progress, and social changes. The purpose of the work is to conduct the philosophical analysis of contemporary transformations in global society caused by the rapid development of technological progress, globalization, changes in political structures, environmental issues, and social stratification on social values, moral norms, and ethical principles. The authors aim to rethink these processes and propose steps to address the challenges faced by modern society. The challenges arising from rapid transformations at the global level, such as technological progress, changes in political structures, environmental problems, and social inequalities, have a significant impact on social values, moral norms, and ethical principles, necessitating deep philosophical analysis and reevaluation. Globalization is viewed as a new stage in social development, leading to the modernization of social, political, economic, and managerial systems. It facilitates the integration of national economies into a single global system, ensuring the free movement of goods, services, capital, and labor. However, globalization also raises questions about preserving cultural identity and diversity. The authors note that while globalization promotes cultural exchange and mutual enrichment, it can also

lead to the standardization of cultural products and practices, posing a threat to unique cultural features. Technological progress is considered to be the driving factor of the fourth industrial revolution, characterized by automation, digitalization, and the integration of cyber-physical systems into production and management processes. The development of artificial intelligence and biotechnology opens up prospects for disease treatment and health improvement but also raises ethical questions regarding interference with human nature and potential social consequences. Social changes include the rise of individualism, which contrasts with traditional collectivist approaches. This fact leads to conflicts between personal freedoms and social welfare. Individualism emphasizes the priority of personal rights and autonomy but can reduce social cohesion and solidarity, complicating the resolution of

common problems. Ethical and environmental aspects of sustainable development encompass responsibility towards future generations, consumption ethics, and humanity's role in nature. Anthropocentric and ecocentric approaches are crucial for forming policies aimed at biodiversity conservation and combating climate change. In conclusion, the authors state that effective management of globalization requires strategies that support cultural diversity and equitable economic development. Technological progress, while opening new opportunities, also presents society with complex ethical and social challenges that require the development of new ethical norms, legal frameworks, and strategies that consider both the potential and risks of modern technologies.

Key words: modern society, globalization, technological progress, sustainable development, anthropocentric approach, ecocentric approach.

УДК 351.862.8-049,5«364»

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.13>

Д. А. Осейко

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-1664-4368>аспірант кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету

ГУМАНІТАРНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Сучасна державна політика забезпечення національної безпеки України реалізується в умовах складної міжнародної обстановки. Воєнно-політична та суспільно-політична ситуація в нашій країні призвели до зростання рівня поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам.

Невід'ємною складовою національної безпеки будь-якої держави є гуманітарна безпека. В умовах воєнного стану її значення стає ще більш вагомим, адже саме від рівня захищеності гуманітарної сфери залежать життєздатність суспільства та стабільність державних інститутів.

Прелставники різних галузей науки, в тому числі – права, політології, соціології, філософії, економіки, державного управління та інші, вивчали та теоретично досліджували феномен національної безпеки у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави.

Головною задачею політики нашої держави є гарантія захисту безпеки людини, суспільства і держави від загроз як внутрішніх, так і зовнішніх. Ці аспекти прописані в законі України «Про національну безпеку України» [1, с. 34].

Для організації структури національної безпеки в гуманітарній сфері необхідно активно залучати відповідного напрямку громадські формування, допомога яких забезпечить необхідний контроль та супровід. Лише в активній взаємодії з громадськими інституціями Українська держава зможе побудувати ефективну політику в гуманітарній галузі, спрямовану на забезпечення духовної єдності українського народу та стабільного розвитку суспільства [2, с. 112].

Головною метою політики національної безпеки в гуманітарній сфері є виявлення, подолання та попередження загроз і викликів у галузі культури, освіти, науки, історичної пам'яті для досягнення консолідації та єдності Української держави, зміцнення її інтелектуального та історико-культурного потенціалу [4, с. 79].

Унікальність полягає в тому, що поняття гуманітарної безпеки має дуже широкий спектр – це захищеність людини, сім'ї, народу та суспільства, їхніх цілей, цінностей, ідеалів, традицій, укладу життя та культури, а також стійке необхідне та достатнє заохочення та розвиток прав та обов'язків людини, основних свобод, незалежно від раси,

статі, мови та релігії [5, с. 92]. Абсолютно повному стає зрозумілим поняття гуманітарної безпеки на тлі сучасних різних конфліктів у світі: війни ідей, конфлікти цивілізації, терористичні загрози, окупація територій та інше.

Гуманітарна безпека охоплює велику кількість питань, пов'язаних із захистом прав людини, доступом до основних послуг, соціальною стабільністю та культурним збереженням. Вона включає такі аспекти, як охорона здоров'я, освіта, забезпечення житлом, соціальна підтримка та збереження культурної спадщини [12, с. 45].

Проблема гуманітарної безпеки України гостро проявилася і стала особливо актуальною в умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави, яка призвела до тимчасової окупації значної частини окремих регіонів України, та подальшого розпалювання збройного конфлікту.

В Україні воєнний стан визначається як особливий правовий режим, що вводиться у разі виникнення загрози або нападу, який і стався 24 лютого 2022 року з боку РФ. Відповідно до чинного Законодавства України, воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [9, с. 115].

У зв'язку із збройним нападом РФ на Україну, для забезпечення нації, з 05:30 24 лютого 2022 року, в нашій державі запровадили воєнний стан по всій підконтрольній Україні території.

Зважаючи на потужну агресію сусідньої держави та постійну загрозу всій території України з наземного та з повітряного простору, введення воєнного стану, виникає термінова потреба роз-

робки, дослідження та змін парадигм гуманітарної безпеки.

Воєнний конфлікт, розв'язаний рф, що триває на території України ставить перед керівництвом держави завдання пошуку достатнього та безперервного раціональних шляхів вирішення питань щодо забезпечення матеріальними, фінансовими та іншими важливими та необхідними ресурсами структур та відомств держави, які задіяні для виконання найважливішого завдання: оборони держави, суспільства та громадян, забезпечення гуманітарною допомогою нужденних під час збройної агресії [9, с. 120].

Україна оперативно зреагувала на виклики гуманітарної безпеки та вжила низку заходів для її зміцнення в умовах воєнного стану. Слід зазначити, що введення воєнного стану в Україні кардинально вплинуло і значно змінило всі аспекти гуманітарної безпеки. Виникає необхідність розглянути основні вектори введених заходів, обмежень та окремих вимог для громадян та суспільства під час воєнного стану щодо посилення національної безпеки України і в гуманітарній сфері зокрема.

По-перше, через активні бойові дії та окупацію окремих територій, виникла особливо складна ситуація забезпечення гуманітарної безпеки та допомоги громадянам населених пунктів, що знаходяться в зоні розмежування кордонів з рф, безпосередніх бойових дій та в окупації. Людей, а також підприємства та матеріальні цінності евакуювали з окупованих територій. Значна частина населення була евакуювана, а значить вимушена залишати свої домівки, що призвело до масових внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Одним із ключових напрямків стало забезпечення прав ВПО (внутрішньо-переміщених осіб). Держава створює спеціальні програми для підтримки переселенців, забезпечення їх житлом, роботою, наданням медичної, психологічної та гуманітарної допомоги. Було організовано релокацію багатьох стратегічних підприємств, установ та організацій з окупованих територій в тил країни для продовження їх функціонування та діяльності.

За даними ООН, кількість ВПО в Україні перевищує 7 мільйонів осіб.

По-друге, воєнні дії негативно впливають на систему охорони здоров'я. Лікарні та медичні заклади часто стають мішенню для обстрілів країною-агресором, що ускладнює надання медичної допомоги населенню. Крім того, зростає ризик поширення інфекційних захворювань через погіршення санітарних умов та недостатність вакцин. Одним з дуже важливих напрямків залишається підтримка системи охорони здоров'я українським урядом та міжнародними організаціями: вони надають фінансову та матеріальну допомогу для

відновлення медичних закладів, постачають ліки та медичне обладнання.

По-третє, система освіти також страждає від воєнного стану. Актуальним аспектом залишається збереження, вдосконалення та реформування освітньої галузі. Впроваджуються нові форми навчання, зокрема дистанційне навчання, для забезпечення якісного безперервного освітнього процесу. Окремі навчальні заклади: школи, університети, технікуми, коледжи та інші освітні установи, вимушені припинити роботу або переходити на дистанційне навчання через небезпеку для життя учнів, студентів та педагогічного персоналу. Такі заходи суттєво впливають на якість освіти та психологічний стан молоді. Відповідними програмами держава систематично надає психологічну допомогу і підтримку учням, студентам, викладачам іншим працівникам, які постраждали від війни.

Також слід розглянути заходи на території введеного воєнного стану, де військове командування разом з іншими органами влади або й самостійно має право запроваджувати трудову повинність та залучати громадян до суспільно корисних робіт.

Трудова повинність полягає у виконанні робіт оборонного характеру, а також у ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного, природного та воєнного характеру, а також їх наслідків.

Положення про суспільно корисні роботи було затверджено в липні 2011 року. Згідно з цим Положенням, громадян можна залучати, наприклад, до розбору завалів, вантажних та сільськогосподарських робіт чи підтримання громадського порядку.

Повномасштабна війна змусила багатьох людей опинитися у скрутній ситуації. Тому окрім допомоги держави на поміч прийшли волонтерські організації. Відтак сотні тисяч людей, об'єднаних бажанням скорішої перемоги, приєдналися до волонтерського руху. Волонтери працюють і допомагають у гуманітарних штабах, плетуть маскувальні сітки, закуповують амуніцію, забезпечують, по можливості, всім необхідним військових.

При цьому тривалість виконання таких робіт та їхня оплата встановлюються відповідно до українського трудового законодавства.

При введенні воєнного стану військовому командуванню надається право використовувати потужності, ресурси та майно підприємств та організацій усіх форм власності, а також окремих громадян.

Для посилення безпеки всіх рівнів, під час оголошеного стану в Україні було запроваджено комендантську годину – тобто заборона перебування на вулицях в певний час доби без спеціальних дозволів.

Введено особливий режим в'їзду та виїзду з території, на котрій запроваджено воєнний стан,

обмежено рух транспортних засобів та свобода пересування як громадян України, так і іноземців.

Призовникам та військовозобов'язаним заборонено змінювати місце проживання без відома відповідних структур.

Військове командування має право перевіряти у людей документи, а також оглядати їхні речі та автомобілі, з метою виявлення заборонених вантажів, диверсійних груп та запобіганню терористичних актів. Для більшої безпеки населення в умовах воєнного стану повністю забороняється проведення страйків.

Також військове командування отримало право порушувати питання про заборону діяльності політичних партій та громадських організацій, якщо «вона загрожує суверенітету, національній безпеці України, її державній незалежності та територіальній цілісності, життю громадян».

У той же час не можна говорити, що під час воєнного стану права людини стають чистою умовністю: закон передбачає цілий список прав, обмежувати які навіть у таких скрутних обставинах забороняється: тортури і принизливе поводження або покарання [3, с. 75]. Громадяни зберігають право на справедливий суд і правову допомогу. Залишається незмінним право громадян не свідчити проти себе та своїх рідних і близьких [10, с. 48].

На час дії воєнного стану запроваджено жорстку цензуру: військове командування отримує повноваження щодо контролю підприємств зв'язку, видавництва, телерадіоорганізацій та навіть театрів [11, с. 33]. Воно може використовувати радіостанції, телецентри та друкарні для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і цивільного населення. Військові можуть заборонити роботу аматорським радіостанціям та передачу інформації через комп'ютерні мережі. При порушенні вимог організаціями чи окремими громадянами, може бути вилучене радіопередавальне обладнання, теле-, відео- та аудіоапаратуру, комп'ютери або ж інші засоби зв'язку [10, с. 50].

При введенні воєнного стану парламент збирається без скликання і працює в сесійному режимі. Поки триває термін дії цього стану, розпустити парламент не можна. Аналогічний імунітет від розпуску отримує Верховна Рада Криму. Не можуть бути припинені повноваження омбудсмена, міністерств, органів місцевого самоврядування, судів та прокуратур [3, с. 77].

Протягом воєнного стану не можна змінювати Конституцію України і Криму, проводити вибори президента та парламенту України, а також органів місцевого самоврядування. Так само забороняється проводити всеукраїнський і місцевий референдуми [7, с. 85].

Отже, гуманітарна безпека України під час воєнного стану стикається з численними викликами, які вимагають комплексного підходу та міжнародної підтримки. Важливим і актуальним моментом залишається залучення міжнародної підтримки та активна роль громадянського суспільства. Забезпечення системи охорони здоров'я та освіти, збереження культурної спадщини, чітке дотримання прав ВПО, психологічна підтримка = все це є ключовими пріоритетними напрямками діяльності держави особливо під час воєнного стану. Лише спільними зусиллями можна забезпечити стабільність та розвиток гуманітарної сфери навіть у найскладніших умовах.

Література

1. України « Закон Про національну безпеку України » від 05.07.2018. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. gov.ua/laws/show/2469-19 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
2. Драчук Ю. Гуманітарна безпека в умовах глобалізації: виклики та перспективи. Київ: Наукова думка. 2020. с. 112.
3. Сидоренко О. Національна безпека України: політичний і правовий аспекти. Харків: Права людини. 2018. с. 58.
4. Карпенко В. Сучасні виклики національній безпеці України. Львів: Світ. 2019. с. 79.
5. Іваненко М. Воєнне будівництво та національна безпека України. Дніпро: Український науковий центр. 2021. с. 92.
6. Бойко П. Україна в умовах сучасних викликів: війна та безпека. Одеса: Маяк. 2022. с. 45.
7. Дацків І. *Військово-економічне співробітництво України з ЄС і НАТО*. Київ: Наукова думка. 2022. с. 107.
8. Забезпечення національної безпеки України. Харків: Права людини. (Видавництво Право) (Constitutional Court of Ukraine).2023. с. 322. URL: <http://pravo-izdat.com.ua/>
9. Кульчицький С. *Правовий режим воєнного стану в Україні*. Львів: Світ. 2022. с. 248.
10. Мартиненко В. *Воєнний стан в Україні: правові аспекти*. Одеса: Юридична література. 2022. с. 312.
11. Петренко О. *Гуманітарна безпека України під час збройного конфлікту*. Дніпро: Академія гуманітарних наук. 2023. с. 275.
12. Організація Об'єднаних Націй. Звіт про гуманітарну ситуацію в Україні. Організація Об'єднаних Націй. 2023. с. 69.
13. Міністерство охорони здоров'я України. Стратегія розвитку охорони здоров'я в умовах воєнного стану. Міністерство охорони здоров'я України. 2023. с. 98. URL: moz.gov.ua
14. Міністерство освіти і науки України. Освіта в умовах воєнного стану: виклики та перспективи. Міністерство освіти і науки України. 2023. с. 75. URL: mon.gov.ua
15. Червоний Хрест України. Допомога внутрішньо переміщеним особам в Україні. Червоний Хрест України 2023. с. 67. URL: redcross.org.ua

16. Світовий банк. Вплив війни на соціально-економічну ситуацію в Україні. Видавництво: Світовий банк. 2023. с. 118. URL: [woldbank.org](https://www.worldbank.org)

Анотація

Осейко Д. А. Гуманітарна безпека України під час воєнного стану. – Стаття.

Ця стаття присвячена аналізу та викликів гуманітарної безпеки України під час введення воєнного стану відповідно до повномасштабної інвазії російської федерації. Вона досліджує вплив стану на різні аспекти гуманітарної безпеки, включаючи примусове переміщення населення (ВПО), систему охорони здоров'я, освіту та збереження національних цінностей та культурної спадщини. Аналізуються заходи, які були прийняті Україною та міжнародним співтовариством для зміцнення гуманітарної безпеки, з наголосом на важливість міжнародної підтримки.

У статті розглянуто базові засади обґрунтування феномену «національна безпека» в політолого-правовому, соціологічному та гуманітарному аспектах. Доводиться, що складова національної безпеки – гуманітарна безпека, також важлива частина основи забезпечення національно-державного суверенітету країни, особливо в умовах агресії та заброїних конфліктів на території держави, глобалізації та радикальних трансформаційних процесів. Розглянуто оперативні дії та заходи, проведені в державі під час повномасштабного вторгнення рф в Україну.

Визначаються основні вектори загрози гуманітарної безпеки нації та визначаються шляхи вирішення проблеми.

Беззаперечно, що державна безпека є однією з базових політичних цінностей України, а її зміцнення – стратегічною метою сучасної української держави.

Для організації своєчасного та ефективного реагування на такі загрози, як вторгнення рф в Україну, та часткова окупація окремих територій, органами державного управління в вересні 2020 року прийнята нова Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – Безпека країни», яка визначила основні напрями зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки, напрями та завдання реформування й розвитку сектору безпеки і оборони, а також стала основою для розроблення інших документів стратегічного планування у сферах національної безпеки і оборони, які визначатимуть шляхи та інструменти її реалізації.

Теоретичними джерелами сучасної гуманітарної політики, її фундаментальною основою має стати напрацьований сучасною наукою арсенал ідей щодо забезпечення людського розвитку. Серед них: постулат про цілісність соціогуманітарного простору, гармонія політики у різних сферах, спрямованих на забезпечення розвитку людини, орієнтація на цінності українського суспільства, глибинне розуміння пріоритетів державної гуманітарної політики, стимулювання процесів самоорганізації, саморозвитку, постійного навчання, виховання людини як транслятора гуманістичних ідей і цінностей. Темою подальших досліджень може стати аналіз механізмів державного управління у

соціогуманітарній сфері як головної передумови забезпечення соціальної функції держави.

Ключові слова: національна безпека, національні інтереси, національний суверенітет гуманітарна безпека, повномасштабне вторгнення, воєний стан, обмеження прав, вимоги під час воєнного стану.

Summary

Oseiko D. A. Humanitarian security of Ukraine during martial law. – Article.

This article is dedicated to the analysis and challenges of humanitarian security in Ukraine during the implementation of martial law following the full-scale invasion by the Russian Federation. It examines the impact of the martial law on various aspects of humanitarian security, including forced population displacement (IDPs), the healthcare system, education, and the preservation of national values and cultural heritage. The measures taken by Ukraine and the international community to strengthen humanitarian security are analyzed, with an emphasis on the importance of international support.

The article examines the fundamental principles of the concept of “national security” from political-legal, sociological, and humanitarian perspectives. It argues that a key component of national security – humanitarian security – is a crucial part of ensuring the national-state sovereignty of a country, especially in the context of aggression and armed conflicts on the state's territory, globalization, and radical transformation processes. The operational actions and measures taken in the country during the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation are reviewed.

The main vectors of threat to the nation's humanitarian security are identified, and solutions to these problems are proposed. It is indisputable that state security is one of the fundamental political values of Ukraine, and its strengthening is a strategic goal of the modern Ukrainian state.

To organize timely and effective responses to such threats as the Russian invasion of Ukraine and the partial occupation of certain territories, a new National Security Strategy of Ukraine, the state management bodies adopted «Human Security – Country Security,» in September 2020. This strategy defines the main directions of the country's foreign and domestic policy activities to ensure its national interests and security, the directions and tasks of reforming and developing the security and defense sector, and has also become the basis for developing other strategic planning documents in the fields of national security and defense, which will determine the ways and tools for its implementation.

Theoretical sources of modern humanitarian policy, its fundamental basis, should be the arsenal of ideas developed by contemporary science regarding human development. Among them are the postulate of the integrity of the socio-humanitarian space, the harmony of policies in various areas aimed at ensuring human development, the orientation towards the values of Ukrainian society, a deep understanding

of the priorities of state humanitarian policy, the stimulation of self-organization processes, self-development, continuous learning, and the education of individuals as transmitters of humanistic ideas and values. The subject of further research could be the analysis of state management mechanisms in the

socio-humanitarian sphere as the main precondition for ensuring the social function of the state.

Key words: national security, national interests, national sovereignty, humanitarian security, full-scale invasion, martial law, restriction of rights, requirements during martial law.

УДК 141:2-15

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.14>

А. О. Пальчик

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1247-1734>

кандидат філософських наук,

викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії

Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви

МІЖ ПАНТЕЇЗМОМ І ПАНЕНТЕЇЗМОМ: ЕКОФЕМІНІСТИЧНА ТЕОЛОГІЯ У ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ БОГА

Постановка проблеми. Цілий комплекс екологічних проблем, що включає глобальне потепління, зміну клімату, втрату біорізноманіття, безвідповідальну експлуатацію природних ресурсів тощо, спонукав до переосмислення завдань теології, пошуків адекватних відповідей у сфері духовності. Дослідниці феміністичного напрямку побачили у проблемах, пов'язаних з навколишнім середовищем, відображення тієї ж долі, яка спіткала представниць жіночої статі: «гноблення жінки та експлуатація природи впливають з тієї ж констеляції явищ: патріархального панування, дуалістичної антропології та глобального гіперкапіталізму» [1, с. 1]. Наведена теза є аксіомою (еко)феміністичного напрямку, представленого низкою дослідниць (С. Макфейг, І. Гебарас, Н. Штанте, Х. Ітон тощо). Отже, подвійною метою екофемінізму, як пише Івон Гебарас, є 1. «фундаментальна турбота про пригноблених», надаючи їм шанс віднайти повноту життя і 2. зведення нанівець патріархату в усіх його формах [2, с. 210].

Невипадково екофемінізм пов'язаний з пошуками оптимальної для своїх цілей «нетрадиційні» моделі відношення між Богом та світом: у певному моменті постала необхідність створення такої релігійної парадигми, у якій би Бог пронизував своєю присутністю світ природи якщо не ототожнюючись з нею (як це має місце у пантеїзмі), то принаймні будучи іманентним їй, залишаючись одночасно трансцендентним, як це має місце в панентеїстичній моделі. Відмова від традиційно сформованих (класичних теїстичних) релігійних поглядів на стосунок між Богом, людиною і природою пояснюються внутрішньою логікою екофемінізму, представленою нижче. Отже, йдеться не лише про суто теоретичний блок питань (напр., відношення між Богом і світом), але й намагання створити певну світоглядну методологію для вирішення нагальних екологічних проблем, а також тих, що пов'язані з переосмисленням ролі жінки у суспільстві.

Аналіз основних досліджень. Починаючи з 80-х рр. ХХ ст., в міру розвитку самого екофеміністичного руху, дослідження за нашою темою зайняли вагомий частку у філософських та богословських публікаціях. Так, К.Н. Джексон

вивчає історичний зв'язок між екологічними проблемами та пантеїстичною концепцією Бога як ефективною для їх вирішення, оскільки у цій концепції підкреслюється аксіологічний вимір природи. Далі авторка вказує проблематичність панентеїзму як альтернативи пантеїзму у подоланні екологічної кризи, оскільки природа у першому з них вже розглядається інструментально у відношенні до трансцендентного аспекту Бога. Однак, як у випадку пантеїзму, та і панентеїзму неминуче з'являється проблема зла як частини реальності, зокрема голокосту, що – у свою чергу – ускладнює розуміння сумісності Бога і світу природи. Лише трансформована панентеїстична концепція, у якій в Богові міститься більшість світу природи, а одночасно не припускається наявності злого начала у його різноманітних і жорстоких проявах, дозволяє використати її в якості методологічного фундаменту екологічної етики, зокрема феміністичної [3].

Івон Гебарас вказує на антропологічний та космологічний аспекти панентеїстичної концепції в її екофеміністичному варіанті [2]. Значна увага до панентеїстичного розуміння концепції «Бог – світ» представниками екофемінізму приділяється в статті Дж.Е. Кальпа «Панентеїзм» у Стенфордській енциклопедії філософії [4]. Стаття Д. Кербера «Panentheism in Christian Ecotheology» присвячена проблематиці розвитку панентеїстичної концепції у 2-й пол. ХХ ст., розробка якої пов'язана з досягненнями у сферах космології та екології. Серед авторів, які йшли в цьому керунку, він виділяє теологинь-екофеміністок, зокрема С. Макфейг, показує цінність їхніх ідей у міжконфесійному діалозі та спробах подолати екологічну кризу. Значною роботою також є стаття Н. Штанте, у якій авторка намагається пояснити глибинні причини виникнення екофеміністичної теології, представити її генезу і різноманітність підходів у ній самій, постійно вживаючи гендерно-бінарний термін «Бог/Богиня» [1].

Автори цих та інших публікацій (у своїй більшості – представниці екофеміністичного руху) передусім концентруються на генезі, розвитку та основних категоріях тієї чи іншої ідеї без врахування ширшого історико-філософського контек-

сту, у якому вони знаходять своє місце. Отже, постає необхідність співставлення цих ідей з альтернативними, зокрема тими, що виникли у філософії та теології процесу.

Мета статті – окреслити специфіку концепцій Бога (пантеїстичних та панентеїстичних) у межах екофеміністичної теологічної рефлексії, вжитих відповідно до її завдань, зокрема служили б підґрунтям екологічної етики та емансипації жінок.

Виклад основного матеріалу. Феміністична теологія – на думку Івон Гебарас – переживала певну еволюцію, проходячи наступні стадії: 1. Усвідомлення жінками свого пригнобленого становища упродовж історії, зокрема у біблійному наративі, теологічній рефлексії, церковних спільнотах тощо. При цьому поштовх до такого усвідомлення походив не з «патріархальних» церковних інститутів, а з секулярного феміністичного руху. Ця фаза пов'язана з переосмисленням ролі жінки в біблійній історії (на прикладах таких героїнь, як Сара, Агар, Міріам, Рут, Юдита, Богородиця Марія тощо). 2. Стадія «фемінізації теологічних принципів», коли акцент у дослідженнях переставився на пошуки «жіночого вираження Бога» у Біблії (напр., у 49 розділі Книги пророка Ісаї). Такі пошуки збігаються з отриманням голосу жінками у рішеннях, пов'язаних з церковними справами. 3. Стадія «холістичного екофемінізму», який пропонує нову антропологію та космологію, які мали б замінити традиційні патріархальні християнські концепції людини і світу [2, с. 209–210].

Окреслення даного напрямку як радикального пояснюється тим, що його прибічниця та прибічники не обмежуються спробами подолання симптомів екологічної кризи (у парі з переосмисленням ролі жінки), але наголошують на необхідності докорінної зміни мислення і серця (*метаню*), ціннісних орієнтирів, пріоритетів, якими керується людство. Передусім йдеться про подолання антропоцентризму, характерного для іудео-християнської традиції, що ставить людину понад природою як вищу ланку в ієрархії творіння, як єдину у своєму роді *imago Dei*. Таке переконання у трансцендентності людини стосовно природи – на думку екофеміністок – виправдовує експлуатацію другої першою, призводячи до зловживань у сфері екології. «Антропоцентризм – як вказують М.Е. Такер та Дж. Грім – у різних формах – релігійній, філософській, науковій та економічній – призвів, можливо ненавмисно, до домінування людей у цей сучасний період, який зараз називають антропоценом». Філософське підґрунтя для цього вони знаходять у декартовому дуалізмі матеріального і духовного («картезіанський розкол у західній філософії»), який мав вплинути на теологію християнства, іудаїзму та ісламу. Антропоцентризм, вписаний у теологію авраамічних релігій,

мав стати джерелом інструментального ставлення людини до природи [6, с. 5].

Антропоцентризм, на думку Х. Ітон, фактично нівелює планетарну солідарність, ставлячи чітке онтологічне розмежування між людиною та природою. Натомість дослідниця пропонує *землецентричну* орієнтацію як етичний примат біосфери над амбіціями людини займати пріоритетне становище у космосі. Права людства тут розуміються як права спільноти, об'єднаної навколо ідеї планетарної солідарності і відповідальності за свій спільний дім, яким є Земля [7, с. 32–33].

Екофеміністичний рух не є монолітним явищем, але передбачає низку альтернатив у пошуках оптимальної теологічної моделі, включаючи монотеїстичні, політеїстичні, пантеїстичні і панентеїстичні підходи у спробах протидіяти проявам експлуататорської та гіперспоживальницької культури. Необхідність глибинних реформ у цій сфері вимагає моральної (зокрема аксіологічної) критики сучасних індустріальних суспільств як втілення такої культури. Остання ж кваліфікується представниками екофемінізму як неетична та нераціональна у відношенні до світу природи, а отже ставиться питання про зміну парадигми в екологічному питанні, не обмежуючись лише недалекоглядними рішеннями у сфері управління і тимчасового усунення ознак кризи.

Теологічні пошуки різних екофеміністичних авторок спрямовані передусім на відкриття у світі природи божественного начала, іманентної присутності Божества у Всесвіті. Здійснюючи таку спільну мету, дослідники йдуть різними шляхами. У випадку християнства має місце пропозиція заміни христологічних концепцій з низхідної христології на христологію висхідну, яка б передбачала обожнення осіб, їхніх спільнот та природних об'єктів цього світу у процесі «дозрівання Христа». Відповідно слід переглянути методологічні основи християнської етики, яка вже не може залишатися низхідною, тобто заданою у формі надприродного одкровення, але має бути переосмислена в категоріях «зростання творчої іманентності між людьми» [8, с. 17]. Розглядається також і цінність кенотичної теорії втілення Божого Сина як «теологічно прийнятну модель для християн», у якій можна виразно побачити поєднання Божественного з природним в одній особі Христа. Перихорезис, тобто взаємопроникнення, що відбувається таким чином між Божеством і творінням, не призводить до втрати їхньої ідентичності, але включає природу у «мережу життя» (*web of life*), що відповідає християнському вченню про відновлення світу у Богіві [9, с. 47].

Інші автори намагаються відкрити іманентність Божественного у світі природи шляхом аналізу традиційних (*indigenous*) вірувань, світо-

глядною особливістю яких є переплетіння усього ества людини (включаючи її фізичний, психічний, духовний елементи) з природою/землею та іншими людьми і спільнотами людей. Людство тут виступає як рівноправний, поруч з іншими творіннями (як живими, так і неживими), учасник космічної гармонії. Такий статус не чинить з homo sapiens чогось радикально відмінного від тварин чи каміння, а навіть у певному сенсі він ототожнюється з ними [1, с. 4]. У цьому місці важко не пригадати думку Е. Дюркгайма про тотемізм як елементарну форму релігії, виражену в усвідомленні тісного зв'язку тієї чи іншої спільноти (роду, клану, племені тощо) з твариною, рослиною чи неживим предметом [10]. Більш того, сама Земля як складна система виступає живим організмом. Таким чином, на думку Штанте, «суттєва відмінність між місцевими релігіями та світовими релігіями християнства, іудаїзму та ісламу полягає не в дискусії між політеїзмом та монотеїзмом, як це мало місце в класичних релігієзнавчих і антропологічних працях 20 ст., але в різних концептуалізаціях людської природи» [1, с. 4].

Чіткий наголос на єдності світу, на тісних зв'язках людства з рештою творіння представники екофемінізму схильні вбачати у світогляді народів «глобального Півдня». Як яскравий етнографічний приклад ними наводиться феномен «пачамамізму» – «соціального руху, який став частиною політичного, філософського дискурсу та дискурсу розвитку глобального Півдня». Пачамама (мовою кечуа «Мати Земля») у корінних віруваннях деяких народів Південної Америки виступає як богиня родючості. Разом з тим вона має хтонічно-амбівалентний характер, втілюючи принцип відродження та знищення. Постать Пачамами оптимально відображає інтенції екофемінізму як такого: жіноче начало у ній зливається з природою, землею; вона має право до особливої поваги стосовно її існування і збереження, оновлення її життєвих циклів, її структури, функцій та еволюційного процесу. Невипадково такі норми стосовно Пачамами (фактично еквівалентної поняттю природи) як суб'єкта правових відносин були закріплені у Конституції Еквадору 2008 р. На думку Штанте, цей факт є підтвердженням визнання цінності космологічних уявлень корінних народів на рівні з філософськими та політичними концепціями. Однак екофеміністські автори не обмежуються визнанням рівноправності світоглядів глобальних Півдня та Півночі, вказуючи особливу цінність першого для другого у вирішенні екологічних проблем планетарного масштабу [1, с. 4–5].

Інші спроби теологічної аргументації екофемінізму підкріплюються архетипом Потрійної Богині (напр., у Стархоук) та неоязичницьких уявлень про Божество. Із сучасних вікканських віру-

вань запозичується образ дівчини (потім молоді жінки, матері), дозрівання і розвиток якої відображає цикли природи та зміну фаз місяця. Як об'єкт поклоніння Божественне у вікканстві має як чоловічу, так і жіночу форму, подібно, як і усе існуюче в світі. Воно є одразу і монотеїстичним і політеїстичним, є властивим усьому існуючому в світі – камінням, небу, річкам тощо, володіючи небесною енергією (анімістичний аспект), пронизує увесь Всесвіт, який – у свою чергу – виступає виразом Божественного (пантеїстичний аспект) [1, с. 6–7].

Однак, попри чисельні і різноманітні спроби знайти для екофеміністичних теологій пантеїстичне підґрунтя, частина авторів все ж таки залишається на позиціях панентеїзму. Так, М.-Д. Рубінштейн наполягає на тому, що іманентну присутність Божества у такого роду концепціях не можна розглядати в пантеїстичних категоріях: «Натомість разом із теологами процесу вони [представники екофемінізму – А.П.] стверджують делікатно збалансовану доктрину пан-ен-теїзму, згідно з яким “світ у Бозі, але Бог також більше, ніж світ”. Вони дотримуються онтологічної різниці між Богом і світом. Вони звертаються до “ен”, щоб забезпечити відокремлення між Богом і світом, яке уможлиблює їхні стосунки» [11, с. 4]. Разом з тим, на думку тієї ж І. Гебарас, «Бога-самого-в-собі» не можна виражати в застарілих і неадекватних патріархальних категоріях як істоту, яка сидить на троні «десь вгорі», і стосовно якої нас зобов'язує слухняність: «Це Бог, створений патріархатом». Натомість дослідниця схильна називати Його «Таємницею», «яка є більшою, ніж ми самі», а люди є лише частиною цієї Таємниці. Отже, Гебарас мислить апофатично, відкидаючи в уявленні про Бога антропоморфізми (включно з поняттям особи), аж до заперечення його буття у звичлому для нас значенні цього слова. Також усупереч традиційній християнській есхатології вона заперечує божественний суд над світом в кінці часів, віддаючи право на такий суд наступним поколінням людей [2, с. 211].

Цікавим фактом є те, що серед багатьох представників неоязичницьких рухів проявляється особлива симпатія до панентеїстичної (поруч з пантеїстичною) моделі як основи «сильної» теологічної парадигми у замлецентричному дискурсі у намаганнях скинення «жорсткого, патріархального тягаря іудео-християнських андроцентричних традицій» і зцілення «зламаних стосунків між людиною та природою» [1, с. 7]. Однак з таким звинуваченням, яке висовує неоязичниця Стархоук на адресу іудаїстичного та християнського вчень, важко погодитися, оскільки у їхніх доктринах аніскільки не закликається до безвідповідального ставлення до творіння. Так, у католицькому

віровченні дійсно констатується втрата гармонії між людиною і природою унаслідок первородного гріха, однак такий стан не є нормою, визначеною Богом, але тимчасовим явищем, яке буде подолане унаслідок відновлення «неба і землі» в кінці часів [12, с. 102, 258–259]. Це також не означає, що людина має зайняти пасивну роль у здійсненні божественних задумів: її завдання, як вказується у соціальній доктрині Церкви, – співпрацювати з Богом у справі повернення екологічного ладу.

Отже, деякі представники екофеміністичної теології, вибираючи панентеїстичну модель, відкидають християнське розуміння Бога і посиляються на релігійний досвід корінних народів (слід зазначити, що у методології панентеїстичної концепції А.Н. Вайтгеда також враховується релігійний досвід людства) [13, с. 128]. Натомість інша представниця екофемінізму, С. Макфейг категорично відмовляється від політеїстичної релігійності, вказуючи, що «екотеологічне тіло Бога» не можна осмислювати в категоріях, пов'язаних з ідолопоклонством. Будучи прибічницею панентеїстичного бачення відношення Бог-світ, вона намагається дослідити його за допомогою аналізу поняття *метафори*. Остання ж характеризується властивістю *щось* стверджувати без наведення стислого визначення, тим самим виражаючи неможливість подання ясного опису певного об'єкту або відношення між об'єктами [14, с. 34–35], що обумовлює апофатичний характер метатеологічної думки дослідниці. Проте Макфейг констатує, що на даний момент вживання метафор вже стало нормальною практикою не лише у поетичній чи богословській творчості, але й у природознавстві та суспільних науках [15, с. 207]. Більш того, свідоме застосування метафор вже мало прецеденти у філософії/теології процесу А.Н. Вайтгеда та його послідовників, на що вказує польський дослідник Ю. Жицінський: «Вайтгед помічав прірву між Богом віри та Богом метафізики. Однак він вважав, що цю прірву можна зменшити як шляхом конкретизації властивостей, які належать Богові як досконалому суццюму, так і шляхом впровадження метафоричних окреслень. Ці останні мають без деформації філософського змісту наблизити її до конкретики людської екзистенції» [13, с. 128]. Здається не випадковим той факт, що як у думці Макфейг, так і в доробку процесуалістів йдеться про панентеїстичне розуміння Бога, у якому вживання метафор виявляється необхідною методологічною умовою.

У своїй книзі «Models of God: Theology for an Ecological, Nuclear Age» (1987) Макфейг розвиває метафоричну модель світу як *тіла Бога*, а також три метафори-моделі Бога як *матері*, *коханої особи* та *друга*. Саме здійснення власної теологічної рефлексії авторка метафорично порів-

нює з малюванням картини, уподібнюючи її до жанру художньої літератури; теолог же виступає тут почасти поетом і почасти філософом. Підставою для такої теології виступає християнська віра в особисту силу, яка стоїть «на боці життя та його здійснення» [14, с. X]. У пошуках адекватної моделі Бога, на думку Макфейг, слід відмовитися від західної класичної «монархічної» моделі, де трансцендентне Суцце розглядається як надто далеке і непричетне до світу, нав'язує ієрархічне та дуалістичне мислення, ведучи до розмежування буття на протилежності (багатий – бідний, білий – кольоровий, чоловік – жінка, християнин – нехристиянин) [16, с. 365].

Метафора світу як «тіла» Божого глибоко виражає іманентність Бога світові, його інтимне та турботливе відношення до творіння. Тут бере початок етика, у якій наголошується на необхідності турботливого та відповідального ставлення до іншого, етика, яка за своїм характером є радше «жіночою», ніж «чоловічою». Логічним наслідком такого розуміння стосунку Бога до світу є наступні три моделі: 1. метафора *матері*, на думку Макфейг, влучніше відображає турботу Бога про світ, ніж метафора батька; 2. метафора *кохання* відображає найглибші стосунки між люблячими, наголошує на цінності кожного з них; 3. метафора *друга* говорить про особливе ставлення, живої симпатії Бога до людини. Ці три моделі-метафори Бога, на переконання авторки, є особливо актуальними в епоху екологічних небезпек та ядерної загрози. Материнське лоно є нашим першим домом, а після народження годуємося нашими матерями. Отже, запитує Макфейг, чи можна знайти кращу метафору, яка б виражала наше відношення до Бога, у якому ми «живемо і рухаємося, і перебуваємо»? [14, с. 106] Остання думка містить цитату з біблійної книги Діянь апостолів (17:28), що застосовується як богословський аргумент також іншими прибічниками панентеїстичного розуміння Бога поза межами екофеміністичного дискурсу, зокрема польським представником панентеїстичного повороту Ю. Жицінським [13, с. 148].

Як зазначає С. Макфейг, подібного роду образні метафори є більш переконливими у порівнянні з умоглядними поняттями, а також ефективними у здатності впливати на поведінку людини [14, с. 38]. Але якщо метафори матері, коханої особи та друга – зауважує Дж. Рунзо – дійсно можна вважати чітко сформульованими та богословськи сильними, то у випадку метафори тіла, застосованої для світу, її думка здається «проблематичною і заплутаною» [16, с. 367]. За авторкою «Models of God...», у метафорі світу як тіла Бога виступає наступна аналогія: Бог є для Всесвіту тим же, чим і ми для наших тіл. А отже, маємо справу з наглядним панентеїстичним представ-

ленням Бога як більшої за світ реальності, і яка цей світ в собі містить. В іншому місці монографії Макфейг твердить, що «тіло» Бога «є не матерією чи духом, а матрицею, з якої розвивається все, що існує», а також, що «в певному сенсі Бог є фізичним (як і нефізичним) [буттям – А.П.]» [14, с. 111–112; 16, с. 367].

Спроба підважити маскулітність авраамічних релігій, зокрема християнства у його традиційній формі, здається виправданою лише на рівні ментальності та культури (передусім мистецтва), де закріпився відповідний образ Бога. Однак некоректно було б стверджувати щось подібне відносно офіційного вчення Церкви, яка не тільки не наполягає на маскулітному трактуванні Бога, але й заперечує його: «Називаючи Бога “Отцем”, мова віри підкреслює головню два аспекти: що Бог – первоначало всього і трансцендентний авторитет і що Він одночасно – доброта і любляче спілкування про всіх своїх дітей. Ця батьківська ніжність Бога може виражатись через образ материнства, який ще більше виражає іманентність Бога, внутрішній зв'язок між Богом і Його творінням. Мова віри таким чином черпає із людського досвіду батьків, що є до певної міри для людини першими представниками Бога... Слід, отже, нагадати, що Бог перевищує людське розрізнення статей. Він не є ні чоловіком, ні жінкою – Він є Богом, Він перевищує також людське материнство й батьківство, хоч є їхнім початком і мірою: ніхто не є батьком так, як Бог» [12, с. 67]. Отже, такий образ Бога, представлений офіційним католицьким вченням, не зводиться до якоїсь статі а також не потребує компенсації жіночого начала, яке деякі автори дошукуються у постаті Богородиці. До цієї думки можна також долучити поширену ілюстрацію двох аспектів Божої любові – батьківської та материнської – в образі отця з притчі про блудного сина, намальованого Рембрандтом: одна рука, що обіймає сина, є грубою чоловічою рукою, а друга – ніжною материнською.

У статті Н.Ф. Штанте, присвяченій проблематиці імплементації пантеїстичних ідей у (еко)феміністичній теології, не видно виразного наміру показати чітке розмежування між панентеїзмом та пантеїзмом. Обидві моделі представлено як методологічні спроби зарадити домінуванню у західній теології маскулітної дуалістичної концепції відношень між Богом, людиною і світом, а пантеїзм пропонується як наступний (після вибору панентеїзму) послідовний крок у напрямку звільнення від її диктату. Проте для Штанте проблема здійснення цього кроку прихильниками екофеміністичної теології полягає не стільки на зміні парадигми, скільки на волі до зміни самоокреслення з панентеїстичного на пантеїстичний. Власне страх перед відлученням з боку церкви чи цькуванням з боку непосвячених у тонкощі пан-

теїзму для багатьох її представників робить цей крок неможливим [1, с. 11]. Однак, здається, що насправді йдеться не стільки про якісну зміну своїх поглядів, скільки звичайну декларацію. Принциповим питанням – незалежно від пантеїстичного чи панентеїстичного окреслення – залишається відмова від патріархального традиційного антропоцентричного дуалістичного християнського погляду на відношення між Богом і світом, частиною якого є людина.

Таким чином, феміністична екологічна думка з її ключовими пантеїстичними і панентеїстичними концепціями органічно вписується в логіку *екологічної духовності*, основними елементами якої є наступні: «1. Почуття святості життя у всіх його формах, а також квазірелігійна пошана до Землі і космосу... 2. Сприйняття присутності Бога радше у світі, ніж поза світом. Цю рису можна назвати пантеїзуючою схильністю екологічної духовності... 3. Вільний стосунок до релігійних вірувань... 4. Концентрація радше на позитивній, творчій енергії, ніж на гріху, покуті... 5. Опозиція стосовно матеріалістичних аспектів сучасної західної цивілізації. Критикується у ній консумпціонізм, експлуатаційний стосунок до природи, надмірні соціальні нерівності, патріархальність, технократизм, матеріалізацію цінностей, втрату глибшого сенсу життя тощо... 6. В екологічній духовності спеціальною пошаною оточується Земля в аурі наведеного у старожитності міфу богині Геї» [17, с. 218]. Щоправда, у наведеній характеристиці екологічної духовності К. Валощик вказує на панентеїзм як на одну із «лагідних» форм пантеїзму, також притаманну духовності New Age [17, с. 218–219], не вбачаючи у ньому окремої розвинутої концепції Бога.

Висновки. У пошуках оптимальної моделі відношення «Бог – світ», яка б задовольняла завдання екофеміністичного руху, спрямованого на подолання екологічних проблем і зміцнення позиції жінки в суспільстві, представниці феміністичної екології відкидають класичну теїстичну модель (патріархальну, дуалістичну і антропоцентричну), схилившись до пантеїзму та панентеїзму як більш придатних світоглядних концепцій Бога для збудування нової екологічної парадигми. Для обох цих концепцій властивий особливий, глибокий зв'язок між Божественним та природним: Божественне у цих концепціях представлено як іманентне світові, що, у свою чергу, надзвичайно підсилює аксіологічний вимір природи. Таким чином, божественна іманентність (а отже близькість, турботливість, чуйність, часто виражені у фемінізованих окресленнях Бога) теологічно виправдовує зусилля, спрямовані на захист довкілля, що створює основу для розроблення відповідної етики солідарності з природою та відповідальності за навколишній світ.

Подальші пошуки за нашою темою можуть відбуватися у напрямку вивчення екофеміністичних концепцій Бога в контексті «панентеїстичного повороту», що розпочався у сер. ХХ ст., їх порівняння з іншими аналогами екологічної думки, дослідження релігійного досвіду корінних народів і традиційних знань, пов'язаних зі збереженням навколишнього середовища тощо.

Література

1. Štante N.F. Is There a Place for Pantheism in (Post-)Christian Ecofeminist Reconstruction of the God/Goddess – World Relationship. *Religions*, 2024; 15(1):32. P. 1–13. URL: <https://doi.org/10.3390/rel15010032>
2. Gebaras I. Ecofeminism and Panentheism / *Readings in Ecology and Feminist Theology* / Ed. M.H. MacKinnon, M. McIntyre, Kansas City : Sheed & Ward, 1995. P. 208–213.
3. Jackson C.N. On the Compatibility Between Pantheism and Fragmentation: An Experimental Ecofeminist Loosening of the “in” in Allingottlehre. / *Pantheism and Ecology. Ecology and Ethics* / Ed. L. Valera, 2023. Vol. 6, Springer, Cham, P. 331–343. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-40040-7_26
4. Culp J. Panentheism / *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ed. E.N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/panentheism/>.
5. Kerber G. Panentheism in Christian Ecotheology / *Pantheism and Ecology. Ecology and Ethics* / Ed. L. Valera, 2023. Vol. 6. P. 219–227.
6. Handbook of Religion and Ecology / Eds. W. Jenkis, M.E. Tucker, J. Grim. London-New York: Routledge, 2017.
7. Eaton H. An Earth-Centric Theological Framing for Planetary Solidarity / *Planetary Solidarity* / Eds. G.J.-S. Kim, H.P. Koster. Minneapolis: Fortress Press, 2017. P. 19–33.
8. Singh I. Eco-feminism as a Paradigm Shift in Theology. *Indian Journal of Theology*. 2003. nr 45. P. 15–29.
9. Eppinger P.E. Christian Ecofeminism as Kenotic Ecology: Transforming Relationships away from Environmental Stewardship. *Journal for the Study of Religion* 2011. nr 24. P. 47–63.
10. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / пер. з фр. Г. Філіпчук і З. Борисюк. Київ : Юніверс, 2002. 424 с.
11. Rubenstein M.-J. Pantheologies. New York: Columbia University Press, 2018. 320 p.
12. Катехизм Католицької Церкви / Синод Української Греко-Католицької Церкви. Жовква : Місіонер, 2002. 772 с.
13. Życiński J. Teizm i filozofia analityczna. T. 2. Kraków : Znak, 1988. 262 s.
14. McFague S. Models of God : Theology for an Ecological, Nuclear Age. Philadelphia: Fortress Press, 1987. XV+224 p.
15. McFague S. Imaging a Theology of Nature: The World as God's Body. *Liberating Life : Contemporary Approaches to Ecological Theology* / Ed. Ch. Birch, W. Eakin, J. B. McDaniel. Eugene: Wipf and Stock Publishers. 2007. P. 201–227.

16. Runzo J. Sallie McFague, Models of God: Theology for an Ecological, Nuclear Age. *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*. 1990. Vol. 7 : Iss. 3. Art. 13. P. 363–368. DOI: 10.5840/faithphil19907335

17. Waloszczyk K. Duchowość ekologiczna – wartości i ograniczenia. *Diametros*. 2006. nr 9. S. 212–229.

Анотація

Пальчик А. О. Між пантеїзмом і панентеїзмом: екофеміністична теологія у пошуках оптимальної концепції Бога. – Стаття.

У даній статті розглядається пошук оптимальної концепції Бога представниками екофеміністичного напрямку екологічної думки. Відповідно до своїх завдань, які охоплюють як турботу про пригноблених унаслідок експлуатації патріархальним порядком жінок і природи, так і ліквідацію цього порядку у всіх його формах, теологія екофемінізму спрямована на створення нової екологічної парадигми. Стара класична теїстична (патріархальна, дуалістична, антропоцентрична) парадигма піддається з боку представників напрямку нещадній критиці, оскільки вона утверджує монархічний образ Бога, далекого від проблем світу та людини. Натомість виникає необхідність у концепції відношень «Бог – світ (природа)», де Бог є радикально іманентним світові і може бути окресленим також у фемінізованих категоріях. Таким чином, оптимальними концепціями Бога виступають пантеїзм і панентеїзм, у яких особливо наголошується на іманентності Бога світові. Разом з тим автори пропонують велике різноманіття підходів у розробці згаданих концепцій. Прихильники пантеїстичної концепції звертаються до традиційних вірувань «Глобального Півдня» (напр., пачамамізм) або до неоязичницьких ідей (вікка). Натомість прихильники панентеїзму у власній методології звертаються до аналізу поняття метафори, намагаючись представити світ як «тіло Бога», а самого Бога – за допомогою метафори матері, коханця чи друга (С. Макфейг). Аналіз представлених концепцій Бога в екофеміністичній теології дає підставу розглядати їх як органічний і послідовний прояв екологічної духовності. Екофеміністичні варіанти пантеїзму та панентеїзму також виступають як теологічний фундамент побудови нової екологічної етики, заснованої на принципах солідарності і відповідальності за навколишнє середовище.

Ключові слова: екофемінізм, екологія, пантеїзм, панентеїзм.

Summary

Palchuk A. O. Between pantheism and panentheism: ecofeminist theology in search of an optimal concept of God. – Article.

This article examines the search for an optimal concept of God by representatives of the ecofeminist direction of ecotheological thought. In addition, the theology of all ecofeminism aims to create a new ecological paradigm in addition to its tasks, which include caring for women and nature oppressed as a result of the use of the patriarchal order, and eliminating this order in its forms. The old classical theistic (patriarchal, dualistic, anthropocentric) paradigm is subjected to merciless criticism by the

representatives of the direction, because it affirms the monarchical image of God, far from the problems of the world and humans. Instead, there is a need for the new concept of “God – world (nature)” relationship, where God is radically immanent to the world and can be delineated also in feminized categories. Thus, the optimal concepts of God are pantheism and panentheism, which especially emphasize the immanence of God in the world. At the same time, the authors offer a wide variety of approaches in the development of the mentioned concepts. Supporters of the pantheistic concept turn to traditional beliefs of the “Global South” (eg, Pachamamism) or neo-pagan ideas (Wicca). Instead, supporters of panentheism in

their own methodology turn to the analysis of the concept of metaphor, trying to present the world as “the body of God” and God himself – with the help of a metaphor of a mother, lover or friend (Sally McFague). The analysis of the presented concepts of God in ecofeminist theology gives reason to consider them as an organic and consistent manifestation of ecological spirituality. Ecofeminist versions of pantheism and panentheism also act as the theological foundation for building a new environmental ethics based on the principles of solidarity and responsibility for the environment.

Key words: ecofeminism, ecotheology, pantheism, panentheism.

УДК 7.036:73:7.011.26

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.15>**О. А. Пушонкова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8390-6806>

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціальних та політичних наук
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

О. В. МарченкоORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2553-6744>

доктор філософських наук,
професор кафедри соціальних та політичних наук
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

С. Д. П'янзінORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3746-17430>

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціальних та політичних наук
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ У ПОСТСУЧАСНОМУ СВІТІ: ДИНАМІКА, СМІСЛОВІ РЕЖИМИ, ЦІННІСНІ КОНТЕКСТИ

Актуальність теми дослідження. Культурна пам'ять у ХХІ столітті перетворюється на динамічне фрактальне утворення: накопичується, обтяжується, стає складною, розгалуженою і непередбачуваною у своєму розвитку системою з неперервними процесами розширення, поглиблення, раптового повернення у віддалене минуле, обнулення (забування, повного витіснення) тощо. Свобода цієї трансформації обумовлена первинним зв'язком пам'яті з уявою.

У давньогрецькій міфології Мнемозіна уособлювала пам'ять у її функції джерела людської уяви в самому широкому сенсі. Взаємодія уяви з ідеальними формами космосу представлена у вченні про архетипи від Платона до неоплатоніків доби Відродження. Пам'ять виступає тут як багатогранне, цілісне явище, у якому межа між індивідуальним і колективним ще не була чітко окресленою.

Зі вчення про асоціації Арістотеля та теорії мнемотехніки Цицерона започатковано традицію вивчення пам'яті як певного сховища інформації, доступ до якого необхідно постійно відновлювати. Але у ХІХ столітті модель пам'яті вже має інший вигляд, вона суттєво ускладнюється з розвитком наукової картини світу та психології пізнавальних процесів. Англійський письменник Томас де Квінсі у книзі «Сповіді англійського пожирача опіуму» (*Confessions of an English opium eater* (1821)) через метафору «глибинного пам'ятного палімпсесту мозку» [1, с. 217], розкриває нелі-

нійну природу пам'яті, надзвичайну складність її моделі, взаємозв'язок усіх її елементів, на відміну від дискретності людських архівів, бібліотек, візуальних палімпсестів на пергаменті тощо.

Важливу роль у європейській культурі зіграла поява технічних оптичних медіа, що тотально змінили світосприймання людини та, відповідно, структури пам'яті. Ключовою для усього дискурсу пам'яті у ХХ столітті є ідея «образу як медіума пам'яті» німецького мистецтвознавця А. Варбурга. Посередництво образу встановлює особливу дистанцію між людиною і світом та, на думку А. Варбурга, є «основоположним актом цивілізації», адже «цей встановлений простір стає субстратом для художньої творчості» [2, с. 3], саме у ньому оформлюється «характерний спосіб пам'ятання як колективної особистості, так і окремої людини» [2, с. 3]. Прикметно, що у цьому просторі, на думку дослідника, «мнемічно представлено спільну спадщину, яка ніколи не була втрачена» [2, с. 3].

Дослідження культури пам'яті як символічної системи доповнило відкриття несвідомого, механізмів забуття, пригадування, спогаду. Психологія відкриває шлях до тлумачення динамічних аспектів пам'яті, процесів забування і витіснення, спотворення образів минулого внаслідок травматичного досвіду тощо. В аналітичній психології К. Юнга маємо справу вже з колективними глибинними символами, які об'єднують спільноти.

Моделі пам'яті змінюються разом з часопростором культури. На початку XXI століття увагу привертають його динамічні аспекти, процеси медійного розширення, мімікріювання та фрактального ускладнення в умовах глобальної цифровізації та палімпсестного розшарування.

У добу постсучасності звернення до межі між індивідуальною і колективною пам'яттю набуває актуальності у зв'язку з прискоренням усіх процесів, складністю та нелінійністю культурних процесів, що має тотальний вплив на практики спогаду, забуття, пригадування. *Оречевлення* пам'яті, починаючи з мнемотехнік та суто просторових ідентифікацій потребує її *олюднення* у динамічних процесах культури, які розкриваються у тій або іншій структурі ідентичності. Виникає питання, як людина може бути водночас *носієм пам'яті* та *перетворювачем (або творцем) пам'яті*. Це питання містить у собі потенціал об'єднання класичної, некласичної та постнекласичної парадигм у тлумаченні універсальї культурної пам'яті.

Метою статті є розкриття ціннісних контекстів культури пам'яті у смислових режимах постсучасності, у змінах структурно-функціональних характеристик медіа, ідентичності та у комунікативних практиках.

Аналіз досліджень і публікацій. Культура як резервуар пам'яті про минуле є первинним рівнем рефлексії про пам'ять, проте її динамічні аспекти стають предметом досліджень А. Бергсона, М. Хальбакса, Я. Ассмана, А. Ассман, П. Нора, П. Коннертона, висвітлення яких передбачає звернення до культурних практик, історій репрезентацій, конфліктів історичних наративів у ключі міждисциплінарності тощо.

Актуалізуються розвідки темпоральних характеристик пам'яті, адже у процесах *прискорення часу* втрачається її неперервність у культурі (Е. Тоффлер, П. Віріліо, Р. Козеллек та ін.).

Феномен пам'яті включено у широкий міждисциплінарний контекст досліджень:

- *культурно-травматичного дискурсу* (А. Нейл, Дж. Александер, П. Штомпка, К. Еріксон, Р. Айерман та ін.);

- *морально-етичних дилем у пошуках компромісів історичної пам'яті* (Й. Рюзен, Р. Козеллек, Й. Зерубавель, К. Каруш та ін.);

- *нових режимів історичного мислення* (П. Рікер, Ф. Артоґ, В. Вжосек, Ф. Анкерсміт, М. Маффесолі, М. Гайо та ін.)

Усі ці (та багато інших) аспектів дослідження пам'яті поєднано темою ідентичності, як інструменту і результату дії культурної пам'яті. Предметом уваги стає «заломлення» історичних наративів у свідомості, вивчення структур історичного часу та досвіду, вивчення «наративної субстанції» (Ф. Анкерсміт), «первинної соціальності»

(М. Маффесолі, М. Гайо), травматичних конфліктів пам'яті (Й. Зерубавель, К. Каруш) тощо.

Нові аспекти дослідження пам'яті в умовах розвитку та поширення новітніх медіа розкрито у концепціях «постпам'яті» М. Гірш, «медіа-пам'яті» В. Канстейнера.

У контексті національної культури та її семантичних універсальї пам'ять досліджують українські вчені Л. Нагорна, В. Кебуладзе, Р. Голик, О. Лосик, А. Киридон, О. Кісь, Г. Боднар, Б. Пархонський, Г. Яворська та ін.

Звертаючись до питань методології, зауважимо, що дослідження культури пам'яті є не просто комплексним та міждисциплінарним. Воно має враховувати як контексти історії, так і особливості світосприймання під впливом новітніх медіа, характер і швидкість розповсюдження інформації, певні репрезентаційні режими розкриття змісту тих або інших подій у сучасних наративних практиках. Досліджуючи взаємодію індивідуальної та колективної пам'яті в синхронії та діахронії ми можемо зосередити увагу на особливостях символізації минулого–теперішнього–майбутнього у процесах культуротворчості конкретного історичного періоду.

Основні результати дослідження. У XX столітті філософія пам'яті розкривається через рефлексію над базовими заснуваннями культури, з якими вона початково ототожнюється і розвивається. Дослідження індивідуальної та колективної пам'яті звертають до онтології культури, до розкриття значення просторових образів, у яких речі, артефакти, ландшафти виступають носіями пам'яті. У цьому полягає сутність «розпакування» артефактів культури, які містять *наративи пам'яті*.

Історія в цілому виступає як універсальна пам'ять людства, проте колективна пам'ять початково завжди обмежена часопростором певної групи та з неї починається. Можливо тому досягнути пам'ять як динамічне ціле ми можемо лише у теперішньому, де важливу роль, за М. Хальбаксом, автором концепції колективної пам'яті, грають саме *просторові образи*. Група, яка формується простором, набуває здатності змінювати його. Людина спирається не лише на індивідуальні спогади, а й на образи-об'єкти колективної пам'яті. Замислюючись над природою колективної пам'яті та її руховими силами, М. Хальбакс шукав відповідь на питання: як саме соціум творить ту або іншу модель пам'яті?

Насамперед колективна пам'ять засвоюється вживому передаванні знання: тут і свідки, і послання-накази старшого покоління на майбутнє, і програвання родових сценаріїв в ритуальних практиках, і літературна спадщина як втілення певного психоемоційного досвіду – тобто, це та історія, що проживається, а не та, що пишеться. Дослідник

зазначає, що «місце, яке займає група, не схоже на шкільну дошку, на якій можна писати та стирати цифри за власним бажанням.... Але місце і група отримали відбиток один від одного. Тому кожна фаза групи може бути перекладена в просторові терміни, а її дислокація є лише перетином усіх цих термінів» [3, с. 2]. Завдяки просторовим образам, ми можемо пригадувати забуте, пригадувати знакові місця, адже «саме просторовий образ, завдяки своїй стабільності, дає нам ілюзію незмінності в часі та можливості віднайти минуле в теперішньому» [3, с. 15].

Повнота відтворення пам'яті можлива лише у ритуалі, як програванні міфу у просторі культури. Його засновано на вірі, яка стає частиною повсякденного досвіду та укорінена у «живій традиції», в актуальних комунікативних практиках.

Значущі наративи, що звертають до сакрального міфу, транслюються у *міцях пам'яті*. Їх концептуально визначив та досліджував П. Нора, який залишив свободу інтерпретації цього поняття дослідникам майбутнього. І це не було випадковим, адже уявлення про минуле як динамічне ціле у працях П. Нора уможливує рефлексії пам'яті різних рівнів і на різному матеріалі. Так, наприклад, П. Нора вивчає архіви, французький прапор, пантеон, стіну комунарів, словник Ларруса, святкові церемонії тощо, вилучаючи з застиглих візуальних символів і артефактів культури – *події*. У меморіалі те, що замовчується або не проговорюється, міститься в монументальному образі – *memoria* – це і святилище, і місце спочинку. На меморіалі «зав'язана» свідомі і невідомі історія – основою колективної пам'яті тут є закони уявного і повернення вигісненого. Акцент вже зміщено на власне *образ події*, що варіативно розкривається в артефактах, наративах, сценаріях, у «слідах» пам'яті в музеях та бібліотеках, в освіті, мистецтві, масмедіа тощо. Але, коли, згадуючи М. Хальбвакса, руйнуються «соціальні рамки», коли ми вже не є частиною *групи як хоронителя пам'яті*, колективна пам'ять послаблюється або зникає, тоді відповідно індивідуальна пам'ять втрачає глибину і перспективність.

У такий спосіб втрачається зв'язок пам'яті з початковим міфом, що визначає вектор історії, змінюється власне спосіб пам'ятання як опори на традицію. Цей процес пов'язаний із десакралізацією традиції в цілому, що П. Нора називає «фундаментальним колапсом пам'яті» [4, с. 7], саме тому «ми так багато говоримо про пам'ять, тому що її залишилося так мало» [4, с. 7].

У розумінні П. Нора *міцях пам'яті* як меморіали відновлюють втрачену ритуальну колективність. У цьому розумінні *міцях пам'яті* є заміщенням, у якому видиме є лише поверхнею того, що залишилося у минулому.

Пориваючи із минулим людина знов повертається до нього, збираючи рештки, вивчаючи артефакти, реконструюючи уламки та сліди у цілісні осмислені образи – все це робота пам'яті як відновлення певної історії. І ця робота завжди є за фактом своєрідною підміною живої пам'яті, у розумінні П. Нора є «міцями притулку, святилищами спонтанної відданості та тихого паломництва, де можна знайти живе серце пам'яті» [4, с. 23], тому вони протистоять холодності урочистих церемоній.

Й. Зерубавель розуміє місце пам'яті як практику творення смислів, як простір певного переосмислення ритуалізованої пам'яті, яка не є простим відтворенням історичного наративу. Тобто йдеться про його заломлення у свідомості кожного учасника «комеморативного наративу» [5, с. 6] вибірково і творчо.

На думку П. Нора, пам'ять була повністю поглинена її ретельним відновленням, адже «її нове покликання – записувати, делегуючи архіву обов'язок запам'ятовувати, вона скидає свої знаки, коли їх там зберігає, як змія скидає свою шкіру» [4, с. 13]. Розуміння роботи традиції як збирання решток, пошук слідів, уламків із транспортуванням в архів спричиняє перекося архівної пам'яті. Ми маємо уловити різницю між справжньою пам'яттю, яка передана у традиції позавербально, пов'язана з самопізнанням тіла, відчуттям автентичності та побудованою за іншими принципами, більш абстрагованою моделлю – «пам'яттю, що трансформувалась крізь історію» [4, с. 13].

За Я. Ассманом, пам'ять є не просто реконструкцією минулого, вона *моделюється* і велику роль грає те, як ми проживаємо її у моменті «тут і тепер». Дослідник, розкриваючи динаміку культурної пам'яті зазначав, що культурна пам'ять – «це форма колективної пам'яті в тому сенсі, що її поділяють багато людей і що вона передає цим людям колективну, тобто культурну, ідентичність» [6, с. 110].

Проте певне соціальне Я інструментально формується на комунікативному рівні як динамічна структура соціальних ролей. Через переструктурування пам'яті найближчих 3–4 поколінь формується ідентичність теперішнього. У цьому полягає дуже важлива функція комунікативної пам'яті. Вона насичена інформацією, що ґрунтується на безпосередньому досвіді та актуальній історії.

Колективна пам'ять, зважаючи на збільшення в ній кількості культурних опосередкувань, завжди знаходиться у певній небезпеці негативного зовнішнього впливу, маніпулювання, фальшування, деформації, знищення тощо. Найглибшими культурними страхами ХХ століття є підміна або втрата пам'яті, тому вектор її індивідуального розвитку є єдино вірним.

А. Ассман, розвиваючи ідеї Я. Ассмана у часі, вже більшою мірою зосереджує увагу на проблемах індивідуалізації, активності пам'яті та зміні форм її збереження і трансляції. Вона виходить за межі текстової інтерпретації пам'яті, розкриває відмінність «канону» від «архіву», у якому міститься знехтуване, забуте, виключене або відкинуте, у той час, як «активна пам'ять канону увічне те, що суспільство свідомо обрало і підтримує як важливе і життєво необхідне для спільної орієнтації та спільного запам'ятовування» [7, с. 43]. Активна пам'ять задіяна в актуальних культурних практиках, вона вбудована у системні процеси функціонування соціуму, адже «її інститутами є літературний і візуальний канон, шкільні програми, музей і сцена, а також свята, спільні звичаї та дні пам'яті» [7, с. 43].

Усвідомлена складність процесів пам'яті (пам'ять-образ, пам'ять-тіло) звертає до їх осмислення у метафорах. Так, А. Ассман розглядає не лише статичні образи накопичення пам'яті, а й «часові метафори пам'яті»: комора, дошка, книга, палімпсест, горище, розкопки тощо. Усі вони апелюють до образу пам'яті як заглиблення у часі. Наприклад, в образі розкопок просторова метафорика пам'яті все більше навантажується часовими якостями. Зв'язок з *поверненням витісненого* у фройдівському розумінні на рівні культурних метафор демонструють проковтування, пережовування, переварювання; замерзання і відтавання; сон і пробудження; заклинання духів тощо. Усі ці аналогії розкривають важливу думку, що в процесах пам'яті залучено латентні виміри психіки, її несвідомі процеси, коли відбувається стимулювання уяви через чуття.

Це здається неможливим у мережевій спільноті. При цьому, звертаючись до контекстів тотального медіарежиму, А. Ассман окреслює інші важливі зміни, які полягають не лише у швидкій циркуляції інформації, а й у зміні самого характеру письма, яке більше не дозволяє провести чітке розрізнення між пригадуванням і забуттям. Виникає питання: чи здатні такі медіа продукувати колективне уявне, в ситуації, коли структура культурної пам'яті наближається до несвідомого? Адже, коли зникає діалектика пам'яті і забуття, виникає певна небезпека впасти в ілюзію всепам'ятання. І тут вже стають неможливими витіснення, відкидання, відмова і прийняття, пригадування, включення тощо.

Отже для А. Ассман значення набувають передусім динамічні характеристики пам'яті, які пов'язані з її активністю і розширенням контекстуальності. Абсолютне *розширення пам'яті* здається революцією, що уможливило збереження *спогадів про все*.

Паралельно з парадигмою «всебачення» у візуальних дослідженнях, формується парадигма

«всепам'ятання» у *memory studies*. Внаслідок цього у дискурс пам'яті проникають комплементарні ідеї забуття, безпам'ятства, втрати пам'яті, її переписування, поширюються практики прикидання та самоомани, маскуванню втрати історії, створення її сурогатів, фальшованих альтернативних варіантів, розповсюджуються уявлення про штучну культурну амнезію, привласнення чужого минулого тощо.

Більш надійним джерелом утворення сенсів у цій ситуації стає *комунікативна пам'ять*, яка виходить за межі тексту культури, поширюється у практики, в яких глибшим є вміст тілесності. Тому не лише зміна засобів комунікації впливає на пам'ять, а сам принцип текстотворення, що відштовхується не від власне тексту, а від ідентичності, яка стає чи не єдиним джерелом смислів. Відбувається розширення пам'яті від людини як носія-зберігача пам'яті до людини – перетворювача пам'яті. Здатність пам'ятати стає ексклюзивною здатністю. Актуальності набуває питання, якою є ідентичність *людини, що пам'ятає*.

Польський вчений В. Вжосек у своїх дослідженнях процесів постсучасності приділяє багато уваги моделям інтерпретації історії, у яких залучені рефлексії історичної та культурної пам'яті. Він описує перспективи антропоморфізації історії, одним з перших робить спробу представити історію як культурну практику, перейти від історії до історичної антропології. В. Вжосек звертається до можливостей нового опису об'єктивного виміру світу та зазначає, що істину можна знайти лише у людському мисленні та мовленні. Дослідник постійно шукає аргументи на користь тези про те, що історія як частина культури, є не стільки сукупністю фактів, скільки сукупністю подій і антропоморфізацій, презентацією себе у наративах і драматургії.

В. Вжосек зазначає, що «минуле стає об'єктом антропоморфізації, оскільки його вивчає наука, що представляє певну культуру» [8, с. 13]. У цьому відношенні ми завжди маємо справу із певним людським баченням світу. Відповідно, «антропоморфізація – це просто застосування погляду досліджуваної культури на досліджувану сферу. Таким чином, людина є суб'єктом антропоморфізації та приписує об'єкту специфічно антропоморфізовані категорії свого бачення. Причому робить це антропоморфно» [8, с. 13]. Це стає однією з фундаментальних очевидностей історичного мислення, коли історичний дієвець завжди фігурує в мисленні про минуле і відображається на його «нарративному обличчі».

Ця перспектива антропоморфізації є конструктивною у спостереженні та описі здавалося б знайомого світу і може бути застосована до аналітики процесів пам'яті. У такий спосіб «олюднення» історичної пам'яті через переживання, діалектику

забуття та пригадування входить в історичні наративи. У зв'язку з цим прикметно, що текст культури у широкому розумінні цього слова, зокрема художні тексти також можуть використовуватися в освоєнні історії.

В історичну пам'ять все частіше включають досвід поколінь, що заломлено в особливій формі екзистенції, сподіваннях, спогадах, пригадуванні. У ХХ столітті з його катаклізмами спогади очевидців стають особливо вагомими у розвідках національних інститутів пам'яті. У сучасних місцях пам'яті як комунікативних практиках окрім традиційних наративів і репрезентацій присутня драматургія (відповідними культурними практиками є зокрема флешмоби, перфоменси, бугурти, інсценування тощо). Практикуються наративи, які, на відміну від звичайного опису, є оповіданнями з перших вуст, публічними сповідями, Я-висловлюваннями, маніфестами як індивідуальними небайдужими рефлексіями щодо подій тощо. Наративна драматургія – це включення артефактів у більш ширший контекст символів і значень, узагальнене програвання чогось спільного, наскрізних мотивів з великої кількості наративів, та водночас це – розігрування особистої драми. Це дає можливість через індивідуальний прояв долучитися до колективного досвіду та перетворити певні аспекти колективної пам'яті на власний візуальний і наративний проєкт.

У живій комунікації розкривається вибірковість пам'яті, яка служить режимам співвідношення між забуттям і пригадуванням, містить можливість порівняння різних версій подій. Тобто усупереч розповсюдженій настанові на пошук істини, тут предмет зацікавленості інший. Зосередження на комунікативній взаємодії як джерелі утворення сенсів звертає не лише до нових практик живого спілкування, а й до нової настанови у дослідженні пам'яті, де цінності набуває не одна істина, а узгодження різних істин, зокрема версій минулого у програванні подій, їх відтворенні та проживанні у викликах теперішнього часу. Й. Зерубавель розкриває особливості цієї нової комунікативної ситуації та зазначає, що «коли майбутнє непевне, коли саме виживання суспільства під питанням або, в кращому випадку, проблематичне – привласнюється інше минуле, яке відповідає та артикулює непевність, а також надії сьогодення, яке дає одкровення і натхнення. Якщо це так, то ми можемо простежити зміст колективної пам'яті радше за принципом конгруентності, ніж за прагматичною версією принципу достовірності» [9, с. 160].

У добу, коли старі колективні символи вже не артикулюються як базові, а нові ще не з'явилися, конгруентність можна розуміти як універсальний механізм, як загальну настанову на узгодження

різних версій минулого і часових режимів у певному просторі комунікативної пам'яті. Тоді принцип достовірності не протиставлено конгруентності, коли йдеться про пригадування не стільки базового наративу, скільки своєї ідентичності у вимірі різних наративів. Конгруентність розуміється гранично широко як розкриття різноманіття форм узгодження минулого–теперішнього–майбутнього. Тут можна говорити про достовірність власне конгруентності як щирої настанови на пошук істини, на узгодження змістовно різних моделей пам'яті *людиною, що пам'ятає*.

У постсучасності межа між індивідуальним і колективним розкривається у нових контекстах, де перетинаються культурна і комунікативна пам'ять, у живих практиках культури. Спільне мислення формується у площині нових колективних символів, в активному інтелектуальному просторі нових місць пам'яті. Особлива співпричетність комунікативної пам'яті унеможливорює процеси консервування пам'яті у модусах збереження і накопичення та є протидією як культурній амнезії, так і масштабуванню штучних колективних символів.

Висновки. У динамічних процесах культури ХХ – початку ХХІ століття змінюються принципи структурування пам'яті як певної символічної системи. В умовах кризи достовірності та переписування наративів актуалізуються дослідження взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті, що впливає на структуру індивідуальної та колективної ідентичності.

Зі зміною засобів комунікації змінюється принцип текстотворення, що відштовхується не від власне тексту, а від ідентичності, яка стає чи не єдиним джерелом смислів. Її нові форми набувають динамічних ознак, базуються на колективній синергії та постійному переструктуруванні минулого–теперішнього–майбутнього, процесі, де функція перетворення стає основною, на противагу функціям накопичення і збереження.

У вивченні культури пам'яті предметом рефлексії стає не стільки ідеалізоване минуле, скільки конгруентність пам'ятей, яка розуміється гранично широко у різноманітті форм узгодження минулого–теперішнього–майбутнього *людиною, що пам'ятає*. Повертається значення просторових образів, онтологізації пам'яті, включення досвіду тіла у смислові режими культури пам'яті та динаміки спогадів. Пам'ять артикулюється у процесах антропоморфізації історії, коли матеріальний світ як носій пам'яті охоплює зокрема *людину, що пам'ятає*. Внутрішнє і зовнішнє розширення пам'яті стає ознакою її постсучасної моделі, способом збереження неперервності, встановлює пріоритети управління процесами пам'яті не лише ззовні, але й зсередини.

Література

1. Thomas de Quincey. Confessions of an English Opium-Eater (BOSTON: TICKNOR, REED, AND FIELDS. 1821. 286 p.
2. Warburg, A. «Mnemosyne»-Atlas // Id. Gesammelte Schriften / Hrsg. M. Warnke, C. Brink. Abt. 2. Bd. 1. Berlin, 2003. URL: https://www.academia.edu/35093758/WARBURG_Atlas_Mnemosyne_pdf
3. Halbwachs, M. The collective memory / M. Halbwachs, F.J. Ditter, V. Ya. Ditter. New York: Harper & Row, 1980. 186 p. URL: <http://web.mit.edu/allanmc/www/halbwachspace.pdf>
4. Nora, P. Between memory and history / Realms of Memory: Rethinking the French Past. New York, 1996. Vol. 1: Conflicts and Division. pp. 3–25.
5. Zerubavel, Y. Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition. Chicago: The University of Chicago Press, 1995. 360 p.
6. Assmann, J. Communicative and Cultural Memory. In A. Erll & A. Nünning (Eds.), Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin, New York. 2008. pp. 109–118.
7. Assmann, A. Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past. In K. Tilmans, F. van Vree, & J. Winter (Eds.), Performing the past: Memory, History and Identity in Modern Europe. Amsterdam: Amsterdam University Press. 2010. 368 p.
8. Wrzosek W. Historia-kultura-metafora. Powstanie nieklasycznej historii historiografii. Wrocław. Wydawnictwo Leopoldinum Fundacji dla Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. 158 s.
9. Zerubavel, Y. The Recovery of Masada: A study in collective memory // The Sociological Quarterly, 2, (27), 1986, pp. 147–167.

Анотація

Пушонкова О. А., Марченко О. В., П'янзін С. Д. **Культура пам'яті у постсучасному світі: динаміка, смислові режими, ціннісні контексти.** – Стаття.

Статтю присвячено особливостям культури пам'яті у ціннісних контекстах та динамічних процесах постсучасності, що впливають на її культурфілософську рефлексію. У добу цивілізаційних випробувань звернення до дискурсу пам'яті розкриває знакові, образно-символічні та архетипні заснування культури у нових візуальних наративах та комунікативних практиках. Метою статті є розкриття ціннісних контекстів культури пам'яті у смислових режимах постсучасності, у змінах структурно-функціональних характеристик медіа, ідентичності та у комунікативних практиках. Методологія дослідження спирається на культурологічний, аксіологічний, герменевтичний підходи, використання аналітичного, структурно-функціонального і системного методів, що дає змогу цілісно розглянути динамічні аспекти культури пам'яті кінця ХХ – початку ХХІ століття. Висновки. У динамічних процесах культури ХХ – початку ХХІ століття змінюються принципи структурування пам'яті як певної символічної системи. В умовах кризи достовірності та переписування наративів актуалізуються дослідження взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті, що впливає на структуру індиві-

дуальної і колективної ідентичності. Зі зміною засобів комунікації змінюється принцип текстотворення, що відштовхується не стільки від тексту, скільки від ідентичності, яка стає чи не єдиним джерелом смислів. Її нові форми набувають динамічних ознак, базуються на колективній синергії та постійному переструктуруванні минулого–теперішнього–майбутнього, процесі, де функція перетворення стає основною, на противагу функціям накопичення і збереження. У вивченні культури пам'яті предметом рефлексії стає не стільки ідеалізоване минуле, скільки конгруентність пам'ятей, яка розуміється гранично широко у різноманітті форм узгодження минулого–теперішнього–майбутнього людиною, що пам'ятає. Повертається значення просторових образів, онтологізації пам'яті, включення досвіду тіла у смислові режими культури пам'яті та динаміки спогадів. Пам'ять артикулюється у процесах антропоморфізації історії, коли матеріальний світ як носій пам'яті охоплює зокрема людину, що пам'ятає. Внутрішнє і зовнішнє розширення пам'яті стає ознакою її постсучасної моделі, способом збереження неперервності, встановлює пріоритети управління процесами пам'яті не лише ззовні, але й зсередини.

Ключові слова: культура пам'яті, колективна пам'ять, «місця пам'яті», наративи пам'яті, динаміка спогадів, ідентичність.

Summary

Pushonkova O. A., Marchenko O. V., Pianzin S. D. **Culture of memory in the postmodern world: dynamics, semantic modes, value contexts.** – Article.

The article is devoted to the peculiarities of memory culture in value contexts and dynamic processes of postmodernity that influence its cultural and philosophical reflection. In the era of civilisational trials, the appeal to the discourse of memory reveals the iconic, figurative, symbolic and archetypal foundations of culture in new visual narratives and communication practices. The purpose of the article is to reveal the value contexts of memory culture in the semantic regimes of postmodernity, in changes in the structural and functional characteristics of media, identity, and communication practices. The research methodology is based on cultural, axiological, hermeneutical approaches, the use of analytical, structural-functional and systemic methods, which allows for a holistic consideration of the dynamic aspects of memory culture in the late twentieth and early twenty-first centuries. Conclusions. In the dynamic processes of the culture of the twentieth and early twenty-first centuries, the principles of structuring memory as a certain symbolic system are changing. In the context of the crisis of authenticity and rewriting of narratives, studies of the interaction between individual and collective memory, which affects the structure of individual and collective identity, are becoming more relevant. With the change of communication means, the principle of text creation is changing, starting not so much from the text as from identity, which becomes almost the only source of meaning. Its new forms acquire dynamic features, are based on collective synergy and constant restructuring of the past-present-future, a process where the function of transformation becomes the main one, as opposed to the functions of accumulation and preservation. In the study

of the culture of memory, the subject of reflection is not so much the idealised past as the congruence of memories, which is understood very broadly in the variety of forms of coordination of the past-present-future by the person who remembers. The importance of spatial images, ontologisation of memory, inclusion of body experience in the semantic modes of memory culture and the dynamics of memories is returning. Memory is articulated in the processes of anthropomorphisation of history, when

the material world as a carrier of memory includes, in particular, a person who remembers. The internal and external expansion of memory becomes a feature of its postmodern model, a way of preserving continuity, and sets priorities for managing memory processes not only from the outside but also from the inside.

Key words: culture of memory, collective memory, «places of memory», memory narratives, dynamics of memories, identity.

УДК 130.2:[001+7

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.16>**Б. В. Скворонський**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5413-6630>

кандидат філософських наук, доцент,

докторант кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ІНТЕГРАЦІЯ НАУКИ ТА МИСТЕЦТВА У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ КУЛЬТУРІ: АДАПТАЦІЯ АНТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ І СТАНОВЛЕННЯ СПЕЦИФІКИ

Постановка проблеми. Перехід культури античності до періоду, який у історіографії прийнято називати «Середньовіччям» (Middle Ages) є надзвичайно розмитим як з точки зору хронології, так і з культурно-історичної точки зору. В даному сенсі виділення будь-яких конкретних подій чи дат не буде надійним критерієм саме з огляду на неможливість визначення їх приналежності до культури відповідного періоду. Це нескладно зрозуміти виходячи із того, що будь-яка культура як встановлена практика потребує часу для встановлення. З даної точки зору, лише ретроспективний аналіз, здійснений «постфактум» (оскільки для цього потрібно порівняння артефактів даного періоду із попереднім та наступним) може виокремити ознаки, виходячи з яких можна робити висновки про завершення одного культурно-історичного періоду та початку формування іншого. Зокрема, за однією із найбільш поширених точок зору, на якій сходяться більшість сучасних дослідників як матеріальної так і духовної спадщини цивілізації, для європейської культури таким «водорозділом» прийнято вважати час правління візантійського імператора Юстиніана I, тобто перша половина і середина VI століття.

Звичайно, у достатній мірі чітко визначити ознаки, за якими можна однозначно ідентифікувати, коли культура пізньої античності перейшла у культуру раннього Середньовіччя навряд чи видається можливим. Проте вказаний часовий період є характерним у тому відношенні, що саме із ним пов'язані періоди життя і творчості двох таких непересічних особистостей як Боецій (безпосередньо перед правлінням Юстиніана) та Ісидор Севільський (безпосередньо після періоду його правління, відповідно). Обидва з них відіграли неабияку роль як у систематизації античного знання, так і в його адаптації до християнських світоглядних настанов, а також, що найголовніше, у трансляції останнього наступним поколінням. За відсутності прямого доступу до оригіналів, люди раннього Середньовіччя із необхідністю зверталися до праць Ісидора та Боеція та здійснених ними перекладів і коментарів праць античних авторів, що й визначило специфіку наукової методології того часу. Так,

зокрема, практично без змін були передані основні надбання античної науки, що сформувалися в рамках піфагорейської традиції, стоїцизму, платонізму та аристотеліанства. З огляду на сказане, на перший погляд може видатися, що специфіку інтеграції науки та мистецтва часів Середньовіччя достатньо розглядати як продовження античної традиції із виробленими в її рамках підходами [11]. У всякому випадку такий підхід може бути виправданим стосовно періоду, коли сама середньовічна культура знаходилася на стадії формування, тобто коли у неї практично не було інших ресурсів для запозичень крім тих, що могла надати античність, а також коли ще не були сформовані власні надбання, які можна охарактеризувати як власне середньовічні науку та мистецтво.

Проте говорячи про специфіку інтеграції науки і мистецтва у часи Середньовіччя, на наш погляд, слід розглядати дану проблему в більш широкому контексті, як часовому, так і феноменологічному. Причину цього можна побачити у двох моментах. По-перше, це активний вплив арабської науки, який починаючи із XI століття призвів до так званого «буму перекладів» арабомовних наукових праць на латинську мову із подальшим привнесенням у західноєвропейську наукову діяльність як відповідних нових здобутків тогочасної науки, які не були відомі античній традиції, так і нових перекладів античних авторів [3]. По-друге, це формування оригінальних, притаманних саме для Середньовіччя феноменів та артефактів, що стосуються як науки так і мистецтва, а отже, потребують осмислення в контексті інтеграції двох останніх. Третім, особливим, чинником можна назвати взаємодію візантійської науки та мистецтва із західноєвропейськими – явище, яке є притаманним виключно для Середньовіччя, оскільки обумовлено розділенням між західною і східною частинами римської імперії, що призвело до формування двох унікальних культур в рамках одного часового періоду на європейському континенті. Таким чином, виходячи з наведених міркувань **дана робота має на меті:** з'ясувати в чому полягав феномен інтеграції середньовічних науки та мистецтва як продовження античної традиції;

з'ясувати і охарактеризувати в чому полягала відмінність інтеграції західноєвропейських науки і мистецтва та візантійських аналогів; виходячи із двох перших – дати узагальнену характеристику специфіки інтеграції європейських науки та мистецтва у середньовічний період.

В різні часи дослідженням проблем науки та мистецтва в перехідну епоху між пізньою античністю та Середньовіччям займалися такі автори як У. Еко [2], І. Адо [4], А. Хейлман [5], Е. Панофські [7], С.Фальк [3]. Проблема специфіки наукового знання присвячені роботи К.Поппера [8], проблемам наукових моделей як специфічного феномену – роботи М. Вартофскі [10].

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб зрозуміти, що для середньовічних науки та мистецтва є характерним як продовження античної традиції, необхідно виходити із розуміння того, що антична спадщина зазнала адаптації у середньовічній культурі. Чинник адаптації, при цьому, обумовлений насамперед тим, що християнська культура із зрозумілих причин не могла у безпосередній формі сприймати надбання язичницької культури. Розуміння даної обставини, у свою чергу, полягає у двох ключових для даного питання чинниках. Першим із них є фрагментованість, тобто те, що не все знання яке склалося в культурі античності було адаптовано середньовіччям, другим є інтерпретація у якій це знання було представлено у середньовічній культурі.

Якщо розглядати дані обставини у контексті проблематики інтеграції науки та мистецтва, то звертаючись до опрацювання античної спадщини Ісидором Севільським та Боецієм можна побачити, що підхід античності до знання, а саме, класифікація і поділ останнього на дисципліни – залишаються практично незмінними. Насамперед це стосується розуміння понять науки і мистецтва, визначення яких є цілком аналогічними тим, які сформувалися в античності: як перша, так і останнє виступають як види знання або види досвіду, які відрізняються лише за призначенням, а не за суттю. Тобто одна й та сама дисципліна може виступати і в як наука, і як мистецтво, в залежності від контексту. В даному сенсі Ісидор Севільський говорить про «науку семи вільних мистецтв» [6]. Наприклад, у Ісидора можна побачити поділ дисциплін відповідно до циклу семи вільних мистецтв, який є повністю ідентичним із тим, який дає Августин: тут присутній поділ циклу на дисципліни тривію (граматика, риторика і діалектика) і квадривію (арифметика, геометрія, музика і астрономія), відповідно до пізньоантичної традиції [6]. Аналогічним чином у Боеція, в його трактаті «Основи музики» можна побачити детальний аналіз елементів музичної гармонії, для якого автор задіює широкий спектр методологічних засобів піфагорейської арифме-

тики. Музична гармонія та її складові – від звукових інтервалів та різновидів консонансів до ладів – Боецій розглядає як числові послідовності де структури чисел та їх відношення вибудовуються на основі пропорцій [1]. Музика для ранньосередньовічного вченого – це не звук, а насамперед число та різновиди пропорцій (які в античній арифметиці виконували функцію рівнянь), саме тому музику продовжують відносити до однієї із математичних дисциплін.

В даному сенсі потрібно сказати, що число для середньовічного мистецтва, а насамперед для музики, набуває значення регулятивного чинника. Так, за У. Еко пропорція, в основі якої знаходиться числове відношення, стає формотворчою настановою спочатку як для музики, так згодом і для пластичних мистецтв. Зокрема гармонія контрапункту, який виникає близько IX століття, у своїй основі опирається на числові послідовності, що відображено у технічних настановах з композиції, наприклад, Гальфреда Вінсальвського, де йдеться про дотримання кількісних співвідношень звуків у поліфонічній композиції. Аналогічним чином до Середньовіччя перейшло піфагорейське вчення про пропорції із «Канону» Поліклета, у викладенні Галена, а також бачення даного вчення у викладенні Вітрувія [2, с. 64, 66]. Від останнього до середньовічного мистецтва переходить і піфагорейський «закон квадрата», як основа для модульної сітки, що застосовувалася не лише при побудові архітектурних споруд, але також і при створенні зображень, як пласких, так і об'ємних, зокрема при зображенні людини. В даному сенсі У.Еко характеризує естетику пропорцій як «переважаючу в естетиці Середньовіччя», коли «в теоретичних творах з мистецтва математичні поняття перетворювалися на практичні канони» [2, с. 83, 84, 85]. Так, наприклад у трактаті Віллара де Онекура «Книга портретів» наводиться опис модульної сітки, на основі якої для кожного ракурсу при зображенні фігури людини задаються заздалегідь визначені геометричні координати. Тобто реальні обриси фігури людини підлаштовуються під заданий пропорційний канон, що свідчить про тотальну геометризацию зображення яка межує із повною формалізацією.

В даному відношенні слід звернути увагу на різницю в підході до розуміння пропорцій в середньовічній культурі західної Європи та у Візантії. Е. Панофські визначає пропорцію як математичне відношення між розмірами різних складових людського тіла (якщо мова йде про зображення людини). Відповідно до сказаного, пропорції можуть бути як «об'єктивними» (тобто пропорціями об'єкта зображення), так і «технічними» (пропорціями самого зображення) [7, с. 78, 79]. Зображення, при цьому завжди є відношенням

двох останніх, тобто через власну систему пропорцій в тій чи іншій мірі відображає систему пропорцій зображуваного об'єкта. В даному сенсі, відображення завжди являє собою модель [10], але ця модель може реалізуватися по-різному у різних культурах та історичних періодах, в залежності від того як здійснюється співвідношення об'єктивної та технічної пропорційних систем. Так, за Е. Панофським, зображення в культурі давнього Єгипту являє собою *реконструкцію* зображуваного об'єкта, тоді як в культурі античної Греції та Риму це *наслідування* останнього (μίμησις). В першому випадку модель відтворює «форму, а не функцію людської істоти» [7, с. 82], тобто відтворюється статичне співвідношення складових частин зображуваного об'єкта, яке не залежить від рухів і ракурсних скорочень (аналогічно до того як зображується, наприклад, будівля). Тобто розміри тут зводяться до єдиної нейтральної одиниці, кратними якій величинами вимірюється весь об'єкт. Принципово іншим є другий випадок. Зображення давньої Греції відтворює співвідношення частин об'єкта в динаміці, тобто розподіл частин самого об'єкта зображення, виходячи із функціонального поділу, обумовленого органічною будовою останнього. Тим самим такий спосіб моделювання відтворює насамперед функцію зображуваного об'єкта, тобто дозволяє моделювати зміну об'єкта в русі. Співвідношення складових частин між собою та з цілим реалізується при цьому через арифметичну залежність, виражену простими дробами.

Пропорційні системи Середньовіччя, виходячи з наведених міркувань, займають середнє положення між двома описаними вище типами моделювання об'єкта зображення – реконструкцією і наслідуванням, оскільки вони перейняли від античності зображення фігури в русі та ракурсність, разом з тим, намагаючись гранично спростити зображення, вписуючи його у геометричну модульну сітку (аналогічно до того як це було у єгиптян). При цьому, як про це теж було сказано вище, наука Середньовіччя базувалася на методологічній основі античної науки, тобто надбаннях піфагорейської школи, Евкліда, Птолемея та інших математиків періоду античності. Зокрема серед таких можна назвати досягнення планіметрії та стереометрії, а також способи проєкції тривимірних об'єктів на двовимірні площини, що були розроблені Птолемеєм і застосовувалися у Середньовіччі саме для створення різного роду моделей: не лише в зображеннях, але також у картографії та покладалися в основу принципу роботи таких мультифункціональних приладів-моделей як, наприклад, астролібія (про що потрібно говорити окремо).

Разом з тим вищезазначені надбання могли по-різному застосовувати у Візантії та західній

Європі. Як стверджує Е. Панофскі, зображувальні системи в обидвох культурах були засновані на планіметричній схематизації зображуваного об'єкта, проте моделюючий принцип зображення Візантії (представлений в основному іконописом) є більш близьким до античності. Так, «візантійська теорія пропорцій бере за відправну точку органічні членування людського тіла» проте їх співвідношення виражаються не простими дробами (як у каноні Поліклета), а відношеннями чисел, кратних вибраному модулю [7, с. 91]. Це, на думку Е.Панофскі, обумовлено тим, що в основі візантійського канону знаходиться пізньоеліністична інтерпретація піфагорейської традиції, яка має походження із близького сходу [7, с. 92]. Отже, візантійський канон спирається у більшій мірі на абстрактні відношення чисел ніж на дійсні величини. Тим не менше саме спосіб пропорціонування зображення візантійського канону вплинув на італійський середньовічний живопис, про що свідчить трактат Ченніно Ченніні [7, с. 93], а відповідно, саме він став основою для подальшого удосконалення середньовічної системи зображення художниками Ренесансу.

Натомість у західній Європі, того ж часового періоду, склався інший спосіб моделювання зображуваного об'єкта. Суть останнього полягає в тому, що «схема повністю заміщує об'єкт» [7, с. 97]. За основу тут без сумніву взятий один із методів античної планіметрії, оскільки готична система зображення спрямована цілком на моделювання зовнішніх контурів, тобто полягає у створенні проєкції тривимірного об'єкта на двовимірній площині. Можна побачити, що наприклад, спосіб створення портретів який пропонує Віллар де Онекур, є, за своєю суттю, перетворенням зображення на орнаментальну композицію, що складається із геометричних фігур, у які вписуються контури зображуваного об'єкта. Тобто на лице геометрична формалізація, яка визначається не реальними пропорціями останнього, а являє собою самостійну пропорційну систему, що моделює властивості самих геометричних відношень у більшій мірі, ніж властивості зображуваного.

Висновки. Отже, можна побачити, що число та числові закономірності арифметики, в однаковій мірі унаслідковані від піфагорейської школи пост-античними культурами Візантії та західної Європи, в мистецтві призводять до виникнення моделюючих принципів, що є різними за своєю сутністю. В першому випадку, зберігається, хоча й у видозміненій формі, спрямування до відображення властивостей зображуваного об'єкта, тобто до об'єктивізму, що становить передумову для адаптації в подальшому культурою, яка була цілком спрямована на об'єктивізм – культурою Ренесансу. У другому випадку можна побачити, що моделюючий принцип спрямовується

в переважній мірі на форму, яка сама стає, при цьому, самодостатнім об'єктом. Такий феномен, зокрема У. Еко, пояснює значним впливом на світогляд західного Середньовіччя філософії Аристотеля. Так, за Арістотелем, «річ» це впорядкована матерія, яка визначається формою. Відповідно, «форма», у світогляді західного Середньовіччя – це принцип впорядкованості, посередництвом якого здійснюється пізнання речі, при тому, що в основу впорядкованості покладаються число і міра [2, с. 61]. Тим самим «річ» та її зовнішнє вираження – форма, стають ключовими поняттями для естетики Середньовіччя. Гармонія при цьому розуміється як суто технічна величина [2, с. 57, 81]. Звідси тенденція моделюючих (тобто впорядковуючих) принципів, які визначають форму, в розумінні західного Середньовіччя, до самодостатності. Останнє призводить, по суті, до того, що модель набуває самодостатнього значення як художній твір, і, в тій же мірі як засіб пізнання, а отже як артефакт науки. В останньому можна побачити загальну характеристику специфіки інтеграції науки та мистецтва часового періоду, про який іде мова. З даних позицій, на наш погляд, необхідно здійснювати подальший розгляд феноменів інтеграції науки та мистецтва доби Середньовіччя.

Література

1. Boethius. *Fundamentals of music*. New Haven : Yale University Press, 1989. 264 p.
2. Eco Umberto. *Art and Beauty in the Middle Ages*. Yale University Press, 1989. 135 p.
3. Falk Seb. *The Light Ages. The Surprising Story of Medieval Science*. W. W. Norton & Company, 2020. 408 p.
4. Hadot Ilsetraut. *Arts Liberaux et Philosophie Dans la Pensee Antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité*. Paris : Etudes Augustiniennes, 1984. 475 p.
5. Heilmann Anja. *Boethius' Musiktheorie und das Quadrivium : eine Einführung in den neuplatonischen Hintergrund von "De institutione musica"*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. 403 p.
6. Isidore of Seville. *Etimologias*. Madrid : Editorial Católica, 1982. 619 p.
7. Panofsky Ervin. *Meaning of the Visual Arts. Papers in on an Art History*. Doubleday & Company, Inc. Garden City, N. Y., 1957. 468 p.
8. Popper Carl. *Conjectures and refutations : the growth of scientific knowledge*. London ; New York : Routledge, 1989. 452 p.
9. Sarton George. *Ancient Science Through the Golden Age of Greece*. New York : Dover Publications Ink, 1993. 646 p.
10. Wartofsky Marx W. *Models. Representation and the Scientific Understanding*. Dordrecht, Holland ; Boston : D. Reidel Pub. Co., 1979. 432 p.
11. Сковронський Б. В. Інтеграція науки та мистецтва в античному суспільстві : пошук підходу до розуміння феномену. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса, Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 46. С. 91–96.

Анотація

Сковронський Б. В. Інтеграція науки та мистецтва в античному суспільстві: адаптація античної традиції і становлення специфіки. – Стаття.

Дане дослідження присвячено передумовам інтеграції науки і мистецтва в епоху Середньовіччя та осмисленню даного феномену через пошук розуміння його концептуальних засад.

Перехід культури античності до періоду, який у історіографії прийнято називати «середньовіччям» (Middle Ages) є надзвичайно розмитим як з точки зору хронології, так і з культурно-історичної точки зору. Звертаючись до опрацювання античної спадщини Ісидором Севільським та Боецієм можна побачити, що підхід античності до знання, а саме, класифікація і поділ останнього на дисципліни – залишаються практично незмінними. Так Ісидор Севільський говорить про «науку семи вільних мистецтв». Аналогічним чином у Боеція, в його трактаті «Основи музики» можна побачити детальний аналіз елементів музичної гармонії, для якого автор задіє широкий спектр методологічних засобів піфагорейської арифметики. В даному сенсі потрібно сказати, що число для середньовічного мистецтва, а насамперед для музики, набуває значення регулятивного чинника. Так, за У. Еко пропорція, в основі якої знаходиться числове відношення, стає формотворчою настановою спочатку як для музики, так згодом і для пластичних мистецтв. Зокрема гармонія контрапункту, який виникає близько IX століття, у своїй основі опирається на числові послідовності, що відображено у технічних настановах з композиції, наприклад, Гальфреда Вінсальвського. В даному сенсі У. Еко характеризує естетику пропорцій як «переважаючу в естетиці Середньовіччя», коли «в теоретичних творах з мистецтва математичні поняття перетворювалися на практичні канони».

В даному відношенні слід звернути увагу на різницю в підході до розуміння пропорцій в середньовічній культурі Візантії та західної Європи. В першому випадку, зберігається, хоча й у видозміненій формі, спрямування до відображення властивостей зображуваного об'єкту, тобто до об'єктивізму, що становить передумову для адаптації в подальшому культурою, яка була цілком спрямована на об'єктивізм – культурою Ренесансу. У другому випадку можна побачити, що моделюючий принцип спрямовується в переважній мірі на форму, яка сама стає, при цьому, самодостатнім об'єктом. Гармонія при цьому розуміється як суто технічна величина. Звідси тенденція моделюючих (тобто впорядковуючих) принципів, які визначають форму, в розумінні західного Середньовіччя, до самодостатності.

Ключові слова: наука, мистецтво, знання, інтеграція, культура, число, пропорція, модель, моделюючий принцип.

Summary

Skovronsky B. V. Integration of science and art in ancient society: adaptation of ancient tradition and formation of specifics. – Article.

This study is devoted to the prerequisites for the integration of science and art in the Middle Ages and the comprehension of this phenomenon through the search for an understanding of its conceptual foundations.

The transition of the culture of antiquity to the period that is commonly called the “Middle Ages” in historiography is extremely blurred both from the point of view of chronology and from the point of view of culture and history. Turning to the study of the ancient heritage by Isidore of Seville and Boethius, we can see that the approach of antiquity to knowledge, namely, the classification and division of the latter into disciplines, remains practically unchanged.

Thus, Isidore of Seville speaks of the “science of the seven liberal arts.” Similarly, in Boethius, in his treatise “Principles of Music”, one can see a detailed analysis of the elements of musical harmony, for which the author uses a wide range of methodological means of Pythagorean arithmetic. In this sense, it must be said that the number for medieval art, and above all for music, acquires the importance of a regulative factor. Thus, according to U. Eco, the proportion, which is based on the

numerical relation, becomes a formative guideline at first both for music and later for the plastic arts. In particular, the harmony of counterpoint, which emerges around the ninth century, is based on numerical sequences, as reflected in the technical instructions on composition, for example, by Halfred of Vinsalve. In this sense, U. Eco characterizes the aesthetics of proportions as “prevailing in the aesthetics of the Middle Ages”, when “in theoretical works of art, mathematical concepts were transformed into practical canons”

In this regard, attention should be paid to the difference in the approach to understanding proportions in the medieval cultures of Byzantium and Western Europe. In the first case, the tendency to reflect the properties of the depicted object, that is, to objectivism, which is a prerequisite for adaptation in the future by a culture that was entirely aimed at objectivism – the culture of the Renaissance – is preserved. In the second case, it can be seen that the modeling principle is directed mainly to the form, which itself becomes, at the same time, a self-sufficient object. At the same time, harmony is understood as a purely technical quantity. Hence the tendency of the modeling (i.e., ordering) principles that determine form, in the understanding of the Western Middle Ages, towards self-sufficiency.

Key words: science, art, knowledge, integration, culture, number, proportion, model, modeling principle.

УДК 378:004.775(043)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.17>**І. М. Цихуляк**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8931-5951>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної

та фундаментальної підготовки

Житомирського інституту

Міжрегіональної Академії управління персоналом

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ. ФІЛОСОФСЬКИЙ РАКУРС

Актуальність даної тематики зумовлена істотною актуальністю досліджень, предметом яких стало застосування інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі. **Наукові розвідки** щодо впровадження нових інформаційних технологій в освіті здійснювались такими науковцями як М.І. Жалдак, О.В. Майборода, Н.В. Морзе, П.В. Стефаненко та інші. Питання доцільності, результативності та інновацій в навчальних закладах, висвітлено в окремих публікаціях та науково-популярних виданнях. Це виразно засвідчує не тільки актуальність проблематики, але і необхідність нових досліджень.

Однією з найбільш стійких тенденцій сучасного освітнього процесу є застосування цифрових технологій та впровадження інноваційних методів навчання. Можна сміливо констатувати, що навчальний процес без використання цифрових інновацій – це погляд в минуле, до якого зрозуміло учасники освітнього процесу (*зокрема студентська молодь*) вже ніколи не повернуться. Про часи, де учням пропонують лише підручник і кулькову ручку, необхідно забувати. Тут справедливим буде зробити також оговірку проте, що є чимало високодосвідчених педагогів, які в силу різних, в тому числі технічних обставин, ніколи не сприймуть нового. Однак слід мати на увазі, що все, що діти зможуть робити в їхній присутності, це «відбувати» уроки, щоб згодом повернутися до звиклої уже для них «віртуальної дійсності» та стихії гаджетів. В цьому контексті слушно зауважує Стівен Ерман, який каже, що «діти не навчаються, якщо просто сидять і слухають. Вони повинні говорити про те, що вони вивчають, рефлексувати та зіставляти нові знання з попереднім досвідом. Те, що ви викладаєте, має стати частиною самих учнів» [1].

Однозначно, соціо-антропологічна філософія сучасного світу стрімко змінилася, внісши в освітній простір низку кардинальних змін. Ці зміни, спричинені соціокультуральними тенденціями та вимогами сучасного ринку праці, що проектує

дидактичні методи підходів до організації навчання.

Споглядаючи за освітнім процесом впродовж років, спочатку, як студент, а згодом, як викладач, і подумати не міг, що в руках українського вчителя опиниться планшет чи інший цифровий носій. Мої застереження не базувались на сумнівах щодо технічної спроможності педагога осилити ПК, а лиш на факторах суто опертих на українську ментальність, духовність та культуральні складові. Втім, люди завжди насторожено і скептично ставляться до інновацій, оскільки це своєрідна захисна реакція організму. Однак інновації – це завжди прогрес якого можна досягнути тільки вийшовши із зони комфорту. Варто зазначити, що процес (*диджиталізації*) національного освітнього середовища й досі залишався б утопією, коли б не обставини епідемії COVID19. Саме цей фактор спровокував гостру необхідність переведення еталонів української освіти на дистанційний формат, продемонстрував революційний вплив цифрових технологій на вищу освіту, що само по собі означало приєднання до глобального процесу диджиталізації, наслідки якої, залишатимуться важливими і в майбутньому.

Попри те, що майбутнє однозначно за цифровими технологіями та інноваційними «приколами», я принципово не співатиму од про тотальний ІТ контент навчального процесу, позаяк бачу ризики тоталізації, а що більше – притримуюсь збалансованого принципу комунікації.

У сучасному науково-літературному вжитку не існує єдиного термінологічного визначення поняття «цифрові технології». Різні покоління, різні за фахом спеціалісти вкладають в це поняття абсолютно різний зміст. З огляду на глобальну зацікавленість цифровими технологіями, які стрімко завойовують всі сфери життєдіяльності людини, ключем до дефініції може слугувати розуміння того, що сьогодні ІТ сфера включає в себе об'єднання комп'ютерних, електронних, інформаційних, інформаційно-комунікаційних та телекомунікаційних технологій, що забезпе-

чують реалізації виконання завдань без потреби фізичної присутності.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про освіту» п. 4 «Дистанційна форма здобуття освіти – це індивідуалізований процес здобуття освіти, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу у спеціалізованому середовищі, що функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно – комунікаційних технологій» [2].

За останні десятиліття цифрові технології стали невід'ємною частиною нашого повсякденного життя, докорінно змінивши культуру, побут, сфери обслуговування та соціальні форми комунікації. У сфері освіти ці досягнення забезпечують використання інтерактивних платформ, онлайн-ресурсів, відео уроків та інших цифрових інструментів, що змінюють способи передачі знань і сприяють активному залученню учнів. Однією з найважливіших переваг цифрової трансформації в освіті є її доступність. Завдяки інтернету та цифровим технологіям, навчальний матеріал стає доступним будь-де і будь-коли, що робить освіту більш гнучкою та доступною для різних категорій людей. Це особливо важливо для тих, хто має обмежений доступ до традиційної освіти через географічні, економічні чи інші обставини. Адаптивні програми та платформи навчання враховують потреби та рівень знань кожного учня, дозволяючи їм навчатися за індивідуальною програмою. Однак із зростанням використання цифрових технологій у навчальних процесах постають нові виклики, такі як забезпечення безпеки даних, боротьба зі зловживанням в мережі та збалансоване використання електронних пристроїв. У цілому цифрова трансформація у сфері освіти відкриває нові можливості для покращення навчання і якості освіти. Це створює основу для більш інтерактивного, індивідуалізованого та доступного навчання, що відповідає потребам сучасного суспільства.

Головним алгоритмом сучасних освітніх інновацій є гнучкі методи навчання. Традиційні підходи до навчання, такі як лекції і стандартні тестування, поступово витісняються більш гнучкими та інтерактивними методами, які активно залучають учнів та стимулюють їх активну участь у навчальному процесі. Однією з найпопулярніших методик є навчання з використанням проєктів (НВП), яка передбачає динамічний підхід до організації освітнього процесу, що забезпечує більшу активність студентів та сприяє отриманню глибших знань шляхом дослідження найактуальніших проблем сучасності. Це стиль активного навчання, який контрастує з «механічним» запам'ятовуванням певних знань або виконанням

дій за інструкціями під керівництвом учителя, натомість реалізуючи навчання через активну діяльність по знаходженню відповідей на запитання або розв'язання проблем [3].

Проєктно-орієнтований метод навчання зародився ще на початку ХХ століття, коли американський філософ та педагог Джон Дьюї розробив й обґрунтував власну дидактичну концепцію, суть якої полягала у необхідності розвитку індивідуальної ініціативи здобувача освіти. Основними умовами успішності навчання, на його думку, є: трудовий підхід до навчання, активність та самостійність, зв'язок із життям, наступність у навчальній роботі, індивідуальність, інтелектуальна свобода [4]. Послідовником Дьюї став В. Кілпатрік, який розробив «проєктну систему навчання», друга назва якого – метод проєктів. Дослідник виділяв чотири види проєктів: творчий (продуктивний), споживчий (розрахований на виготовлення предметів споживання), проблемний (долання інтелектуальних труднощів) і проєкт-вправа. Використання цих проєктів, на думку В. Кілпатріка, не тільки готувало здобувача освіти до життя після закінчення школи, а й допомагало йому організувати життя в сьогоденні [5]. Цей підхід передбачає розв'язання реальних проблем або завдань, що спонукає учнів до активного пошуку інформації та аналітичного підходу. Він сприяє розвитку критичного мислення, творчості та співпраці, а також надає учням можливість застосовувати знання в реальних ситуаціях. Неабиякою креативністю відзначається метод активного навчання, яке включає в себе різноманітні інтерактивні вправи та завдання, такі як групові дискусії, рольові ігри, використання віртуальних симуляцій тощо. Ці методи стимулюють учнів до активного взаємодії та співпраці, а також допомагають зберегти їх зацікавленість та мотивацію протягом уроку.

Крім того, гнучкі методи навчання передбачають персональний підхід до кожного учня. Замість загального підходу до всього класу, вчителі стежать за потребами та інтересами кожного учня, надаючи їм можливість вибору завдань та шляхів навчання, які відповідають їхнім потребам. Загалом, креативна методологія створює сприятливе середовище для активного та ефективного навчання, дозволяючи учням розвивати не лише знання, а й навички, які є важливими для їх успіху в сучасному світі.

Адаптивність до індивідуальних потреб учнів є ключовим аспектом сучасної освіти, який дозволяє кожному учневі розвиватися відповідно до індивідуальних потреб. Традиційний підхід до навчання, орієнтований на стандартизовану програму, не завжди враховує різноманітність навчальних стилів, темпів розвитку та індивідуальних особливостей учнів. Адаптивне навчання

спрямоване на виправлення цієї проблеми та надання кожному учневі можливості отримати навчальний досвід, який найкраще відповідає його психосоматичним даним. Одним із способів реалізації адаптивного навчання є індивідуалізований підхід до навчання. Це означає, що вчителі стежать за прогресом кожного учня, враховуючи його сильні та слабкі сторони, і пропонують індивідуальні завдання та підходи до навчання, що сприяють оптимальному розвитку кожного учня. Наприклад, якщо один учень потребує додаткової підтримки у засвоєнні матеріалу, вчителі можуть надати йому додаткові вправи або індивідуальні консультації. Також важливим аспектом адаптивного навчання є використання технологій. Цифрові платформи та програми можуть автоматично адаптувати навчальний матеріал до рівня знань та потреб кожного учня, надаючи індивідуальні завдання та рекомендації. Адаптивність до індивідуальних потреб допомагає забезпечити більший успіх у навчанні та стимулює активну участь кожного учня у навчальному процесі. Вона сприяє розвитку самодисципліни, впевненості в собі та відчуттю власної компетентності, що є важливими аспектами успішного навчання і життя.

Сприятливість та надання доступу до освіти є одним з головних завдань української держави. В умовах повномасштабної війни, це завдання стає водночас фактором національної безпеки. Широкий доступ до освіти важливий з багатьох причин, а саме: *Глобальна освіта*: Завдяки інтернету та цифровим технологіям освіта стає фактором міжконтинентальної комунікації. Це важливо для розвитку глобальних знань та розуміння різноманітності культур та перспектив. *Подолання географічних обмежень*: Широкий доступ до онлайн-ресурсів дозволяє учням навчатися незалежно від їх місця проживання. Це особливо важливо для тих, хто живе в віддалених або важкодоступних регіонах. *Зменшення соціальних розбіжностей*: Ініціативи з розширення доступу до освіти можуть допомогти зменшити соціальні нерівності, забезпечивши учням з менш забезпечених сімей доступ до ресурсів та можливостей навчання. *Усунення перепон для людей з обмеженими можливостями*: Онлайн-навчання може забезпечити більший доступ до освіти для людей з різними видами обмежень, таких як фізичні або розумові обмеження. *Постійне навчання*: Забезпечення широкого доступу до навчальних ресурсів дозволяє людям навчатися протягом усього життя, щоб постійно підтримувати та розвивати свої навички та знання. Загалом, забезпечення більш широкого доступу до освіти є важливою передумовою для створення більш справедливого, рівного та освіченого суспільства. Такі ініціативи сприяють розвитку людського капіталу та забез-

печують кожному індивідууму можливість реалізувати свій потенціал задля досягнення успіху.

Зміна ролі вчителя є важливим аспектом сучасної освіти, яка відображає суттєві зміни в підходах до навчання та виховання учнів. Традиційно вчителі вважалися джерелом знань та авторитетом, який передавав інформацію учням. Проте сучасний освітній контекст вимагає від вчителів нових ролей та навичок.

По-перше, сучасний вчитель виступає не лише як передавач знань, але й як фасилітатор навчання. Він створює стимулююче навчальне середовище, сприяє активній участі учнів у процесі навчання та сприяє їхньому самовизначенню та розвитку.

По-друге, вчитель стає не лише експертом у своїй області знань, але й ментором, який надає підтримку, поради та настанови учням у їхньому особистісному та академічному зростанні.

Крім того, сучасний вчитель активно використовує інноваційні педагогічні методи та технології для підтримки навчання. Інтерактивні вправи, використання відео та аудіоматеріалів, спільна робота учнів над проектами – це лише деякі з інструментів, які вчителі використовують для залучення та мотивації учнів. Зміна ролі вчителя також передбачає акцент на розвиток ключових компетенцій учнів, таких як критичне мислення, співпраця, комунікація та творчість. Вчителі стимулюють розвиток цих навичок через різноманітні навчальні активності та завдання. У цілому, зміна ролі вчителя в сучасному освітньому просторі підкреслює важливість адаптації до потреб сучасних учнів та використання інноваційних підходів для забезпечення ефективного та захоплюючого навчання.

Більший акцент на розвиток навичок майбутнього є ключовим напрямком навчального процесу, оскільки сучасний світ вимагає від учнів не лише знань, але й конкретних навичок, що допоможуть їм успішно функціонувати в майбутньому. Однією з цих навичок є критичне мислення та проблемне вирішення. Учні повинні навчитися аналізувати інформацію, визначати проблеми та шукати ефективні шляхи їх вирішення. Ця навичка стає все важливішою в умовах динамічних перетворень у світі, де гарантію успіху можуть забезпечити якісні знання, а навички та компетенції сприятимуть вирішенню складних проблем.

Не менш важливою в цьому контексті, є навички *співпраці та комунікації*, які прищеплюють учням вміння ефективно спілкуватися та працювати в команді заради досягнення спільних цілей. Ці навички відіграють важливу роль в умовах глобалізації та розвитку міжкультурного спілкування. Іншою важливою навичкою є *творчість та інноваційне мислення*. Учні повинні бути

здатні генерувати нові ідеї, шукати нестандартні рішення та застосовувати їх у практичній діяльності. Це допоможе їм пристосовуватися до змін та знаходити нові можливості в майбутньому. Необхідно також наголосити на навиках *саморегуляції та самоменеджменту*. Учні повинні вміти ефективно керувати своїм часом, енергією та ресурсами, щоб досягати своїх цілей, впоратися зі стресом та викликами сучасного життя. Загалом, більший акцент на розвиток навичок майбутнього допомагає учням готуватися до життя в умовах нового часу, де важливі не лише знання, але й уміння творчого їх використання.

Висновки. Сучасний освітній простір переживає значні трансформації, які відображають нові реалії та вимоги сучасного світу. Ці трансформації охоплюють широкий спектр аспектів, від використання цифрових технологій та гнучких методів навчання до адаптивності до індивідуальних потреб учнів та зміни ролі вчителя. Цифрова трансформація дозволяє зробити освіту більш доступною та гнучкою, використовуючи нові технології для полегшення навчання та залучення учнів. Гнучкі методи навчання сприяють активній участі учнів та враховують їхні потреби та індивідуальність. Адаптивність до індивідуальних потреб учнів дозволяє забезпечити кожному учневі оптимальні умови для навчання та розвитку. Зміна ролі вчителя відображає нові вимоги до педагогічної діяльності, зосереджуючи увагу на створенні стимулюючого навчального середовища та розвитку ключових навичок учнів.

Усі ці інноваційні моделювання спрямовані на те, щоб забезпечити якісну та сучасну освіту, яка відповідає потребам та запитам ХХІ століття. Розуміння доктрини сучасної світобудови та ефективного використання цифрових технологій стане гарантом забезпечення якісної освіти, глобальної економічної співпраці та національної безпеки.

Література

1. Стивен Ерман, University of Meryland. URL: <https://osvitoria.media/experience/20-fraz-dlya-nathnennogo-onlajn-navchannya/>
2. Закон України Про освіту (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017. №38-39. ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
3. Бондар С. П. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті/ С.П. Бондар, Л.Л. Момот, Л.А. Липова, М.І. Головка – Рівне : Тетіс, 2003. – 200 с.
4. Чала Н. Педагогічна діяльність Дж. Дьюї в електронному інформаційно- бібліографічному ресурсі «Видатні педагоги України та світу» / Чала Н. Вісник Книжкової палати, 2020 – 11, 23–28.
5. Михайлова О. С. Формування особистості в соціальному середовищі у педагогічних концепціях американських учених 20 століття (Джон Дьюї, Вільям Кілпатрик, Хелен Паркхерст). / Михайлова О.С.

Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки, 2016 – 2, 82–85.

Анотація

Цихуляк І. М. Інформаційно-комунікаційні технології в сучасному освітньому процесі. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню ключових аспектів трансформації у сучасному освітньому просторі. Розглянуто форми впливу цифрових технологій на освітній процес та розвиток індивідуальних потреб учнів. Охарактеризовано роль вчителя та важливість формування майбутнього у контексті сучасних освітніх технологій.

Відомий американський інженер, засновник комп'ютерної індустрії Digital Equipment Corporation (DEC), Кеннет Гаррі Олсен ще в далекому 1977 році стверджував, що ніщо не може змусити сучасну людину, тримати в себе вдома комп'ютер. Як виявилось, пророцтво генія було хибним. Комп'ютерні технології змінили світ, створивши певним чином побутовий, економічний, комунікаційний комфорт. В системі освіти ці зміни сприяють насамперед можливостям: доступність до освітніх програм, науково-інноваційний потенціал, індивідуальні плани занять, можливість дистанційного навчання. Надважливим є факт репозитарного доступу до наукових баз.

Мета цієї статті – проаналізувати роль та значення інноваційних технологій у житті сучасної людини. Визначити їх вплив на різні сфери суспільства і виявити основні виклики та перспективи подальшого розвитку, зокрема освітньої діяльності. Розуміння цих аспектів дозволить нам краще зрозуміти сучасний світ і зумовлені ним зміни, а також визначити шляхи вдосконалення та оптимізації використання інновацій у повсякденному житті.

Вивчаючи спектр даних питань, більшість науковців схиляються до думки, про те, що ера інформаційних технологій – це кардинально змінена парадигма принципів, цінностей та методів. В її основу закладено індустріальний принцип Френсіса Бекона: «*scientia potential est*», який демонструє нігілістичне відношення до антопологічної сутності персони. Останні чверть століття, аксіологічна оптика змістилася до теоретичних навиків та знань, інформації та цифрових технологій в тому числі в освітній діяльності. Саме вони будуть визначати траєкторію майбутнього розвитку цивілізації, соціальні взаємовідносини, а особливо розвиток стратегічних технологій.

Ключові слова: аксіологія, культура цінностей, світогляд, технології, навчальний процес.

Summary

Tsykhuliak I. M. Information and communication technologies in the modern educational process. Philosophical perspective. – Article.

The article is devoted to highlighting the key aspects of transformation in the modern educational space. Forms of influence of digital technologies on educational processes and development of individual needs of pupils are considered. The role of the teacher and the importance of shaping the future in the context of modern educational technologies are characterized.

The famous American engineer, founder of the computer industry Digital Equipment Corporation (DEC), Kenneth Harry Olsen back in 1977 argued that nothing can force a modern person to keep a computer at home. As it turned out, the prophecy of genius was false. Computer technology has changed the world, creating a certain way of everyday, economic, and communication comfort. In the education system, these changes contribute primarily to opportunities: accessibility to educational programs, scientific and innovative potential, individual study plans, the possibility of distance learning. The fact of repository access to scientific bases is extremely important.

The purpose of this article is to analyze the role and importance of innovative technologies in the life of modern man. Determine their impact on various spheres of society and identify the main challenges and prospects for further development, in particular educational

activities. Understanding these aspects will allow us to better understand the modern world and the changes caused by it, as well as determine ways to improve and optimize the use of innovation in everyday life.

Studying the range of these issues, most scientists are inclined to believe that the era of information technology is a radically changed paradigm of principles, values and methods. It is based on the industrial principle of Francis Bacon: "scientia potential est," which demonstrates a nihilistic attitude towards the anthropological essence of the person. The last quarter century, axiological optics has shifted to theoretical skills and knowledge, information and digital technologies including in educational activities. They will determine the trajectory of the future development of civilization, social relations, and especially the development of strategic technologies.

Key words: axiology, culture of values, outlook, technology, educational process.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 351:364-7

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.18>**Ю. В. Борисова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9623-612X>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціальної роботи

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МОНІТОРИНГУ
І ОЦІНКИ ЯКОСТІ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В ГРОМАДАХ**

Постановка проблеми. Декілька десятиліть послідовного розвитку організаційно-правових, науково-методологічних та практичних засад соціальної роботи в Україні дозволяє сьогодні говорити про сформованість серйозного арсеналу технологій, форм, методів професійної соціальної підтримки, орієнтованої на різні категорії населення. Особливе значення в процесі її надання в умовах сьогодення, ускладнених війною та масовим вимушеним переміщенням українських громадян всередині і за межі України, набуває максимальна орієнтація системи надання соціальних послуг на потреби отримувачів та, відповідно, оцінка якості та результативності цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні проблема моніторингу і оцінки якості надання соціальних послуг привертає в останній час все більшу увагу фахівців. Дослідження О. Жук, К. Дубич, В. Ніколаєвої, В. Суровцевої та інших науковців присвячені питанням державного контролю за якістю надання соціальних послуг [1; 6; 7; 11], Ю. Горемикіної, Н. Горішної, Л. Черенько – прикладним аспектам і критеріям їх моніторингу [3; 4; 12], О. Макарової, В. Саріогло, Г. Терещенко – якості інформаційного забезпечення процесу надання соціальних послуг та управління цим процесом [21], Г. Слозанської – оцінюванню діяльності фахівців соціальної сфери в об'єднаних територіальних громадах [16; 17]. Низка ґрунтовних робіт, в яких віддзеркалено вимоги і рекомендації з проведення моніторингу і оцінювання якості соціальних послуг, мають навчально-методичну спрямованість [9; 10; 19; 20].

Заслужують на пильну увагу сучасні проекти фахівців аналітичного центру Cedos «Дослідження з питань соціального захисту та соціальних прав в Україні: задоволеність соціальними послугами» (автори – Н. Ломоносова, Ю. Кабанець, О. Буць, К. Бабич) та «Соціальні послуги для ветеранів та ветеранок у громадах: виклики та

потреби» (автори – Н. Ломоносова, А. Хелашвілі, Ю. Назаренко) [5; 18], в яких емпіричним шляхом виявлено ключові тенденції, сильні та слабкі сторони системи надання соціальних послуг, запропоновано шляхи її покращення. Не зважаючи на вагомий теоретико-методологічний напрацювання і практичний доробок у аналізі проблеми, залишаються актуальними окремі її аспекти. Один з них стосується можливостей та обмежень застосування кількісних і якісних показників і методів в системі оцінювання процесу і результатів надання соціальних послуг. Наразі тривають наукові дискусії щодо того, якою мірою «якісні» людські послуги можуть бути кількісно визначені та описані за допомогою загальноприйнятих заходів [22]. Як вітчизняні, так й зарубіжні вчені вказують на неможливість зведення процесу і результатів соціальної підтримки до вимірних і стандартизованих організаційних цілей, інакше «фаховий професіоналізм» соціальних працівників підминеться «організаційним професіоналізмом», а такі принципи як партнерство, колегіальність, професійна розсудливість, довіра знецінюються підвищеним акцентом на управлінні, стандартизації та аудиті. При цьому справедливо підкреслюється, що «важливість оцінювання зростає у контексті бюджетної економії, адже необхідні гарантії, що якість не постраждає надмірно за рахунок ініціатив щодо економії витрат» [23].

Мета цієї статті – на основі аналізу нормативно-правових документів та результатів соціологічних досліджень розробити рекомендації із вдосконалення системи показників та процедури моніторингу і оцінки якості надання соціальних послуг в громадах.

Виклад основного матеріалу. *Моніторинг надання соціальних послуг* – це діяльність уповноважених суб'єктів зі збирання та фіксації даних за певним набором показників, що характеризують систему надання соціальних послуг населенню, здійснювана на постійній основі. Метою моніто-

рингу є «відстеження того, як функціонує певна система, чи відповідає вона встановленим нормам та планам» [20]. *Оцінювання надання соціальних послуг* – це сукупність процедур, спрямованих на аналіз зібраних під час моніторингу даних щодо системи надання соціальних послуг населенню [20]. Оцінювання якості надання соціальної послуги «дозволяє визначити, чи відповідає послуга своєму призначенню, чи має вона позитивний вплив на отримувача» [19]. Моніторинг «може застосовуватися і без оцінювання, тобто, може не спиратися на висновки оцінювання та не закінчуватися оцінюванням» [10].

У Законі України «Про соціальні послуги» поняття «оцінювання» використовується щодо процесу і результату діяльності надавача соціальних послуг, в той час як оцінка якості соціальних послуг тлумачиться як «результат показників якості наданої соціальної послуги». Надані визначення, на наш погляд, не прояснюють розбіжності між оцінюванням і оцінкою. Також у згаданому Законі уточняється, що під час проведення моніторингу надання соціальних послуг враховуються результати оцінки якості соціальних послуг, опитувань жителів адміністративно-територіальної одиниці щодо надання соціальних послуг, національних досліджень, контролю за додержанням вимог Закону України «Про соціальні послуги» [15].

На наш погляд, тлумачення моніторингу як такого, що спирається на оцінку якості послуг, не узгоджується з його призначенням – відстеження стану певного процесу шляхом збирання відповідних даних, узагальнення, опрацювання і аналіз яких і становитимуть зміст оцінювання. Крім зазначеної логічної колізії виникає інша – неузгодженість пропонованого визначення із законодавчими нормами, зокрема Державними стандартами соціальних послуг: ними передбачений щомісячний «моніторинг / первинне оцінювання» вже на низовому рівні безпосередньої взаємодії надавача і отримувача послуги з фіксацією результатів у спеціально затвердженій формі. Обґрунтованим буде вважатися розгляд моніторингу як основи оцінки при аналізі ієрархічних етапів цього процесу, коли на кожному наступному рівні узагальнення отриманих даних оцінка цього рівня спиратиметься на моніторинг-оцінювання попереднього рівня. Так «місцеві органи соціального захисту населення проводять збір та узагальнення даних, поданих надавачами соціальних послуг, їх порівняльний аналіз, подають ... регіональним органам соціального захисту населення узагальнені дані моніторингу надання соціальних послуг та аналітичну записку, в якій зазначається інформація про зміни»; регіональні органи соціального захисту населення здійснюють узагальнення даних, отриманих від місцевих

органів, і подають їх Національній соціальній сервісній службі, яка, в свою чергу «подає Мінсоцполітики звіт за результатами аналізу моніторингу, а також аналітичну записку та пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері надання соціальних послуг та вдосконалення показників моніторингу» [14].

Однак, не зважаючи на дискусійність змісту понять, що утворюють правове поле діяльності із надання і оцінювання якості соціальних послуг, можна констатувати його ретельну розробленість у питанні впровадження і практичного використання системи показників як основи моніторингу і оцінки якості соціальних послуг. На сьогодні затверджені Державні стандарти базових соціальних послуг – послуг, надаваних за рахунок місцевих бюджетів і максимально наближених до місця проживання отримувача. Кожен Державний стандарт базової соціальної послуги супроводжується переліком *якісних і кількісних показників*, що придатні для проведення моніторингу і оцінки якості надання конкретної послуги. З одного боку, заходи зі встановлення відповідності наданої соціальної послуги її державному стандарту як процес і, з іншого, – значення показників якості наданої соціальної послуги як результат цього процесу і становитимуть оцінку якості соціальних послуг. Саме для розрізнення процесу і результату можна вважати доречним використання понять «оцінювання» і «оцінка».

Серед методів оцінювання якості надання соціальних послуг Порядком проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг передбачені: опитування їх отримувачів; спостереження за процесом надання соціальних послуг; бесіди / співбесіди з персоналом надавача соціальних послуг; вивчення документації надавача, іншої документації, у тому числі звернень отримувачів соціальних послуг [14]. Слід особливо підкреслити значущість оцінки з боку користувачів, адже «діалог надавача та отримувача соціальних послуг дає змогу визначити орієнтири подальшого розвитку організації-надавача соціальних послуг, визначити попит на конкретні їх види, і найголовніше – визначити ступінь задоволення потреб клієнта» [3, с. 124].

Методичними рекомендаціями з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг затверджені *якісні показники* їх моніторингу і оцінки, які є інваріантними для різних базових соціальних послуг, адже однаково важливі в кожному випадку, не залежно від категорії отримувача; це адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність та відкритість, зручність; повага до отримувача соціальної послуги, професійність [9].

Внутрішня оцінка проводиться щонайменше щорічно організацією, установою, закладом, що

надає соціальні послуги, зовнішня – засновником надавача соціальних послуг (крім тих випадків, коли соціальні послуги надає недержавна установа, організація) або іншими структурами на замовлення органів влади та місцевого самоврядування, з такою ж періодичністю. Діюче законодавство чітко визначає необхідність внесення моніторингу і оцінювання в план (програму) діяльності організації, яка є суб'єктом оцінювання. Водночас недостатньо конкретизованим, на наш погляд, є питання *позапланового оцінювання якості надання соціальних послуг*. Як зазначають фахівці, в певних ситуаціях може виникнути необхідність додаткового, не передбаченого планом, оцінювання якості надання соціальних послуг, зокрема під час подій у країні або регіоні, що впливають на склад і кількість груп населення, потребуючих соціального захисту (війна, повоєнні кризові стани, внутрішня міграція); у ситуації надходження скарг від отримувачів щодо неякісного надання послуг; для превенції порушення прав людини (у разі збільшення кількості випадків таких порушень, наприклад, у інституційних закладах – психоневрологічних інтернатах, геріатричних пансіонатах, дитячих будинках-інтернатах, де перебувають вразливі категорії населення, які можуть мати певні труднощі в самостійному захисті своїх прав), а також за відсутності / недостатності даних щодо закритих або маловивчених груп населення, за необхідності збору даних для планування будь-яких оперативних змін або проведення експериментальних розробок у сфері соціального обслуговування [20].

Нами було проаналізовано низку практичних кейсів, які віддзеркалюють результати оцінювань якості і результативності надання соціальних послуг на рівні організацій-провайдерів, та аналітичні матеріали за результатами соціологічних досліджень, присвячених питанням соціального захисту та задоволеності соціальними послугами [5; 18].

Проведений аналіз дозволив виявити низку проблемних питань, які, разом із зазначеними вище, потребують розв'язання з метою удосконалення системи індикаторів якості соціальних послуг, процедури їх моніторингу і оцінювання.

Однією з вагомих проблем, з якою сьогодні стикаються безпосередні надавачі соціальних послуг, є високе психологічне навантаження та, у випадку надання таких послуг, як «стаціонарний догляд», «догляд вдома» і т.п. – важка фізична праця. Це актуалізує потребу оптимізації фізичного навантаження соціальних робітників, задіяних у наданні відповідних послуг, а також ефективної супервізії працівників соціальних служб та їх керівників. Для фахівців, які супроводжують, згідно діючих нормативів, не менше десяти випадків, з яких до п'яти можуть бути складними, супервізія висту-

пає важливим джерелом не тільки методичної, але й психоемоційної підтримки. Ефективна супервізія дозволяє упереджувати синдром професійного вигорання, ризик якого в фахівців соціальної сфери збільшується в умовах пов'язаних із війною небезпек, коли на емоційне перевантаження фахівця накладаються переживання за власну фізичну безпеку, безпеку рідних та клієнтів, що звертаються по допомогу, складності виконання професійних завдань за умови відсутності світла, опалення, достатнього зв'язку, повітряних тривоги, скрутного психологічного стану [2]. Емоційна стабільність соціальних працівників є важливою складовою якісної підтримки та чуйної комунікації між ними й отримувачами соціальних послуг [5]. Водночас, на сьогодні серед індикаторів якості базових послуг, наведених у Державних стандартах, відсутні показники кількості й якості проведених супервізій. Відповідно, результати цих показників не відображуються у звітах з оцінювання якості соціальних послуг.

Іншою методологічною прогалиною системи оцінки якості соціальних послуг є відсутність чіткого алгоритму використання пропонованих *якісних критеріїв оцінки* (адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність, повага до гідності отримувача, професійність). Так, наприклад, територіальна доступність послуги може визначатись, в т.ч., через відстань між установою-надавачем і місцем проживання / перебування отримувачів, оцінку зручності транспортного сполучення. Але яку саме відстань і транспортне сполучення вважати оптимальними, залишається незрозумілим.

Інформаційна доступність базових соціальних послуг оцінюється через оснащеність приміщення установи-надавача інформаційними стендами, наявність інформаційних карток надання соціальних послуг, висвітлення на сайті установи та / або у соціальних мережах важливої для отримувачів інформації. Водночас, результати глибоких інтерв'ю з отримувачами соціальних послуг продемонстрували, що при загальній високій задоволеності якістю їх надання питання інформаційної доступності є відкритим: респонденти часто дізнавалися про наявність і можливість отримання послуги в громаді випадково. Крім цього аспекту, є актуальним питання обізнаності інформантів щодо своїх прав як отримувачів послуг, яка в більшості випадків є недостатньою [5].

Можливим рішенням в системі надання соціальних послуг з тривалим життєвим циклом (наприклад, для осіб з обмеженими функціональними можливостями) було б використання інтегрованої інформаційної системи для забезпечення безперервності їх одержання [1]. Крім оптимізації процесу надання соціальної послуги, такий підхід полегшив би контроль досягнутих результатів.

Психологічний аспект доступності соціальних послуг є не менш важливим, ніж просторовий та інформаційний: індивідуальні упередження і масові стереотипи щодо небажаності звернення до фахівців у випадках сімейного неблагополуччя, пов'язаного зі злиденністю, домашнім насильством, інвалідністю, подекуди унеможливають саму допомогу або ж суттєво ускладнюють ідентифікацію потреби у послугах. Поряд із суб'єктивною складовою цієї проблеми, залишається актуальною її об'єктивна сторона: стигматизація сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах (СЖО), створення узагальненого портрету сімейного неблагополуччя. Подолання існуючих психологічних бар'єрів між потенційними отримувачами і надавачами послуг, між різними соціальними верствами населення є можливим за умови більш широкого висвітлення досягнень у роботі соціальних служб із сім'ями у СЖО, поширення результатів соціологічних досліджень з означених питань у середовищі фахівців та серед мешканців територіальних громад.

Існує потреба у чіткішому алгоритмі переведення кількісних і якісних показників надання соціальних послуг у відсотковий еквівалент, який відображується у кінцевих звітах за результатами оцінювання і передбачає три градації: від 80% до 100% – «добре», від 51% до 79% – «задовільно», від 0% до 50% – «незадовільно». Виключення становлять ті послуги, щодо яких очікується мінімальна вираженість ознаки / її відсутність: кількість скарг або кількість випадків повторного отримання послуги соціального супроводу; в цих випадках пропонується статус «добре» при відсотковому еквіваленті від 0% до 20%, статус «задовільно» – від 21% до 50%, статус «незадовільно» – від 51% до 100%. Водночас, у випадку оцінювання якості послуги соціального супроводу сімей у СЖО не визначено, яким чином інтерпретувати такий показник, як «частка отримувачів послуги, яким достроково завершено надання послуги у зв'язку з досягненням позитивного результату».

Ознака, виміряна у метричній шкалі, може бути представлена у відсотковому еквіваленті і в такому вигляді підлягає безпосередній інтерпретації. Якісний показник (наприклад, доступність та відкритість) важче представити у відсотковому вираженні: виникає питання з приводу змістового наповнення показника, яке буде варіювати залежно від типу послуги й категорії отримувача та установи-надавача. Виходячи з цього, доречно внести до Методичних рекомендацій з проведення моніторингу і оцінки якості соціальних послуг і до Державних стандартів соціальних послуг деталізацію змісту запропонованих груп якісних показників та інтерпретації кількісних значень показників якості надання всіх типів послуг.

Висновки та рекомендації. Проведений аналіз нормативно-правових засад системи оцінки і моніторингу якості надання соціальних послуг, практичних кейсів і результатів соціологічних досліджень з означених питань дозволяє сформулювати низку рекомендацій щодо її покращення.

1. Проводити інтерактивні інформаційно-просвітницькі заходи із працівниками організацій та установ – надавачів соціальних послуг, залученими експертами (представники органів влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, аналітичних центрів), присвячені актуальним питанням функціонування системи надання соціальних послуг, які б передбачали аналіз існуючих нормативно-правових колізій, проблем просторової, інформаційної і психологічної доступності соціальних послуг, обмін досвідом у питаннях їх надання і оцінювання, покращення матеріально-технічної бази, можливостях участі у грантових проєктах для організацій – надавачів соціальних послуг, осучаснення методичних засад оцінювання (наприклад, за рахунок залучення якісних діагностичних методик – глибинних інтерв'ю, фокус-груп та ін.).

2. Включити до переліку показників якості соціальних послуг індикатори, пов'язані із кількістю проведених супервізій (запланованих і позапланових), оцінку задоволеності супервізованих працівників їх результатами.

3. Законодавчо передбачити можливості позапланового оцінювання якості надання соціальних послуг, актуальність якого збільшується у зв'язку із постійною зміною складу і кількості груп населення, потребуючих соціального захисту, в умовах війни.

4. Більш активно задіювати можливості цифрових платформ у підвищенні кваліфікації працівників та їх атестації, вдосконалити систему стимулювання працівників, які надають соціальні послуги, з метою збереження досягнутих показників якості їх надання або, за необхідності, її покращення.

Література

1. Борисова Ю. В. Соціальні послуги в контексті створення системи електронного урядування. *Західноукраїнський науковий вісник*. 2015. Вип. 2. С. 26–28.
2. Бутиліна О. В., Бугай К. Е. Професійне вигорання фахівців із соціальної роботи в умовах воєнного стану. *SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2022. № 12. С. 24–32.
3. Горемікіна Ю. В. Моніторинг і оцінювання якості та ефективності соціальних послуг: прикладний аспект. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 3. С. 120–132.
4. Горішна Н. Якість як критерій моніторингу та оцінювання соціальних послуг: можливості чи обмеження? *Social Work and Education*. 2018. Vol. 5. № 4. Pp. 19–32.

5. Дослідження з питань соціального захисту та соціальних прав в Україні: задоволеність соціальними послугами / Н. Ломоносова, Ю. Кабанець, О. Буць, К. Бабич. Cedos, 2023. 65 с. URL: <https://cedos.org.ua/researches/doslidzhennya-z-pytan-soczialnogo-zahystu-ta-soczialnyh-prav-v-ukraini-zadovolenist-soczialnomy-poslugamy/>
6. Дубич К. В. Механізми державного управління якістю соціальних послуг в Україні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2014. № 1. С. 119–134.
7. Жук О. М. Організаційно-правові засади контролю в системі соціального забезпечення в Україні на сучасному етапі. *Економічний форум*. 2021. № 2. С. 147–155.
8. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: Монографія. Київ: Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2015. 244 с.
9. Методичні рекомендації щодо проведення моніторингу додержання територіальною громадою прав людини і громадянина на отримання соціальних послуг. Київ: Офіс уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, 2020. 52 с.
10. Моніторинг і оцінювання: Заради чого? Яким чином? З яким результатом? : навчальний посібник / Ю. Дукач Ю., З.Кияниця, Й.Конечна-Саламатін, І.Кравчук та ін. Київ: МБФ «Альянс громадського здоров'я», 2018. 178 с.
11. Ніколаєва В. І., Суровцева В. О. Державний контроль за якістю надання соціальних послуг як чинник конкурентоздатності соціальної роботи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. Том 33 (72). № 4. 2022. С. 72–77.
12. Оцінка ефективності програм соціальної підтримки за даними спеціального опитування населення / Л.М. Черенько та ін. Електронне видання. Київ: НАНУ, Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2020. URL: <https://www.idss.org.ua/public>
13. Про затвердження Методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг: Наказ Міністерства внутрішніх справ від 27.12.2013 № 904. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0904739-13#Text>
14. Про затвердження Порядку проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020. № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2020-%D0%BF#Text>
15. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII; у ред. від 31.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
16. Слозанська Г. І., Горішна Н. М. Діяльність фахівця із соціальної роботи з надання соціальних послуг населенню у територіальній громаді. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016. № 12. С. 113–119.
17. Слозанська Г. І. Чи здатні діючі державні соціальні агенції ефективно надавати соціальні послуги населенню на рівні ОТГ: вибіркоче дослідження. *Social Work and Education*. 2017. Vol. 4. No. 2. pp. 77–101.
18. Соціальні послуги для ветеранів та ветеранок у громадах: виклики та потреби / Н.Ломоносова, А.Хелашвілі, Ю.Назаренко. Cedos, 2024. 130 с. URL: <https://cedos.org.ua/researches/soczialni-poslugy-dlya-veteraniv-ta-veteranok-u-gromadah-vyklyky-ta-potreby/>
19. Шинкарук В. Д., Пеша І. В., Сопівник І. В., Галайдюк В. В., Кошук О. Моніторинг і оцінка у соціальній роботі: навчальний посібник. Київ: «Компринт», 2022. 360 с.
20. Щербань С., Шейко Р., Левкіна Г. Посібник з моніторингу та оцінювання надання соціальних послуг в Україні. Харків: ХІСД, 2017. 112 с.
21. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: монографія / О.В.Макарова, В.Г.Саріогло, Г.І.Терещенко та ін.; за ред. Е.М. Лібанової. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. 248 с.
22. Hjarpe T. Measuring Social Work Quantity as Quality in the Social Services. *Statsvetenskaplig tidskrift*. 2017. № 1. Pp. 23–48.
23. Malley J. and Fernández J.-L. Measuring quality in social care services: theory and practice. *Annals of public and cooperative economics*. 2010. №81 (4). Pp. 559–582. DOI: 10.1111/j.1467-8292.2010.00422.x

Анотація

Борисова Ю. В. Методологічні та практичні аспекти вдосконалення моніторингу і оцінки якості надання соціальних послуг в громадах. – Стаття.

Стаття присвячена актуальній на сьогодні проблемі моніторингу і оцінки якості надання соціальних послуг у громадах. Зазначено, що потребують подальшого уточнення ключові дефініції, на які спираються моніторинг і оцінювання якості надання соціальних послуг і використовувані під час цього процесу критерії, в першу чергу – групи якісних показників (адресність та індивідуальний підхід, результативність, своєчасність, доступність, повага до гідності отримувача, професійність). Доцільним є врегулювання питання позапланового оцінювання якості надання соціальних послуг. З врахуванням високого психоемоційного, подекуди – також фізичного навантаження працівників територіальних центрів надання соціальних послуг, соціальних служб, центрів надання соціальних послуг рекомендовано включити до переліку показників якості послуг індикатори, пов'язані із кількістю проведених супервізій, оцінку задоволеності супервізованих працівників їх результатами. Підкреслено, що підвищенню якості надання соціальних послуг сприятимуть інтерактивні інформаційно-просвітницькі заходи із працівниками організацій та установ – надавачів соціальних послуг, залученими експертами, які б передбачали аналіз існуючих нормативно-правових колізій, проблем просторової, інформаційної і психологічної доступності соціальних послуг, обмін досвідом у питаннях їх надання і оцінювання, покращення матеріально-технічної бази, можливостях участі у грантових проектах для організацій – надавачів соціальних послуг, осучаснення методичних засад оцінювання з врахуванням специфіки надаваних послуг та шляхом залучення якісних діагностичних методик (глибинних інтерв'ю, фокус-груп).

Ключові слова: соціальні послуги, надавачі послуг, отримувачі послуг, якість надання соціальних послуг, моніторинг і оцінка, якісні і кількісні критерії оцінювання, державні стандарти соціальних послуг.

Summary

Borysova Yu. V. Methodological and practical aspects of improving the monitoring and evaluation of the quality of social services provision in local communities. – Article.

The article addresses the pressing issue of monitoring and assessing the quality of social services in communities. It highlights that the key definitions, which form the basis for monitoring and evaluating the quality of social services, and the criteria used during this process, require further clarification. This primarily pertains to groups of qualitative indicators such as addressability and individual approach, effectiveness, timeliness, accessibility, respect for the recipient's dignity, and professionalism. The article suggests that it would be beneficial to settle the issue of unplanned assessment of the quality of social services. Taking into account the high psycho-emotional and, in some cases,

physical workload of employees of social services, it is recommended to include in the list of indicators of the quality of social services indicators related to the number of conducted supervisions, the satisfaction assessment of supervised workers. The article emphasizes that the quality of social services provision can be improved through interactive informational and educational activities involving employees of organizations and institutions that provide social services, as well as experts in the field. Such activities could include the analysis of existing regulatory and legal conflicts, problems of spatial, informational and psychological accessibility of social services, exchange of experience in issues of their provision and evaluation, improvement of the material and technical base, opportunities to participate in grant projects for social services providers, modernization of methodological bases of evaluation taking into account the specifics of the services provided and by involving qualitative diagnostic methods (in-depth interviews, focus groups).

Key words: social services, service providers, service recipients, quality of social service provision, monitoring and evaluation, qualitative and quantitative assessment criteria, state standards of social services.

УДК 504.75.13.101.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.19>

А. В. Єременко

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-5857-0037>

аспірант факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ПОЛІТИЧНУ ПОВЕДІНКУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Протягом останніх 10 років волонтерський рух в Україні набув масового характеру національного масштабу. Це явище виходить за межі соціального руху і впливає на соціально-політичне середовище та електоральні настрої суспільства. Визначення ступеня електорального впливу та можливість переростання даного руху в суб'єкт політичного процесу є темою цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття: Тематика впливу такого явища, як волонтерство на різні суспільні (в тому числі політичні) процеси активно досліджується в Україні починаючи з 2014 року, коли саме волонтери стали силою, яка відіграла ключову роль у зупинці першої спроби російської агресії у період відносного беззладдя в Україні. Присутні як дослідження, які охоплюють широкий процес розвитку волонтерства, такі як і новітні підходи до досліджень. Зокрема, Національний інститут стратегічних досліджень підготував аналіз волонтерства на основі нових соціальних рухів [1]. Також вже з'явилися праці і доповіді на конференціях, присвячені темі волонтерських рухів і їх важливості після повномасштабного вторгнення росії. Ними зафіксовані зміни у політичних чинниках. В якості прикладу можна навести доповідь на конференції Ольги Науменко «Взаємодія політичної еліти та суспільства в умовах війни». [2, с. 135], де зафіксована тісна взаємодія політичної системи з українським суспільством на початку вторгнення росії, або стаття «Політична складова частина діяльності волонтерського руху як інституту громадянського суспільства в Україні» Максима Кудрі [3], де проаналізовано волонтерство як фактор самоорганізації суспільства, що є новою соціальною потребою. Обґрунтовано, що в сучасний період демократичного транзиту волонтерський рух став фактором громадянської активності. Та більшість праць після 2022 року розглядали волонтерську активність як явище спрямоване на захист від російської агресії. Прикладом такої роботи може бути стаття «Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії Юрія Шайгородського [4].

Проте, очевидно, що феномен волонтерства має значно більш широкі наслідки окрім захист від агресії. Зокрема, практично не досліджена тема впливу волонтерства на політичний вибір.

Мета статті – проаналізувати зв'язок волонтерського руху із політичною поведінкою українців на фоні повномасштабного вторгнення, а очікуваною поведінкою після нього.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні існує досить багато визначень поняття «волонтер» і принципів, якими керуються у своїй діяльності учасники волонтерських рухів. Саме слово «волонтер» має французьке походження від «voluntary» – добровільний, доброволець, йти добровільно. Тобто це особа, яка за власним бажанням допомагає іншим. До середини ХХ століття термін волонтер найчастіше трактували як «особа, яка добровільно вступила на військову службу». Що знайшло відображення навіть у багатьох словниках різних мов світу [5].

Хоча зараз волонтерство найчастіше пов'язуємо з опором агресору, зазвичай воно пов'язане не тільки з військовою службою. Метою волонтерської діяльності стає допомога всім, хто її потребує, але не може в цьому себе забезпечити. 14 вересня 1990 року, в Парижі на XI Всесвітній конференції Міжнародної Асоціації добровільних зусиль була прийнята Загальна Декларація про волонтерську діяльність. Згідно неї волонтерство – це добровільний вибір, що відображає особисті погляди і позиції; це активна участь громадянина в житті суспільства, що виражається зазвичай спільною діяльністю в межах різних асоціацій [6].

Волонтерська діяльність в незалежній Україні почалася не з подій 2013–2014 рр., а набагато раніше. Як благодійна допомога для інвалідів, хворих на рак і СНІД, догляд за тваринами та інші громадські ініціативи групи волонтерів з'явилися ще на зорі державності України в першій половині 1990-х років. Початком цього процесу вважається створення «Телефона Довіри» 1992 року в якій працювали виключно волонтери. З 2005 року починає працювати «Національна лінія «Телефону довіри» з проблем ВІЛ/СНІДу» [7, с. 6].

У 1999 р. Міжнародна експертна група з питань волонтерства та соціального розвитку сформулю-

вала три ключові особливості діяльності волонтерів які фактично розкривають сутність волонтерства:

1) така діяльність обов'язково має бути неприбутковою;

2) волонтерська діяльність повинна бути виключно добровільною, що включає відсутність примусу, спонукання та прояв особистої волі людини;

3) діяльність волонтера має бути корисною. При цьому, користь має бути спрямована не тільки волонтеру, однак і іншим людям, певним категоріям осіб, конкретним індивідуумам чи суспільству загалом.

Також в рамках цих особливостей експерти поділили волонтерську діяльність на чотири типи:

1) взаємодопомога та самодопомога;

2) філантропія та послуги іншим людям;

3) участь або громадянський обов'язок;

4) рекламно-пропагандистська діяльність або проведення кампаній [8].

Розвиток поняття волонтерства отримало на XVI Всесвітній конференції волонтерів (IAVE) у Нідерландах в 2001 р, де в прийнятій Загальній декларації про волонтерську діяльність були визначені основні принципи діяльності волонтерів та волонтерських організацій:

1) визнання права на закріплення за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої раси, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища;

2) поважання гідності й культури всіх людей;

3) надання допомоги, безкоштовних послуг особисто чи організовано в дусі партнерства та братерства;

4) визнання рівної важливості особистих і колективних потреб, сприяння їх забезпеченню;

5) перетворення волонтерства на елемент набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи при цьому ініціативу та творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем [9].

Українське законодавство не оминуло увагою волонтерську діяльність. Згідно Закону України «Про волонтерську діяльність», волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Вона ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості [10].

В якості першого потужного впливу волонтерського середовища на політичні процеси можна назвати «Революцію на Граніті» – протести тривали з 2 по 17 жовтня 1990 року в УРСР, які стали важливою складовою процесу отримання

Незалежності України. Також можна згадати про масові акції з приводу загибелі Георгія Гонгадзе, серію протестів «Україна без Кучми» та інших протестів, вершиною яких стала «Помаранчева Революція» 2004–05 рр. На тлі гострого соціально-політичного конфлікту спричиненого незадоволенням владою і явними фальсифікаціями на виборах Президента України, на Майдан вийшли десятки тисяч людей. І значна кількість на добровільних, волонтерських засадах забезпечували протестувальників їжею, паливом, медикаментами, житлом для приїжджених, збирали кошти та займалися іншими підтримувальними. Ці події окрім іншого послугували залученню великих мас людей до протестів і стали основою зародження масового патріотичного руху, складовою частиною якого були і волонтери Помаранчевого Майдану. Це був реформістський соціальний рух, який було спрямовано на поступову і прогресивну зміну існуючої системи.

Одночасно з цим, в тому числі завдяки натхненню отриманої перемоги від час «Помаранчевої Революції» в Україні посилюється соціальний рух, який має най національно -патріотичний характер. Волонтери є одним з важливих елементів цього руху. За визначенням, соціальних рух – це об'єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам. Вони становлять наймасовішу і найорганізованішу форму поведінки великих груп [11, с. 96]. Проте волонтерський рух був структурований лише частково – навколо чисельних організацій і гуртків, які в тій чи іншій мірі були залучені до цього руху.

Після перемоги протестуючих у 2005 році, протести припинились. Найактивніші представники суспільства були включені в різні політичні процеси – від впливу участі у прийнятті управлінських рішень до прямої участі у політичних проектах. Цей процес досить докладно описала Анастасія Драшкович у своїй роботі «Політична участь громадян у процесі прийняття владних рішень в умовах перехідного суспільства» [12, с. 144–160]. Цей процес також притаманний не лише Україні. Так, у статті «Protest and participation in post-transformation Poland: The case of the Committee for the Defense of Democracy (KOD)» [13] (автор Ireneusz Pawel Karolewski) описано процес залучення польських протестувальників до політичних процесів. Хоча сама організація і самі протести, так само як і всі «Майдани» в Україні не приєдналась до жодної з партій. Активні учасники, які не ввійшли в партійні проекти, стали основою для численних громадських організацій. У підсумку, соціальний рух пройшов тільки першу стадію і втратив свою масовість.

Проте після завершення масових акцій, волонтерство не зникло, але стало менш помітним. Так,

за твердженням Козачук М. Б., «єдиний потужний сплеск волонтерської активності в Україні відбувся під час проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 р. За даними організаційного комітету «ЄВРО-2012 Україна», при потребі приблизно у 5,5 тис. волонтерів від бажаючих стати волонтерами УЄФА надійшло майже 24 тис. заявок» [14].

У період 2005–2013 рр. волонтерів активно залучали різноманітні благодійні фондів і НДО, багато з яких існували ще до 2004 року. При цьому ці організації працювали частіше сфері благодійності, а не в соціально-політичній. Основною причиною спаду участі волонтерів у соціально-політичному русі стало було розв'язання соціально-політичного конфлікту в суспільстві в результаті Помаранчевої революції.

Проте, починаючи з 2010 року соціальний конфлікт у суспільстві між прихильниками «проросійської» (традиційної) і «проєвропейської» (інноваційної) політики в суспільстві знову почав загострюватися. Це знайшло відображення в різних протестах, найяскравішими з яких були «Податкові Майдани» і «Мовні Майдани», компанія «Ні поліцейській державі», протести за право на мирні зібрання (у 2010–2013 роках), протести навколо смерті Ігоря Індила та інші. Ці протести не призвели до зміни політичного курсу керівництва України та вирішення глобального конфлікту між громадянським суспільством, яке прагнуло змін та політичним керівництвом країни.

Врешті-решт, протиріччя між владою та громадянським суспільством призвели до революції, яку згодом назвали Революцією Гідності. Ці події стали новим поштовхом для посилення патріотичного соціального руху та волонтерства, пов'язаного з ним.

Згідно з Теорією мобілізації коштів Чарльза Тілі та Алена Турена, суспільні рухи виникають як засоби мобілізації ресурсів групи тоді, коли в людей немає інституціалізованих можливостей бути почутими або коли їхні інтереси відверто ігноруються органами влади. Саме це і відбувалося в період 2010–2013 рр. і знайшло своє вираження в соціально-політичному протесті Революції Гідності 2013–14 рр.

На відміну від подій 2004–05 рр. протистояння на Майдані-13/14 досить швидко набуло гострого конфліктного характеру. Також, на відміну від Помаранчевого Майдану, чинна на той момент українська влада почала масово застосовувати репресії до учасників протестів. Це призвело до розширення протесту як за соціальним складом, так і за географічним охопленням. І соціальний рух набув загальнонаціонального характеру.

Велика кількість активних громадян, які брали участь у протестах, а також поява парамілітарних організацій для захисту протесту, призвело до

створення організаційної структури в межах протестного соціального руху. Однією з складових цієї структури були волонтери, які забезпечували постачання, лікували протестувальників, а також брали безпосередню участь у протидії репресіям влади.

Після втечі вищих посадових осіб з країни та початку агресії РФ проти України, утворився частковий вакуум влади. Учасники соціального руху почали організовуватися в різноманітні структури для забезпечення правопорядку на територіях та опору збройній агресії. Невід'ємним елементом, а часто і основою для функціонування цих структур стали волонтерські організації та окремі волонтери, які займалися забезпеченням функціонування цих структур на базі фандрайзингу (збору добровільних пожертв).

У цей період активісти Майдану та волонтери починають здійснювати функції держави там, де вона не могла повністю реалізувати свої функції через дезорганізацію держструктур в перехідний період весни 2014 року. Після початку АТО (антитерористичної операції) волонтерський рух стає масовим і в зв'язку з вищезазначеними факторами швидко еволюціонує з етапу появи соціального руху через етап коалесценції до початку етапу інституціалізації.

Умовно інституціональні засоби соціального руху можна поділити на три групи компонентів – організаційні, правові, етичні.

Організаційний компонент – це певні організації, основною функцією яких є волонтерська діяльність. Необхідно зазначити, що в період одразу після Революції гідності волонтерство в українському суспільстві розуміли насамперед як допомогу українській армії та добровольчим військовим з'єднанням – спорядженням, технікою, медикаментами, інформаційною підтримкою тощо. У цей момент створюються волонтерські фонди «Крила Фенікса», «Інформаційний спротив», «Повернись живим» та безліч інших організацій. Надалі волонтерський рух охопив розв'язання проблем із переселенцями з окупованих територій, забезпечення мешканців прифронтових територій і набув ширшого трактування в розумінні українського суспільства, ніж просто допомога військовим. Агресія РФ у 2014–15 рр., скрутне становище українських збройних сил на початку війни призвело до розширення волонтерського руху та виокремлення його в окремий ідентифікований соціальний рух. Ліля Жужа у своїй статті «Волонтерство АТО як політичний інститут: сутність та вплив на громадянське суспільство України» [15] обґрунтовує становлення волонтерства як самостійного політичного інституту «з усіма, притаманними для цього елементу політичної системи, ознаками та якостями».

У цей період, нова українська влада, за дефіциту як матеріально-технічних засобів для української армії так і частково порушеної системи управління в державних структурах стала активно взаємодіяти з волонтерськими організаціями.

В період з 2014 до 2021 рр в Закон України «Про волонтерську діяльність», щоб привести його у відповідність до реальної ситуації, було внесено сім пакетів змін. Також було внесено зміни до інших законодавчих Законів і нормативних актів, які прямо чи опосередковано зачіпали питання волонтерської діяльності. У тому числі законодавчо було визначено поняття «волонтер», «волонтерська діяльність», права волонтерів, легалізовано способи збору коштів для волонтерських організацій тощо [10]. Введення волонтерського руху в межі юридичних норм надає йому правової компоненти інституціональності.

Після зими 2013–2014 рр. в Україні розширюють свою діяльність зарубіжні та міжнародні благодійні фонди, де здебільшого співробітниками є громадяни України, які працюють на волонтерських засадах. Однак, необхідно розуміти, що з точки зору Міжнародного гуманітарного права (далі МГП) волонтерські, гуманітарні та благодійні організації не можуть надавати будь-яку допомогу військовим і повинні дотримуватися принципу неупередженості. Принцип неупередженості гуманітарної організації означає, що вона не бере участь у збройному конфлікті і надають допомогу виходячи лише з потреби цивільного населення. Також, сторони конфлікту не повинні відволікати гуманітарну допомогу для використання в своїх інтересах. Іншими словами використовувати гуманітарну допомогу для потреб збройних формувань – заборонено [16].

Тому міжнародні гуманітарні (волонтерські) організації надають допомогу Україні не у військовій сфері – допомога ВПО, медична, психологічна допомога та інші сфери гуманітарної діяльності, не пов'язані безпосередньо зі збройними силами України. Щоправда в даному разі допомогу активно надавали громадяни України через чисельні волонтерські структури.

Зниження активності бойових дій у зоні АТО призвело до деякого спаду волонтерського руху. При цьому, він знову диверсифікувався і став охоплювати не тільки військову сферу (закупівлю та забезпечення українських військових спорядженням, медикаментами, обладнанням), а й гуманітарні сфери – допомогу вимушеним переселенцям (ВПО), психологічну, інформаційну, логістичну та інші види гуманітарної допомоги.

Важливо зазначити, що в період 2014–22 рр. склалися засади волонтерського руху, відбулася часткова його інституалізація та був створений образ волонтерів, як «рятівників України» в гро-

мадській думці. Всі опитування, які так чи інакше задавали питання про довіру до волонтерів показували, що довіра до них або на першому, або на другому місці після ЗСУ [17].

При цьому волонтерський рух хоч і зменшив масштаби діяльності загалом, але більшість волонтерських організацій і, головне, людей, які стояли на чолі цих організацій, і достатня кількість активістів-волонтерів, які формально до жодних організацій не входили, але продовжували здійснювати волонтерську діяльність. Крім цього, законодавчі, виконавчі та органи місцевої влади України за цей період, хоч і не повною мірою та не завжди достатньо, відпрацювали механізми взаємодії з волонтерами та запровадили юридично-правові норми для такої взаємодії. Було ухвалено нові та внесено поправки до вже наявних законів у гуманітарній сфері та у сфері волонтерської діяльності та різні постанови Кабінету Міністрів України, створено реєстр волонтерів, напрацьовано правила перетину кордонів, звільнення від оподаткування волонтерських і гуманітарних вантажів тощо.

Усе це дало змогу масштабувати і багаторазово посилити волонтерський рух у масштабах усієї країни після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. Вибухове зростання волонтерського руху, зокрема, стало можливим в тому числі завдяки тому, що вже існували організаційні волонтерські структури, певною мірою було відпрацьовано механізми взаємодії волонтерів між собою та органами влади, існували, нехай і недоопрацьовані, але функціонуючі правові норми й нормативні акти, нехай і не доопрацьовані, але такі, що функціонують. А головне, до цього моменту в країні була велика кількість активістів, які мали багаторічний досвід діяльності у волонтерській сфері та мали позитивний імідж серед українського суспільства. Це дало змогу здійснювати збір і розподіл значних ресурсів, тому що люди довіряли цим волонтерам та організаціям, які вони представляли.

До цієї організаційної структури влились нові люди, в ті, хто не долучився став активно допомагати. Після початку повномасштабної війни РФ проти України в лютому 2022 року кількість волонтерів, волонтерських організацій, обсяги зібраних коштів збільшилися в десятки разів. У січні 2022 року в державному реєстрі волонтерів налічувалося 320 осіб. У червні 2023 року – 4 993 волонтери. Лише за даними Монобанку кількість власників банківських карток, на яких здійснювався збір коштів для волонтерських програм, збільшилася з 1 872 до 38 963 [18]. Це говорить про те, що кількість реальних волонтерів у разі перевищує кількість офіційно зареєстрованих. А масштаби волонтерської допомоги збільшилися в багато разів. В умовах, коли стоїть

загроза існуванню української держави, геноциду українського народу і тотальної руйнації критичної інфраструктури суспільство консолідувалося, що знайшло своє відображення, зокрема, і в багаторазовому зростанні волонтерського руху.

Якщо взяти фінансовий аспект діяльності, то згідно даних Opendata видно, що тільки три найбільші волонтерські фонди в Україні («United24», «Повернись живим» та «Фонд Сергія Пригули») тільки за період із січня до вересня 2023 року зібрали 12,5 мільярдів гривень. А враховуючи велику кількість різноманітних «неофіційних» зборів (тобто таких, що збирались на особисті карти), загальну кількість коштів, зібраних волонтерами, порахувати неможливо [19].

У червні-липні 2022 року Zagoriv Foundation спільно з дослідницькою агенцією «Соціоінформ» провели кількісне дослідження «Благодійність у часи війни». Дані збирались методом телефонного інтерв'ю за випадково вибраними номерами. Розмір вибірки – 1605 осіб по всій Україні. У 2022 році 86% мешканців України сказали, що займались благодійністю в тій чи іншій спосіб, що на 19% більше, ніж у 2021 році, та на 26% більше, ніж у 2016. Природньо, що 86% благодійників допомагали армії, 67% – іншим бенефіціарам. А понад половина благодійників спрямовують свої внески як армії, так і на інші потреби – наприклад, для ВПО. Про те, що займаються волонтерством сказали 33% респондентів. Серед благодійників ця частка була вищою – 39% [20].

Ці показники підтверджуються низкою інших соціологічних досліджень. У яких конкретні показники можуть дещо відрізнятись, але чітко простежується вибухове зростання кількості волонтерів та обсягів зібраних коштів на волонтерські програми після початку повномасштабної війни.

Розвиток волонтерського руху ще раз підкреслив довіру до волонтерів. Низка соціологічних досліджень, проведених у 2022–24 рр. і раніше показують високий рівень довіри респондентів до волонтерів. Це, наприклад, показали соціологічні дослідження, які КМІС проводив після вторгнення. Як вказувалось вище, довіра до волонтерів у грудні 2021 року склала 68% від опитуваних, а у грудні 2022 та у грудні 2023 років вона склала 84%. Рівень довіри до волонтерів серед всіх інституцій, які були включені в опитування (Президент України, Верховна Рада України, Уряд України, ЗСУ, СБУ, Національна поліція, Суди, Прокуратура, Церква, Українські ЗМІ, Волонтери) є другим показником. Перевищує рівень довіри до волонтерів серед респондентів тільки рівень довіри до ЗСУ: 72% серед опитуваних в грудні 2021 року, 96% – в грудні 2022 року і 96% в грудні 2023 року.

Опитування проводились методом CATI на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. У грудні 2023 року опитано 1031 респондента, що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим) [21].

А за дослідженням Active Group, проведеним 26–27 січня 2023 р. за допомогою онлайн-панелі «SunFlower Sociology», внесок волонтерів в успіхи ЗСУ, третина (37,3%) респондентів назвали його ключовим і 50,8% – важливим. А у справі підтримки внутрішньо переміщених осіб, чверть респондентів (25,2%) назвали внесок волонтерів ключовим, 56,4% – важливим [22].

Тож можна констатувати, що після початку повномасштабної війни в українському суспільстві остаточно сформувався образ волонтерів, який можна виразити фразою «ЗСУ нас захищають, а волонтери допомагають захисникам (і не тільки їм)».

Порівняльний аналіз рівня довіри до волонтерів порівняно з рівнями довіри до інших інституцій, особливо державних, дає підставу припускати, що волонтерський рух сприймається суспільством як інституція, що може замінити і заміняє окремі функції держави та/або органів місцевого самоврядування

Кількість соціологічних досліджень, у яких рівень довіри до волонтера є об'єктом досліджень у порівнянні з іншими соціально-політичними інституціями також є непрямою ознакою того, що волонтерський рух перебуває в інституціональній фазі своєї еволюції.

Однак, необхідно зазначити, що волонтерський рух не є якоюсь централізованою організацією і не має будь-якої структурованої організаційної форми у вигляді асоціації або інших кооперативних об'єднань. Чисельні спроби зробити бодай якесь об'єднання призводили у кращому разі до тимчасових, нестійких і не всеохоплюючих об'єднань. Тож волонтери об'єднані у велику кількість формальних і неформальних організованостей різного масштабу. Від всеукраїнських до локальних. Велика кількість волонтерів здійснює свою діяльність у рамках малих неформалізованих груп, часто навіть не маючи реєстрації ані як волонтерів ані як громадських організацій.

Тож, держава та органи самоврядування через різні органи змушена взаємодіяти з волонтерським рухом на всіх рівнях – від законодавчого та виконавчого на рівні ВРУ та КМУ до районного та окремих об'єднаних громад (ОТГ). Таким чином, волонтерський рух впливає не тільки на соціальну складову суспільства, а й на політичні процеси в Україні. Наскільки великим є цей вплив і чи може волонтерський рух у подальшій своїй еволюції стати суб'єктом політичних процесів, можна припустити з низки соціологічних досліджень з цих питань.

Згідно підручника «Загальна теорія політики» [23, тема 13], політологія трактує політичну діяльність як одну з багатьох типів діяльності в суспільній сфері. У широкому розумінні це сукупність дій окремих осіб, груп, націй щодо реалізації своїх політичних інтересів із приводу завоювання, утримання і використання влади або впливу на неї. Згідно Енциклопедії «Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research» [24, с. 4862–4864], Політична діяльність – це дії, що здійснюються людьми з надією вплинути на уряд (наприклад, формування політики, вибори, політичні партії, урядовці та дії уряду). Це також дії, пов'язані з намаганням удосконалити або змінити політичний і соціально-економічний лад.

Багато волонтерських організацій мають ознаки політичних суб'єктів, такі як наявність мети, пов'язаної з державним управлінням (навіть якщо це – допомога армії), певна ідеологічна база, яка мотивує долучатись до рухів, організаційна структура, наявність ресурсної бази тощо. Проте різні рухи, хоч і мають спільну мету, далеко не завжди координують свої дії. Також, хоча окремі волонтери часто є прихильниками певних політичних сил чи ідей, вони не мали єдиного вектору політичного впливу, концентруючись в першу чергу на спільній меті у наблизенні Перемоги.

Тобто з одного боку, у волонтерського руху в цілому немає і не може бути артикульованих політичних цілей. Але де-факто, частково здійснюючи функції держави, волонтерський рух змусив взаємодіяти з собою як державні органи, так і політичні партійні структури. Значною мірою це стало можливим завдяки тому, що депутати місцевих рад, які не отримують заробітну платню за виконання власних повноважень згідно Закону України Про статус депутатів місцевих рад [25, стаття 6] масово долучились до організації волонтерських рухів. Хоча узагальненої інформації про волонтерську діяльність місцевих рад немає, є статті по окремі ради. Так, наприклад у тексті «Як працюють депутати Черкаської міської ради під час війни» [26] зазначається, що «З перших днів війни абсолютна більшість депутатів Черкаської міської ради (33 з 42, або 79%) активно зайнялась допомогою ЗСУ, теробороні і внутрішньо переміщеним особам».

Виходячи з існуючої класифікації [27], волонтерський рух є первинним суб'єктом української політики, оскільки являє собою значну соціальну групу, яка об'єднана спільними інтересами та здійснює свою діяльність у цих інтересах. Єдиним чинником, який не дає змоги волонтерському руху стати вторинним суб'єктом політики, є організаційна розрізненість різних груп у волонтерському русі, а відтак – відсутність політичної партії всеукраїнського масштабу, що дало б змогу брати участь волонтерам як окремому політич-

ному суб'єкту в законодавчих, виконавчих і місцевих органах влади.

Ця розрізненість, наявність серед волонтерського руху представників всіх або майже всіх політичних течій і ідеологій, які тільки є в Україні, діючих депутатів від найрізноманітніших партій гарантують неможливість створення єдиного формального і скоординованого на тривалий час політичного суб'єкту. Навіть попри те, що соціологічні опитування фіксують величезний запит на «волонтерську» політичну силу. Для прикладу, навіть юридично незареєстрована і суто гіпотетична Партія відомого українського волонтера Сергія Притули «Партія Притули 24 серпня» за соціологічними дослідженнями компанії «SOCIS», проведеними в березні 2024 року методом САТІ на 3000 респондентів, має рейтинг на ймовірних виборах до ВРУ в 7,0% серед тих, хто буде голосувати та визначився із вибором, і 5,1% серед усіх опитаних [28]. Найбільш імовірно, що волонтери щойно будуть вибори розійдуться по політичних проектах, ставши конкурентами на політичних виборах. Такий процес ми спостерігали від час електорального циклу у період 2018–19 рр. Тоді відомі волонтери були обрані депутатами у ВРУ та до місцевих рад, отримали різні посади в державних структурах. Серед них були Дмитро Тимчук («Інформаційний опір»), Яна Зінкевич («Госпітал'єри»), Юрій Бірюков («Крила Фенікса») та багато інших.

Це свідчить про те, що вже існуючі вторинні політичні суб'єкти залучають представників волонтерського руху до політичних процесів у країні. Тобто волонтери впливають на політичну діяльність, навіть будучи включеними в інші політичні суб'єкти.

Проте політичний вплив не обмежується участю у виборах чи роботі органів влади. Наприклад, виходячи з статті «The Political Consequences of Social Movements» Едвіна Аменти та його співавторів [29], політичний вплив громадських рухів може бути через протестні дії, адвокацію і лобіювання, інформаційні кампанії, юридичні дії та інші. Для кожної з таких дій необхідна в першу чергу суспільна підтримка.

Як обгрунтовувалося вище, волонтерський рух не має єдиного політичного спрямування окрім спільної мети захисту від російської агресії. Але навіть в рамках цієї мети у різних формальних і неформальних волонтерських об'єднань є різні погляди щодо її досягнення.

Для того, щоб зрозуміти як саме впливають волонтери на політичну поведінку, компанія «Active Group» провела замір ставлення до різних аспектів політичної діяльності політичного впливу волонтерського руху на різні аспекти політичного впливу волонтерів. Збір даних відбувся 23 березня 2024 року методом самозаповнення

анкет за допомогою онлайн-панелі «SunFlower Sociology».

Для того, щоб визначити на скільки волонтерський рух проник у суспільство, ми задали запитання «Чи є серед ваших знайомих волонтери?». З'ясувалось, що є і багато у 33,4%, є, але не багато – у 49,2% опитаних. Тобто 82,6% опитаних знайомі з волонтерами. Таким чином, волонтерство як явище має практично тотальне проникнення. Також практично всі в тій чи іншій мірі долучались до волонтерських проєктів (про те, що не долучались сказали лише 11,1%. Найчастіша форма долучення – благодійний внесок грошима (37%) або іншими цінностями (24,9%). 22,3% опитани брали участь як виконавці певних робіт. Лише 4,6% респондентів організовували проєкти як керівники або координатори. Очевидно, що якщо є тотальна участь, то є і тотальна підтримка.

Для того, щоб зрозуміти, наскільки спроможним сприймають українці волонтерський рух, ми задали запитання чи можуть волонтери замінити деякі функції державної влади. Більшість (32,4%) вважають, що волонтери можуть значною мірою замінити функції державної влади, а 22,8% зазначають, що волонтери вже виконують ці функції. Тобто спроможним підмінити державу волонтерський рух вважає 55,2% опитаних. В той час, як не спроможними їх вважають 30,5%.

Ще більше людей вважають, що волонтери можуть підмінити собою місцеву владу. Тут кількість тих, хто вважає, що волонтери вже замінюють деякі функції і тих, хто вважає, що можуть замінити – 60,1%.

Природньо, що за такого рівня довіри до волонтерів, саме їх бажають бачити на політичних посадах. Для того, щоб перевірити цю гіпотезу, було задане три запитання: «Чи знаєте ви волонтера, який міг би бути міським головою, кращим за діючого?», «Чи знаєте ви волонтера, який міг би бути міським депутатом, кращим за діючого?» та «Чи знаєте ви волонтера, який міг би бути депутатом Верховної Ради, кращим за діючого?». З'ясувалось, що позитивні відповіді («однозначно так» та «швидше так») 36,1% для міського голови, 53,8% для депутата місцевої ради та 51,8% для депутата Верховної ради. Це звичайно не означає, що ці люди проголосують за волонтера при реальних виборах. Проте це свідчить про значний рівень довіри до таких людей.

Говорячи про електоральний вплив волонтерського середовища, ми маємо говорити не лише про потенційну електорабельність самих волонтерів, але і про їх вплив на політичний вибір людей. Очевидно, що під час майбутньої передвиборчої кампанії, політики будуть намагатись залучитись підтримкою волонтерів. І це принесе результат, оскільки на запитання «Чи є волонтери, до думок яких ви би дослухались, приймаючи рішення про

те, за кого голосувати?», «так» та «швидше так» відповіли 45,1% опитаних. Враховуючи, що часто перемогу на виборах (особливо до місцевих рад) визначають кілька десятків голосів, підтримка з боку відомих волонтерів стане вирішальною для багатьох працівників

Як показано вище, одним із аспектів політичного впливу – можливість брати участь у масових акціях. Для того, щоб перевірити, наскільки волонтерський рух може бути впливовим на цей аспект, ми задали пару запитань «Чи є волонтери, за чиїм закликком ви прийдете на акцію щодо локальної проблематики (незаконна забудова, проблеми комунального господарства тощо)?» та «Чи є волонтери, за чиїм закликком ви прийдете на акцію щодо національної проблематики (неправильна політика центральної влади, хибні рішення на державному рівні, несправедливі призначення тощо)?». З'ясувалось, що понад половина респондентів (53,5%) сказали «однозначно так» або «швидше так», відповідаючи на запитання щодо протестів проти місцевої влади. Знають волонтера, якого готові підтримати у разі закликку до протестів з національної проблематики 49,6%.

Тож, дослідження показує, що волонтерський рух в Україні має значний політичний вплив. Волонтери користуються високим рівнем довіри серед громадян. Тож їх можуть не лише підтримати на виборах але і доєднатись до інших політичних дій, зокрема мобілізуватись на участь у різних формах громадянської активності, включаючи протести, акції та вибори. Значна частина респондентів вважає, що волонтери можуть замінити деякі функції державної та/або місцевої влади, що свідчить про високу оцінку ефективності і корисності волонтерських ініціатив.

Той факт, що багато респондентів бачать у волонтерах потенційних політичних лідерів, може свідчити про можливість (імовірно – неминучість) їх активної участі у політичних процесах у майбутньому. Волонтери вже зараз відіграють ключову роль у формуванні громадської думки та прийнятті рішень, які пов'язані з участю у політичних процесах [30].

Висновки. Дана стаття підтвердила гіпотезу про значний зріст впливу волонтерів після 2014 і особливо після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році. Волонтерський рух дійсно отримав ознаки політичного суб'єкту. Хоча волонтерство має глибокі корені в українській історії, саме з 2014 року волонтерський рух набув більшої організаційної структури та інституціональної форми. Російська агресія створила екстремальні умови для виживання українського суспільства і держави. Саме під впливом цього чинника волонтерський рух отримав свій розвиток в Україні.

Українське суспільство і держава сприяли самоорганізації волонтерів. Волонтерський рух зміг узяти на себе частину функцій держави щодо забезпечення армії та величезної кількості людей, які постраждали від війни. При цьому українська влада пішла на співпрацю з волонтерами на всіх рівнях – законодавчому, виконавчому та в місцевих органах влади. Українська влада змушена зважати на вплив волонтерів і фактично, почасті їх включила в державні структури. Частина волонтерів безпосередньо увійшли в законодавчі, виконавчі та місцеві органи влади.

На сьогодні, волонтерський рух в Україні є одним із найбільших у світі. З моменту здобуття Україною незалежності він пройшов шлях від окремих волонтерів та невеликих груп до загальнонаціонального руху, організованого в низку фондів різного масштабу, що має вплив на суспільство та політичні процеси.

Значна частина суспільства сприймає волонтерів як потенційну нову політичну еліту. Проте наразі розрізненість волонтерських рухів, нездатність забезпечити єдину координацію (не кажучи про співпрацю) призводить до того, що в Україні з одного боку неможлива партія волонтерів, а з іншого – всі політичні сили будуть демонструвати у своїх лавах волонтерів.

Наразі волонтерський рух має більшість ознак політичного суб'єкта і має великий електоральний потенціал. Однак при цьому він не має і не може мати єдиної політичної програми, стійкої координації. Натомість він буде наповнений великою кількістю тимчасових і постійних союзів, угод про співпрацю в окремих напрямках тощо.

Це призведе до того, що перед волонтерським рухом постане питання принципово іншого підходу до організації і координації, виходячи не зі звичних ієрархічної системи, а на мережевих підходах. Саме на таких підходах можлива реорганізація і масштабування рухів.

Готовність багатьох волонтерів до політичної діяльності є предметом дискусії. Однак, якщо певній суспільно-політичній силі вдасться переконати частину волонтерського руху до співпраці, це дасть їй великий електоральний поштовх виникне ситуація, яка потребуватиме активного втручання, вони підключаються.

Важливим чинником, який може сприяти волонтерським рухам набути вторинної суб'єктності в політичному процесі, є відпрацьований механізм фандрайзингу. За наявної довіри суспільства до волонтерів, збір коштів навіть на політичну діяльність може закрити значну частину потреб у фінансуванні політичної діяльності. Поява такого політичного суб'єкта може повністю змінити політичний ландшафт в Україні.

Однак ми навряд побачимо дієву «волонтерську партію України». Організація волонтерів

і волонтерських спільнот буде проходити по новому «мережевому» принципу. І саме цей принцип і необхідно буде дослідити окремо.

Література

1. Потапенко В., Двигун А. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів, 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh> (дата звернення: 01.07.2024).
2. Науменко О. Взаємодія політичної еліти та суспільства в умовах війни. Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень : зб. матеріалів Міжнарод. наук. конф., м. Київ, 23 квіт. 2024 р. Київ, 2024. С. 399.
3. Кудря М. Політична складова частина діяльності волонтерського руху як інституту громадянського суспільства в Україні. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. № 16. С. 151–155.
4. Шайгородський Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки. 2023. № 8. С. 77–83. URL: <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12> (дата звернення: 07.07.2024).
5. Волонтерство: poradnik для організатора волонтерського руху / [О. В. Безпалько, Н. В. Заверико, І. Д. Зверева та ін. ; уклад. Т. Л. Лях]. – К. : ВГЦ “Волонтер”, 2001. – 176 с.
6. Загальна декларація волонтерів, прийнята на XI конгресі Міжнародної асоціації волонтерів. Права людини: навч. посіб. К.: Просвіта, 2002. С. 67–80.
7. Телефонне консультування як екстрена психологічна допомога: методичні рекомендації / Упорядники: Коваль І.С., Шибрук О.В, Кольбенко А. В. – Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, 2014. – 30 с.
8. Менеджмент волонтерських груп від А до Я: навч.- метод. посібник за ред. Т.Л. Лях., авт. кол З.П. Бондаренко, Т.В. Журавель, Т.Л. Лях та ін. К: Версо – 04, 2012. 288 с.
9. The Universal Declaration on Volunteering – IAVE – the International Association for Volunteer Effort. IAVE – the International Association for Volunteer Effort. URL: <https://www.iave.org/the-universal-declaration-on-volunteering/> (date of access: 01.07.2024).
10. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 01.07.2024).
11. Танчин І. Соціологія : навч. посіб. Львів : Укр. акад. друкарства, 2005. 360 с.
12. Драшкович А. І. Політична участь громадян у процесі прийняття владних рішень в умовах перехідного суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2012. 226 с.
13. Karolewski I. P. Protest and participation in post-transformation Poland: The case of the Committee for the Defense of Democracy (KOD). Communist and Post-Communist Studies. 2016. Vol. 49, no. 3.

- P. 255–267. URL: <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2016.06.003> (date of access: 02.07.2024).
14. Козачук М. Нові види волонтерства в Україні як відповідь на виклики часу. Вісник НТУУ «КПІ». 2016. № 1/2 (29/30). С. 52–57.
15. Жужа Л. О. Волонтерство АТО як політичний інститут: сутність та вплив на громадянське суспільство України. Сучасне суспільство. 2015. Вип. 1 (7), ч. 1. С. 38–49.
16. Міжнародне гуманітарне право. Сили територіальної оборони ЗСУ. URL: <https://sprotyvg7.com.ua/lesson/mizhnarodne-gumanitarne-pravo> (дата звернення: 01.07.2024).
17. Прес-релізи та звіти – Динаміка довіри соціальним інституціям протягом 2020–2021 років: результати телефонного опитування. Домашня сторінка КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1093&page=1> (дата звернення: 01.07.2024).
18. Лише 5 тисяч українців зареєструвалися у Реєстрі волонтерів. Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/real-volunteers> (дата звернення: 01.07.2024).
19. Як донатять українці в 2023 році: огляд зборів United24, «Повернись живим» та фонду Притули. Оновлено. Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/donats-for-victory> (дата звернення: 01.07.2024).
20. Zagoriy Foundation. Благодійність у часи війни. 2022. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2022/08/doslidzhennya-2022-1.pdf> (дата звернення: 01.07.2024).
21. Прес-релізи та звіти – Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. КМІС. [Електронний ресурс] URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> (дата звернення: 01.07.2024).
22. Українці високо оцінили внесок волонтерів в успіхи ЗСУ | Active Group. Active Group | Маркетингові та соціологічні дослідження. URL: <https://activegroup.com.ua/2023/02/09/ukrainci-visoko-ocinili-vnesok-volonteriv-v-uspikhi-zsu/> (дата звернення: 02.07.2024).
23. Ярош Б.О., Ярош О.Б. Загальна теорія політики: Навч. посібн. – Луцьк, 2005. – 240 с.
24. Michalos A. C. Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research. Springer London, Limited, 2014. 7347 p.
25. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11.07.2002 р. № 93-IV : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 02.07.2024).
26. Як працюють депутати Черкаської міської ради під час війни. Атестація депутатів місцевих рад. URL: <https://attestation.in.ua/article/509> (дата звернення: 01.07.2024).
27. Політологія: підручник / Ю. Розенфельд та ін. Харків : Право, 2001. 398 с.
28. Соцопитування SOCIS, 5 березня 2024, Регіон: Україна, Вибори в Україні, Ukraine Elections. URL: https://ukraine-elections.com.ua/uk/socopros/opinion_poll_show/2152 (дата звернення: 02.07.2024)..
29. The Political Consequences of Social Movements / E. Amenta et al. Annual Review of Sociology. 2010. Vol. 36, no. 1. P. 287–307. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-070308-120029> (date of access: 02.07.2024)
30. Електоральний вплив волонтерства | Active Group. Active Group | Маркетингові та соціологічні дослідження. URL: <https://activegroup.com.ua/2024/04/10/elektoralnij-vpliv-volonterstva/> (дата звернення: 02.07.2024).

Анотація

Сременко А. В. Вплив волонтерського руху на суспільно-політичне середовище та політичну поведінку в Україні. – Стаття.

Стаття присвячена вивченню впливу волонтерського руху в Україні на суспільно-політичне середовище країни та електоральні настрої громадян. У роботі розглянуто критерії волонтерського руху як суб'єкта соціально-політичного середовища та його вплив на політичну поведінку українців як в умовах повномасштабного вторгнення росії у 2022 році, так і до нього. На основі наукових праць, статей українських і зарубіжних авторів, а також проведеного соціологічного дослідження проведено аналіз соціально-політичних аспектів волонтерської діяльності.

Зокрема, вивчено еволюцію волонтерського руху з моменту здобуття Україною незалежності, починаючи від окремих волонтерів та невеликих груп до загальнонаціонального руху, організованого у низку організацій різного масштабу і різного юридичного статусу. Показано, що хоча волонтерський рух має значний вплив на суспільно-політичні процеси, виступаючи інституційною основою, яка змогла взяти на себе частину функцій держави та/або місцевої влади (від забезпечення армії до підтримки безпритульних тварин), він не став і імовірно не зможе стати єдиною скоординованою силою, залишаючи суто мережеві принципи роботи.

В той же час, довіра суспільства до волонтерів, підтверджена соціологічними дослідженнями, свідчить про потенційні можливості не стільки всього руху, скільки окремих організованих груп волонтерів і їх прихильників у політичній сфері. Так, громадяни розглядають волонтерів як можливих політичних лідерів, здатних впливати не лише на електоральний вибір, але і на пресні настрої, підтримку політичних рішень та інші суспільні і політичні процеси як на національному, так і на локальному рівні. Проте, розрізненість волонтерських організацій та відсутність єдиної координації наразі не дозволяють створити єдину політичну силу.

Тож, волонтерський рух після 2014 року, а особливо після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році, отримав деякі ознаки політичного суб'єкта, здатного впливати на соціально-політичні процеси в Україні. Основними викликами для подальшої еволюції волонтерського руху є потреба в нових підходах до організації та координації діяльності, зокрема на мережевих принципах, що дозволить ефективніше впливати на політичний ландшафт країни.

Ключові слова: волонтер, волонтерський рух, соціально-політичне середовище, політичний суб'єкт.

Summary

Yeremenko A. V. The impact of the volunteer movement on the socio-political environment and political behaviour in Ukraine. – Article.

The article is devoted to the study of the impact of the volunteer movement in Ukraine on the socio-political environment of the country and the electoral mood of citizens. The paper examines the criteria of the volunteer movement as a subject of the socio-political environment and its impact on the political behavior of Ukrainians both in the context of a full-scale Russian invasion in 2022 and before it. On the basis of scientific works, articles by Ukrainian and foreign authors, as well as a sociological survey, the socio-political aspects of volunteerism are analyzed.

In particular, the author examines the evolution of the volunteer movement since Ukraine gained independence, from individual volunteers and small groups to a nationwide movement organized into a number of organizations of different sizes and different legal status. It is shown that although the volunteer movement has a significant impact on socio-political processes, acting as an institutional basis that was able to take over some of the functions of the state and/or local authorities (from providing for the army to supporting stray animals), it

has not become and probably will not be able to become a single coordinating force, leaving purely network principles of work.

At the same time, public trust in volunteers, confirmed by sociological research, indicates the potential of not so much the entire movement as individual organized groups of volunteers and their supporters in the political sphere. Thus, citizens consider volunteers to be possible political leaders capable of influencing not only electoral choices, but also public attitudes, support for political decisions, and other social and political processes at both the national and local levels. However, the fragmentation of volunteer organizations and the lack of unified coordination currently prevent the creation of a single political force.

Therefore, the volunteer movement after 2014, and especially after Russia's full-scale invasion in 2022, has acquired some signs of a political entity capable of influencing socio-political processes in Ukraine. The main challenges for the further evolution of the volunteer movement are the need for new approaches to organizing and coordinating activities, in particular, based on network principles, which will allow for a more effective influence on the country's political landscape.

Key words: volunteer, volunteer movement, socio-political environment, political subject.

УДК 316.77:004.732.057.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.20>**Л. В. Калашнікова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>*доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету***Л. С. Черноус**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0916-7205>*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету***В. Д. Безуглова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7124-0923>*аспірант кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету*

МОБІЛЬНІ ДОДАТКИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ КРИЗОВИХ КОМУНІКАЦІЙ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Криза як соціокультурне явище спричиняє кардинальні зрушення у структурі, функціональності соціальних систем та їх складових і вимагає екстреного управлінського впливу в умовах підвищеної невизначеності, інтенсифікації подій й ампліфікації їх наслідків. Процес інформаційно-комунікативного забезпечення державного управління в кризових ситуаціях передбачає збір, обробку інформації, координацію дій учасників комунікативної взаємодії, поширення інформаційних повідомлень, убезпечення конструктивної самоорганізації суспільства і громадянської участі.

У широкому трактуванні під поняттям «кризова комунікація» розуміють діяльність, спрямовану на встановлення результативної взаємодії між органами державної влади та громадськістю з метою мінімізації негативних наслідків загроз й ризиків до, під час і після виникнення кризи. Кризова комунікація у своєму арсеналі налічує технології діагностування, прогнозування, кризового менеджменту, а також адаптивні методи підтримки та подолання наслідків кризи. Провідну роль в управлінні кризовими комунікаціями відіграють засоби масової інформації, які передають інформацію, інтегрують соціальні структури, забезпечують взаємовплив учасників комунікативного процесу [15].

Українське суспільство вже декілька років постіль знаходиться у стані затяжної кризи, що була спричинена спочатку пандемією коронавірусної хвороби, а згодом запровадження воєнного стану внаслідок повномасштабного російського вторгнення на територію України. За таких обставин суттєвого значення у налагодженні ефектив-

ної кризової комунікації набуває використання не лише традиційних засобів масової інформації, а й інноваційних діджитальних інструментів, зокрема, мобільних додатків, які раніше сприймалося радше як ситуативний засіб сповіщення в екстрених умовах чи надзвичайних ситуаціях, натомість сьогодні є розповсюдженою соціальною практикою, а подекуди й єдиним можливим варіантом для реалізації взаємодії між органами державної влади та громадськістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кризова комунікація як галузь наукового пізнання почала розвиватися у межах кризового менеджменту, що отримав свій розвиток завдяки інтересу дослідників до вивчення питань управління кризовими ситуаціями. У соціології сутність та особливості реалізації кризової комунікації аналізувалися у межах теорії ситуативної кризи У. Кумбса, який вважає, що ефективність комунікативного процесу залежить від типу кризи, історії її розвитку, характеру докризової ситуації наявної у відносинах між комунікантами. На його думку, головними умовами ефективної кризової комунікації є швидкість, несуперечливість і послідовність інформування, відкритість у роботі з цільовими аудиторіями, контроль за діяльністю засобів масової інформації [32].

Для побудови ефективних кризових комунікацій необхідно здійснювати оцінювання природи, масштабів і характеру кризи. У класифікації криз, в основу якої покладено поведінково-організаційні реакції соціуму і характер їх висвітлення у медіа, її автори Е. Кварантіеллі, П. Лагадес, А. Боін [37] виокремлюють конфліктну та консенсусну кризи. Для першого виду криз характерна

присутність сторони конфлікту, що має намір заго-стрити ситуацію. У поведінці більшості людей, які переживають цю кризу, фіксуються такі емоційні реакції, як неспокій, тривога, страх, паніка. Конфліктна криза часто-густо стає предметом маніпуляції, адже медійники, маючи намір відобразити усі сторони конфлікту, генерують громадську дискусію. Кризова комунікація повинна реалізуватися у трьох провідних напрямках – інструктування щодо реагування на зміни поточної кризової ситуації, підтримка рівня довіри до органів державної влади як суб'єкта громадянської безпеки, психотерапевтична комунікація як протидія інформаційно-психологічним маніпуляціям. Відтак, цій кризі відповідає традиційна модель комунікації, що передбачає організацію інформаційного управління через централізацію інформації на стратегічному рівні і відсутність процедур узгодження для оперативних рішень, а також обмеження участі пересічних громадян у цьому процесі. Натомість для консенсусної кризи властива відносна узгодженість громадської думки, раціональність мислення, консолідація, соціальна солідаризація, високий рівень конструктивної самоорганізації суспільства, прагнення якомога швидшого усунення негативних наслідків кризових подій. Саме тому, партисипативна модель кризової комунікації передбачає участь громадян на усіх етапах організації інформаційного управління. Ідеться, у першу чергу, про створення інформаційних карт кризи з моніторингом ситуації в режимі реального часу і простору, яка постійно оновлюється й інтегрується у систему прийняття управлінських рішень на державному рівні. Державні органи забезпечують технологічну і законодавчу складову процесів інтеграції, а також координацію комунікації учасників управління, виокремлюючи громадських активістів з загальної маси зовнішніх комунікантів і наділяючи їх функціями повноцінних суб'єктів кризового управління. Таким чином, держава підтримує самоорганізацію суспільства шляхом створення стійких аттракторів (громадських об'єднань, волонтерських осередків та ін.) і конструктивних соціальних практик кризової комунікації для прийняття консолідованих рішень.

Звісно означена класифікація кризових ситуацій не враховує більшість чинників, що детермінують їх появу як складних структурних явищ, які визначають зміни функціонування і розвитку усіх без винятку підсистем суспільства. Саме тому, доцільно доповнити її третім видом криз – полегонними, які, на думку Дж. Фройнда, поєднують у собі елементи конфліктних та консенсусних криз [34]. Для їх вирішення доцільно використовувати переговорно-діалогічну модель кризової комунікації. Адже, згідно з теорією комунікативної дії Ю. Хабермаса [35] складні кризи вимагають

узгодження позицій великої кількості комунікантів у системі «влада-суспільство». Так, на етапі опрацювання інформації провідним завданням влади є виявлення основних кризових тенденцій, а також виокремлення соціально вразливих категорій населення. На етапі визначення детермінант криз і розробки антикризових заходів доцільно проводити громадські слухання за участі усіх зацікавлених сторін, залучати експертів для прогнозування динаміки криз. Особливістю даної моделі комунікації є фасилітація процесів кризового управління.

Особливої актуальності в умовах тотальної медіатизації набуває теорія соціально-обумовленої кризової комунікації між державою та громадськістю за допомогою соціальних медіа. К. Фірен-Бенкс акцентує увагу на відмінностях реалізації комунікативного процесу опосередкованого традиційними засобами масової інформації й Інтернет-ресурсами [33]. Тоді як Л. Остін, Б. Лю, Ю. Джин, зауважують, що учасники кризової комунікації, реалізованої за допомогою соціальних медіа, орієнтовані не тільки на обмін інформацією про кризові ситуації, а й висловлювання власної позиції щодо ставлення до суб'єктів кризового управління [31]. Відтак, інтеграція соціальних медіа в антикризову стратегію державних органів влади пов'язана як низкою переваг, так і труднощів, зокрема неможливістю повною мірою контролювати динаміку розвитку історії, а також фільтрувати інформаційні шуми.

У вітчизняній соціологічній науці проблематика кризових комунікацій у системі «влада-суспільство» розроблена доволі нерівномірно, проте можна виокремити роботи В. Козакова, О. Рашковської, В. Ребкала, Є. Романенка, І. Чаплай [14], О. Михайловської, І. Михайловського, О. Пилипенка [16] та багатьох інших.

Попри розвиненість теорії кризових комунікацій поза увагою академічної спільноти залишаються питання ефективності використання мобільних додатків як потужного засобу антикризової стратегії. Тож виходячи з актуальності та ступеню розробленості наукової проблеми, **метою даної статті** є формування уявлень про поточний статус і рівень розвитку індустрії мобільних додатків, а також окреслення кола їх можливостей щодо використання у кризової комунікації на рівні «влада-суспільство» в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мобільні додатки – це програмне забезпечення, яке працює на будь-якому портативному пристрої (мобільному телефоні, смартфоні, планшеті, смарт-годиннику тощо), спеціально розроблене під конкретну платформу (iOS, Android, Windows Phone ті ін.) [3]. Першочергово їх розробка передбачала можливість спрощення вико-

ристання службових інструментів повсякденного вжитку, зокрема йдеться про калькулятор, календар, адресну книгу, нотатки, електронну пошту та деякі інші. Проте згодом відбулася інтеграція мобільних додатків з соціальними медіа, що дозволило суттєво розширити їх функціонал. У період 2008–2010 рр. відбувся переворот на ринку діджитальних інструментів, пов'язаний із запуском мережі у 2008 р. App Store і Android Market, а у 2010 р. – Windows Mobile Store, які сьогодні є лідерами у поширенні мобільних додатків, здатних задовольнити більшість цифрових потреб сучасної людини [36].

Ефективність використання мобільних додатків у кризовій комунікації пов'язана з їх актуальністю у сфері отримання новин та інформації, що дозволяє їм домінувати по відношенню до традиційних засобів масової інформації. Диверсифікація програмного забезпечення мобільних телефонів сприяла інтеграції каналів збору інформації (соціальні медіа, відеододатки, платформи прямої трансляції, радіостанції тощо), адже сьогодні вони повинні задовольняти вимогам комунікантів, які порівняно з епохою персональних комп'ютерів стали дедалі складнішими і сегментованими.

Наприкінці травня 2019 р. президентом України В. Зеленським було анонсовано створення застосунку, за допомогою якого пересічні громадяни мали б змогу комунікувати з владою, а відтак й впливати на державні рішення прямо в смартфоні [12]. Вже 6 лютого 2020 р. відбулася публічна презентація мобільного додатку «Дія» (скорочено від «Держава і Я»). Першими цифровими документами, що були доступні у ньому, стали посвідчення водія та свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу [6]. Попри те що, створення цього застосунку розпочалося задовго до повномасштабного вторгнення, саме цей аспект посприяв модернізації та розширенню його функціональних можливостей. Прямим доказом того є збільшення кількості користувачів даного застосунку. За словами очільника Міністерства цифрової трансформації М. Федорова, до війни в «Дії» було зареєстровано 15,5 млн. українців, натомість на початку 2024 р. їх стало більш, ніж 20 млн. осіб [20]. На даний момент актуалізується використання цього мобільного застосунку саме для кризової комунікації.

У публічних зверненнях М. Банік неодноразово зауважував на важливості комунікації між владою і населенням для вирішення викликів, з якими вони зіштовхнулися в умовах війни [5]. Першим сервісом, який з'явився в «Дії» від початку 2022 р. став «eДокумент», який надавав доступ до документів громадян, у той час коли робота реєстрів була призупинена. Крім того, з'явилася можливість через цей застосунок здійснювати донати та працювало телебачення,

оскільки спостерігалися перебої у роботі телевізій [11]. Загалом протягом 2022 р. було відкрито доступ до 3 типів документів (eДокумент, пенсійне посвідчення, посвідка на проживання) та запущено 16 послуг, зокрема United24, пошкоджене майно, послуги ВПО, допомога по безробіттю, Дія.TV, Дія.Радіо, eВорог, опитування, витяг про місце проживання, військові облігації, eОселя, англомовні документи, податки ФОП та ін. [22]. У світлі проблем із регулюванням ситуації на ринку праці, що виникли внаслідок переміщення бізнесу та робочої сили, зростанням рівня безробіття населення через руйнування інфраструктури або ж призупинення роботи підприємств у прифронтових регіонах і на тимчасово окупованих територіях, особливої уваги заслуговує сервіс «Робота як потужний засіб грантової підтримки з боку держави для створення та розвитку бізнес-проектів. За словами Д. Шмигала, він містить шість програм, які дозволять розвинути нові бізнес-ідеї й створити нові робочі місця [28]. Від моменту запровадження цього сервісу у липні 2022 р. ним скористалося 10400 українців, станом на кінець 2023 р. за програмою «Власна справа» було видано 9634 мікрогранти, з них на розвиток переробних підприємств – 482, садівництва та тепличного господарства – 144, зокрема ветеранам та членам їхніх родин видано 132 грантів [9].

У 2023 р. в «Дії» з'явилися ще 39 нових послуг, серед яких інтерактивна мапа розташування пунктів незламності та укриттів, онлайн-заява про шлюб онлайн, перереєстрація авто, сервіси для моряків тощо. З серпня 2023 р. відбувся запуск сервісу «Відновлення», що складався з комплексу послуг, які орієнтовані на відновлення житла, що постраждало внаслідок російської агресії [23]. Реалізація цієї ініціативи передбачала для постраждалих можливість отримати грошові виплати на здійснення поточних або капітальних ремонтів житлових приміщень, або ж у разі суцільної руйнації – здобути сертифікат на купівлю нового житла [19].

У 2024 р. «Дія» була розширена ще трьома інноваційними онлайн-послугами. Зокрема, на початку червня було запущено комплексну послугу «e-Підприємець». Це революційна практика дозволила усім повнолітнім громадянам України в один клік започаткувати бізнес або розширити напрям підприємницької діяльності. Після подачі заяви користувачі сервісу отримали одразу 10 актуальних послуг: державну реєстрацію ФОП; державну реєстрацію змін до відомостей про ФОП, що містяться в ЄДР; реєстрацію декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки; державну реєстрацію потужностей операторів ринку харчових продуктів; державну реєстрацію створення

товариства з обмеженою відповідальністю на підставі модельного статуту; державну реєстрацію переходу товариства з обмеженою відповідальністю на діяльність на підставі модельного статуту; подання інформації про вакансії; реєстрацію/перехід на спрощену систему оподаткування; реєстрацію платником податку на додану вартість та відкриття банківського рахунку [8]. Примітним є той факт, що ця процедура займає від 10 до 40 хвилин, а термін опрацювання сягає від 1 до 10 календарних днів залежно від кількості обраних послуг. Представлений сервіс забезпечує спрощений доступ до реєстрації та управління бізнесом, мінімізуючи фізичне навантаження на державні установи.

Також з метою активного руху напрямку створення комфортних умов для бізнесу Міністерство цифрової трансформації анонсувало про вихід нової послуги е-Резиденство, яка надаватиме можливості іноземцям відкривати та вести свій бізнес в Україні без перепон та бюрократії. Згідно з цією концепцією підприємці матимуть право управляти бізнесом (у тому ж числі й сплачувати податки) незалежно від місця фактичного перебування. Наразі відбувається закрите бета-тестування [4]. Така ініціатива дозволить залучати іноземних партнерів для підтримки економічної системи та відбудові країни у повоєнні часи.

Крім бізнесу, цифровізовані новинки з'явилися і в сфері освіти. На початку березня 2024 р. в «Дії» почали відображатися документи про освіту, зареєстровані в єдиній державній електронній базі з питань освіти, починаючи з 2000 р. Розробники обіцяють згодом відображати і додатки до дипломів [17]. Також, цьогоріч «Дія» стала майданчиком за допомогою якого майбутні абітурієнти мали змогу зареєструватися на НМТ, який є обов'язковим для вступ до закладів вищої освіти.

У вересні 2023 р. було анонсовано створення в «Дії» нового освітнього сервісу «Мрія», який буде містити бібліотеку необхідного освітнього контенту, інформацію про освітні програми, курси, позашкільні активності, олімпіади, гуртки, відеоматеріали та електронний учнівський квиток, а вже у 2024 р. розпочалися його бета-тестування [22]. До кінця поточного року планується його впровадження в освітню практику всіх закладів середньої освіти, а надалі – закладів дошкільної та вищої освіти для систематизації та налагодження процесу дистанційної комунікації в триаді «учень/студент-вчитель/викладач-батьки».

Варто зауважити, що наразі проходять бета-тестування ще однієї нової послуги «Посвідчення ветерана» (е-Посвідчення), яка найближчим часом з'явиться у застосунку «Дія». Її основним призначенням є спрощення процедури отримання пільг та компенсацій, передбачених чинним законодавством для учасників бойових дій, людей з інвалід-

ністю внаслідок війни, учасників війни, постраждалих учасників Революції Гідності, членів сімей загиблих ветеранів війни, захисників і захисниць України [24].

Як бачимо, таке розмаїття послуг у мобільному додатку «Дія» забезпечує ефективну кризову комунікацію з боку влади і створює для його користувачів відносно відчуття впевненості й безпеки, оскільки, з одного боку, надає послуги актуальні у контексті війни, а з іншого – уможливляє вирішення буденних проблем, забезпечення функціонування програм державного соціального захисту.

Також паралельно до розробки сервісів «Дія» за ініціативи українських урядовців для здійснення кризової комунікації з громадськістю було створено чималу кількість кардинально нових мобільних застосунків, які відповідають викликам і вимогам часу. Так, наприкінці лютого 2022 р. першим таким інструментом став додаток «Повітряна тривога», який було створено наприкінці лютого 2022 р. Над його розробкою працювали дві компанії Ajax Systems та Stfalcon за підтримки Міністерства цифрової трансформації України. Перша його версія мала обмежений функціонал – сповіщення про початок і про кінець повітряної тривоги. Проте за два роки було здійснено диференціацію загроз, покращено інтерфейс, додано персональні налаштування. На сьогодні завдяки застосунку можна отримати попередження про ракетні удари, артилерійські обстріли, вуличні бої, радіаційну, хімічну загрози, стихійні лиха та важливі сповіщення від ОВА та Цивільного Захисту України [11]. Наразі цей мобільний додаток завантажили понад 26 млн. українців, серед яких 6 млн. є активними користувачами [2].

У травні 2022 р. за ініціативи Міністерства цифрової трансформації України було створено і запущено в дію мобільний застосунок Lerta для взаємодопомоги під час війни [31]. Ця платформа орієнтована на об'єднання українців у наданні допомоги. Будь-який користувач може сформулювати запит, на який небайдужі зможуть прореагувати, здійснивши відповідну підтримку. Саме такий принцип дає змогу оперативно реагувати на різноманітні кризові ситуації. Крім того, люди можуть зробити донати на потреби ЗСУ, допомогти людям, які постраждали у наслідок війни, купити необхідні ліки.

За підтримки Державної служби України з надзвичайних ситуацій восени 2022 р. з'явився мобільний додаток MineFree («Розмінування України»). Інтерфейс застосунку нагадує інтерактивний мапу, на якій позначено небезпечні та підозрілі об'єкти. У разі наближення людини до потенційно небезпечного місця вона має можливість побачити ступінь загрози, з похибкою локалізації до 30 м. У разі чого на смартфон

користувача прийде повідомлення зі звуковим та вібросигналом. Цей додаток не тільки дає змогу ознайомитися з вибухонебезпечними предметами, а й залишає за собою можливість сповіщення про перевірку відмічених локацій на наявність небезпеки [1].

У листопаді 2023 р. у рамках програми «Як ти?» було розроблено програму підвищення продуктивності працівників і розроблено два мобільних застосунки «BetterMe: Health Coaching» та «BetterMe: Mental Health» [30]. Перший з них містить інформацію про унікальні практики реабілітації – комплекс вправ для людей з ампутаціями нижніх і верхніх кінцівок. Цей інклюзивний цифровий інструмент, розроблений сертифікованими фізіотерапевтами, сприяє кращій підготовці та адаптації до встановленого протезу. Натомість другий – орієнтує на отримання навичок подолання стресу та тривожних станів самостійно. Крім того, нещодавно було створено новий курс «Спілкування без бар'єрів», який вчить етично виражати емоції, будувати діалог й опановувати власні почуття в комунікації з людьми з ампутуваними кінцівками [14].

Війна вимагає налагодженої системи комунікацій та інформування в різних сферах, включаючи мобілізацію. Ефективне управління інформаційними потоками є ключовим для координації дій військових, державних органів та цивільного населення. Саме тому діджиталізація торкнулася й способів взаємодії призовників, військовозобов'язаних та резервістів, зокрема чоловіків віком 18–60 років. Відповідно до чинного законодавства про мобілізацію передбачена можливість створення електронного кабінету військовозобов'язаного. Так, у лютому 2024 р. Міністерство оборони України анонсувало реліз ще одного застосунку – «Армія+», який буде містити головні відомості про і для військовослужбовця: електронне посвідчення військовослужбовця; база інформації про проходження служби; форми зворотного зв'язку, щоб надавати реальні дані та повідомляти про виклики держави; онлайн-курси для військових. В основу цього застосунку було покладено концепцію, за якою споживачі отримують необхідні послуги та ресурси в одному місці, що значно спрощує формат комунікації між військовослужбовцями та державою. Вихід цього додатку очікується вже влітку поточного року [18].

У травні 2024 р. запрацював мобільний додаток «Резерв+», який надає змогу оновити та перевірити свої відомості, наявні у територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки, в онлайн-форматі [26]. Користування означеним застосунком є абсолютно безкоштовним і його можна завантажити у вільному доступі як на операційну систему IOS і Android. Це беззаперечний кейс використання платформ соціальних медіа

в якості інструменту кризової комунікації. Високі показники залученості української спільноти говорить про ефективність використання окресленого методу комунікації.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Узагальнюючи, зазначимо, що мобільні додатки як інструмент антикризової стратегії державного управління в умовах війни відповідають таким головним умовам, як швидкість, несуперечливість, координованість і послідовність, систематичність та автоматизація процесу надання провідних державних послуг у дистанційному форматі, відкритість у роботі з цільовими аудиторіями та ін. Можливості їх використання у межах реалізації переговорно-діалогічної моделі кризової комунікації дозволяє узгоджувати позицій великої кількості комунікантів у системі «влада-суспільство», контролювати інформаційні потоки, вчасно реагувати на основні зміни кризових тенденцій, сприяє конструктивній самоорганізації суспільства і активізації громадянської участі, убезпечує державну підтримку соціально вразливих категорій населення, підвищуючи рівень довіри до органів державної влади як суб'єкта громадянської безпеки. Там самим, полегшуючи й оптимізуючи процеси кризового управління у надскладних умовах сьогодення.

У межах теорії соціально-обумовленої кризової комунікації визначення особливостей застосування мобільних додатків для налагодження взаємодії між державою і громадськістю дозволяє збагатити знання у сфері кризового менеджменту, надає науково обґрунтоване розуміння практик сучасних кризових комунікацій, прийняття управлінських рішень та реалізації заходів реагування на кризові ситуації. Висновки, отримані в результаті дослідження, вказують на важливість врахування походження кризи, їх типів, пріоритетних форм інформування про неї. Не менш важливим є убезпечення мобільними застосунками процедур діагностування поточної кризової ситуації, прогнозування її розвитку, а також інформаційної та комунікаційної підтримки населення, попередження негативних наслідків кризи.

На відміну від традиційних засобів масової інформації, мобільні додатки як інструменти кризової комунікації й управлінського впливу мають низку переваг, а саме доступність і прозорість, можливість реалізації двостороннього зв'язку, інтерактивність й адресна взаємодія, формування довіри до органів влади. З іншого боку, розвиток та вдосконалення існуючих мобільних додатків і створення нових під час російсько-української війни демонструє їхню адаптивність до зміни кризових умов. Нові технічні характеристики уможливають ефективне реагування представників влади на кризові ситуації в країні, адже за два

роки повномасштабної війни заходи управлінського впливу, запроваджені державою, дозволили охопити фактично усі життєво важливі інтегри населення.

Одним із непрямих показників ефективності використання мобільних додатків в якості інструменту кризової комунікації є показник їх завантажень, а також кількість видалень і часовий проміжок, через який вони були зроблені. У цьому сенсі перспективним напрямом досліджень є поведінкова аналітика, що дозволить на основі аналізу досвіду користувачів оптимізувати роботу застосунку і тим самим розширити його функціональний потенціал.

Література

1. «MineFree» – новий мобільний застосунок дбає про безпеку громадян. *Державна служба України з надзвичайних ситуацій*. 8 серпня 2022. URL: <https://dsns.gov.ua/uk/news/ostanni-novini/minefree-novii-mobilnii-zastosunok-dbaje-pro-bezpeku-gromadyan>.
2. «Повітряна тривога» 6.0 – додаткові сповіщення про підвищену небезпеку. *Ajax Systems*. 28 лютого 2024. URL: <https://ajax.systems.ua/blog/air-alert-notifications-of-danger/>.
3. Бондаренко С. Мобільні застосунки: їх види та особливості. *Highload.today – медіа для розробників*. 26 січня 2023. URL: <https://highload.today/uk/mobilni-zastosunki-yih-vidi-ta-osoblivosti/>.
4. Ведення бізнесу в Україні для іноземців: розпочали бета-тестування uResidency. *Прес-офіс Міністерства цифрової трансформації України*. 26 грудня 2023. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/vedennya-biznesu-v-ukraini-dlya-inozemsiv-rozpochali-beta-testuvannya-uresidency>.
5. Гола М. План у нас всіх один – перемога, – Мстислав Банік про підсумки роботи Дії й плани на 2023 рік. *24 Канал*. 23 грудня 2022. URL: https://24tv.ua/tech/yak-2022-rotsi-zminilasya-diya-yaki-poslugi-budut-2023-intervyu_n2222448.
6. Дія – у дії! Презентовано мобільний застосунок Дія та Національну онлайн-платформу цифрової освіти. *Прес-офіс Міністерства цифрової трансформації України*. 6 лютого 2024. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/diya-u-dii-prezentovano-mobilniy-zastosunok-diya-ta-natsionalnu-onlayn-platformu-tsifrovoi-osviti>.
7. Електронні рапорти та посвідчення захисника: Міноборони працює над онлайн-сервісами для військових. *Міністерство оборони України: офіційний веб-сайт*. 21 лютого 2024. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2024/02/21/praczuue-nad-onlajn-servisami-dlya-vijskovih/>.
8. e-Підприємець: у Дії запрацює нова комплексна послуга для бізнесу. Долучайтесь до бета-тесту. *Міністерство цифрової трансформації*. 20 грудня 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/e-pidpriyemets-u-dii-zapratsiuie-nova-kompleksna-posluha-dlia-biznesu-doluchaitesia-do-beta-testu>.
9. eРобота: інвестиції держави в розвиток бізнесу через гранти зросли до 5,5 млрд. грн. *Відділ зв'язків з громадськістю та засобами масової інформації Міністерства економіки України*. 20 грудня 2023. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=1cc5df93-86e6-484f-aec7-c6dad0477c64&title=Robota-Investitsii>.
10. Жарикова А. Застосунок «Повітряна тривога» оновили, тепер він вказує вид загрози. *Економічна правда*. 6 лютого 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/02/6/709592/>.
11. Завальнюк І. Які послуги з'являться у Дії в 2023 році. *Processer.media*. 26 грудня 2022. URL: <https://processer.media/ua/yaki-poslugi-z-yavlyatsya-u-dii-v-2023-roci/>.
12. Зеленський В. Я мрію про державу у смартфоні. *Президент України Володимир Зеленський – офіційне інтернет-представництво*. 23 травня 2019. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ya-mriyu-pro-derzhavu-u-smartfoni-volodimir-zelenskij-55585>.
13. Інкльюзивний фітнес: тренування для людей з ампутаціями. *Cases*. 24 січня 2024. URL: <https://cases.media/en/news/inklyuzivnii-fitness-trenuvannya-dlya-ludei-z-amputacijami>.
14. Козаков В. М., Рашковська О. В., Ребало В. А., Романенко Є. О., Чаплай І. В. Державно-громадянська комунікація: шлях від кризи до взаємодії: монографія. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал»», 2017. 288 с.
15. Коулман А. Стратегії кризових комунікацій / Пер. з англ. О. Татаренко. Київ: Фабула, 2023. 200 с.
16. Михайловська О. В., Михайловський І. М., Пилипенко О. О. Вплив комунікацій на ефективність публічного управління в умовах криз. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 12. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-12-02-07/2024-12-02-07>.
17. Освітні документи вже в застосунок Дія. Дія. 22 березня 2024. URL: <https://diia.gov.ua/news/osvitni-dokumenti-vzhe-v-zastosunku-diya>.
18. Осіпова В. Застосунок «Армія+»: хто розробляє, чи буде зв'язок з «Дією», що оцифрують передусім і коли тестування. *DOU: спільнота програмістів*. 28 березня 2024. URL: <https://dou.ua/lenta/interviews/army-plus-new/>.
19. Остапчук Я. Військові облигації та «eВідновлення»: які послуги представлено в «Дії» від початку повномасштабного вторгнення. *Дзеркало тижня*. 21 травня 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/vijskovi-oblihotsiji-ta-jevidnovlennjavsiposluzhi-zapushcheni-v-diji-vid-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnennja.html>.
20. Павлиш О. Застосунком «Дія» користуються майже 20 мільйонів українців. *Економічна правда*. 23 листопада 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/23/706932/>.
21. Петровський Д. Зеленський презентував новий освітній застосунок «Мрія». УНІАН: інформаційне агентство. 1 вересня 2023. URL: <https://www.unian.ua/society/zelenskiy-prezentuvav-noviy-osvitniy-zastosunok-mriya-12379086.html>.
22. Підсумки роботи Мінцифри. *Міністерство цифрової трансформації України*. URL: <https://2022.thedigital.gov.ua/>.
23. Поліковська Ю. У Мінцифри підбили підсумки 2023 року. *Детектор Медіа*. 28 грудня 2023. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/33857/2023-12-28-u-mintsyfyry-pidbyly-pidsumky>.

2023-roku/#:-:text=У%20сервісі%20«Дія»%20за%20рік,до%2019,9%20мільйоні%D.

24. Посвідчення ветерана скоро в Дії: долучайтеся до бета-тест. Дія. 15 травня 2024. URL: <https://diia.gov.ua/news/posvidchennya-veterana-skoro-v-diyi-doluchajtesya-do-beta-testu>.

25. Результати урядової програми грантів для малого та середнього бізнесу станом на 20 грудня 2023 року. Департамент комунікації Секретаріату Кабінету Міністрів України. 20 грудня 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rezultaty-uriadovoi-prohramy-hrantiv-dlia-maloho-ta-serednoho-biznesu-standom-na-20-hrudnia-2023-roku>.

26. Сабадишина Ю. «Резерв+». Яким буде новий застосунок для військовозобов'язаних, що запрацює 18 травня. DOU: *спільнота програмістів*. 17 травня 2024. URL: <https://dou.ua/lenta/news/e-service-for-conscripts-start-18/>.

27. Тарасовський Ю. Компанія BetterMe та Мінекономіки запустили програму для підвищення продуктивності на роботі. *Forbes.UA*. 28 листопада 2023. URL : <https://forbes.ua/news/kompaniya-betterme-ta-minekonomiki-zapustili-programu-dlya-pidvishchennya-produktivnosti-ukraintsiv-28112023-17562>.

28. Шмигаль Д. Відсьогодні можна подати заявки за програмою «eРобота». *Департамент комунікації Секретаріату Кабінету Міністрів України*. 1 липня 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denis-shmigal-vidsogodni-mozhna-podati-zayavki-za-programoyu-erobota>.

29. Яковенко І. BetterMe й Superhumans створили курс етичного спілкування з людьми, які втратили кінцівки. *The Village*. 21 березня 2024. URL: <https://www.village.com.ua/village/knowledge/edu-news/348961-betterme-ta-superhumans-stvorili-kurs-etichnogo-spilkuвання-z-lyudmi-yaki-vtratali-kintsivki>.

30. Android-застосунок Lepta, призначений для взаємодопомоги під час війни. *Всеукраїнська база E-Gov-сервісів*. URL : <https://egov.in.ua/services/android-zastosunok-lepta-pryznachenyj-dlia-vzaemodopomohy-pid-chas-vijny/>.

31. Austin L., Liu B. F., Jin Y. How audiences seek out crisis information: Exploring the social-mediated crisis communication model. *Journal of Applied Communication Research*. 2012. Vol. 40 (2). P. 188–207. URL : <https://doi.org/10.1080/00909882.2012.654498>.

32. Coombs W. Protecting Organization Reputations During a Crisis: The Development and Application of Situational Crisis Communication Theory. *Corp Reputation Rev*. 2007. Vol. 10. P. 163–176. URL: <https://doi.org/10.1057/palgrave.crr.1550049>.

33. Fearn-Banks K. Crisis communications: A casebook approach. New York: Routledge, 2007. 408 p.

34. Freund J. Observations sur Deux Catégories de la Dynamique Polémogène; de la Crise au *Conflit*. *Communications*. 1976. № 25. P. 101-112.

35. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action / Trans. by C. Lenhardt, S. Weber-Nicholsen. Cambridge: MIT Press, 1990. 225 p.

36. Kumar S. B., Ravi R., Dhanalakshmi P., Kirubakaran S., Maheswari K. Classification of Mobile Applications with rich information. International Conference on Soft-Computing and Networks Security

(ICSNS) (Coimbatore, India). 2015. P. 1–7. URL: <http://doi.org/10.1109/ICSNS.2015.7292427>.

37. Quarantelli E. L., Lagadec P., Boin A. A Heuristic Approach to Future Disasters and Crises: New, Old and In-between Types / Rodriguez H., Quarantelli E. L., Dynes R. Handbook of Disaster Research. New York: Springer, 2006. P. 16–42.

Анотація

Калашнікова Л. В., Черноус Л. С., Безуглова В. Д. Мобільні додатки як інструмент кризових комунікацій: ефективність використання в умовах війни. – Стаття.

У статті визначено сутність кризових комунікацій як діяльності, спрямованої на встановлення результативної взаємодії між органами державної влади та громадськістю з метою мінімізації негативних наслідків загроз й ризиків до, під час і після виникнення криз. На основі узагальнення соціологічних підходів до вивчення кризових ситуацій означено особливості появи і розвитку конфліктних, консенсусних та змішаних криз, окреслено їх провідні характеристики й складові елементи. Визначено умови ефективної реалізації кризової комунікації. Схарактеризовано зміст традиційної, партисипативної та переговорно-діалогічної моделей кризової комунікації. Акцентовано зосереджено увагу на ролі і місці інноваційних діджитальних інструментів, зокрема, мобільних додатків у процесі кризової комунікації між владою і населенням як потужного засобу антикризової стратегії в умовах війни. Визначено функціональні можливості провідних сервісів застосунку «Дія» у вирішенні нагальних проблем сьогодення, зокрема через надання державних послуг цільовим аудиторіям українців. Проаналізовано можливості застосування для організації комунікації в системі «влада-суспільство» таких альтернативних мобільних інструментів, як «Повітряна тривога», Lepta, MineFree, BetterMe, «Армія+», «Резерв+» та ін. Доведено, що на відміну від традиційних засобів масової інформації, мобільні додатки як інструменти кризової комунікації й управлінського впливу мають низку переваг, а саме доступність і прозорість, можливість реалізації двостороннього зв'язку, інтерактивність й адресна взаємодія, формування довіри до органів влади. Їх розвиток та вдосконалення в умовах війни демонструє адаптивність до зміни кризових обставин. Перспективним напрямом досліджень є поведінкова аналітика, яка дозволить на основі аналізу досвіду користувачів оптимізувати роботу застосунків і тим самим розширити їх функціонал як засобу антикризової стратегії.

Ключові слова: криза, кризова комунікація, взаємодія влади і населення засоби масової інформації, мобільні застосунки.

Summary

Kalashnikova L. V., Chernous L. S., Bezuhlova V. D. Mobile applications as a tool for crisis communications: effectiveness of use in war conditions. – Article.

The article defines the essence of crisis communications as an activity aimed at establishing effective interaction between public authorities and the public in order to minimize the negative consequences of threats and risks

before, during and after crises. Based on a generalization of sociological approaches to the study of crisis situations, the author identifies the following features of the emergence and development of conflict, consensus and mixed crises, their main characteristics and constituent elements are outlined. The conditions for the effective implementation of crisis communication are determined. The content of traditional, participatory and negotiation-dialogic models of crisis communication is characterized. The author emphasizes the role and place of innovative digital tools, in particular, mobile applications, in the process of crisis communication between the authorities and the population as a powerful means of anti-crisis strategy in times of war. The functional capabilities of the leading services of the "Diia" application in solving urgent problems of today are determined, in particular, through the provision of public services to target audiences of Ukrainians. The possibilities of using alternative mobile

tools such as Air Alert, Lepta, MineFree, BetterMe, Army+, Reserve+, etc. to organize communication in the government-society system are analyzed. It is proved that, unlike traditional media, mobile applications as tools for crisis communication and management influence have a number of advantages, namely accessibility and transparency, the ability to implement two-way communication, interactivity and targeted interaction, and building trust in the authorities. Their development and improvement during the war demonstrates adaptability to changing crisis circumstances. A promising area of research is behavioral analytics, which will allow to optimize the work of applications based on the analysis of user experience and thereby expand their functionality as a means of anti-crisis strategy.

Key words: crisis, crisis communication, interaction between the government and the population, mass media, mobile applications.

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.21>**Т. В. Лень**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1025-9329>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонського державного аграрно-економічного університету**Т. В. Ярмак**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4140-8283>,

кандидат соціологічних наук, доцент,

професор кафедри філософії і педагогіки професійної підготовки
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету**О. Правоторова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7458-1595>

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонського державного аграрно-економічного університету

МАСОВІ ВІДКРИТІ ОНЛАЙН-КУРСИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГЛОБАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Провідні науковці наголошують на необхідності забезпечення вільного доступу людей до інформації, без якої немає сенсу говорити про побудову інформаційного суспільства – «суспільства колективного інтелекту планетарного масштабу». У нашому дослідженні розкрито, як саме онлайн-курси впливають на суспільство, що виникає в результаті інформаційної революції, відрізняється тим, що інформація і особливо знання як найвища і найбільш цінна форма всієї гігантської маси інформації, що циркулює в суспільстві, займає в ньому особливе місце. Знання, отримане завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню з нею працювати, стає головною умовою благополуччя кожної людини та кожної держави.

Глобальні тенденції, які зародились у XX столітті, матимуть продовження у новому столітті, кидаючи виклик людській цивілізації. У цих умовах важливо вміти протистояти руйнівним тенденціям і підтримати прогресивні тенденції на основі тих пріоритетів, які відповідають реаліям цивілізаційного розвитку, що змінилися. Цей виклик має безпосереднє відношення до сфери освіти, яка покликана коригувати свої пріоритети з урахуванням потреб людської цивілізації у XXI столітті. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти у глобальному світі та проблеми трансформації університету перебувають у центрі уваги багатьох дослідників. Проблеми розвитку вищої освіти розглядаються в контексті формування суспільного знання, в якому передбачається розширене відтворення та поширення інформації. У сучасному світі, знання перестало бути виключно приналежністю еліт і поширюється через все суспіль-

ство. Розвиток освіти та навчання в суспільстві, заснованому на знаннях, передбачає зміну самої парадигми навчання, яке ставить в центр особу, що навчається протягом усього життя. Відтепер освіта перестала бути процесом трансляції знань – акцент переміщується на вміння всіх і кожного навчатися та самостійне освоєння знань. Швидкий розвиток інформаційної техніки та інформаційно-комунікаційних технологій відкриває нові можливості та перспективи для вдосконалення системи освіти. Це стосується як покращення технічної оснащеності освітніх установ та їх доступу до світових освітніх ресурсів, так і використання нових форм та методів навчання, орієнтованих на активну пізнавальну діяльність студентів. Тому особливого значення набувають відкриті освітні ресурси та відкрите дистанційне навчання, які сприяють більш інтенсивному обміну знаннями, значно розширюють доступ людей до вищої освіти та навчання протягом усього життя, а також відкривають можливості для розвитку міжнародного співробітництва та участі університетів у світовій освітній системі [7, с. 65].

Нами з'ясовано, що рух до відкриття освітніх ресурсів почався в останньому десятилітті XX століття, а в 2001 році набув всесвітнього масштабу, коли Массачусетський Технологічний інститут запустив проєкт Open Course Ware, відкривши вільний доступ до матеріалів своїх навчальних курсів. В даний час відкриті дистанційні курси, засновані на використанні навчальних матеріалів, розміщених у вільному доступі або випущених під ліцензією, що дозволяє їхнє вільне використання, пропонуються на безоплатній основі багатьма

вищими навчальними закладами. Починаючи з 2008 року деякі онлайн-курси, відкриті для всіх бажаючих, почали залучати сотні та тисячі учасників. Для позначення таких курсів у 2008 році було запроваджено термін «масовий відкритий онлайнкурс» (massive open online course, MOOC). Термін з'явився як реакція у відповідь на курс «Коннективізм і коннективістські знання», який у 2008 році провели Джордж Сіменс і Стивен Доунс в Університеті Манітоби (Канада) і в якому брало участь 25 студентів в аудиторії та ще 2300 слухачів онлайн. Після цього курсу, у період з 2008 по 2011 рік було проведено ще кілька відкритих онлайн-курсів, що зареєстрували від кількох сотень до кількох тисяч учасників. Перші МВОК виникли всередині відкритих освітніх ресурсів та засновані на концепції коннективізму. Переломним етапом розвитку МВОК можна вважати 2011–2012 рік, коли ідея МВОК остаточно утвердилася спочатку у США, а потім у Європі та інших регіонах світу. Восени 2011 року на три курси, організовані Стенфордським університетом, було зареєстровано рекордну кількість учасників (близько 100 тис. на кожний курс). Наприклад, на курс «Вступ до штучного інтелекту» записалося 160 тис. слухачів із 190 країн і, згідно з поданими звітами, 23 тис. учасників успішно його завершили [5, с. 110].

Таким чином, саме з цього відрізка часу починається стрімкий розвиток масових відкритих онлайн-курсів, які стали предметом численних публікацій у засобах масової інформації та бурхливих дискусій в академічних колах, а 2012 був навіть названий «роком МВОК». З початку 2012 р. у США активно розгортають свою діяльність проекти, які реалізують масові відкриті онлайн-курси. Серед них Udacity, Coursera, MITx (пізніше edX), а до кінця року до них приєднуються Canvas, UM's Online High School, Udamu, Wedubox та інші. В наш час можна виділити три великі платформи онлайн-курсів університетського рівня: Udacity, Coursera та edX (усі вони базуються в США). Udacity є приватною освітньою організацією, заснованою Себастьяном Труном, Девідом Ставенсом та Майклом Сокольськи, із заявленою метою демократизації освіти, забезпечення доступу до високоякісної вищої освіти та зміни майбутньої освіти. Проект виник після успішної реалізації восени 2011 року Пітером Норвігом та Себастьяном Труном курсу «Штучний інтелект» у Стенфордському університеті. Цей курс став справжнім проривом для всього руху МВОК, оскільки саме після цього запустилися Coursera, MITx/edX та інші проекти. Платформа edX – некомерційний академічний проект, який знаходиться під управлінням Массачусетського технологічного інституту (MIT) та Гарвардського університету. Пізніше до них приєдналися

Каліфорнійський університет у Берклі, Система Техаського університету, Австралійський національний університет, Університет Торонто та інші. Цей проект пропонує на безоплатній основі онлайн-курси університетського рівня з широкого спектру дисциплін. Лідером руху МВОК є Coursera – некомерційна освітня компанія, заснована у лютому 2012 року професорами Стенфордського університету Дафної Коллер (Daphne Koller) та Ендрю Нгом (Andrew Ng).

Як зазначає Д. Коллер, мета проекту – використання найкращих курсів найкращих викладачів у найкращих університетах та надання безкоштовного доступу до них у всьому світі. Проект Coursera стартував за участю чотирьох американських університетів (Стенфордського, Мічиганського, Принстонського та Пенсільванського), але дуже скоро до нього приєдналися й інші великі університети (Університет Джонса Хопкінса, Каліфорнійський технологічний інститут, Колумбійський університет, Единбурзький університет, Університет) [4, с. 52].

Вже до початку серпня 2012 р. було зареєстровано перший мільйон слухачів із 196 країн. На початку травня 2013 р. на сайті Coursera пропонувалося близько 370 курсів, розроблених за участю 69 партнерів із різних регіонів світу (Північної Америки, Західної Європи, Азії, Австралії), а кількість користувачів перевищила 3,5 млн. осіб. Серед основних відмінних характеристик цих проектів можна відзначити залучення викладачів найкращих (насамперед, американських) університетів, безкоштовність навчання і, як наслідок, масовість та глобальність (участь тисяч, десятків тисяч та сотень тисяч слухачів з усього світу). Початок 2013 ознаменувався приходом масових відкритих онлайн-курсів до Європи. У лютому провідна платформа МВОК Coursera оголосила, що до неї приєдналося 29 університетів, включаючи 10 європейських. Серед них, наприклад, такі відомі вузи як Мюнхенський та Женевський університети, Політехнічна школа Парижу, університети Риму та Копенгагена. У березні 2013 року берлінська компанія Iversity оголосила про запуск однойменної платформи масових онлайн-курсів [4, с. 52]. Її мета – переконати європейські академічні кола у перспективності МВОК та об'єднати вузи континентальної Європи для створення власних масових онлайн-курсів.

Тим часом у Великій Британії набирає оберти створена в грудні 2012 року платформа масових онлайн-курсів Futurelearn, яка об'єднує понад 20 британських університетів. У квітні 2013 р. було оголошено про запуск першої загальноєвропейської програми, яка пропонує масові відкриті онлайн-курси. Програма реалізована за ініціативою Європейської асоціації університетів дистанційного навчання (EADTU), за підтримки

Єврокомісії та за участю партнерів із 11 країн. Пропонується понад 40 безкоштовних університетських онлайн-курсів 12 мовами з широкого ряду предметів (від математики та економіки до мов та кліматології). Таким чином, динамічний розвиток масових відкритих онлайн-курсів є однією із значних тенденцій у галузі вищої освіти у сучасному світі. Питання, пов'язані з розвитком масових відкритих онлайн-курсів, широко обговорюються в академічному середовищі, викликаючи при цьому наукові суперечки та різні (нерідко протилежні) думки щодо впливу МВОК на майбутнє освіти. Зокрема, дискутуються питання про те, чи є МВОК можливістю чи загрозою для університетів, наскільки ефективним є навчання у МВОК, який їх вплив на традиційну форму навчання у вузах. Деякі аналітики схильні розглядати МВОК як революційний засіб, називаючи їх найбільшою революцією в освіті з часів винаходу друкарського верстата Гуттенберга і вважаючи, що МВОК сприятиме демократизації знання та вищої освіти у планетарному масштабі. Інші бачать у них серйозну загрозу для всієї системи вищої освіти. Нижче наведено спробу узагальнити деякі найбільш поширені думки про переваги та недоліки МВОК. При цьому необхідно зазначити, що МВОК є новою та маловивченою формою навчання, у зв'язку з чим для обґрунтування чи спростування тих чи інших уявлень необхідні всебічні наукові дослідження та широкий обмін практичним досвідом. Стрімке зростання популярності МВОК можна пояснити великою кількістю переваг, які вони пропонують. Також можна говорити про потенційні переваги МВОК не лише для самих учасників курсів, а й для університетів та суспільства загалом. 1. Доступність МВОК, які пропонуються на безкоштовній основі для всіх бажаючих. Для участі в МВОК достатньо мати доступ до мережі Інтернет, що зараз стає можливим навіть для незаможних верств населення в країнах із не найкращою соціально-економічною ситуацією. Єдиним обмеженням може бути англійська як основна мова викладання, однак, завдяки попиту, що зростає, і численним добровольцям, матеріали курсів швидко стають доступними і іншими мовами; крім того, в наш час все більше курсів пропонується і іншими мовами (іспанською, французькою, італійською, китайською та ін.). Таким чином, МВОК розширюють можливості для доступу до вищої освіти та навчання протягом усього життя для людей з різних країн світу та різних соціальних верств. 2. Високий науковий рівень, актуальність та новизна пропонованих курсів. Завдяки МВОК сьогодні у всіх бажаючих з'явилася можливість навчання в найкращих університетах світу в авторитетних вчених та експертів світового рівня. У рамках проектів МВОК пропонуються курси з актуальних

напрямів сучасного наукового знання у різних галузях (наприклад, квантова механіка, машинне навчання, штучний інтелект, сталий розвиток та ін.). 3. Використання передових освітніх технологій. Багато хто вважає, що комплексний формат навчання, заснований на використанні мультимедійних матеріалів та інтерактивних форм роботи (включаючи онлайн-форуми, вебіари, симуляційні лабораторії з електроніки тощо), може – за їх вмілого використання – згодом успішно замінити застарілі підручники і зробити навчання більш цілеспрямованим та ефективним. 4. Розвиток наукових досліджень у галузі едукології. Досвід реалізації МВОК може розглядатися як масштабний експеримент у галузі едукології [1].

На думку Д. Коллера, це безпрецедентна можливість по-іншому поглянути на те, як ми розуміємо процеси людського навчання. Обробка та аналіз великої кількості даних можуть використовуватися для відповідей на питання про те, які методи навчання хороші, як відрізнити ефективні методи від неефективних, що студенти не розуміють найчастіше і як ми можемо допомогти їм зрозуміти [6, с. 33]. Слід зазначити, що з подальшого розвитку МВОК необхідне проведення наукових досліджень із цілого кола проблем, зокрема: 1) співвідношення МВОК та інших моделей дистанційного навчання; 2) можливість використання МВОК у традиційному навчанні; 3) принципи та моделі проектування МВОК; 4) навички, необхідні викладачу (тьютору) щодо МВОК; 5) оцінка рівня підготовки студентів до навчання у МВОК; 6) оцінка ефективності навчання студентів у МВОК та ін.

Також нами було досліджено взаємообмін культур, обмін знаннями та досвідом, формування різних спільнот. Важливо, що МВОК залучає у конкретний період часу учасників із різною культурою, традиціями та рівнем знань, що сприяє виникненню дуже щільної хмари знань. Таким чином, створюються умови для формування «суспільства колективного інтелекту планетарного масштабу». Крім того, МВОК сприяє виникненню між його учасниками сильних зв'язків, які можуть бути використані й у майбутньому для реалізації спільних проектів та обміну досвідом. Нові можливості самореалізації учасників курсів. Навчання у МВОК відкриває нові перспективи для самореалізації учасників, зокрема для продовження навчання та працевлаштування. Так, блискуче завершення конкретного курсу може допомогти студенту привернути увагу університету, що пропонує курс, і сприяти можливому вступу до цього університету. Крім того, в учасників курсів з'являються нові перспективи для працевлаштування (зокрема, за кордоном). Глобальні освітні платформи можуть виявитися справжньою знахідкою для підприємств та орга-

нізацій, які шукають співробітників. Можна відзначити, що вже зараз деякі платформи (Udacity, Coursera) активно співпрацюють із роботодавцями. Нові можливості просування університетів. У свою чергу за допомогою МВОК університети мають можливість просування своїх освітніх програм у світовому освітньому просторі та залучення талановитих студентів для навчання на стаціонарі. Таким чином, прогнозується, що у стратегічній перспективі МВОК можуть сприяти демократизації знання та розвитку системи освіти в цілому, а також розвитку міжкультурного діалогу, соціального та економічного розвитку. У той же час стрімкий розвиток МВОК викликає низку питань і сумнівів. Разом з тим, одні й ті самі аспекти, з одного боку, можуть розглядатися як переваги, а, з іншого боку, можуть піддаватися сумніву та різкій критиці. Насамперед, висловлюються сумніви щодо загальної доступності МВОК, що декларується. У підсумку відзначається існуюча нерівність у доступі до нових інформаційних технологій (цифрова нерівність, або цифровий розрив), що є суттєвою проблемою в рамках світового інформаційного простору.

У зв'язку з необхідністю пошуку фінансових засобів для розвитку курсів та оплати роботи викладачів, згодом частина курсів може стати платною, а деякі платформи вже зараз поряд із безкоштовними пропонують і платні курси. Деякі експерти висловлюють сумніви як навчання в МВОК, вважаючи, що в педагогічному плані МВОК не мають під собою серйозної теоретико-методологічної основи, а методи і форми роботи, що використовуються в них, не сприяють ефективності та високій якості навчання. При цьому відзначається також низький рівень продуктивності в МВОК (за наявними даними, зазвичай, не більше 5% слухачів, які записалися на курс, успішно його завершують. Сюди відносяться також досить численні традиційні претензії, які пред'являються до дистанційного навчання в цілому. Традиційними є також аргументи, що відзначають підвищену ймовірність академічної недобросовісності серед студентів. Разом з тим, слід мати на увазі, що всі ці аргументи до певної міри вірні, але в той же час не враховують наявності у дистанційному навчанні численних позанавчальних взаємодій (які мають глобальний характер і можуть бути гарною основою професійного зростання учасників), а також прогресу в технологіях, що дозволяють реалізувати ефективну взаємодію та навчання. 3. Ризики для традиційних освітніх закладів та викладачів. Вченими прогнозується, що у разі зміцнення МВОК вони можуть стати серйозними конкурентами для традиційних університетів та коледжів. Висловлюється побоювання, що розвиток МВОК може поставити під загрозу багато

університетів та коледжів, які не мають репутації елітних університетів. Крім того, у вузів може виникнути спокуса відмовитися від низки своїх курсів, а викладачів виявиться дешевшим замінити онлайн-інструкцією від іменитих професорів. 4. Загроза національним системам освіти та освітній імперіалізму. Ті самі проблеми можуть виникнути на міжнародному рівні. Існує загроза освітнього імперіалізму, що виводить одні країни на рівень лідерів і робить інші залежними від них. Так, експансія онлайн-курсів елітних американських університетів може серйозно вдарити університетами інших країн. Разом з тим, однією з перешкод у використанні МВОК для країн, що розвиваються, може бути мовний бар'єр, оскільки хороше розуміння англійської мови є необхідною умовою для вивчення переважної більшості МВОК. Тому надзвичайну цінність набуває розвитку можливості міжмовної комунікації. Безумовно, це далеко не повний перелік проблем, що обговорюються, пов'язані з МВОК. У той же час, якщо ще порівняно недавно Forbes охарактеризував МВОК стосовно існуючої системи освіти як «розширення з підривним характером» (disruptive extensions), то поступово конфлікти з цього приводу вщухли, і почалася інтенсивна робота з використання потенціалу нової форми навчання. У зв'язку з цим можна відзначити згадані вище проекти низки європейських університетів з розвитку МВОК, у тому числі запуск першої загальноєвропейської програми МВОК, реалізованої за ініціативою Європейської асоціації університетів дистанційного навчання та за підтримки Єврокомісії. На прикладі розвитку МВОК очевидно, що в сучасних умовах зростає значення управління освітою та необхідність вирішення проблем освіти не лише в рамках національних освітніх систем, а й на міжнародному, транснаціональному рівні. Отже, масові відкриті онлайн-курси можна як одне із проявів сучасних тенденцій формування глобального інформаційного суспільства, чи суспільства, заснованого на знанні. Динамічний розвиток МВОК генерує не тільки нові можливості, пов'язані з демократизацією освіти та впровадженням інноваційних освітніх технологій, а й таїть у собі можливі загрози та ризики. Успішність вирішення проблем буде залежати від здатності відповісти на нові виклики, що стоять перед університетами в сучасному світі.

Література

1. Андреев О. О. та ін. Педагогічні аспекти відкритого дистанційного навчання (колективна монографія). За ред. О.О. Андреева, В.М. Кухаренка. Харків, Україна: Міськдрук, 2013.
2. Кухаренко В. М. та ін. Теорія та практика змішаного навчання (колективна монографія). Харків, Україна: Міськдрук, 2016.

3. Бугайчук К. Л. «Масовий відкритий дистанційний курс: поняття, особливості проведення та перспективи використання в навчальному процесі системи МВС», Інформаційні технології ізасоби навчання, Том 26, № 6, 2011.

4. Berezytskyi M. M., Oleksyuk V.P. «Massive Open Online Courses as a Stage in the Development of E-Learning», Information Technologies and Learning Tools, 2016, Vol 56, no 6, p. 51–63. doi: <https://doi.org/10.33407/itlt.v56i6.1479>.

5. Бацуровська І. В. «Педагогічна класифікація масових відкритих дистанційних курсів», Освітологічний дискурс, Том 15, № 3. С. 108–120, 2016. doi: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2016.3.10820>.

6. Бацуровська І. В. «Масові відкриті дистанційні курси: інноваційна тенденція в освіті», Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки, No 1. С. 31–34, 2015.

7. Бацуровська І. В., Джаландінова А. М. «Історія розвитку масових відкритих он-лайн курсів в освіті», Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології, Вип. 1. С. 63–66, 2015.

8. Максимчук І. А., Малихін А. О., Демченко І. І., Височан Л. М., Філоненко Л. В., Білозерська Г. О., Лісниченко Ю. М., Максимчук Б. А. Структура педагогічної майстерності у контексті інтровертних характеристик фахівця / Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 15. Науковопедагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наукових праць / За ред. О. В. Тимошенка. Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019 – Випуск 12 (120) 19. 123 с. (С. 82–89).

Анотація

Лень Т. В., Ярмач Т. В., Правоторова О. Масові відкриті онлайн-курси у контексті формування глобального інформаційного суспільства. – Стаття.

Статтю присвячено сучасній системі вищої освіти, що перебуває на стадії серйозних перетворень, зумовлених, у свою чергу, радикальними соціальними, економічними, технологічними, політичними і культурними змінами глобального характеру. Розвиток наукомістких економічних систем та формування суспільства знання, процеси глобалізації та інтернаціоналізації, зростаюче значення нових інформаційно-комунікаційних технологій виділяються серед найважливіших факторів, що впливають на сучасний університет. Стрімкий розвиток та розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій набуває сьогодні характеру глобальної інформаційної революції, що впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства (включаючи науку, освіту, економіку, культуру, управління та ін.) та визначальною рух до нового типу суспільства – інформаційного, або, як його ще називають, суспільству знання. Інформаційне суспільство – це суспільство з наростаючим виробництвом та використанням інформації та знань у всіх сферах людської життєдіяльності. Однією з основних рис цього суспільства є його глобальний характер. Поняття «інформаційне суспільство» вперше виникло у другій

половині 1960-х років. Винахід цього терміну приписується професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші.

Вивченням проблем, пов'язаних з інформаційним суспільством, займалося багато відомих вчених. Деякі дослідники вважають, що інформаційне суспільство – це нова соціальна організація людей, процес формування якої ще завершено і має пройти кілька стадій. Інші автори вважають, що інформаційне суспільство вже побудовано у деяких найрозвиненіших країнах (США, Японії, країнах Західної Європи). Починаючи з 1990-х років, дослідники стали акцентувати увагу не так на значенні самої інформації в різних сферах життєдіяльності суспільства, скільки на ролі знань, що породило низку нових визначень постіндустріального суспільства: суспільство знання (knowledge society), або суспільство, засноване на знанні (knowledge-based society).

Ключові слова: система вищої освіти, глобалізація, інформаційне суспільство, знання.

Summary

Lien T. V., Yarmak T. V., Pravotorova O. Mass open online courses in the context of the formation of a global information society. – Article.

The article is devoted to the modern system of higher education, which is in the stage of serious transformations caused, in turn, by radical social, economic, technological, political and cultural changes of a global nature. The development of knowledge-intensive economic systems and the formation of a knowledge society, the processes of globalization and internationalization, the growing importance of new information and communication technologies stand out among the most important factors affecting the modern university. Today, the rapid development and spread of information and communication technologies is taking on the character of a global information revolution, which affects all spheres of life in society (including science, education, economy, culture, management, etc.) and is the defining movement towards a new type of society – information society, or, as it is also called the knowledge society. Information society is a society with increasing production and use of information and knowledge in all areas of human life. One of the main features of this society is its global character. The term “information society” first emerged in the second half of the 1960s. The invention of this term is attributed to Professor Yu Hayashi of the Tokyo Institute of Technology. Many well-known scientists were engaged in the study of problems related to the information society. Some researchers believe that the information society is a new social organization of people, the process of its formation is still complete and must go through several stages. Other authors believe that the information society has already been built in some of the most developed countries (USA, Japan, Western European countries). Starting from the 1990s, researchers began to focus not so much on the importance of information itself in various spheres of society's life, but on the role of knowledge, which gave rise to a number of new definitions of post-industrial society: knowledge society, or society based on knowledge (knowledge-based society).

Key words: higher education system, globalization, information society, knowledge.

УДК 316.614:613.88-053.6

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.22>*А. С. Лобанова*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>*доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету**О. А. Смаглюк*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6527-4836>*аспірантка кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету*

РАННЄ СТАТЄВЕ ЖИТТЯ ПІДЛІТКІВ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА: ПРАВОВІ ЗАСАДИ, ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Постановка проблеми. Російсько-українська війна значно ускладнила життя дорослих українців, але найбільш негативно вона вплинула на життя дітей та підлітків, які знаходяться на соціалізаційній стадії свого розвитку. За даними Міністерства соціальної політики України, від початку повномасштабного вторгнення статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, отримали понад 13 тисяч українських дітей [9]. Наявність небезпек і ризиків, які щодня несуть агресивні дії російських військ на території України, збільшила загрози для підлітків, значна кількість яких попала у складні життєві обставини. Особливо загрозливими стали обставини, що пов'язані з тимчасово окупованими територіями, на яких російські окупанти, використовуючи силу, примушували підлітків до ранніх сексуальних стосунків. Між тим і у підлітковому середовищі ранні сексуальні відносини стали негативною нормою. Як свідчить дослідження про стан репродуктивного здоров'я молоді (учнів 9–11 класів і студентів вищів I–II рівнів акредитації) в Україні, що проведене вітчизняними вченими впродовж останніх років, за підтримки представництва ЮНІСЕФ, 24,3% опитаних повідомили про наявність досвіду статевих стосунків: від 6,3% серед 13-річних до 44,6% серед 17-річних; хлопці частіше, ніж дівчата-однолітки, вказують на досвід статевих стосунків у всіх вікових групах; до досягнення віку 17 років наявність першого статевого контакту визнали більше половини хлопців (54,9%) та кожна третя дівчина (33,9%) [2]. Соціологи і сексологи розглядають раннє статеве життя як соціальну девіацію, тобто як відхилення від соціальних норм і моральних принципів. Як підкреслюють українські науковці, «серед сучасних педагогічних проблем однією з суспільно важливих є зниження віку початку неповнолітніми статевого життя, що супроводжується зростанням кількості штучного переривання вагітності, розширенням діапазону

венеричних захворювань, появою серед школярів матерів-одиначок» [5, с. 5]. Тому актуалізується наукова проблема з'ясування правових засад, причин і наслідків раннього статевого життя в сучасних умовах, зокрема в період російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Раннє статеве життя підлітків стало суспільною проблемою не тільки в останні десятиліття, але значно раніше. Як зазначають українські дослідники О.О. Гуржій і О.Я. Рибалка, «протягом другої половини ХХ ст. і на початку третього тисячоліття спостерігається стійка тенденція як у Європі, так і в Україні зниження віку сексуального дебюту молоді та підлітків» [3]. Цей факт науковці пояснюють процесами акселерації, або раннього статевого розвитку, який властивий сучасним підліткам. Як зазначає О.О. Світличний, акселерація «проявляється не тільки в прискоренні процесів росту і статевого дозрівання, але й більш ранній морфологічній стабілізації» [11, с. 153–159, с. 155]. Можемо погодитися із О.О. Світличним, що існують відмінності між «епохальною» акселерацією, яка описує відмінності між поколіннями і внутрішньо груповою акселерацією, яка розглядає особливості розвитку підлітків у межах певної групи, де, як правило, виділяються ті, яким властивий прискорений статевий розвиток, тобто акселерати, і ті, які відстають від них, тобто – ретарданти. Саме така ситуація і породжує соціально-психологічні проблеми у підлітковій групі, оскільки ретарданти, намагаючись не відставати від акселератів, нерідко удаються до сексуальних відхилень. Існує й інша думка про початок раннього статевого життя підлітків. Так, О.О. Гуржій і О.Я. Рибалка вважають, що «ранній початок статевого життя найчастіше спостерігається в активних підлітків, які легко спілкуються, комунікабельних, але в той же час проявляють великий потяг до ризиків, авантюрної поведінки, вони конфліктні щодо дорослих,

схильні до вживання алкоголю і наркотиків, а пізній початок статевого життя найчастіше спостерігається в осіб із більш розвиненим почуттям відповідальності, які дотримуються певних моральних норм і водночас є некоммунікбельними, невпевненими у собі та тривожними» [3, с. 1]. Соціологи та психологи одноставні у тому, що «сексуальність підлітка носить дисгармонійний характер. Між його емоційно-психологічним і відповідним фізичним розвитком існують суперечності. Кожний підліток, як правило, захоплений бажаннями, фантазіями і мріями сексуального характеру. На початку статевого дозрівання у нього формуються своєрідні відносини, які можна визначити як платонічну закоханість, забарвлену романтично піднесеним відчуттям. Лише згодом, із завершенням процесу статевого дозрівання, з'являються специфічні сексуальні емоції, виявляється статевая активність і формується зріла статевая свідомість» [6, с. 217]. Однак раннє статеве життя підлітків пов'язується не тільки з їхніми соціально-психологічними особливостями, але з обставинами, які можуть виникнути в складних життєвих обставинах, або під впливом інших людей, які примушують їх до раннього статевого життя. Оскільки в Україні третій рік йде російсько-українська війна, значно погіршуються умови для нормального соціально-психологічного розвитку підлітків, що нерідко призводить до сексуальних відхилень і примушенню підлітків до ранніх сексуальних відносин, що потребує більш глибокого дослідження.

Тому метою наукової роботи є дослідження правових засад, причин і наслідків раннього статевого життя підлітків в умовах російсько-української війни. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання: *по-перше*, з'ясувати ознаки раннього статевого життя; *по-друге*, уточнити правові засади щодо сексуальних відносин з підлітками; *по-третьє*, виявити причини і наслідки ранніх статевого стосунків підлітків і, *по-четверте*, окреслити шляхи і перспективи подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Статевая зрілість у підлітків починає формуватися у віці 11–12 років і поступово настає протягом 3–6 років, як правило завершуючись до вісімнадцяти років. Досягнення цього віку свідчить не лише про статеву зрілість, але й про отримання необхідних знань та певного життєвого досвіду. Однак у підлітковому віці існує чимало проблем, які пов'язані не тільки з браком знань та життєвого досвіду, але й недостатнім рівнем статевого виховання. Тому, як зазначають українські науковці, особлива увага до проблем статевого виховання в Україні сьогодні зумовлена кількома причинами, серед яких найважливіші такі: прискорений розвиток дітей (акселерація); недо-

статній рівень обізнаності неповнолітніх з питань статевої сфери, в тому числі й відсутність статевої освіти на належному рівні у закладах освіти, низька якість і сумнівні шляхи отримання такої інформації (однолітки, засоби масової інформації тощо); сексуальність підлітків та пов'язані з нею проблеми (репродуктивне здоров'я, ризикована поведінка, інфекції, що передаються статевим шляхом, у тому числі ВІЛ, незапланована вагітність); нівелювання більшістю неповнолітніх моральних цінностей та ін. [5, с. 6]. До цього переліку необхідно додати і таку проблему, як раннє статеве життя, яке може спричинити не тільки соціальні та венеричні хвороби, небажану вагітність, але й психологічні травми, які залишаються на все життя з людиною.

Як зазначає психолог І. Нарбут, раннє статеве життя – це «початок сексуальних стосунків до того, як людина стала дорослою психічно та фізіологічно» [8]. В. Варенич, лікарка-гінеколог, уточнює, що це «початок сексуальних стосунків до того моменту, коли молода людина стає зрілою біологічно, психологічно та соціально» [1]. Тобто мова йде про те, що раннє статеве життя відбувається у період психічної, фізіологічної, біологічної та соціальної незрілості людини, тобто у період її підліткового віку. А підлітковий вік у психології розглядають як «стадію онтогенетичного розвитку між дитинством і дорослістю (від 11–12 до 16–17 років), яка характеризується якісними змінами, що пов'язані із статевим дозріванням і входженням до дорослого життя. У цей період індивід має підвищену збудливість, вразливість, які посилюються неусвідомленим, статевим потягом» [6, с. 16–17]. Можна переконаливо говорити про те, що підлітковий вік – це особливий період розвитку людини, за якого вона поступово, але активно перетворюється на молоду і дорослу людину в усіх своїх проявах: фізіологічному, біологічному, психологічному, соціальному і сексуальному. Вочевидь ці сторони розвитку особистості повинні відповідати віковим періодам життєвого циклу людини. Період статевого дозрівання характеризується поступовим розвитком вторинних статевого ознак і завершується настанням статевої зрілості. У людини період статевого дозрівання називають перехідним або пубертатним, його тривалість складає у середньому близько 5 років. Вікові межі статевого дозрівання індивідуально коливаються (у дівчаток від 8–10 до 16–17 років; у хлопчиків від 10–12 до 19–20 років). Статевий розвиток, що починається у дівчаток до 8 років, а у хлопчиків до 10 років, вважається передчасним [6, с. 16–17]. Отже періодом статевого дозрівання, а відтак готовності до сексуального життя без наслідків для здоров'я, є вік 17–18 років і тому сексуальні стосунки до цього віку вважаються ранніми і небажаними для

підлітків, оскільки мають негативні наслідки для їх сексуального здоров'я. В. Веренич у поняття «сексуальне здоров'я» включає наступний спектр питань, зокрема: відсутність венеричних захворювань; безпечність сексуального життя, яке приносить задоволення; позитивне й шанобливе ставлення до сексуальності та стосунків; відсутність примусу, дискримінації та насильства; можливість народжувати дітей; свобода вирішувати коли та скільки дітей народжувати, й чи народжувати взагалі» [1]. Усі перелічені ознаки сексуального здоров'я підлітків є під загрозою порушення, оскільки у них відбуваються процеси статевого дозрівання, які «змушують» працювати статеві залози, підвищують рівень статевих гормонів, формують статевий потяг, а відтак підвищують сексуальну активність. Проблема полягає у тому, що статеве дозрівання відбувається раніше, ніж настає повна фізична, психологічна й соціальна зрілість. І тому саме у підлітковому віці починає активізуватися сексуальний потяг, реалізація якого нерідко призводить до сексуальних девіацій, зокрема і раннього статевого життя. Однак це не єдина причина раннього статевого життя підлітків. Чималу роль відіграють особистісні риси підлітків та соціальні обставини, в яких відбувається процес їх сексуального розвитку. Розглянемо їх детальніше.

До особистісних рис підлітків, які провокують їх раннє статеве життя, вважаємо, доцільно віднести як мінімум п'ять основних: (1) розвиток статевої самосвідомості; (2) посилення потреби у самопізнанні; (3) прагнення до душевної близькості; (4) поява еротичного інтересу до осіб протилежної статі; (5) бажання кохати і відчувати взаємність.

Розвиток статевої самосвідомості підлітків відбувається у пубертатний період і характеризується суперечностями між їх фізичним та емоційно-психологічним станом. Мрії, фантазії та бажання сексуального характеру, які їм властиві на початку статевого розвитку, сприяють формуванню своєрідних відносин, які можна визначити як «платонічну закоханість, забарвлену романтично піднесеним відчуттям. Лише згодом, із завершенням процесу статевого дозрівання, з'являються специфічні сексуальні емоції, виявляється статева активність і формується зріла статева свідомість, ...з якою тісно пов'язано і формування *лібідо* – прагнення до статевої близькості» [6, с. 217]. Саме *лібідо*, або сексуальна енергія, яка зароджується у підлітків, і з якою вони не можуть упоратися, оскільки не мають достатніх знань та досвіду щодо сексуальних відносин, потребує свого «виходу». Вона виявляється у бажанні підлітків подібати, звертати на себе увагу осіб протилежної статі, підвищує їх сексуальну гіперчутливість, яка нерідко реалізується

у ранніх сексуальних відносинах. Нерідко перші статеві відносини підлітків, і дівчаток і хлопчиків, відбуваються з більш дорослими партнерами, які є для них певними авторитетами і яким вони довіряють. Особливими є ситуації, коли дорослі примушують підлітків до сексуальних відносин, користуючись їх довірою, недосвідченістю та бажанням сподобатися їм.

З розвитком статевої самосвідомості пов'язується і така особистісна причина раннього статевого життя, як *потреба у самопізнанні*. Звісно, що фізіологічні, психологічні та статеві зміни, які відбуваються в організмі підлітків, з одного боку, свідчать про те, що вони стають дорослими, і це нормально сприймається ними, але з іншого – вони з пересторогою відносяться до них, оскільки не впевнені у тому, що їх статевий розвиток відбувається відповідно до вікових меж. Звісно, що у підлітків виникає потреба у саморефлексії щодо своїх почуттів, своїх потягів, своєї статевої привабливості. Нерідко у них виникають сумніви щодо своєї сексуальної спроможності або навпаки впевненість у ній, що і спонукає їх до ранніх сексуальних стосунків.

Формування *лібідо* у підлітків характеризується наявністю та послідовною зміною трьох стадій: 1) *романтичної* (або платонічної), яка у хлопців характеризується фантазіями, в яких здійснюються уявні подвиги на честь об'єкта першої закоханості, що ідеалізується, а у дівчат протікає прагнення подібати, звертати на себе увагу, з'являються фантазії про безкорисливу турботу з боку прекрасного і хороброго «лицаря»; 2) *еротичної*, що виявляється у прагненні до ніжності і ласки; 3) *сексуальної* – періоду так званої підліткової гіперсексуальності, що виявляється у підвищеній статевій збудливості і хлопчиків і дівчаток. Фізіологічною основою цього явища вважається посилення секреції андрогенів, рівень яких у 18-річного хлопця у 8 разів вищий, ніж у 10-річного хлопчика [6, с. 217]. Якщо романтична стадія статевого розвитку підлітків менш спонукає їх до раннього статевого життя, то еротична і сексуальна характеризуються вкрай сприятливими умовами для цього. На цих стадіях у підлітків з'являється прагнення до *душевної близькості*, активно формується *еротичний інтерес*, з'являється *бажання кохати і відчувати взаємність*.

Не менш важливими чинниками раннього статевого життя підлітків є *соціальні обставини*, в яких відбувається їх дорослішання. До них доцільно віднести наступні:

– ранній сексуальний досвід ровесників, які спонукають інших «спробувати», «не боятися» і виявити свою дорослість;

– нав'язані соціумом сексуальні сценарії, які розповсюджуються у ЗМІ – «для жінки важливо

бути сексуально привабливою та розкутою, для чоловіка – завжди бути сексуально активним» [1];

– недостатня увага психологів, вчителів у закладах освіти (гімназіях, ліцеях) до сексуальної освіти підлітків, що призводить до нестачі у них знань про наслідки раннього статевого життя;

– конфлікти та девіації (алкоголізм, наркоманія, правопорушення, агресія, сексуальна розпуста тощо) у сім'ях, які відчужують підлітків від батьків, «штовхаючи» їх у девіантні та кримінальні угруповання, де раннє статеве життя та хаотичні сексуальні стосунки є нормою;

– економічні кризи, що призводять до зниження життєвих стандартів, а відтак і прагнення підлітків бути фінансово незалежними від батьків, мати свої кишенькові гроші для задоволення своїх потреб. Відтак вони знаходять таких дорослих партнерів, які здатні оплатити сексуальні послуги підлітків.

Особливою причиною раннього статевого життя є сексуальне насильство, коли до статевих стосунків підлітків – і дівчаток, і хлопчиків примушують дорослі-девіанти. Х. Шабат, керівниця «Центру гідності дитини Українського католицького університету», реалізуючи у довоєнний час (2021 рік) дослідницький проект «Сексуальне насильство в Україні: від усвідомлення до захисту», наводить наступні факти: відомо про близько 400 випадків зареєстрованих злочинів проти дитячої сексуальності на рік; згідно з уявленнями респондентів, кривдниками неповнолітніх переважно є незнайомці (62%), некровні родичі (41%), друзі / однокласники (33%) або інші знайомі (32%); найчастіше того, хто чинить секснасилля щодо неповнолітніх бачать як особу у віці 35–49 років (35%); жертвами сексуального насилля, згідно з уявленнями учасників дослідження, є діти у віці від 9 до 17 років (41%); близько 4% з них стали жертвами зґвалтування в дитинстві, 23% – жертвами сексуального насилля та / або домагань (в тому числі зґвалтування); близько 40% серед тих, хто зазнав сексуального насилля чи домагань у дитинстві, розповідали про ситуацію кому-небудь, близько 43% – ні; 17% – не дали відповіді на уточнююче питання, окрім того Україна входить в «тріюку» світових виробників порно за участю дітей [12, с. 6–7]. Сексуальне насильство стосовно дітей особливо розповсюдилося і в умовах російсько-української війни. За інформацією Офісу Генерального прокурора, станом на 11 травня 2023 року зафіксовано факти сексуального насильства стосовно 12 дівчат та 1 хлопця віком від 6 до 17 років [7]. Хоча за неофіційними даними таких фактів у рази більше. Згідно до ЄДРСР за 2020–2024 роки винесено 153 вироки в рамках статі 155 ККУ, що підлягає кримінальному покаранню. Адже загальнови-знаним у міжнародному праві є положення, що

дитина, внаслідок її фізичної та розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту. Необхідність особливого захисту дітей уперше проголошена в Женевській декларації прав дитини 1924 року [16], згодом підтверджена в Загальній декларації прав людини 1948 року [17], Декларації прав дитини 1959 року [15] й закріплена в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. та у Конвенції про права дитини 1989 року [14].

Україна, ратифікувавши згадані міжнародно-правові акти, взяла на себе зобов'язання вжити всіх необхідних законодавчих, адміністративних і просвітницьких заходів щодо захисту дітей від усіх форм фізичного та психічного насильства, образи чи зловживань, недбалого піклування або його відсутності. За даними соціологічного опитування «Насильство щодо дітей в Україні», проведеного у 2014–2015 роках Київським міжнародним інститутом соціології, хоча б одну форму насильства (фізичне, сексуальне, психологічне, економічне) пережили 65% дітей віком від 12 до 17 років і 89% осіб старше 18 років [10]. У зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» від 14 березня 2018 р. № 2334-VIII, актуалізується питання дослідження оновленої кримінально-правової конструкції, якою реалізовано ідею встановлення «вікового критерію» при визначенні потерпілого від злочину, передбаченого ст. 155 Кримінального кодексу України. Також постає проблема визначення особистості потерпілої від кримінального правопорушення, передбаченого ст. 155 КК України. Говорячи про цю категорію осіб, слід зазначити, що у законодавстві чітко визначено віковий критерій – особа, яка не досягла *шістнадцятирічного віку* [4]. Однак за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), підлітковий період умовно поділяється на три періоди: (1) препубертатний, або підготовчий період (пубертат – від *лат. pubertas, pubertalis* – змужнілість, статева зрілість), протягом якого проходять основні процеси статевого дозрівання, і який відповідає молодшому підлітковому віку 11–12 років; (2) пубертатний період – 12–15 років; (3) постпубертатний період, під час якого організм досягає повної біологічної зрілості і відповідає юнацькому віку 15–17 років [5, с. 49]. Тобто підлітковий вік триває з 11 до 17 років. Тому у сучасній доктрині кримінального права визначення віку потерпілого підлітка від сексуального насильства потребує свого уточнення, як мінімум до сімнадцятирічного віку.

Наслідки від раннього статевого життя підлітків носять вкрай руйнівний характер для їх

репродуктивного здоров'я і майбутнього психологічного та соціального життя. Фахівці відносять до них: підліткову вагітність, психічні травми, інфекції, що передаються статевим шляхом та безпліддя. За даними ВООЗ, ймовірність мертвородження та смертності новонароджених дітей у матерів підліткового віку в 1,5 раза вища, ніж у жінок 20–29 років, крім цього, надзвичайно високий ризик материнської смертності, а переривання першої вагітності, нерідко призводить до безпліддя. Ранні сексуальні стосунки несуть ризик зараження хворобами, які передаються статевим шляхом, які негативно впливають на фізіологічний стан розвитку підлітків [2]. І. Нарбут виокремлює наступні психологічні наслідки ранніх статевих стосунків: хвилювання щодо небажаної вагітності та СНІДу (Синдром набутого імунodefіциту); депресію та самогубство; послаблену довіру, оскільки підлітки, які відчувають себе використаними чи зрадженими через розрив в сексуальних стосунках, не зможуть вже довіряти іншій людині [8]. Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що раннє статеве життя шкодить сексуальному здоров'ю підлітків, «безпечність якого приносить задоволення; позитивне й шанобливе ставлення до сексуальності та стосунків; відсутність примусу, дискримінації та насильства; можливість народжувати дітей; свободу вирішувати коли та скільки дітей народжувати, й чи народжувати взагалі» [13].

Отже ранні, нерозбірливі, безладні дошлюбні сексуальні відносини є дисгармонійними, загрожують сексуальному здоров'ю і особистісному розвитку підлітків, нерідко викликають руйнівні для їх фізіологічного, психічного стану наслідки та можуть стати дестабілізуючим фактором у майбутній родині, у визначенні соціального статусу.

Висновки і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку.

В умовах російсько-української війни загострилася така соціальна проблема як раннє статеве життя підлітків, яка була у центрі уваги науковців і у довоєнний час. Важливість наукового вирішення цієї проблеми пов'язується з тим, що раннє статеве життя наносить непоправної шкоди фізіологічному, сексуальному, психологічному і соціальному здоров'ю підлітків (вік від 12 до 17 років), які перебувають на стадії свого статевого дозрівання. Раннє сексуальне життя можна схарактеризувати як початок сексуальних зносин підлітків до завершення статевої зрілості (17–18 років), які можуть розпочатися або за їх власним бажанням, або насильно під впливом дорослих-девіантів.

Причинами ранніх сексуальних стосунків підлітків є, по-перше, особистісні риси підлітків, а саме: розвиток статевої самосвідомості; посилення потреби у самопізнанні; прагнення до

душевної близькості; поява еротичного інтересу до осіб протилежної статі; бажання кохати і відчувати взаємність, і, по-друге, *соціальні обставини*, в яких відбувається процес їх сексуального розвитку. До них доцільно віднести наступні: ранній сексуальний досвід ровесників, які спонукають інших «спробувати», «не боятися» і виявити свою дорослість; нав'язані соціумом сексуальні сценарії, які розповсюджуються у ЗМІ; недостатня увага психологів, вчителів у закладах освіти (гімназіях, ліцеях) до сексуальної освіти підлітків; конфлікти та девіації (алкоголізм, наркоманія, правопорушення, агресія, сексуальна розпуста тощо) у сім'ях; економічні кризи, що призводять до зниження життєвих стандартів, а відтак і прагнення підлітків бути фінансово незалежними від батьків. Особливою причиною раннього сексуального життя є сексуальне насильство, яке залишається в умовах російської агресії гострою соціальною проблемою, і підлягає кримінальній відповідальності. Сексуальне насильство має вкрай негативні наслідки для здоров'я та життя підлітків, до яких належно віднести наступні: підліткову вагітність та хвилювання щодо її перебігу, психічні травми, інфекції, що передаються статевим шляхом (венеричні захворювання, СНІД тощо), безпліддя у дорослому віці, послаблену довіру до майбутніх статевих партнерів, нерідко депресію та навіть суїцидальні наміри, які залишають психологічні травми на майбутнє наступне життя.

Права дітей захищені в Україні, як і в Європейському Союзі міжнародними правовими та нормативними актами, зокрема Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» від 14 березня 2018 р. № 2334-VIII. Однак в сучасних умовах потребує свого оновлення кримінально-правова конструкція, якою встановлюється «віковий критерій» від 16 до 18 років при визначенні потерпілого від сексуального насильства (ст. 155 Кримінального кодексу України), оскільки саме 18 років визнається фахівцями періодом дорослості.

Для упередження ранніх сексуальних стосунків підлітків необхідна комплексна багатопланова скоординована діяльність державних, зокрема правоохоронних, соціальних та освітніх органів та організацій, батьків, засобів масової інформації. Потребує свого удосконалення законодавство і юридичні практики щодо захисту і реабілітації жертв сексуального насильства, особливо серед неповнолітніх; формування навичок спілкування фахівців (психологів, лікарів, соціальних працівників, правозахисників) з підлітками, які приховують або замовчують факти сексуального насильства. Доцільно також розширити у закладах освіти перелік навчальних дисциплін, що

пов'язані зі статевим вихованням та правовою грамотністю учнів щодо суспільно небезпечних проявів злочинних дій, жертвами яких вони можуть стати, до формування знань про сексуальне здоров'я повинні більш зацікавлено залучитися мас-медіа.

Перспективними напрямками подальших досліджень щодо ранніх сексуальних стосунків підлітків є з'ясування шляхів їх упередження та ефективних методів формування здорового сексуального життя молоді.

Література

1. Варенич В. Які загрози для підлітків несе ранній початок статевого життя? Supportme. URL: <https://supportme.org.ua/sex-and-relations/ranniy-pochatok-statevogo-zhittia> (дата звернення: 10.07.2024).

2. Басюк А., Боднарюк О. І. Небезпеки раннього статевого дебюту. Місцеві новини. Уе.уа. URL: https://ue.ua/sms/sms_5593.html (дата звернення: 01.07.2024).

3. Гуржій О. О., Рибалка О. Я. Причини і наслідки раннього початку статевого життя. URL : : <http://dspace.rpnu.edu.ua/bitstream/123456789/11764/1/10.pdf> (дата звернення: 11.07.2024).

4. Кримінальний кодекс України. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 02.07.2024).

5. Лещук Н. О., Савич Ж. В., Голоцван О. А., Сивохоп Я. М. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : навч. посіб. К., 2014. 136 с.

6. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками, схильними до девіацій: соціально-психологічні аспекти. К. Каравела, 2017. 466 с.

7. Лубенець Д. Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/> (дата звернення: 06.07.2024).

8. Нарбут І. Психологічні і соціальні наслідки ранніх статевих стосунків, підліткової вагітності. URL: <https://teens.kiterra.kiev.ua/smile/основи-здоровя/> (дата звернення: 08.07.2024).

9. Понад 13 тисяч дітей залишилися без батьківського піклування від початку повномасштабної війни – Мінсоцполітики. 6 квітня 2024. URL: <https://nus.org.ua/news/ponad-13-tysyach-ditej-zalyshylsya-bez-batkivskogo-pikluvannya-vid-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny-mintsopolityku/> (дата звернення: 11.07.2024).

10. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.10.2018 № 728-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2018-p> (дата звернення: 11.07.2024).

11. Світличний О. О. Неповнолітня особа як потерпілий від розпущених дій у Кримінальному кодексі України. Право і суспільство. 2013. № 2.

12. Сексуальне насильство в Україні: від усвідомлення до захисту. Fama Agency, 2021. URL: <https://fama.agency/portfolio/seksualne-nasyllya-v-ukrayini-vid-usvidomlennya-do-zahystu/> (дата звернення: 11.07.2024).

13. Які загрози для підлітків несе ранній початок статевого життя? Supportme. URL: <https://supportme.org.ua/sex-and-relations/ranniy-pochatok-statevogo-zhittia> (дата звернення: 12.07.2024).

14. Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entered into force on 2 September 1990, in accordance with article URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx> (дата звернення: 12.07.2024).

15. Declaration of the rights of the child. Proclaimed by UN General Assembly Resolution 1386 (XIV) of 20 November 1959. URL: <http://www.cirp.org/library/ethics/UN-declaration/> (дата звернення: 11.07.2024).

16. Geneva Declaration of the Rights of the Child. Adopted 26 September, 1924, League of Nations. URL: http://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/11/01_-_Declaration_of_Geneva_1924.pdf (дата звернення: 11.07.2024).

17. Universal Declaration of Human Rights. Proclaimed by the UN General Assembly Resolution 217 A (III) in Paris on 10 December 1948. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (дата звернення: 14.06.2024).

Анотація

Лобанова А. С., Смаглюк О. А. Раннє статеве життя підлітків як соціальна проблема: правові засади, причини і наслідки. – Стаття.

У статті проаналізовано причини, наслідки та правові засади раннього сексуального життя підлітків як гострої соціальної проблеми в сучасній Україні. Уточнено ознаки раннього сексуального життя, зокрема, підвищену сексуальну активність, сексуальні девіації та сексуальні стосунки підлітків до статевої зрілості (17–18 років). Обґрунтовано характеристики сексуального здоров'я, а саме: відсутність захворювань, які передаються статевим шляхом; безпечність сексуального життя, яке приносить задоволення; позитивне й шанобливе ставлення до сексуальності та статевих стосунків; відсутність примусу, дискримінації та насильства щодо статевих відносин; можливість народжувати дітей та свобода у виборі їх кількості. Визначено особливості підліткового віку та ознаки сексуально зрілої особи.

Досліджено причини ранніх сексуальних зносин, до яких віднесено: особистісні характеристики підлітків (розвиток статевої самосвідомості, посилення потреби у самопізнанні, прагнення до душевної близькості, поява еротичного інтересу до осіб протилежної статі, бажання кохати і відчувати взаємність); соціальні обставини (сексуальний досвід ровесників; нав'язані соціумом сексуальні сценарії, які розповсюджуються у ЗМІ; недостатня увага у закладах освіти (гімназіях, ліцеях) до сексуальної освіти підлітків; конфлікти та девіації у сім'ях, економічні кризи тощо), в яких відбувається процес їх первинної соціалізації; сексуальне насильство щодо підлітків.

Доведено, що раннє статеве життя має деструктивний вплив на розвиток особистості, загрожуючи їй

фізіологічному, сексуальному, соціальному та психологічному життю. Акцентовано увагу на сексуальному насильстві як соціальної причини раннього статевого життя підлітків. Та його активізації в умовах російсько-української війни. Уточнено правові та законодавчі засади щодо насильства до неповнолітньої особи і запропоновані зміни до визначення її вікових критеріїв: з 17 до 18 років.

Окреслено шляхи сексуального виховання підлітків, формування у них здорового статевого життя та упередження ранніх статевих відносин.

Ключові слова: підлітки, сексуальне здоров'я, раннє статеве життя, сексуальна зрілість, сексуальне насильство, статеве виховання.

Summary

Lobanova A. S., Smahliuk O. A. Early sexual life of adolescents as a social problem: legal basis, causes and consequences. – Article.

The article analyzes the causes, consequences and legal basis of early sexual activity of adolescents as an acute social problem in modern Ukraine. The signs of early sexual life, in particular, increased sexual activity, sexual deviations and sexual relations of adolescents before puberty (17–18 years) are clarified. The characteristics of sexual health are substantiated, namely: the absence of sexually transmitted diseases; safe and satisfying sexual life; positive and respectful attitude to sexuality and sexual relations; absence of coercion, discrimination and violence in relation to sexual relations; the ability to

have children and freedom to choose their number. The features of adolescence and signs of a sexually mature person are defined.

The reasons for early sexual intercourse are investigated, including: personal characteristics of adolescents (development of sexual self-awareness, increased need for self-knowledge, desire for emotional intimacy, emergence of erotic interest in persons of the opposite sex, desire to love and feel reciprocity); social circumstances (sexual experience of peers; sexual scenarios imposed by society and disseminated in the media; insufficient attention in educational institutions (gymnasiums, lyceums) to sexual education of adolescents; conflicts and deviations in families, economic crises, etc.), in which the process of their primary socialization takes place; sexual violence against adolescents.

It is proved that early sexual activity has a destructive impact on personality development, threatening its physiological, sexual, social and psychological life. The author emphasizes sexual violence as a social cause of early sexual activity among adolescents. And its intensification in the context of the Russian-Ukrainian war. The author clarifies the legal and legislative framework for violence against minors and proposes changes to the definition of their age criteria: from 17 to 18 years.

The author outlines the ways of sexual education of adolescents, the formation of a healthy sexual life and the prevention of early sexual relations.

Key words: adolescents, sexual health, early sexual life, sexual maturity, sexual violence, sexual education.

УДК 364-43:159.923.5:005.32: 005.35
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.23>

О. В. Мальцева
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1497-4098>
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ САМОМЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК СКЛАДОВОЇ УПРАВЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Політичні, соціально-економічні, соціокультурні виклики сьогодення, перед якими постало українське суспільство, підвищують запит на соціальну підтримку різних верств населення. Складний характер проблем, їх мінливість, необхідність вчасного реагування вимагають від системи соціальної роботи чіткості і злагодженості у прийнятті рішень, багатофункціональності, організації додаткових видів допомоги населенню, швидкого переорієнтування з одних програм діяльності на інші. У цьому контексті від управління системою соціальної роботи залежить її загальна ефективність та здатність вирішувати багаторівневі завдання в умовах невизначеності та нечітких перспектив. Вирішальна роль в успішності соціальної політики і соціальної роботи як сфери її практичної реалізації відводиться культурі управління [1].

Під культурою управління, як правило, розуміють рівень практичних досягнень в організації, техніці, технологіях, методах, стилі управлінської праці, у спілкуванні між працівниками, у підготовці кадрів і їхньої здатності до самоорганізації та самоуправління [2].

Самоменеджмент є важливою складовою управлінської культури, яка має на меті впровадження головних управлінських процесів – від управління собою, власною діяльністю до управління персоналом, командами.

Еволюцію інституту самоменеджменту як складової управлінської культури соціальної сфери найкраще відображено в теоретичних концепціях, які розробили вчені різних наукових напрямків та досвідчені фахівці-практики. Уже потім ці концепти були реалізовані в соціальному просторі на новому рівні узагальнення як алгоритмізовані настанови задля вирішення назрілих проблем, висунутих потребами суспільного поступу. Самоменеджмент надзвичайно запитаний як в діяльності менеджера, так і в фаховій реалізації соціальних працівників всіх рівнів, оскільки його потреба зумовлена закономірностями та принципами самоуправління в системі соціальної роботи в цілому. Особливо виникає

необхідність у самоуправлінні на всіх ланках системи соціальної роботи в умовах тривалої дестабілізації, невизначеності й суттєвих змін [3]. За змістовним наповненням становлення самоменеджменту в соціальній роботі – це процес формування та трансформації сукупності принципів і поглядів щодо системи управління соціальною сферою відповідно до об'єктивних змін, умов і потреб суспільства протягом тривалого періоду. Таким чином, дослідження еволюції інституту самоменеджменту соціальної роботи, його основоположних принципів – від ідеї до практики застосування, методів і прийомів формування навичок самоуправління є актуальним науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Генезу менеджменту та самоменеджменту в соціальній роботі представлено у працях соціологів, соціальних філософів, фахівців з державного управління, соціальної роботи та ін. Менеджмент соціальної роботи як складову управлінської діяльності досліджено в працях українських вчених – В. Беха, Є. Дедова, О. Козуб, Н. Коляди, Н. Левченко та ін. Роль навичок самоменеджменту соціального працівника у розв'язанні управлінських завдань соціальної роботи висвітлені О. Бабчинською, О. Бутиліною, І. Євдокимовою, А. Мідляр та ін. Причини виникнення ідеї самоменеджменту досліджуються науковцями з різних підходів. О. Лялюк, О. Ратушняк у якості детермінанти розвитку теорії самоменеджменту розглядають зростання конкуренції і необхідність швидко оволодівати новими навичками, самовдосконалюватися для конкурентної боротьби менеджером усіх рівнів та всім співробітникам соціальних структур. Ефективність методів самоменеджменту при роботі з різними категоріями отримувачів соціальних послуг розглядають у своїх дослідженнях зарубіжні вчені – М. Олівер (M. Oliver), Б. Сейпей (B. Sapey), П. Томас (P. Thomas), Р. Роберт (R. Robert), Дж. Коллін (G. Colleen), Дж. Нансу (G. Nancy), Я. Бреннан (J. Brennan), К. Каплан (C. Kaplan) та ін. Проте досі недостатньо досліджено еволюцію інституту самоменеджменту в соціальній роботі як складової управлінської культури соціальної сфери.

Мета роботи – простежити ідейно-теоретичні витoki і систематизувати практико-орієнтовані навички самоменеджменту в соціальній сфері та в соціальній роботі зокрема, визначити перспективи їх подальшого розвитку. На виконання зазначеної мети було виконано такі завдання: *по-перше*, з'ясовано причини виникнення і генезу самоменеджменту як складової управлінської культури соціальної сфери; *по-друге*, виявлено специфіку менеджменту та самоменеджменту в соціальній роботі; *по-третє*, проаналізовано і систематизовано методи і прийоми формування навичок самоменеджменту соціальних працівників.

Методологія дослідження. Роботу виконано на засадах міждисциплінарного підходу. В дослідженні використано системний, структурно-функціональний аналіз; порівняльно-історичний метод і компаративістське узагальнення.

Виклад основного матеріалу. В основі сучасної теорії соціального менеджменту та менеджменту соціальної роботи як його складової полягає як узагальнений теоретично осмислений досвід адміністрування, так і практично-методологічні здобутки управління соціальними процесами. Усвідомлення провідної ролі самоменеджменту як фракталу великої управлінської системи сформувалося не одразу і має власну історію становлення. У межах соціологічного підходу висвітлюється формування нормативно-ціннісних підстав для визначення практичних інструментів управлінської культури. Історичний підхід передбачає врахування причинно-наслідкових зав'язків та конкретно-історичних обставин для усвідомлення самоменеджменту як складової управлінської культури в соціальній сфері.

Від початку соціальний менеджмент багато чого запозичив із бізнес-управління та був не тільки технологічним, але й доволі технократичним. В основу було покладено мотиви підвищення ефективності роботи організацій, як це відбувалося у корпоративних структурах і бізнесах індустріальної доби в умовах високої конкуренції. Процес «олюднення» та виділення самоменеджменту управлінців і працівників як основоположної умови працездатності організаційної структури відбувався покроково. В межах діяльності різних історично виниклих шкіл менеджменту було створено підстави для формування цілісного уявлення про роль і призначення самоменеджменту в управлінні соціальними структурами різного рівня як необхідної складової, що не тільки підвищує їхню ефективність, однак і суттєво гуманізує соціальний простір [4–6].

Базові ідеї «школи наукового управління» було викладено в науковій праці «Принципи науково менеджменту» відомого промисловця і соціального дослідника Фредерика Уінслоу Тейлора

(США). В межах «адміністративної школи управління» французький дослідник Анрі Файоль вперше застосовує принцип систематизованого підходу до управління організацією, де стає наочною важливістю ефективного функціонування кожного структурного елемента системи – від керівних адміністративних органів до низової ланки виконавців.

«Школа людських відносин» (Мері Паркер Фоллет, Елтон Мейо та ін.) в історії соціального менеджменту важлива тим, що даний напрям розглядав колектив як особливу соціальну групу, а міжособистісні відносини – як фактор зростання ефективності і потенціалу кожного працівника.

Провідну роль у генезі самоменеджменту в управлінні соціальною сферою і соціальною роботою відіграла «школа поведінкових наук». Підхід, у якому людина ставиться у центр усіх управлінських рішень, отримав розвиток разом з такими науками, як психологія та соціологія. Представники цієї школи – Ч. Барнард, Каджиріс, Т. Лайкерт, Ф. Герцберг, А. Маслоу пропонують послуговуватися в управлінні факторами комунікації, групової динаміки, мотивації та лідерства, а головне – ставленням до членів організації як до суб'єктів, тобто активних людських ресурсів, що розуміють свою місію і функції у всій повноті соціальних процесів, є усвідомленими і зацікавленими учасниками спільної справи, здатними до самоуправління.

Системний і ситуаційний підходи до менеджменту, теорія стратегій закріпили в змісті соціального менеджменту ідеї безперервності взаємодії організації із зовнішнім середовищем і розробки стратегії розвитку організації, у яких підвищення навичок самоменеджменту працівників розглядається як їхня здатність до процесу самоуправління, самоорганізації, самоконтролю, самопроєктування [7].

Інноваційний менеджмент спонукав до нововведень, що покликані забезпечувати ендогенну гармонізацію – узгодження всіх внутрішніх структурних елементів та екзогенну гармонізацію – узгодження підприємства чи установи як цільної структури із зовнішньою середовищем. В умовах розвитку громадянського суспільства вирішальними для становлення концепту самоменеджменту стали здобутки теорії лідерства, у рамках якої було переосмислено модель елітного та бюрократичного домінування в управлінні. Було на практиці доведено, що доцільніше використовувати лідерство замість директивного керівництва.

Менеджмент соціальної роботи як складова соціального менеджменту має певні особливості, оскільки його предметом є процеси, що відображають мотивації людської поведінки, соціальні відносини та їх закономірності, аналіз соціальних

наслідків економічних та інших рішень, прийнятих на різних рівнях управління персоналом, та інших областей, пов'язаних із діяльністю організації.

Головна специфіка менеджменту соціальної роботи – це людиноцентричність. За своїм призначенням управління соціальним розвитком організації орієнтується виключно на людей, на створення для працівників організації гідних умов праці та побуту. Рекомендації соціального менеджменту спрямовані на розвиток у персоналу позитивних результатів поведінки і удосконалення навичок самоменеджменту як умови дієздатності всієї організаційної структури.

Тобто йдеться про таку складову в системному менеджменті, коли на кожній ділянці структури, що скеровує соціальні процеси, виконавці наділені здатністю до осмислення свого місця в ланцюгу спільних завдань, сприйняття перспективних цілей соціальної установи та самоадміністрування у зв'язку з ними.

Адміністрування (за А. Файолем) – це діяльність по управлінню, що підпорядковується таким операціям, як планування, організація, контроль і мотивація.

У сучасному менеджменті список цих операцій значно сповнився і виглядає так: *організація; нормування; планування; координація; мотивація; контроль; регулювання.*

Таким чином, коли йдеться про самоменеджмент у соціальній сфері і соціальній роботі зокрема, передбачається, що службовець соціальної установи, соціальний працівник здатен спрямовувати всі ці операції на самого себе. Тож добре спланована і спрямована на досягнення соціально значущого результату діяльність організації соціальної сфери повинна характеризуватися не стільки жорсткими управлінськими каркасами, скільки гнучкістю. Порядок і стабільність тоді має засновуватися на зворотних зв'язках із загальною соціально-економічною, соціокультурною ситуацією і працівниками, а працівники мають бути ініціативними і самоорганізованими виконавцями своїх завдань, що здатні до координації і регулювання власної діяльності, зважаючи на корпоративну мету і відгук від отримувачів соціальної допомоги та соціальних послуг. Безумовно, така характеристика свідчить про надзвичайно високий рівень професійної культури організації соціальної сфери та соціальних працівників і передбачає цілеспрямоване навчання останніх основам самоменеджменту, засобам його удосконалення протягом всього періоду їх фахової діяльності [8].

Управління професійним розвитком соціального працівника є одним із пріоритетних напрямків подальшого становлення соціальної роботи як підсистеми управління динамічним життям

суспільства. На сучасному етапі передбачаються дедалі більш високі вимоги до професіоналізму соціального персоналу, оскільки професіоналізм соціальних працівників є фактором формування конструктивних основ для реалізації актуальних завдань соціальної політики [9].

У цьому зв'язку особливо актуальною стає проблема самокерування, оскільки ані здібності, ані досвід, ані знання не зможуть зробити соціального працівника професійно ефективним до тих пір, поки він не навчиться самоменеджменту (управлінню своєю професійною діяльністю) [10; 11].

У кожній системі існує так званий управлінський вакуум, який не керується ієрархічно, але є актуальним для самоменеджменту. Проблема концептуалізації самоменеджменту складна, визначається набором досить численних аксіом і принципів. Проте досі недостатньо систематизовані нові можливості для розширення людського фактора в управлінських системах, а також методи та прийоми підвищення самоорганізованості та самокерованості фахівців соціальної сфери [12].

Управління системою соціальної роботи спрямовано на:

- організацію надання допомоги і підтримки людям у СЖО;
- захист слабо захищених верств і груп населення;
- забезпечення нормального функціонування усіх сфер суспільного життя;
- здійснення різних видів діяльності соціальної спрямованості.

Менеджмент в соціальній роботі – це, з одного боку, мистецтво і жива творчість, а з іншого – методичне пізнання законів і принципів управління, що зменшують час для прийняття та реалізації керованих рішень, які неможливо ефективно і раціонально реалізувати поза цим знанням. Тож здатність до самоменеджменту соціальних працівників усіх рівнів є запорукою своєчасних реакцій на запити різних груп клієнтів і суспільства в цілому в ситуації непередбачуваних викликів і суцільної невизначеності.

Налагодження формування навичок самоменеджменту у соціальних працівників реалізується на основі пізнання та використання законів управління, принципів управлінської діяльності як керівних ідей, вихідних положень, що дозволять сформувати управлінську систему та визначити набір методів, що необхідні для досягнення намічених цілей.

Навчання методам самоуправління має бути включено у загальний план адміністративного менеджменту. Саме самоуправління дає можливість людині з об'єкта управління перетворитися в суб'єкт управлінської діяльності. Самоуправління підвищує ефективність всього керованого

процесу, оскільки ґрунтується на зацікавленості соціальних працівників і підключенні їх до творчої діяльності. Сюди включається методика комплексної мотивації людей. До неї входить кілька прийомів:

– *мотивація працівників*. За досягнуті цілі виплачуються премії, вручаються нагороди, відбувається перепідготовка;

– *мотивація роботи*. Передбачається поліпшення робочих місць і розширення сфери діяльності працівників;

– *мотивація організаційної діяльності*. Застосовується розширення повноважень співробітників тощо [13–15].

Провідним напрямком управлінської роботи в закладах соціальної сфери є формування й розвиток навичок самоменеджменту соціальних працівників. Для того, щоб сформувати і розвивати навички самоменеджменту соціальних працівників існують різноманітні менеджерські прийоми. Дієвим інструментом актуалізації вже набутих навичок є тренінг. Завдяки серії тренінгів можна розвинути *soft skills*, навички тайм-менеджменту, уміння самостійно контролювати та відновлювати соціально-психологічний баланс, підвищувати стресостійкість, розкривати лідерські якості тощо [16]. Новим змістом може бути наповнений традиційний менеджерський прийом кураторства як навчання на робочому місці, допомоги, дружньої підтримки за запитом. Значний ефект має чітко сплановане і системне професійне наставництво – супервізія. Супервізія є дієвим профілактичним засобом щодо виникнення професійних ризиків (професійних деформацій, синдрому емоційного вигорання і втоми). Окрім того, супервізія може бути механізмом здійснення взаємоконтролю по горизонталі, способом професіоналізації фахівця і підвищення якості соціальних послуг, що він надає [17].

Самоуправління неможливе без моніторингу зовнішніх чинників, без урахування критики і негативних відгуків, зауважень на адресу фахівців з боку клієнтів, що разом представляє собою *feedback* щодо їхньої професійної діяльності. Самоменеджмент соціальних працівників може бути ефективним за умови долучення їх до процесів розробки і ухвалення рішень, упровадження необхідних змін в закладах соціальної сфери, формування корпоративної культури організації [17].

Природним середовищем для розвитку самоменеджменту є зростання довіри до фахових компетентностей соціальних працівників з боку адміністрації, делегування їм права приймати самостійні рішення в межах їхніх повноважень. На думку українських дослідниць О. Бутиліної та І. Євдокимової підвищення рівня лояльності працівників має набувати таких проявів, як: «створення реальних умов для професійного росту та

кар'єрного просування; налагодження системи комунікації, інформування й постійного обміну досвідом, як між колегами в середині колективу, так і з зовнішнім оточенням; формування організаційної культури та поважне ставлення до цінностей, надбань та символів організації; засоби позитивного підкріплення, що демонструють визнання успіхів працівника, гордість та повагу до нього» [18; 19].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному напрямку. У своїй предметній області наукова гіпотеза самоменеджменту має багатоаспектний зміст, він неоднозначний, вимагає додаткового обґрунтування, формування нової методології, нової етики, нового розуміння ролі та місця людини керуючої та самокерованої, здатної до самоуправління через узгодження зв'язків координації та субординації при вирішенні фахових завдань. Одним із перспективних напрямків дослідження в межах означеної проблеми є кореляція між стратегіями управління закладами соціальної мережі й самоменеджментом співробітників усіх рівнів і ділянок.

Література

1. Гріфін Р., Яцура В. Основи менеджменту. Львів: БаК, 2001. 624 с.
2. Кредісов А. І., Панченко Є. Г., Кредісов В. А. Менеджмент для керівників. К., 1999. 195 с.
3. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Менеджмент соціальної роботи: теорія і практика: Навч. посібник. К.: Каравела, 2007. 296 с.
4. Кулініч І. О. Психологія управління: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. 292 с.
5. Трошина К. Кар'єра і мотивація. Управління персоналом. К., 2008. 403с.
6. Тутушкіна М. К. Практична психологія для менеджерів. К.: ВД «Професіонал», 2007. 356 с.
7. Хоронжий А. Г. Самоменеджмент: текст лекцій. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 120 с.
8. Кендюх О. В. Інтелектуальний капітал підприємства: методологія формування механізму управління: монографія. НАН України. Інститут економіки промисловості; ДонУЕП. Донецьк: ДонУЕП, 2006. 307 с.
9. Мальцева О.В. Історичний аспект становлення теорії і практики соціального менеджменту: генезис ідеї самоменеджменту. *Університетська наука – 2024* : тези доп. Міжнар. науково-техн. конф. (Дніпро, 23–24 травня 2024 р) : в 3 т. Т. 2: Навчально-науковий інститут економіки та менеджменту, соціально-гуманітарний, інженерної та мовної підготовки. Секція: Соціологія та соціальна робота/ ДВНЗ «ПДТУ». Дніпро: ПДТУ, 2024. 228 с. С. 136–139.
10. Колпаков В. М. Самоменеджмент: навч. посіб. для студ. вищ. навч.закл. К.: ДП Видавничий дім «Персонал», 2008. 528 с.
11. Кривко М. П. Організаційні основи індивідуалізації підготовки менеджерів. К., 2006. 422 с.
12. Мальцева О.В. Методи і прийоми формування навичок самоменеджменту соціальних працівників.

Університетська наука – 2024 : тези доп. Міжнар. науково-техн. конф. (Дніпро, 23-24 травня 2024 р) : в 3 т. Т. 2: Навчально-науковий інститут економіки та менеджменту, соціально-гуманітарний, інженерної та мовної підготовки. Секція: Соціологія та соціальна робота/ ДВНЗ «ПДТУ». Дніпро: ПДТУ, 2024. 228 с. С. 139–141.

13. Колот А. М. Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу: Навч. посібник. К., 1998. 212 с.

14. Орбан-Лембрик Л. Е. Основи психології управління: Монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 426 с.

15. Соціальна робота: менеджмент соціальної роботи: Навч. посібник. К.: ДЦССМ, 2003. 286 с.

16. Бутиліна О., Радченко Н. Розвиток soft skills як чинник підвищення ефективності діяльності соціальних працівників. SOCIOPROSTIR. 2020. №9. С. 38–45.

17. Управління діяльністю соціальних служб: метод. посібник [авт. кол.: Н. Гусак, Н. Кабаченко, В. Назарук, К. Савчук, О. Савчук, Л. Скоропада, Л. Чорній] / упорядн.-заг. ред. О. Іванова, Н. Гусак; ПРООН в Україні, Проект «Підтримка реформи соціального сектору в Україні». Київ: К.І.С., 2013. 178 с.

18. Бутиліна О., Євдокимова І. Самоменеджмент соціального працівника як управлінське завдання. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. Вип.1(6). С. 5–13.

19. Бутиліна О.В., Євдокимова І.А. Лояльність персоналу соціальної служби. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Випуск 77. 2020. С. 38–41. URL: <https://doi.org/10.31392/NPUnc.series5.2020.77.08> 317

Анотація

Мальцева О. В. Еволюція інституту самоменеджменту соціального працівника як складової управлінської культури соціальної сфери: компаративний аналіз. – Стаття.

У статті простежено ідейно-теоретичні витоки та систематизовано практико-орієнтовані навички самоменеджменту в соціальній сфері та в соціальній роботі зокрема, визначено перспективи їх подальшого розвитку. З'ясовано причини виникнення і генезу самоменеджменту як складової управлінської культури соціальної сфери. Виявлено специфіку менеджменту та самоменеджменту в соціальній роботі Проаналізовано актуальні методи та прийоми формування навичок самоменеджменту соціальних працівників.

Самоменеджмент схарактеризовано як важливу складову управлінської культури, яка має на меті впровадження головних управлінських процесів – від управління собою, власною діяльністю до управління персоналом, командами. Показано, що необхідність у самоуправлінні на всіх ланках системи соціальної роботи особливо запитана в умовах тривалої дестабілізації, невизначеності й суттєвих змін.

Виявлено головну специфіку менеджменту соціальної роботи – людиноцентричність. Рекомендації соціального менеджменту спрямовані на розвиток у персоналу позитивних результатів поведінки і удосконалення навичок самоменеджменту як умови дієвості всієї організаційної структури. Доведено,

що налагодження формування навичок самоменеджменту у соціальних працівників реалізується на основі пізнання та використання законів управління, принципів управлінської діяльності як керівних ідей, вихідних положень, що дозволяють сформуувати систему управління та підбирати сукупність методів, необхідних для досягнення поставлених цілей. Обґрунтовано, що навчання методам самоуправління має бути включено у загальний план адміністративного менеджменту будь-якого закладу системи соціальної роботи. Серед методів розвитку навичок самоменеджменту варто залучати різноманітні підходи до активізації мотивації, супервізію (наставництво); тренінгові програми для удосконалення soft skills. Сприяти розвитку навичок тайм-менеджменту, уміння самостійно контролювати та відновлювати соціально-психологічний баланс, підвищувати стресостійкість, стимулювати розкриття лідерських якостей тощо. Новим змістом слід наповнити традиційний менеджерський прийом кураторства як навчання на робочому місці, допомоги, дружньої підтримки за запитом.

Ключові слова: культура управління, менеджмент, самоменеджмент в соціальній сфері та соціальній роботі, самоуправління, самоорганізація в умовах невизначеності.

Summary

Maltseva O. V. The evolution of the institute of self-management of a social worker as a component of the managerial culture of the social sphere: a comparative analysis. – Article.

The article traces the ideological and theoretical origins and systematizes the practice-oriented skills of self-management in the social sphere and in social work in particular, and defines the prospects for their further development. The reasons for the emergence and genesis of self-management as a component of the management culture of the social sphere have been clarified. The specifics of management and self-management in social work have been revealed. Actual methods and techniques of forming self-management skills of social workers have been analyzed.

Self-management is characterized as an important component of management culture, which aims to implement the main management processes – from managing oneself, one's own activities to managing personnel and teams. It is shown that the need for self-management at all levels of the social work system is especially demanded in the conditions of long-term destabilization, uncertainty and significant changes.

The main specificity of the management of social work was revealed – people-centeredness. Recommendations of social management are aimed at the development of positive results of behavior in personnel and improvement of self-management skills as a condition for the effectiveness of the entire organizational structure. It has been proven that the development of self-management skills among social workers is implemented on the basis of knowledge and use of management laws, principles of management activity as guiding ideas, initial provisions that allow forming a management system and selecting a set of methods necessary to achieve the set goals. It is justified that

training in self-management methods should be included in the general plan of administrative management of any institution of the social work system. Among the methods of developing self-management skills, it is worth involving various approaches to activation of motivation, supervision (mentoring); training programs for improving soft skills. Promote the development of time management skills, the ability to independently control and restore social and psychological balance,

increase stress resistance, stimulate the development of leadership qualities, etc. New content should be added to the traditional managerial reception of curatorship as on-the-job training, help, and friendly support upon request.

Key words: management culture, management, self-management in the social sphere and social work, self-management, self-organization in conditions of uncertainty.

УДК 321.7–027.19(439)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.24>

А. В. Приходько

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7128-8724>

аспірант

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ДЕКОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ В УГОРЩИНІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ІЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Постановка проблеми. У 1991 р. виходить книга С. Гантінгтона «Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття» в якій він висунув оригінальну хвилову концепцію демократизації політичних систем. Сутність її полягає у збільшенні в певний час кількості демократій (хвиля демократизації) і відповідно у зменшенні кількості демократичних режимів (хвиля відкату). Третя демократична хвиля, на думку вченого, почалася в 1974 р. у південній Європі (Греція, Португалія, Іспанія), «прокотилася» країнами Центральної Європи, досягла Союзу Радянських Соціалістичних Республік, спричинивши «парад суверенітетів» і до кінця ХХ ст. пішла на спад [16]. «На піку цієї хвилі експерти визнали 98 країн з вільно обраним урядом супроти 80, які контролюють диктатори» [7, с. 9].

А вже з початком ХХІ ст. ми можемо констатувати нову глобальну хвилю відкату від демократії, яка торкнулася низки країн усього світу (до 2019 р. кількість демократій скоротилася до 87, а кількість диктатур зросла до 92) [7, с. 9], в тому числі країн Центральної Європи, особливим кейсом серед яких стала Угорщина, відкатний режим якої дістав публіцистичну назву «орбанізм», який категорією політичної науки можна ідентифікувати як «дефективна демократія», а точніше (за дефініцією самого В. Орбана) «неліберальна демократія» [21]. Крім Угорщини аналогічні процеси спостерігаються після 2010–2015 рр. у Польщі та Словаччині, до певної міри в Чехії, а з розв'язанням росією повномасштабної війни проти України вони поглиблюються у багатьох країнах Європейського Союзу. Вивчення особливостей та причин описаних вище процесів і обумовлює актуальність такого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблематики неліберальних демократій займалися такі зарубіжні дослідники, як Ф. Закарія [23], Ю. Марущак [17], В. Меркель [18], А. Круассан [19], Г.-Ю. Пугле [22] та інші. Зазначимо, що один із перших окреслив сутність неліберальних демократій Ф. Закарія, а в подальшому вказана проблематика вивчалася як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями в рамках транзитологічної парадигми. У вітчизняній політичній науці особливості дефектних, в тому

числі неліберальних / іліберальних демократій досліджували такі науковці: О. Берталон [1], П. Гайдаєнко [2], О. Григор'єв [4], Н. Кадук [9], О. Романюк [14] та інші. Вітчизняними фахівцями у наукових розвідках були проаналізовані низка питань, які пов'язані як з функціонуванням неліберальних демократій загалом (П. Гайдаєнко, О. Романюк), так і особливостями інституціалізації іліберальної демократії в Угорщині (О. Берталон, О. Григор'єв, В. Грубов), та інших країнах Центральної Європи (О. Григор'єв, П. Гайдаєнко).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). **Мета статті** – дослідити особливості інституціалізації іліберальної демократії в Угорщині. Для досягнення мети необхідне вирішення наступних дослідницьких завдань: 1) охарактеризувати концепт «неліберальної демократії» в політичній науці; 2) окреслити особливості становлення іліберальної демократії в Угорщині.

Виклад основного матеріалу. В. Меркель і А. Круассан визначають дефектні демократії як «системи врядування, що характеризуються наявністю значимого та дієвого виборчого режиму, який регулює доступ до влади (вільні, таємні, рівні та загальні вибори), проте вони мають суттєві функціональні обмеження інститутів, що забезпечують політичну участь та захист базових політичних прав і громадянських свобод, а також неефективний горизонтальний контроль над демократично легітимною владою» [19, с. 4].

Типологія дефектних демократій, на думку О. Романюка, передбачає їх розподіл на чотири субтипи: «1) ексклюзивна демократія (спричиняється пошкодженнями у виборчій системі та сфері політичних прав); 2) демократія з анклавом (виникає у разі пошкодження ефективності демократичного врядування в одному з сегментів суспільства); 3) неліберальна демократія (характеризується пошкодженням верховенства права); 4) делегативна демократія (порушення системи стримувань і противаг)» [14, с. 119].

«Термін «неліберальні демократії» (нім. *illiberale Demokratie*, англ. *illiberal democracy*), – зазначає в своєму дослідженні І. Застава, – був введений американськими сходовознавцями для позначення специфічних режимів нових індустріальних країн Південно-східної Азії, для яких (як пізніше

для Тайваню і Південної Кореї) були характерні поєднання елементів формальної процедурної демократії і жорсткого авторитаризму» [8]. Нове відкриття цього терміну зробив у американський політолог Ф. Закарія, який у 1997 р. в статті «Виникнення неліберальних демократій» (журнал «Foreign Affairs») констатує, що половина країн в яких відбувається процес демократизації являють собою неліберальні демократії [23]. А пізніше в книзі «Майбутнє свободи: неліберальна демократія в США і за її межами» (2003) Ф. Закарія визначає неліберальну демократію як синтез виборності і авторитаризму. Вказаний термін майже завжди використовується для особливого позначення авторитарності у представницькій (репрезентативній) демократії, в якій представникам органів влади обраних людьми притаманна схильність до корумпованості та недотримання закону. Це приводить до відчуження людей від діючої влади. Неліберальні демократичні уряди вважають, що якщо в них є мандат, то вони можуть діяти так, як вважають за доцільне, ігноруючи закони або конституцію та проводячи регулярні вибори [8; 10].

«За неліберальної демократії, на думку Г.-Ю. Пугле, відбувається порушення демократичних стандартів у двох важливих сферах людської діяльності: 1) сфері громадянських свобод, де обмежуються свобода слова, інформації або асоціацій; 2) сфері стосунків громадян і держави, коли порушується рівний доступ громадян до суду, їх рівність перед законом та право меншин на захист» [22, с. 12]. Такі обмеження, як зазначає В. Меркель «зачіпають фактичну основу ліберального саморозуміння, а саме рівну свободу для всіх індивідів» [18, с. 49].

А загалом неліберальна демократія є найпоширенішим субтипом дефектної демократії, що найчастіше зустрічається в усіх частинах світу. Йдеться про те, що вона може виникати у процесі демократичного транзиту і є перехідним політичним режимом, але в той же час неліберальна демократія може бути і результатом «відкату» від демократії в державах, які успішно здійснили демократичний перехід. А також слід зазначити, що упродовж останніх п'ятидесяти років практично всі «історії успіху» у світі відбувалися при ліберальних авторитарних режимах, наприклад у Тайвані, Південній Кореї, Сінгапурі, Чилі, Китаї. Це в свою сергу має демонстраційний ефект успіху неліберальних демократій, які ще називають «спін-диктатурами» [7]. «Спін-диктатори, як зазначають С. Грієв і Д. Трейсман, розуміють, що в сьогочасних умовах насильство не завжди є необхідним і корисним. Замість жорстких репресій нові диктатори маніпулюють інформацією. Спираючись на політтехнології, які застосовує демократія, вони перетворюють засоби

інформації на службу власної підтримки. Вони маніпулюють інформацією» [7, с. 16]. До таких «ліберальних» диктаторів, чия влада базується на обмані населення, науковці відносять Лі Сянь Луна (Сінгапур, з 2004 р.), М. Мохаммеда (Малайзія, 1981–2023), Н. Назарбаєва (Казахстан, 1992–2018), У. Чавеса (Венесуела, 1999–2013), В. Путіна (Росія, з 2000 р.), Р. Т. Ердогана (Турція, з 2003 р.), В. Орбана (Угорщина, з 2010 р.) та інших [7, с. 38–39].

Збільшення кількості неліберальних демократій науковці пояснюють наступними чинниками: «1) слабкістю соціальної бази ліберального демократичного транзиту, який проявляється в слабкості середнього класу, його незначимості (або недостатньої питомої ваги в соціальній структурі суспільства); 2) слабкістю і недостатньою структурованістю громадянського суспільства; 3) відсутністю ефективної багатопартійної системи при наявності безлічі дрібних політичних партій, які не в змозі створити реальну дійсну опозицію та мобілізувати громадян для забезпечення ефективного контролю над владними структурами; 4) украй слабкою поширеністю серед громадян ліберальної політичної культури» [8]; 5) економічною кризою 2008–2010 рр., яку пов'язують з неоліберальними методами управління (звідси демонстраційний ефект позитиву авторитарних держав та повернення до консерватизму); 6) міграційними процесами (спочатку міграція з країн ЦСЄ до країн Західної Європи, потім міграційна криза 2015–2016 рр., а далі міграційні процеси до ЄС унаслідок російсько-української війни); 7) масовою трудовою міграцією з країн Центральної Європи, яка стала результатом неоліберальної трансформації та інтеграційних процесів (починаючи з 1990 рр. з країн Центральної Європи виїхало понад 20 млн. чол. [17]) та інше.

Якщо розглядати функціонування неліберальної демократії на практиці, то найбільш показовими прикладами можна вважати трансформацію політичних режимів в Угорщині [1; 4; 6] та Польщі [3; 5]. Відповідно до даних «Freedom House» (неурядова організація, яка вивчає стан демократії у світі) індекси демократії в Угорщині (до 2015 р.), а в Польщі (до 2019 р.) засвідчували наявність консолідованої демократії. В подальшому ці індекси констатують наявність в цих країнах напівконсолідованої демократії (у нашому випадку це неліберальні демократії) (Див. Табл 1). Зазначимо, що у 2019 р. «Freedom House» змінює систему оцінювання рівня демократичності політичних режимів. Так до 2019 р. консолідований демократичний режим (1,0–2,99 балів), напівконсолідований (3,0–3,99), а починаючи з 2019 р. – консолідований демократичний режим (5,01–7,00), напівконсолідований (4,01–5,00) [20].

Таблиця 1

Оцінювання якості демократичного режиму в країнах Вишеградської групи та Україні за даними «Freedom House»

Країна/Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2021	2022	2023
Польща	2,21	2,32	2,57	2,89	4,93	4,57	4,54	4,54
Словаччина	2,64	2,61	2,61	2,61	5,29	5,32	5,25	5,21
Угорщина	3,18	3,29	3,54	3,71	3,96	3,71	3,68	3,57
Чехія	2,21	2,21	2,25	2,29	5,64	5,57	5,54	5,54
Україна	4,75	4,68	54,61	4,64	3,39	3,36	3,36	3,36

Джерело: побудовано авторами на основі [20]

В таблиці 1 індексування режиму в Угорщині подано у порівнянні з країнами Вишеградської групи та Україною. Як бачимо трансформація демократичного режиму в Угорщині у напівконсолідовану демократію починається з 2015 р., а в Польщі з 2019 р. Незважаючи на високі показники індексу в Словаччині, низка науковців також констатує у цій країні наявність режиму неліберальної демократії. Високі показники індексу демократії в Словаччині – це не що інше, як наслідок «інерції демократичного транзиту». Аналогічною ситуація була і в Угорщині, адже деконсолідація демократії розпочалася в ній з 2010 р., коли правоконсервативна партія «Фідес» В. Орбана здобула конституційну більшість у Державних Зборах (парламент країни).

Саме з цього часу політична система Угорщини почала суттєво змінюватися. У 2010 р. був прийнятий новий «Закон про засоби масової інформації в Угорщині», який суттєвим чином посилив цензуру та обмежував їх свободу. Відповідно до закону була утворена Національна рада з питань засобів масової інформації та комунікацій, основне призначення якої контроль за їхньою діяльністю. В 2012 р. була прийнята нова Конституція, ініціаторами якої була партія «Фідес» і В. Орбан. Перш за все була змінена назва держави з «Угорська Республіка» на «Угорщина», оскільки, на думку лідерів «Фідес» попередня назва асоціювалася з комуністичним минулим. Нова Конституція Угорщини порушила баланс сил в системі стримувань і противаг за рахунок зменшення повноважень Конституційного суду та збільшуючи їх для виконавчих органів влади, в тому числі у контексті контролю діяльності парламенту та судових органів влади [15; 17].

Після внесення змін до Конституції був видозмінений виборчий закон, яким встановлювалася змішана виборча система: 106 депутатів обираються за мажоритарною системою відносною більшості, а 93 за пропорційною системою закритих партійних списків (кількість народних депутатів відповідно до нової конституції була зменшена з 386 до 199), надається право голосу угорцям-нерезидентам, скасовані обмеження щодо явки виборців тощо. А загалом можна сказати, що нова виборча система побудована під партію «Фідес».

В подальшому свою ідеологічну платформу прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан, чітко визначив під час проведення щорічного літнього табору в трансільванському місті Байле Тушнад (Румунія) в липні 2014 р., де у виступі перед своїми прихильниками зазначив, що «глобальні політичні процеси зумовили необхідність відходу в державному управлінні від ідей «ліберальної демократії», які не забезпечують сталий економічний розвиток та підвищення рівня життя в Угорщині, замість цього у сучасних умовах угорцям необхідно притримуватися принципу «захисту національних інтересів» [21]. Критикуючи цінності лібералізму, В. Орбан задекларував, що нова держава, яка формується в Угорщині, буде неліберальною демократією. При цьому угорський прем'єр-міністр, назвав прикладами «ідеальних» політичних систем, які необхідно наслідувати, такі країни як Росія, Сінгапур, Туреччина чи Китай» [21]. А після початку міграційної кризи у 2015 р. політик оголосив кінець епохи «ліберального бла-бла» і перехід Європи до християнського та національного уявлення про політику» [4, с. 74].

Таким чином, політичний курс В. Орбана в Угорщині породив новий політичний термін у Європі – «орбанізація», яка, на думку П. Гладієвського, «передбачає відмову підпорядкування офіційному Брюсселю, посилення державного управління над інститутами демократії та реформу державного сектора у бік її централізації, звернення до консервативних традицій держави, у той же час основним його недоліком угорські аналітики називають згортання демократичних принципів правління та посилення авторитарних тенденцій, що відзначається міжнародними організаціями, які досліджують рівень демократії у регіоні» [3].

Для виправдання своєї політики В. Орбан активно використовує національну риторику (необхідність внутрішньополітичної згуртованості для захисту від внутрішніх і зовнішніх ворогів) та постійно вирішує кризові явища: у 2010–11 рр. ним було вирішене питання виходу країни із економічної кризи та зупинення девальвації національної валюти, у 2012–2013 рр. відбувалася боротьба проти намагань МВФ та офіційного Брюсселя дик-

тувати умови економічної політики в Угорщині, у 2015–2016 рр. вирішувалося питання боротьби проти міграційної кризи у Європі 2015–2016 рр., у 2017–2018 рр. відбувався активний опір Уряду В. Орбана на міжнародній арені проти набуття чинності нового українського закону «Про освіту» [1; 4; 15], у 2022–2024 рр. боротьба В. Орбана проти втягування держави у російсько-українську війну і т. д. Слід зазначити, що усі вказані «войовничі» заходи уряду В. Орбана вміло вмонтовані в інформаційно-пропагандистську діяльність та супроводжуються активною підтримкою урядових органів для донесення до населення.

«З позиції сьогодення, – зазначають Грубов В. та Свинаренко В., – можна сказати, що як певна системна політика «орбанізм» позиціонує себе у вигляді 5 – кроків стратегій, які уряд В. Орбана вже частково реалізував, а інші продовжує послідовно втілювати в життя. Йдеться про наступне: 1) прийняття нової Конституції; 2) трудова держава замість ринку; 3) впорядкування еміграційної політики; 4) дотримання національної енергетичної політики; 5) діалог з угорською діаспорою і стриманість у прикордонних конфліктах» [6].

Зазначимо, що політика В. Орбана має на нинішній день домінуючу підтримку в угорському суспільстві, свідченням чого є результати останніх парламентських виборів 2022 р. «Особливістю виборчої кампанії 2022 р., – зазначають ужгородські науковці, – було утворення об'єднаної опозиції, ініціатором створення якої став экс прем'єр-міністр Ф. Дюрчань, який програвши парламентські вибори 2010 р. лідеру партії «Фідес» В. Орбану відтоді не залишав спроб отримати реванш. До складу опозиційної коаліції «В єдності за Угорщину» увійшли такі політичні партії: «Демократична коаліція», «Рух за кращу Угорщину» («Йоббік»), «Діалог за Угорщину», «Рух Моментум», «ЛМР – Зелена партія Угорщини», Угорська соціалістична партія [12; 13].

Вагомий вплив на виборчу кампанію мала війна росії проти України. В. Орбан під час виборчої кампанії позиціонував себе як захисник Угор-

щини, гарант миру і стабільності, акцентуючи на тому, що Угорщина здійснює для України гуманітарну допомогу. При цьому він категорично виступав проти надання озброєння і переміщення в Україну зброї через угорсько-український кордон [12; 13].

За результатами парламентських виборів четвертий раз поспіль (з 2010 р.) перемогу здобув блок «Фідес»/ХДНП, отримавши при цьому дві третини депутатських місць. Результати виборів подано в таблиці 2.

Таким чином, перемога партії «Фідес» на парламентських виборах свідчить, що «орбанізм», як офіційна політика Уряду має на нинішній день потужну підтримку в угорському суспільстві» [13]. І як результат дедемократизації режиму є резолюція Європарламенту (15 вересня 2022 р.) в якій зазначено, що країна під керівництвом В. Орбана стала «гібридним режимом виборчої автократії». Таке рішення Європарламент прийняв посиляючись на ерозію демократії та основних прав і верховенства закону [12].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, неліберальна / іліберальна демократія є найбільш поширеним типом дефектної демократії, а її сутність полягає у порушенні демократичних стандартів у сфері громадських свобод та монополізації виконавчої влади за рахунок ліквідації системи стримувань і противаг. Збільшення кількості неліберальних демократій на теренах Євросоюзу пояснюється низкою чинників, до найважливіших з яких відносимо: 1) слабкість соціальної бази демократичного транзиту, а відтак і слабкість середнього класу, що стало наслідком еміграції з країн Центральної Європи понад 20 млн. громадян; 2) відсутність ефективної багатопартійної системи, конкуренція мейнстримних партій і партій «нової політики» (в тому числі популістських праворадикальних), яка не завжди на користь перших; 3) міграційну кризу 2015–2016 рр. та її продовження в результаті російсько-української

Таблиця 2

Результати виборів до Державних Зборів Угорщини 3 квітня 2022 року

Партія / виборчий блок	Одномандатні округи, к-ть мандатів	Загально-державний округ, к-ть голосів (%), к-ть мандатів	Загальна к-ть мандатів	Відсоток мандатів, %
Виборчий блок «ФІДЕС» / ХДНП	88	(53,1 %) 47	135	67,8 %
Об'єднана опозиція «В єдності за Угорщину»	18	(35,0 %) 39	57	28,6 %
Партія «Наша Батьківщина»	0	(6,1 %) 6	6	3,0 %
Список німецької національної меншини	0	1	1	0,6 %
Всього	106	93	199	100

Джерело: [12]

війни; 4) економічну кризу 2008–2010 рр., яку пов'язують з неоліберальними методами управління економікою.

В країнах Центральної Європи відкат від демократії датують 2010–2015 рр. (Угорщина, Польща, Словаччина). Для кожної країни такий відкат обумовлений специфічними чинниками. В Угорщині він розпочався з перемоги партії В. Орбана «Фідес» на парламентських виборах 2010 р. та констатацією самим В. Орбаном у 2014 р. необхідності відходу в державному управлінні від ідей і методів ліберальної демократії. Відтак були внесені зміни до Конституції Угорщини, прийняті низка законів (виборчий, про мас-медіа), які були спрямовані на монополізацію влади правлячої партії та ліквідацію опозиції. Та незважаючи на ліквідацію засад демократичного устрою партія «Фідес» продовжує користуватися підтримкою угорських громадян. Так на парламентських виборах 2022 р. вона четвертий раз поспіль (з 2010 р.) здобуває перемогу на виборах, отримуючи 2/3 депутатських місць.

Подальші наукові розвідки у даному контексті можуть бути пов'язані з результатами виборів в Угорщині 6–9 червня 2024 р. до Європарламенту на яких партія «Фідес» хоч і перемогла на виборах з результатом 44,8% (10 депутатських місць), але поряд з нею (вперше за електоральну історію з 2010 р.) 29,6% отримала нова опозиційна партія «Тиса» (лідер П. Мадяр). Поява нової опозиційної сили в неліберальних демократіях (в яких залишається дієвим інститут виборів) може привести до «електоральної революції», а відтак і до падіння попереднього режиму.

Література

1. Бертолон О. Політика Віктора Орбана щодо консолідації влади в Угорщині за період 2010–2018 років. *Регіональні студії*. Випуск 18. Ужгород, 2019. С. 73–77.
2. Гайдаєнко П. Між неліберальною демократією і популізмом: мажоритарний авторитаризм у європейському політичному контексті. *Політичне життя*. 2024. № 1. С. 63–68.
3. Гладієвський П. Польська «Орбанізація»? URL: <http://zbruc.eu/node/45100/> (дата звернення 29.05.2024).
4. Григор'єв О. Демократична перспектива Угорщини: проєкція на реформи В. Орбана та партії «Фідес» (2010–2018). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2018. Випуск 24. С. 72–77.
5. Григор'єв О. Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціоналізація 2015–2018 років. *Науковий журнал «Політікус»*. 2018. Випуск 5. С. 51–55.
6. Грубов В., Свиначенко В. Угорський «орбанізм» як виклик європейській солідарності. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/1108/1530> (дата звернення 29.05.2024).
7. Гурієв С., Трейсман Д. Спін-диктатори. Як змінюється обличчя тиранії в XXI столітті. К.: Видавництво Букшпф, 2023. 432 с.
8. Застава І. Концепт неліберальної демократії в політичній науці. URL: <file:///D:/Downloads/3342-Article%20Text-7025-1-10-20150703-1.pdf> (дата звернення 29.05.2024).
9. Кадук Н. Концептуальні засади неліберальної демократії. *Регіональні студії*. 2019. № 18. С. 16–19.
10. Крастев І. Антіліберальна революція у Східній Європі. URL: <https://zbruc.eu/node/79307> (дата звернення 29.05.2024).
11. Кудрін Ф. Європарламент постановив, що Угорщина більше не може називатись демократією. URL: <https://tyzhden.ua/News/255696> (29.05.2024).
12. Остапєць Ю., Радько А. Вплив парламентських виборів в Угорщині 2022 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 81–86.
13. Остапєць Ю., Мартинкович М. Характеристика партійного ландшафту країн Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2022 року. *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 82–93.
14. Романюк О. Що таке «дефектні демократії» і якими вони бувають. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2. С. 114–123.
15. Що таке неліберальна демократія і як її запроваджують в Угорщині? URL: <https://zakarpatty.net.ua/News/187840-ShCHO-take-neliberalna-demokratiia-i-ia-k-ii-zaprovadzhuut-v-Uhorshchyni> (дата звернення 29.05.2024).
16. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Samuel P Huntington. Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1991, 384 p.
17. Marušiak J. *Change of Political Landscape in Central Europe since 2010. Discourse and Politics*. Edited by Dejana M. Vukasović and Petar Matić. International Thematic Collection of Papers. Book 8. Belgrade: Institute for Political Studies, 2019. pp. 237–253.
18. Merkel W. *Embedded and Defective Democracies. Democratization*. 2004. Vol. 11, No. 5. P. 33–58.
19. Merkel W., Croissan A. *Formale Institution und informale Regein in defecten Demokratien*. *Politische Vierteljahresschrift*. 2000. Bd. 41. № 1. S. 3–30.
20. *Nations in Transit*. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit> (дата звернення 29.05.2024).
21. Orbán V. *A munkaalapú állam korszaka következik*. 2014. URL: <https://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allam-korszaka-kovetkezik> [дата звернення: 29.05.2024]
22. Puhle H.J. *Democratic Consolidation and “Defective Democracies”*. Facultad de Derecho Universidad Autonoma de Madrid, Estudio/Working Paper 47/2005. URL: www.uam.es/centros/derecho/cpolitica/papers.htm (дата звернення 29.05.2024).
23. Zakaria F. *The Rise of Illiberal Democracy*. *Foreign Affairs*. 1997. № 76 (6). P. 22–43.

Анотація

Приходько А. В. Деконсолідація демократичного режиму в Угорщині та особливості інституціалізації ліберальної демократії. – Стаття.

Досліджено особливості становлення ліберальної демократії в Угорщині. Охарактеризовано концепт неліберальної/іліберальної демократії в політичній науці. Зазначено, що вона може виникати у процесі демократичного транзиту і є перехідним політичним режимом, але в той же час неліберальна демократія може бути і результатом «відкату» від демократії в державах, які успішно здійснили демократичний перехід.

Вказані причини поширення неліберальних демократій в країнах Центральної Європи: 1) слабкість соціальної бази ліберальної демократії; 2) недостатня структурованість громадянського суспільства; 3) відсутність ефективної багатопартійності; 4) економічна криза 2008–2010 рр.; 5) міграційна криза 2015–2016 рр.

Досліджено логіку становлення неліберальної демократії в Угорщині. Окреслена модель неліберальної демократії в Угорщині, яка поєднує п'ять основних стратегій: 1) прийняття нової Конституції; 2) трудова держава замість ринкової економіки; 3) впорядкування міграційної політики; 4) дотримання національної енергетичної політики; 5) діалог з угорською діаспорою та стриманість у прикордонних конфліктах.

Окреслено сутність «орбанізму», як політичного явища на теренах Центральної Європи, до характерних рис якого відносимо: а) відмову підпорядкування офіційному Брюсселю; б) посилення державного управління над інститутами демократії та реформу державного сектора у бік його централізації; в) звернення до консервативних традицій держави; г) посилення авторитарних тенденцій та порушення демократичних свобод.

Охарактеризовано парламентські вибори 2022 р., які вкотре засвідчили домінуючу підтримку проурядової партії «Фідес», яка в черговий раз здобула дві третини місць у Державних Зборах Угорщини.

Ключові слова: Угорщина, політичний режим, демократія, демократичний транзит, хвиля демократизації, дефектні демократії, неліберальна демокра-

тія, іліберальна демократія, «орбанізм», електоральна автократія.

Summary

Prykhodko A. V. The deconsolidation of the democratic regime in Hungary and features of establishing an illiberal democracy. – Article.

The text discusses the formation of illiberal democracy in Hungary. It explains the concept of non-liberal/illiberal democracy in political science. It is worth noting that illiberal democracy can arise during democratic transitions or due to a “backsliding” of democracy in states that have successfully implemented democratic transition.

The factors contributing to the rise of illiberal democracies in Central Europe include: 1) the weak social base of liberal democracy; 2) the inadequate structure of civil society; 3) the absence of an effective multi-party system; 4) the economic crisis of 2008–2010; 5) the migration crisis of 2015–2016.

The formation of illiberal democracy in Hungary is being studied, focusing on the model that combines five main strategies: 1) Adoption of a new Constitution, 2) Shifting towards a labour state instead of a market economy, 3) Regulation of emigration policy, 4) Adherence to the national energy policy, 5) Dialogue with the Hungarian diaspora and showing restraint in border conflicts.

The concept of “Orbanism” as a political phenomenon in Central Europe is characterized by: a) resistance to complying with official Brussels directives; b) increasing state control over democratic institutions and centralizing the public sector; c) embracing conservative state traditions; d) strengthening authoritarian tendencies and infringing on democratic freedoms.

The 2022 parliamentary elections again highlighted the dominant support for the pro-government FIDESZ party. FIDESZ has once again secured 2/3 of the seats in the National Assembly (Hungary).

Key words: Hungary, political regime, democracy, democratic transit, wave of democratization defective democracies, illiberal democracy, “Orbanism”, electoral democracy.

УДК 316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.25>

А. Ю. Тащенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

кандидат соціологічних наук,

доцентка кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Д. О. Забродіна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9929-777X>

студентка 4 курсу факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СТОСУЄТЬСЯ НЕ КОЖНОГО: ПОТЕНЦІЙНА СОЦІАЛЬНО-МЕРЕЖЕВА АУДИТОРІЯ БІЛОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Війна ослаблює соціально-політичну монолітність, робить суспільство вразливішим, і не останню роль у цьому відіграють пропагандистські механізми, що охоплюють суспільно-політичне життя. За створенням пропагандистського інструментарію стоїть мета збереження стабільності влади в очах суспільства, відбудова і налагодження комунікації між владою та соціумом. Одним із різновидів пропаганди є так звана «біла пропаганда», головною відмінністю якої від чорної пропаганди виступає відсутність маніпулятивної складової. Чорна пропаганда переслідує мету насадження переконань та стереотипів, що лежать у площині створення «ворожого» образу, слугує інструментом для ослаблення суспільства шляхом його безпосереднього розколу. Натомість біла пропаганда являє собою репрезентацію лояльності відносно до об'єкту безпосереднього спрямування, включає в себе одностороннє подання інформації переважно в контексті виправдання та віктимізації. Біла пропаганда є більш гнучкою, ніж інші, адже вона не носить характеру насадження, а, навпаки, чинить більш м'який вплив на суспільство. Вона також передбачає вплив на маси від імені конкретного актора, інформація про якого оголошується публічно – це відбувається у випадку розкриття формату розповсюдження інформації [1, с. 977]. Утім залишається під питанням, як у суспільно-політичному просторі відрізнити білу пропаганду від будь-якої іншої, що набуває особливої гостроти на тлі війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити подібність процесів, які передбачені як білою, так і іншими видами пропаганди, і звернути увагу на характер впливу пропагандистської діяльності на соціально-політичні процеси. За критерієм цілі впливу пропаганда поділяється на: руйнівну; залякувальну; пропаганду розбудови та розвитку; героїзацію; пропаганду паніки або відчаю; роз'єднувальну тощо [2, с. 638]. *Руйнівна пропаганда та пропаганда залякування*

є двома прийомами, доволі розповсюдженими під час військових конфліктів. Перша звертається передусім до створення образу ворога та його потенційних негативних намірів; друга – створює образ із ознаками власного домінування над ймовірною ворожою стороною. *Неруйнівна пропаганда* використовує низку інструментів, які можуть бути як позитивними чи нейтральними, так і негативними – можливість застосування цього різновиду пропаганди залежить суто від об'єкту, до якого має бути привернена увага з боку аудиторії, на яку націлена біла пропаганда. Зрештою, описані вище прийоми – руйнування і залякування – можуть використовувати і в рамках білої пропаганди. Однак оскільки провідним її джерелом виступають офіційні джерела, то дані, що виносяться у публічний простір, не мають бути викривленими, не повинні маніпулювати свідомістю суспільства. *Пропаганда, що звертається до створення образу, пов'язаного з героїзмом*, націлена на об'єднання сил. Даний інструмент є не менш розповсюдженим на теренах суспільств, що опинилися перед військовою загрозою. Втім подібний різновид пропаганди найчастіше можна зустріти у неофіційних проявах, тому його буває складно проаналізувати в площині ознак білої пропаганди. Подібним до цього чином діють також механізми *пропаганди, що переслідує мету насадження паніки та/або відчаю*, але на основу даного виду пропаганди складає психічний аспект, що відсторонює пропаганду паніки та відчаю від інструментального ряду, притаманного білій пропаганді. *Пропаганда, що переслідує мету роз'єднання*, наповнена низкою негативних характеристик – під час воєнних дій вона може відігравати позитивну роль, проте розглядаючи її в рамках інструментарію білої пропаганди, слід виокремити необхідність надання об'єктивної та відкритої інформації, коли мова йде про умовний образ «вони», представлений у негативному контексті.

Слід звернутися також до розкриття технологічної складової втілення пропаганди. Серед найбільш типових технік пропаганди можна виокремити такі, як: неправильне цитування; використання слоганів; нагромодження слів; прийом «прості люди» (*plain folks*); емоційно привабливі фрази (*glittering generalities*); хибна дихотомія (*false dilemma*) [3]. На противагу білій пропаганді, чорна пропаганда у своєму розповсюдженні дає інформацію викривлено з самого початку, оскільки у її втіленні в інформаційному просторі засобів масової інформації за умовчанням присутня імітація. Ця імітація відноситься до «оригінального» джерела, яке використовують автори та актори чорної пропаганди. Сіра пропаганда у її втіленні в засобах масової інформації схильна приховувати два таких фактори, як джерело і дані про її спонсора; однак – аналогічно до білої пропаганди – інформація, що подається в рамках сірої пропаганди, не у всіх випадках є повністю неправдивою. Однією з ключових відмінностей білої пропаганди від чорної та сірої є легкість проведення перевірки та співставлення фактів, також у білій пропаганді за основу мають брати прозорість інтенційної складової. Але попри це не завжди подана в рамках білої пропаганди інформація є правдивою – вона може бути викривленою її авторами та безпосередніми виконавцями, і навіть цілком свідомо. Біла пропаганда на теренах засобів масової інформації не є ідеалом, основою її недоброчесного втілення теж слугує «правильний» підбір джерел та інформації, які в сукупності нібито зберігають неприхованість намірів. Але ще важливішим є те, що далеко не у всіх випадках споживачі медійної продукції демонструють зацікавленість у інформації про джерело, з якого споживають інформацію. Яскравим прикладом є, зокрема, дослідження Детектору медіа, результати якого були опубліковані у лютому 2022 року. Згідно з ними, частка громадян України, які звертають увагу на власність каналу, дорівнювала всього лише 6%, хоча відомостей про це було популяризовано більш ніж удосталь; 30% вважали приналежність каналу «певною мірою важливою»; частка тих, для кого це є «радіше неважливим», складала 26%, а 28% українських громадян вважали вищезазначений фактор «зовсім неважливим» [4]. Отже, більшість громадян України станом на 2022 рік могли представляти собою цільову аудиторію сірої пропаганди, провідною рисою якої, як було вказано нами вище, є приховування джерел спонсорства і власне самого джерела інформації.

Мета статті. Ми хочемо показати, що зауважена вище проблема – масове ігнорування походження інформації як суб'єктивно значущого критерію медіаграмотності – існувала хронічно, однак соціально неоднорідно, і для цього ми хочемо ско-

риститися прикладом унікального дослідження 2020 року. З 24 січня по 2 лютого зазначеного року дослідницька компанія Research & Branding Group провела репрезентативне загальноукраїнське опитування, в яке було включено блок запитань про критерії розрізнення правди і брехні у суспільно-політичній інформації у соціальних мережах, спеціально розроблений однією з авторок даної статті (А. Ю. Тащенко) [5]. У тому числі цей блок запитань дозволяв з'ясувати, наскільки поширеною є практика опиратися на такі атрибути джерела інформації, як його власна авторитетність – для окремої людини особисто чи для більшості людей, – наявність у ньому посилань на ґрунтовні (або побутовою мовою – серйозні) джерела даних, а також наявність наведених у ньому відомостей у інших джерелах, що є суттєвим з точки зору ідентифікації виду пропаганди, яка могла бути присутня у суспільно-політичних відомостях 2020 року. Тож метою нашої статті є двовимірне та тривимірне соціальне профілювання споживачів суспільно-політичної інформації у соціальних мережах відповідно до їхньої суб'єктивної медіаграмотності, що припускає потенційне сприйняття ними у соціальних мережах або тільки білої суспільно-політичної пропаганди, або і сірої з чорною пропаганди також.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми вже попередньо публікували результати кластерного аналізу даних Research & Branding Group [6, р. 319–321], що засвідчив існування станом на початок 2020 року шести типів суб'єктивної медіаграмотності у соціально-мережових споживачів суспільно-політичної інформації, проте тоді ми ще не надали кластерам чітких профільних імен і не розглядали соціально-демографічну специфіку віднайдених кластерів. У наведеній нижче Таблиці 1 ми представляємо дані по кластерах у перекладі на українську та з уточненими назвами самих кластерів. Згідно із закладеною дослідницькою логікою, перші сім критеріїв суб'єктивного розрізнення правди і брехні у суспільно-політичній інформації в соціальних мережах – індивідуалістські (для їхнього застосування зазвичай достатньо самого споживача наодинці) і позначені світло-червоним, другі сім критеріїв – колективістські (для їхнього застосування зазвичай потрібна оцінка від інших людей) і позначені блакитним. Зеленим кольором у стовпчиках позначено найбільшу частку користування певним критерієм у кластері – це означає, що відповідний суб'єктивний критерій медіаграмотності, наведений у рядку навпроти цієї частки, є провідним для даного кластеру; сірим кольором у стовпчиках позначено наступні за величиною вагомості частки користування певними критеріями у кластері, що в сукупності складають повну картину загальних профілів суб'єктивної медіагра-

Таблиця 1

Загальні профілі суб'єктивної медіаграмотності, Україна, 2020 рік, значення у %

Кластери Суб'єктивні критерії медіаграмотності	Візуально-орієнтовані індивідуалісти	Довірчо-орієнтовані колективісти	Індивідуалістсько-колективістські підважувачі	Вибірково-громадські колективісти	Інтуїтивістські індивідуалісти	Статусно-орієнтовані колективісти
1. Власне інтуїтивне уявлення, що є можливим, а що ні	21,4	19	34	47,9	66,2	28,3
2. Наявність підтверджувальних фотографій та відеозаписів	86,9	2	18,1	4,2	3,3	4
3. Відповідність моїм професійним знанням із теми	11	14	13,8	41,5	6	18,2
4. Відсутність крайнощів у точках зору та емоціях	22,8	4	16	9,9	4,6	4
5. Дата і час публікації	24,8	3	3,7	7,7	15,9	5,1
6. Друкарські та граматичні помилки	11	3	4,8	1,4	19,2	4
7. Відсутність гумору (різниця статистично не значуща)	2,8	1	3,2	2,1	4	2
1. Чи є аналогічні відомості в інших джерелах	11,7	20	78,7	2,1	1,3	25,3
2. Авторитетність джерела інформації	20,7	94	9	22,5	11,3	0
3. Чи є посилання на серйозні джерела	4,1	33	6,9	1,4	6	100
4. Наскільки авторитетним є джерело інформації для більшості людей	2,8	9	34	21,8	9,3	17,2
5. Думка близьких та знайомих	2,1	3	6,4	64,8	0	10,1
6. Думка експерта з теми	4,8	29	6,9	9,2	7,9	10,1
7. Коментарі до інформації та підтвердження або спростування власних сумнівів	0	8	6,9	12,7	25,2	1

Джерело: [6, р. 320], доповнено

мотності споживачів суспільно-політичної інформації у соціальних мережах в Україні на початку 2020 року.

Згідно із нашими розрахунками величини кожного кластера за суб'єктивною медіаграмотністю, найбільш представленим серед респондентів був кластер індивідуалістсько-колективістських підважувачів, частка якого склала 23% серед тих, хто дав відповідь на запитання про власні критерії розрізнення правди та брехні у суспільно-політичній інформації у соціальних мережах. Цей соціальний типаж володів би достатньо міцним потенційним інформаційним імунітетом відносно до чорної та сірої пропаганди через зауважену звичку перевіряти інформацію за двома дуже важливими для «білого кольору» критеріями – але тільки за умови, що тези чорної та сірої пропаганди попередньо не вбудувалися у суб'єктивну реальність

[7] посередництвом власної інтуїції, сторонніх візуальних «доказів», майстерно підбраного балансу емоцій чи/та професійної упередженості. Наступними за поширеністю своїх соціальних типажів серед респондентів були із приблизно рівними частками інтуїтивістські індивідуалісти (18,3%), візуально-орієнтовані індивідуалісти (17,6%) та вибірково-громадські колективісти (17%), і всі вони з огляду на свої споживчо-інформаційні вподобання були аудиторією гіпотетично плідної пропаганди і чорного, і сірого забарвлення разом із білою, бо важливі для «білого кольору» критерії подання інформації у зазначених трьох кластерах були на периферії набору значимих критеріїв, тобто значною мірою підкореними власній інтуїтивній картині світу, «фотофактам» та «відеофактам» самим по собі або судженням близького кола («сильних зв'язків» згідно із М. Гранове-

тером [8, с. 197]). Відповідно, найрідкіснішими соціальними типажми були довірчо-орієнтовані колективісти (12,1%) у сенсі присутності у них довіри до суб'єктивно визнаного авторитету джерела інформації, який або є або відсутній, та статусно-орієнтовані колективісти (12%) у сенсі їхньої надзвичайної сфокусованості на ознаках серйозності інформаційного фундаменту. Обидва ці типажі мали максимальний потенційний інформаційний імунітет до чорної та сірої пропаганди з огляду на ґрунтовне підкріплення своїх провідних критеріїв розрізнення правди і брехні такими другорядними критеріями, які також стосувалися важливих для «білого кольору» атрибутів джерела. При цьому значущі відмінності загалом у довірі до суспільно-політичної інформації у соціальних мережах між усіма шістьма кластерами відсутні, тому (з огляду ще й на в принципі небажаність споживання суспільно-політичної інформації саме з соціальних мереж) чорно-сіра небезпека для першого, четвертого, п'ятого і частково третього кластерів була ще відчутнішою – звісно, насамперед для стороннього спостерігача і для представників другого та шостого кластерів.

Чи сприяв – і яким чином – інформаційному озброєнню та роззброєнню соціальний бекграунд? Почнемо із стандартного двовимірного наближення. У Таблицях 2 і 3 представлено двовимірні розподіли представників усіх 6 кластерів за 4 соціально-демографічними ознаками. Значущі відмінності нами зафіксовано за трьома ознаками (у випадку статі, регіону та освіти), за четвертою ознакою (у випадку сектору зайнятості) дані наведено суто ілюстративно, оскільки інтерпретація тесту χ^2 неможлива – SPSS розрахував, що відмінності значущі на рівні 0,05, однак у 33,3% комі-

рок очікувана частота <5, тому ми можемо лише порозмірковувати, що, можливо, аналогічні тенденції спостерігалися би і за умов достатньої представленості усіх категорій зайнятості в масиві даних проведеного Research & Branding Group опитування громадської думки. Золотисто-помаранчевим кольором у обох таблицях виділено два кластери, які є потенційною соціально-мережевою аудиторією тільки для білої пропаганди у суспільно-політичних відомостях; зеленим кольором виділено найбільші частки певної соціально-демографічної категорії серед представників кластерів.

Отже, якщо говорити про ознаки, за якими статистична значущість відмінностей підтверджена повноцінно, то ми маємо змогу бачити, що надійні соціально-бекграундні гарантії інформаційного імунітету до чорної та сірої пропаганди відсутні – хіба що за виключенням проживання у центральному регіоні, спосіб життя у якому частіше привчає до аналізу ґрунтовності засад отримуваної інформації, проте і в даному випадку потрапляння неповне – лише в один безпечний кластер із двох. Чоловіки і жінки у випадку розбірливості щодо джерел даних просто є носіями убезпеченості різного типу, хоча і в ризикових кластерах мають свої ситуативні, так само добре пояснювані традиційним розподілом гендерних ролей та відповідним функціонуванням психіки доміанти; ми не можемо сказати, що представники якоїсь статі є обережнішими і прискіпливішими, а якоїсь – менш обережними і менш прискіпливими, всі по-своєму ризикують і рятуються відносно до чорно-сірих кольорів пропаганди. Середня спеціальна та вища освіта теж спрацьовують лише на 1/2 кластерів, і теж несистематично – можна кон-

Таблиця 2

Двовимірні соціально-демографічні розподіли по кластерах за суб'єктивною медіаграмотністю – статя, регіон проживання та освіта, % тих, хто відповідає

Соц.-дем. Ознаки Кластери	Стать (знач. н. р. 0,01)		Регіон (знач. н. р. 0,01)				Освіта (знач. н. р. 0,05)		
	Чол.	Жін.	Зх.	Цнт.	Пвд.	Сх.	До повн. сер. заг-ї включно	Сер. спец.	Вища, декілька вищих
Візуально-орієнтовані індивідуалісти	55,2	44,8	28,3	37,2	18,6	15,9	22,1	32,4	45,5
Довірчо-орієнтовані колективісти	60	40	27	35	14	24	6	43	51
Індивідуалістсько-колективістські підважувачі	48,4	51,6	23,9	38,8	18,1	19,1	17	43,6	39,4
Вибірково-громадські колективісти	40,1	59,9	29,6	25,4	16,2	28,9	14,1	46,5	39,4
Інтуїтивістські індивідуалісти	45,7	54,3	40,4	34,4	10,6	14,6	17,9	34,4	47,7
Статусно-орієнтовані колективісти	38,4	61,6	26,3	45,5	11,1	17,2	17,2	47,5	35,4

Джерело: розроблено авторками

Таблиця 3

Двовимірні соціально-демографічні розподіли по кластерах за суб'єктивною медіаграмотністю – сектор зайнятості, ілюстративно, % тих, хто відповів

Кластери Зайнятість	Візуально-орієнтовані індивідуалісти	Довірчо-орієнтовані колективісти	Індивідуалістсько-колективістські підважувачі	Вибірково-громадські колективісти	Інтуїтивістські індивідуалісти	Статусно-орієнтовані колективісти
Держ. служба	0	12	32	28	16	12
Велике держ. підприємство	9,1	27,3	15,9	25	15,9	6,8
Велике прив. підприємство	26,7	10,5	19	17,1	18,1	8,6
Малий і середн. бізнес (+ ПП)	15,9	13,7	24	15,9	15,9	14,6
Бюджетна організація	17,1	7,3	26	16,3	21,1	12,2
С/г (+ фермери)	44,4	5,6	22,2	16,7	11,1	0
Учні, студенти	22,5	7,5	32,5	12,5	22,5	2,5
Безробітні	16,9	6,2	24,6	21,5	20	10,8
Пенсіонери, інваліди тощо	11,9	14,3	20,2	16,7	20,2	16,7
Декретна відпустка	13,2	9,4	18,9	15,1	24,5	18,9
Домогоспод-во, опікунство	18,2	27,3	27,3	9,1	18,2	0
Відмова від відповіді	33,3	20,8	8,3	16,7	8,3	12,5

Джерело: розроблено авторками

статувати скоріше антибезпекову тенденцію довіряти візуалізаціям суспільно-політичної інформації серед людей із рівнем освіти, що досягає максимум повної середньої. Проживання на Сході України теж хоч і відрізняє схильністю частіше, ніж у інших регіонах, опиратися у розрізненні правди та брехні на авторитетність джерела інформації, але і воно не є переконливим інформаційним антидотом від чорної і сірої пропаганди з огляду на присутню й навіть трохи більшу домінанту довіри до близького кола, яке може бути уражене в тому числі і найтемнішими відтінками пропаганди (до того ж, маємо врахувати, що Південь та Схід України були очікувано репрезентовані лише жителями неокупованих РФ станом на початок 2020 року територій).

Якщо звернутися до суто ілюстративних даних за сектором зайнятості, то з них, попри статистично-аналітичну неповноцінність, можна отримати найцікавіше спостереження. Багато хто чув ужиток зневажливого прикметнику «диванний» – *диванні війська, диванні експерти / аналітики / соціологи / політологи* тощо, – маючи на увазі людей інфантильних і некомпетентних, фізичним індикатором чого є обмеження громадянської та розумової діяльності простором власного місця проживання. Тим не менш, окрім працівників великих державних підприємств, які самим своїм вибором місця роботи сигналізують про важливість для них чогось авторитетного, великого і непохитного, та підприємців малої і середньої ланки, які мають аналізувати

величезну кількість даних і вміти розбиратися в мірі надійності їхніх джерел, до імунізованих проти чорної та сірої пропаганди потрапляють і ті категорії зайнятості, представники яких більшу частину часу гіпотетично проводять саме вдома і, отже, гіпотетично мають більше часу не лише на соціальні мережі, а й на вивчення інформаційної бази суспільно-політичної інформації. Звісно, сектор зайнятості навіть за умови достатньої наповненості усіх комірок таблиці і підтвердження при цьому статистичної значущості відмінностей теж не гарантував би абсолютно дієвих порад, куди треба йти працювати, щоби виробити такі навички медіаграмотності, з наявністю яких тобі за бажання почитати суспільно-політичні новини у соціальних мережах загрожувала би тільки недоброросівна біла пропаганда – частіше потрапляння у будь-який безпечний кластер тут також межує із частішим потраплянням і в ще якийсь інший, уже не дуже безпечний кластер.

Тривимірні розподіли, за основу яких бралися ознаки статі, віку, типу населеного пункту, освіти, матеріального стану і частково – регіону проживання (див. Таблицю 4), тільки підтвердили вже виявлене вище, бо це були скоріше уточнені відмінності між представниками різних статей, ніж відкриття принципово нового фактору впливу. Чоловіки частіше схильні вибудувати власне дотримання інфогігієни навколо авторитету одного джерела інформації, який вони особисто поважають і тому вважають підставою довіряти відомостям суто за фактом пози-

тивної репутації одного ЗМІ-адресанта, у той час як жінки частіше схильні вибудовувати власне дотримання інфогігієни навколо множини серйозних джерел, серйозність яких обумовлена, найімовірніше, статусом самої сфери походження даних (наукові дослідження, офіційні сайти, державна статистика тощо). Лишень переконливість різниці у частоті такого вибудовування найбільше пов'язана з освітньою та регіональною ознаками, ніж із віковою, адміністративно-територіальною чи матеріально-становою. Однак оскільки за всіма цими ознаками виділилося лише по одній соціально-демографічній категорії і причиною цього стала не лише відсутність значущих відмінностей, а й недостатня кількісна представленість усіх категорій, то добре було би отримати дані, з якими наповненість усіх таблиць була би достатньою для можливості інтерпретації тесту χ^2 і адекватного розуміння, наприклад, чи тільки середня спеціальна освіта або ж проживання на Заході України тощо найпотужніше створюють особливі умови для формування різних типажів суб'єктивної медіаграмотності у чоловіків та жінок, і чи не загублені інші важливі соціально-демографічні деталі у додаток до ознаки біологічної статі.

Висновки з дослідження і перспективи. Таким чином, біла пропаганда в контексті її ролі у засобах масової інформації завжди відображає нагальні потреби суспільства, і за рахунок м'якої сили в її діяльності можна поступово виявити актуальну проблематику просто зважаючи на реакцію з боку аудиторії. Біла пропаганда дозволяє «прочитати» свої наміри й офіційно втілює комунікації між

нерівноправними соціальними та політичними групами. Даний вид пропаганди також іноді називають «позитивним» або «конструктивним», адже провідними соціальними функціями білої пропаганди є передусім виховна та інформаційна. Джерела її інформації завжди мають бути прозорими для великих соціальних груп, і зазначена характеристика закладає необхідний для її умовного білого кольору базис, який, у свою чергу, має супроводжуватися відсутністю прихованих намірів, але реально цю вимогу пропагандисти можуть порушувати. Для майбутніх досліджень варто врахувати, що біла пропаганда заради побудови комунікаційного містку між суспільством та владними структурами найчастіше використовує громадські, державні та комерційні платформи як референтів у засобах масової інформації. Також не варто ототожнювати або змішувати білу пропаганду з «позитивною», бо остання сприяє вихованню і гармонізації суспільства з огляду на загальноприйняті цінності й основною функцією позитивної пропаганди є роз'яснювальна. Біла ж пропаганда у своїй практичній площині носить здебільшого нейтральний характер і задля ефективності її ідентифікації цільовою аудиторією має бути наділена конструктивністю.

Ми виявили два із шести кластерів споживачів суспільно-політичної інформації у соціальних мережах, які потенційно були аудиторією саме для білої пропаганди, бо чорна і сіра пропаганда не мала би шансу пройти крізь фільтр їхніх провідних суб'єктивних критеріїв медіаграмотності – авторитетності джерела інформації у довірчо-

Таблиця 4

Тримірні розподіли по кластерах за медіаграмотністю, % тих, хто відповів

Категорія	Кластери	Візуально-орієнтовані індивідуалісти	Довірчо-орієнтовані колективісти	Індивідуалістсько-колективістські підважувачі	Вибірково-громадські колективісти	Інтуїтивістські індивідуалісти	Статусно-орієнтовані колективісти
<i>Різниця між представниками різних статей середнього віку (знач. на рівні 0,05)</i>							
Чоловіки, вік 31-55 рр.		22,8	13,1	21,8	14,1	16,5	11,7
Жінки, вік 31-55 рр.		13,6	8,6	20,5	23,2	20,9	13,2
<i>Різниця між представниками різних статей у селі (знач. на рівні 0,05)</i>							
Чоловіки, ТНП – село		22,1	17,2	19,7	11,5	18,9	10,7
Жінки, ТНП – село		14,7	7,8	13,8	19	24,1	20,7
<i>Різниця між представниками різних статей із умовно середнім достатком (знач. на рівні 0,05)</i>							
Чоловіки, вистачає на продукти харч-я і одяг		19,7	14,9	22,6	13,9	18,8	10,1
Жінки, вистачає на продукти харч-я і одяг		12,0	8,3	26,7	19,4	18,4	15,2
<i>Різниця між представниками різних статей на Заході України (знач. на рівні 0,01)</i>							
Чоловіки, Захід Укр.		23,6	14,6	19,5	11,4	22	8,9
Жінки, Захід Укр.		10,1	7,6	17,6	23,5	28,6	12,6
<i>Різниця між представниками різних статей із середньою спеціальною освітою (знач. на рівні 0,001)</i>							
Чоловіки, середня спеціальна освіта		17,5	20	25,6	13,8	13,8	9,4
Жінки, середня спеціальна освіта		10,7	6,2	23,2	24,9	16,9	18,1

Джерело: розроблено авторами

орієнтованих колективістів та наявності посилань на серйозні джерела у статусно-орієнтованих колективістів. Проте соціальне профілювання усіх кластерів показало, що доступність споживачів тільки білій пропаганді має достатньо відносні взаємозв'язки із соціальним бекграундом. Так, до довірчо-орієнтованих колективістів частіше потрапляли чоловіки, жителі Сходу України, люди з вищою або декількома вищими освітами, і також із певними умовностями – частіше працівники великих державних підприємств, зайняті у домогосподарстві та опікуни, а до статусно-орієнтованих колективістів частіше потрапляли жінки, жителі Центру України, люди з середньою спеціальною освітою, і також із певними умовностями – частіше представники малого і середнього бізнесу, індивідуальні підприємці, пенсіонери, інваліди та люди у декретній відпустці. Тривимірні розподіли закріпили висновок про взаємозв'язок статі і вибору виду персональної інформаційної забезпеченості від чорної та сірої пропаганди. Проте чоловіки також частіше потрапляли і до небезпечного кластеру візуально-орієнтованих індивідуалістів, що отримало додаткові аргументи завдяки тривимірному аналізу у порівнянні з жінками за низкою додаткових ознак; жінки (у тому числі конкретні підкатегорії жінок – середнього віку, жительки сіл та Заходу України, умовно середнього достатку, володарки середньої спеціальної освіти), жителі Сходу, люди з вищою та середньою спеціальною освітою, люди у декретній відпустці також частіше вписувалися у інші небезпечні кластери вибірково-громадських колективістів та/чи інтуїтивістських індивідуалістів, а домогосподарювальники й опікуни – у балансування на межі безпеки і небезпеки у кластері індивідуалістсько-колективістських підважувачів. Тож споживчі коливання між чорною, сірою та білою пропагандою дійсно є надзвичайно комплексними і неоднозначними процесами як через мінливість самої аудиторії, так і через складнощі вибору транспарентних (побутовою мовою – прозорих) джерел із метою максимального спрощення необхідного шляху до ідентифікації інфоспоживачами правдивості або брехливості поданих відомостей.

Література

1. Кузьмук О. М., Любчук В. В. Пропаганда як зброя: соціальний дискурс. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*. 2022. С. 976–982. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-121> (дата звернення: 16.06.2024).
2. Гапій В. Е. Пропаганда як інструмент впливу на підсвідомість людини в сучасній Україні. *Молодий вечний. Соціальні комунікації*. 2018. № 1 (53). С. 636–641. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5411> (дата звернення: 16.06.2024).

3. Mass Communication. Types of propaganda. URL: <https://studymasscommunication.wordpress.com/2019/09/07/types-of-propaganda/> (дата звернення: 16.06.2024).

4. ГО «Детектор медіа». Більш ніж половині українців не важливо, кому належать ЗМІ – дослідження ДМ. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28965/2022-02-16-bilsh-nizh-polovyni-ukraintsiv-ne-vazhlyvo-komu-nalezhat-zmi-doslidzhennya-dm/> (дата звернення: 16.06.2024).

5. RB_Group. Фейки в соціальних мережах. *SlideShare*. URL: https://www.slideshare.net/RB_Group/feyki-01-2020ua (дата звернення: 16.06.2024).

6. Tashchenko A., Zabrodina D. To see a free man and die? Specifics of shared adherence to values in Ukrainian society. *Scientific journal of Polonia University*. 2022. Vol. 51, no. 2. P. 315–323. URL: <https://doi.org/10.23856/5137> (дата звернення: 16.06.2024).

7. Соболева Н. І. Суб'єктивна реальність як предмет теоретико-соціологічної рефлексії : дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.01. Київ, 2005. 406 с. URL: <https://mydisser.com/en/catalog/view/273/274/22847.html> (дата звернення: 16.06.2024).

8. Резнік В. Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж. Коулмена. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 4, жовт.–груд. С. 174–201. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2015-4/13.pdf> (дата звернення: 16.06.2024).

Анотація

Тащенко А. Ю., Забродина Д. О. Стосується не кожного: потенційна соціально-мережева аудиторія білої пропаганди в Україні. – Стаття.

Стаття презентує результати соціального профілювання шести кластерів споживачів суспільно-політичної інформації у соціальних мережах. Представники двох кластерів, які стали об'єктом особливої наукової уваги авторок, потенційно були аудиторією саме для білої пропаганди, бо механізми підготовки і впровадження чорної та сірої пропаганди не відповідали провідним суб'єктивним критеріям медіаграмотності цих кластерів. Цими критеріями визначено авторитетність джерела інформації у кластеру довірчо-орієнтованих колективістів та наявність посилань на серйозні джерела у кластеру статусно-орієнтованих колективістів. Двовимірний та тривимірний аналіз соціально-демографічних профілів усіх кластерів демонструє, що доступність споживачів тільки білій пропаганді має достатньо відносні взаємозв'язки із соціальним бекграундом. З одного боку, довірчо-орієнтованими колективістами частіше були чоловіки, жителі Сходу України, люди з вищою або декількома вищими освітами, працівники великих держпідприємств, домогосподарі та опікуни, а статусно-орієнтованими колективістами частіше були жінки, жителі Центру України, люди з середньою спеціальною освітою, представники малого і середнього бізнесу, індивідуальні підприємці, пенсіонери, інваліди та люди у декретній відпустці. Проте з точки зору невідсіювання чорної та сірої пропаганди чоловіки також частіше домінували і в небезпечному кластері візуально-орієнтованих індивідуалістів. Жінки, жителі Сходу, люди з вищою та середньою

спеціальною освітою, люди у декретній відпустці також частіше зустрічалися не лише в безпечних, а й у небезпечних кластерах – у їхньому випадку це були кластери вибірково-громадських колективістів та/чи інтуїтивістських індивідуалістів. Домогосподарі та опікуни, у свою чергу, частіше зустрічалися ще й у кластері індивідуалістсько-колективістських підважувачів, який має балансування на межі безпеки і небезпеки. Споживчі коливання між чорною, сірою та білою пропагандою є складними як через мінливість самої аудиторії, так і через складнощі вибору адекватних і зручних прозорих інфоджерел.

Ключові слова: біла пропаганда, сіра пропаганда, чорна пропаганда, соціальні мережі, суспільно-політична інформація, медіаграмотність.

Summary

Tashchenko A. Yu., Zabrodina D. O. Not to each of us: the potential social network audience for white propaganda in Ukraine. – Article.

The article presents the social profiling results for six clusters of consumers of socio-political information on social networks. Two clusters, which were the subject of particular scientific attention by the authors, were potentially the audience for white propaganda. This was because of the mechanisms for preparing and implementing black and gray propaganda that did not meet the leading subjective criteria for media literacy of those two clusters. The corresponding criteria were defined as the authority of the information source in the trust-oriented collectivists' cluster, and the presence of references to serious sources in the status-

oriented collectivists' cluster. Bi-dimensional and three-dimensional analysis of socio-demographic clusters' profiles demonstrated that consumers' accessibility for white propaganda had not absolute correlations with social background. On the one hand, trust-oriented collectivists were more often men, Eastern Ukraine residents, people with higher or several higher educations, employees of large state enterprises, homemakers, and caregivers; status-oriented collectivists were more often women, Central Ukraine residents, people with secondary specialized education, representatives of small and medium-sized businesses, individual entrepreneurs, pensioners, disabled people, and individuals on parental leave. On the other hand, from the perspective of non-filtering out black and gray propaganda, men also more often dominated in the dangerous cluster of visually-oriented individualists. Women, residents of Eastern Ukraine, people with higher and secondary specialized education, individuals on parental leave were also more often found not only in safe clusters but also in dangerous ones – in their case, those were clusters of selective-public collectivists and/or intuitive individualists. Homemakers and caregivers, in turn, were more often found in the individualist-collectivist doubters' cluster, which balanced on the edge of safety and danger. The authors concluded that consumer fluctuations between black, gray, and white propaganda were complex due to both the volatility of the audience itself and the difficulties in choosing adequate and convenient transparent information sources.

Key words: white propaganda, gray propaganda, black propaganda, social networks, socio-political information, media literacy.

УДК 316.613.5-026.564:355.01

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.26>**М. Ю. Токар**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8426-4481>*доктор наук з державного управління, доцент,
директор Науково-дослідного інституту регіоналістики,
професор кафедри соціології і соціальної роботи
Ужгородського національного університету*

БАЧЕННЯ ПЕРЕВАГ СОЦІОЦЕНТРИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ У СФЕРІ ПОСЛУГ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЇ НАДЗВИЧАЙНОСТІ

Постановка проблеми. Незважаючи на складні воєнні будні в Україні, все ж важливим пріоритетом її розвитку залишаються демократична еволюція та євроатлантичний курс, у яких закладено функціональні потреби людини і соціуму крізь урахування соціогуманітарних запитів, психологічного й соціального супроводу, соціально-економічного розвитку держави та захисту прав і свобод людини. Водночас в Україні зростає попит не тільки на пріоритет соціоцентричних питань з боку державної влади, а й на окультурення сфери соціальних послуг, у чому задіяні як державні, так і недержавні суб'єкти. Це виступає важливим аспектом регулювання соціальних проблем, у яких значну роль повинна відігравати й соціологія, соціальна робота, соціальне забезпечення. Наприклад, у західних регіонах України, де внаслідок вимушеного руху громадян (вимушеної міграції) із небезпечних для життя людей воєнних і привоєнних зон, відбулося перенавантаження людського ресурсу й релокованих підприємств, а відтак виникла й потреба в належній підготовці фахівців для надання своєчасних і якісних соціальних послуг. Усе це виносить на порядок денний змінність соціоцентричних пріоритетів з боку держави в напрямку стабілізації соціопсихологічного стану українців.

Водночас, українська наука також проявляє готовність до змін і намагається бути корисною для українців у цих складних життєвих обставинах. Ідучи в ногу з часом, внаслідок переживання війни, сучасна соціологія пропонує заглибитися в царину соціології надзвичайності, яка напряду стосується вивчення релевантних показників та знань про реальний стан і процеси в суспільстві, яке перебуває в кризовій (надзвичайній) ситуації. Криза (надзвичайність) у авторському розумінні обґрунтовується крізь призму дуального сприйняття дійсності через психологічний шок внаслідок повномасштабної агресії росії проти України, вимушену функціональну змінність соціальних інститутів, які адаптуються до нових викликів чи змушені здійснювати своєчасний організаційно-інституційний ребрендинг, переживають трансформацію ціннісних пріоритетів, відчува-

ють нестабільність рівня життя тощо. Крім того, український соціум зіткнувся й з неочікуваними викликами соціокультурного й соціопсихологічного аспектів, які впливають на переоцінку громадянами свідомості й наративного контенту. Усі ці обставини актуалізують проблему переваг соціоцентричних пріоритетів під час війни та повоєнної відбудови України в контексті соціології надзвичайності.

Мета статті. Наголосимо, що соціоцентризм має властивість проявлятися публічно в сфері соціальних послуг. А в умовах війни і післявоєнної відбудови України акценти змісту цієї сфери динамічні й такі, що постійно змінюються, відображаючи термінові потреби суспільства та вимоги нового етапу розвитку держави й соціуму. Звіси, визначаємо й мету нашого дослідження, що окреслює головні акценти соціоцентричних пріоритетів в умовах війни та повоєнної відбудови України в контексті практичного аналізу і напрямів досліджень, які може використовувати соціологія надзвичайності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні обставини російсько-української війни безпосереднім чином впливають на життєдіяльність людей, їх умови життя, їхні плани, соціальне середовище, в якому перебувають тощо. Це змушує науковців і дослідників, експертів аналізувати та відслідковувати ймовірні сценарії реакції населення на надзвичайні ситуації, зокрема на сучасну війну. Одним із перших комплексних соціологічних досліджень у даному контексті стала колективна праця «Українське суспільство в умовах війни. 2022», у якій представлено результати моніторингу змін в українському суспільстві внаслідок агресії росії. Нас зацікавили матеріали, в яких дослідники аналізують ключові аспекти соціології надзвичайності в змісті глобальних і локальних прикладів війни, трансформації громадянської інституціональної та соціально-групової практики, змін настроїв, очікувань та ціннісних орієнтацій громадян, а також впливу «надзвичайності» на їх соціопсихологічний стан [3].

Цікавий матеріал міститься в праці М. Назарова, де автор аналізує проблему національної

стійкості до початку повномасштабного вторгнення й вказує на вдосконалення цього феномену за рахунок активізації ролі громадянського суспільства та волонтерства в Україні [4]. А в монографії О. Резнікової національна стійкість подається крізь необхідність тісної співпраці держави та суспільства в напрямку ефективного протистояння загрозам будь-якого походження та характеру, а також можливостей оперативного відновлення після криз [7, с. 397–398]. А у статті М. Токаря про інституційну взаємодію в кризових ситуаціях розглядаються аспекти активної співпраці інституцій громадянського суспільства з органами влади в кризових ситуаціях. Тут також названі ймовірні проблемні ситуації, які впливають на діяльність громадських організацій та їх роль у суспільно-політичному житті держави в надзвичайних ситуаціях [10]. Актуальні ж проблеми культури публічних службовців у перспективних умовах подальшої децентралізації повоєнної України розкрито у іншій статті М. Токаря, що знайшли продовження в даному матеріалі в контексті соціології надзвичайності [9]. Цінною інформацією послуговуємося і в змісті матеріалів П. Гай-Нижника про війну як загально-глобальну кризу [2] та О. Резніка про громадянські практики українців за умов кризи [6]. Щодо соціоцентричних пріоритетів і наповнення інноваційними підходами в сфері соціальних послуг, загалом соціальній та безпечній політиці в Україні знаходимо орієнтири в працях Л. Богущ [1], М. Шульги [11] та ін. [8].

Виклад основного матеріалу. Відштовхуючись від сутнісного розуміння соціології надзвичайності як галузі соціології, що вивчає соціальні аспекти надзвичайних ситуацій, таких як війни, конфлікти, природні катастрофи, техногенні аварії, пандемії та інші кризи, акцентуємо увагу на реакції (чи готовності до відповідної реакції) суспільства, людей, які реагують на надзвичайні події, намагаються адаптуватися до змін, складних життєвих обставин, організації антикризових дій, а також управління надзвичайними ситуаціями, змінності соціальних структур і відносин, аналізу соціальної динаміки тощо [3, с. 18–20].

Враховуючи вищесказане, можемо виділити серед основних напрямів досліджень у соціології надзвичайності наступні об'єкти:

- реакція і поведінка населення на надзвичайні ситуації (сприйняття, шок, паніка, евакуація, самоорганізованість та ін.);
- управління надзвичайними ситуаціями (реакція органів влади, неурядових організацій, інших державних і недержавних інституцій, координація і взаємодія між ними для подолання кризових ситуацій тощо);
- соціальна вразливість (визначення найбільш вразливих груп населення, профілактика та мінімізація втрат і загроз тощо);

- відновлення та реконструкція (готовність до відновлення після війн, катастроф, криз, беручи до уваги й економічні, соціальні та культурні аспекти відновлення);

- соціальна пам'ять та уроки (врахування досвіду попередніх надзвичайних і кризових ситуацій, війн і катастроф для готовності перед майбутніми викликами й важливість збереження пам'яті про такі події).

Найважливіше, що соціологія надзвичайності допомагає краще зрозуміти й використати необхідні та оптимальні механізми соціальної адаптації й стійкості, а також розробити ефективні стратегії для зменшення (мінімізації) негативних наслідків надзвичайних ситуацій.

Зауважимо, що зміст сфери соціальних послуг в умовах війни та повоєнної відбудови в Україні визначається нагальними потребами населення та соціоцентричними завданнями, спрямованими на відновлення і розвиток країни після цієї людської трагедії. І навіть попри трагічні наслідки російсько-української війни, вважаємо, що сфера соціальних послуг повинна стати одним із пріоритетних завдань політики держави і суспільства (в синергії дій державних і недержавних суб'єктів) для відновлення державотворчого потенціалу й мирного життя населення країни [1, с. 34–35]. Важливим показником для адаптації до «надзвичайності» є готовність до змін, прояв гнучкості та оперативності при збереженні соціоцентричних пріоритетів, що є показовим у сфері соціальних послуг [8]. Сучасні українські соціологи добре відчують «місійну» складову в контексті викликів сьогодення і сподіваються, що «сприятимуть подоланню цих негативних наслідків воєнних дій важливі соціально-культурні феномени, що спостерігаються останнім часом в українському суспільстві: соціальна консолідація та подолання суперечливих геополітичних орієнтацій, мобілізація ресурсів виживання, піднесення патріотичної свідомості та формування чітко визначеної національно-громадянської ідентичності в усіх регіонах України» [3, с. 17]. Такої думки притримуємося і ми, додаючи до вищесказаних аргументів також і готовність держави та громадянського суспільства до взаємності й відповідальності в окультуренні сфери соціальних послуг, що є важливим соціоцентричним пріоритетом сучасності.

Отже, у сфері соціальних послуг в умовах війни і післявоєнної відбудови України важливий акцент слід робити на готовності до змін без подальших катастрофічних наслідків для соціальної політики й соціального середовища. Війна виступає тією можливістю, яка може дати більш-менш об'єктивну оцінку цій сфері й готовності до викликів та змін, зокрема і в майбутньому. У такому контексті важливо розглядати фено-

мен «стійкості» населення в умовах криз чи воєн [4, с. 64–65]. Так, наприклад, серед пріоритетних аспектів даної проблеми в умовах російсько-української війни та в поствоєнний період ми назвали б насамперед такі, як гуманітарна допомога й захист прав людини, соціопсихологічний супровід, соціальна інтеграція і реінтеграція, антикризовість і трудова реабілітація, соціально-економічне та інфраструктурне відновлення, системність освітньої та проектно-програмної складової тощо. Зупинимось детальніше на деяких із вищенаведених соціоцентричних пріоритетів.

1. *Гуманітарна допомога і захист прав людини* залишаються соціоцентричним пріоритетом у тих умовах, в яких опинилися громадяни України. Масштаби війни у всіх напрямках вплинули на стан соціуму і держави. Але першочерговим завданням залишається забезпечення базових потреб людей, які постраждали внаслідок війни, до яких слід відносити як забезпечення продовольчими товарами, надання медичної допомоги, так і віднайдення притулку, місця для проживання та інших необхідних ресурсів чи послуг для людського існування/виживання. Усе це повинно супроводжуватися гарантуванням прав людини, особливо уразливих груп, включаючи дітей, жінок, людей похилого віку, травмованих, інвалідів, що є невід'ємною частиною соціальних послуг в умовах надзвичайних ситуацій, конфліктів, воєн та після їх завершення. До цього слід додати й необхідність забезпечення захисту прав людини та боротьби зі злочинністю і безпорядками, які часто збільшуються під час війни та після неї. Таким чином, під час війни важливо забезпечити доступ до комплексу найнеобхідніших гуманітарних послуг.

2. *Соціопсихологічний супровід* є принципом особливої уваги вражених війною соціуму і держави. У такій ситуації зростає попит на психологічну допомогу та реабілітацію осіб, які пережили стресові ситуації через війну або життєві й ресурсні втрати. Особливо важливо забезпечити підтримку для людей з інвалідністю, ветеранів, сімей загиблих військових, дітей, інших вразливих груп, усіх, на кому війна залишає соціопсихологічні наслідки тощо. Це стосується і внутрішньо переміщених осіб. Такий супровід включає в себе послуги з консультування, психотерапії, планування і реалізацію програм психосоціальної реабілітації, навчання та реінтеграцію в суспільство. У цьому контексті розвиток програм і здійснення проектів соціопсихологічної допомоги та реабілітації набуває неабиякого значення, в тому числі й у контексті соціології надзвичайності.

3. Для відновлення соціальної стабільності необхідно сприяти *інтеграції та соціальній реінтеграції* в український соціум. У першу чергу мова йде про військових ветеранів, дітей-сиріт,

внутрішньо переміщених осіб та інших категорій, які втратили зв'язок зі звичним соціальним середовищем через війну. Комплекс таких заходів може здійснюватися за допомогою освітніх, трудових та культурних програм і проектів. Важливою є і допомога у пошуку роботи, підготовка до нових професій, підтримка у створенні власного бізнесу, що крім іншого може сприяти й відновленню економічної стабільності після війни. Інтеграція до українського суспільства представників національних меншин та етнічних спільнот повинна відбуватися із урахуванням попередніх помилок і загрозливих тенденцій, що мали місце в тому числі під час анексії Криму та окупації території Донецької і Луганської областей на початку російсько-української війни в 2014 році. Це нова практика і для досліджень та моніторингових зрізів у соціології надзвичайності.

4. Одним із важливих синергетичних завдань для держави і суспільства є створення належних умов для розвитку громад і підтримка місцевих ініціатив, спрямованих на підвищення соціально-економічного рівня регіонів, що постраждали внаслідок війни. Це важливий акцент в напрямку *соціально-економічного та інфраструктурного відновлення*. У даному контексті соціологія надзвичайності може стимулювати забезпечення соціальної допомоги й підтримки для малозабезпечених верств населення, особливо тих, хто втратив засоби до існування через війну. А після війни важливо відновити інфраструктуру, що була пошкоджена або зруйнована, включаючи будівлі, дороги, школи, дитячі садки, інші соціальні установи і медичні заклади, житловий фонд та ін.

5. Водночас, для реалізації вищесказаних аспектів, необхідною є і *розробка та впровадження соціальних програм та проектів*, спрямованих на підвищення якості життя населення, покращення доступу до освіти, охорони здоров'я, житла та інших соціальних послуг. У даному контексті важливим є вироблення системних підходів до процесу сприяння доступу до освіти й виховання для всіх верств населення, зокрема дітей і молоді, що є принциповим для відновлення та відбудови України після війни. Системність повинна включати організацію різноманітних навчальних закладів усіх рівнів освіти, а також професійних курсів та інших освітньо-навчальних ініціатив. До комплексу таких заходів повинні долучатися державні установи й неурядові (громадські) організації, які мають чималий потенціал залучення волонтерів і експертів, а також матеріальних (донорських) ресурсів для здійснення відповідних програм та проектів.

Загалом, актуальні питання сучасної соціології надзвичайності спрямовані на регулювання пріоритетних соціальних проблем сьогодення, а означені проблеми та можливості їх вирішення

вмотивовані щонайменше трьома важливими, на наш погляд, акцентами – *культурним, соціальним і антикризовим*.

Перший – *культурний* акцент, який наскрізно пов'язаний із демократичним розвитком, виступає водночас індикатором рівня демократичної культури соціуму і держави. Враховуючи той факт, що Україна євроінтегрується, адаптує нормативно-правові основи до європейських стандартів, європеїзує і діджиталізує систему соціальних послуг та публічного управління, то значення культури є надважливою передумовою закладання постійних та динамічних, якісних і ефективних зв'язків між незмінними суб'єктами публічно-управлінських відносин – надавачами та отримувачами соціальних (публічних) послуг. Це сприяє взаємовигідній співпраці державних і недержавних суб'єктів управління, підвищенню культури взаємодії, довіри й мотивації, нарешті добробуту громадян. Також розглядаємо дану проблему як іміджеву, що є стимулом для інституційної та індивідуальної історії надавачів соціальних послуг, а отже й таку, що сприяє їхньому розвитку та вдосконаленню [9, с. 291].

Другий акцент – *соціальний*. Він закладений у зміст соціальних відносин, де в центрі уваги перебувають люди, громадяни, спільноти. Демократичні процеси, попри складність, а подекуди й половинчастість відповідних процедур, усе ж мають на меті акумуляцію людського інтересу. У даному випадку запущена система координат «попит (потреба) – пропозиція (банк послуг) – задоволення (отримання послуги)» [9, с. 291]. Тому вони повинні поєднувати людиноцентризм і соціоцентризм, де цінності людини органічно поєднуються із суспільним інтересом, бажанням формування взаємовигідних умов для розвитку громадянського суспільства і правової, соціальної держави. Відтак, усі задіяні суб'єкти соціальної взаємодії є соціально вмотивованими.

Третій акцент – *антикризовий*. Він пов'язаний із умінням швидко та ефективно реагувати на непередбачувані проблеми, кризові та надзвичайні явища і події та інші феномени, що перебувають у полі дослідження соціології надзвичайності. Війна в Україні – трагічний приклад, який показав, що сфера соціальних послуг пережила шок, а у деяких випадках не була готова до виконання найнеобхідніших функцій для тих, хто потребував цього у такій надзвичайній ситуації. Тому, методологічні проблеми антикризовості й управління даними процесами повинні лягати в основу перспективних умов подальшого системного відновлення повоєнної України та актуалізуватися як життєво необхідна гнучка й системна здатність встояти й вийти з кризи із найменшими негативними наслідками. І людський фактор тут є визначаль-

ним чинником подолання соціальних проблем, які виникають [9, с. 292].

Наголосимо, що соціологія надзвичайності може відстежувати й аналізувати також і чутливість кризових ситуацій [10, с. 42]. Ця властивість наголошує на пріоритетності соціоцентричних підходів у веденні соціальної політики та процесу виходу суспільства з криз і своєчасного та ефективного подолання їх наслідків. Певною мірою з даною темою корелюється й одне з останніх соціологічних досліджень про складові стійкості українського суспільства під час тривалої війни (оприлюднене в середині червня 2024 р.), в якому до пріоритетів співучасті громадян у суспільно важливих справах віднесено – допомога армії (1 позиція), допомога біженцям (2), покращення умов освіти (4), відбудова інфраструктури (5). Поряд є і суспільний запит до влади щодо покращення соціального захисту населення [5]. Це й підтверджує соціоцентричні пріоритети сучасного соціуму в умовах «надзвичайності».

Висновки й перспективи подальших досліджень. У контексті аналізу згаданих у статті проблем соціологія надзвичайності виступає оптимальним дослідним майданчиком. Завдяки її інструментам (*анкетування та опитування, інтерв'ю, аналіз документів, інформаційної динаміки соціальних мереж, медіа-моніторинг*) і механізмам (*моделі поведінки та реакції людей, аналіз ризиків і вразливості, вивчення ролі соціальних мереж підтримки, інституційна реакція, адаптаційні механізми тощо*) для аналізу й розуміння поведінки людей, соціальних структур та інституцій під час кризових ситуацій визнання соціоцентричних пріоритетів і вдосконалена сфера соціальних послуг стають особливо важливими в умовах війни та після її закінчення, у час відбудови країни. Названі вище інструменти і механізми дозволяють соціології надзвичайності зрозуміти вплив криз на суспільство, виявити чинники, які сприяють або перешкоджають ефективній реакції на надзвичайні ситуації, а також розробити рекомендації для покращення підготовки, реагування й організацію управління майбутніми викликами.

Безумовно, надважливою є комплексна підтримка людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності, спрямована на відновлення та підтримку їх благополуччя, а також подолання гуманітарних і соціопсихологічних, соціокультурних проблем після періоду воєнних дій та під час повоєнної відбудови України. Для досягнення успіху в цьому напрямку потрібна системна і відповідальна співпраця всіх державних та недержавних інституцій. Ці та інші питання спонукатимуть до подальших цільових соціологічних досліджень.

Розуміємо, що умови війни і повоєнної відбудови значною мірою впливають на всю систему

соціальних послуг, змінюючи при цьому акценти та пріоритети в цій галузі. Проте готовність до змін і забезпечення громадян найнеобхіднішим із соціальних послуг, незмінність соціоцентричних пріоритетів повинні залишитися головною мотивацією повернення до стабільного й мирного життя, реінтеграції постраждалих до українського суспільства, відновлення всієї інфраструктури й відродження України як демократичної, правової та соціально орієнтованої держави. Названі в статті соціоцентричні аспекти підкреслюють важливість комплексного підходу до соціальних послуг як під час війни, так і в час повоєнної відбудови, що враховує, насамперед, гуманітарну допомогу та захист прав людини, соціопсихологічний супровід, соціальну інтеграцію і реінтеграцію, трудову реабілітацію, соціально-економічне та інфраструктурне відновлення, системність освітньої та проектно-програмної складової. Ці та інші моменти, з якими стикаються люди в умовах воєн, конфліктів, криз та інших надзвичайних ситуацій повинні залишатися в полі зору і соціології надзвичайності. Російсько-українська війна відкрила для дослідників, практиків, експертів чимало прогалин у даному напрямку.

Тому важливо, щоб у змісті регулювання соціальних проблем значну роль відігравала і соціологія як наука та практика, соціологія надзвичайності зокрема, соціальна робота й соціальне забезпечення – як результативні складові синергії потреб людини та соціуму крізь врахування соціогуманітарних викликів, психологічного й соціального супроводу, соціально-економічного розвитку держави й умов захисту прав людини. Тоді в перспективі можна буде реально проявляти готовність до змін і показувати користь для людей у складних життєвих обставинах.

Література

1. Богуш Л. Соціальні пріоритети сталого розвитку України: критерії формування, політика реалізації. *Економіка та держава*. 2013. № 12. С. 34–39. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2013/9.pdf
2. Гай-Нижник П. Війна за життя. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. 2022. С. 31–52. URL: <http://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/6-2022.pdf>
3. Головаха Є., Дембіцький С., Макеев С. Вступ. Соціологія надзвичайності. *Українське суспільство в умовах війни*. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 15–24.
4. Назаров М. С. Національна стійкість України: від концептуальних засад до практичної реалізації. *Політик*. 2020. Випуск 2. С. 64–69. URL: http://politicus.od.ua/2_2020/11.pdf
5. Основні складові стійкості українського суспільства під час тривалої війни: фінальна презентація / Підготовлено для Національної платформи стійкості та згуртованості. *Український незалежний центр політичних досліджень*. 2024. 11 червня. URL: <https://docs.google.com/presentation/d/1nREl10RdilCvKIaVYK7Euk3g9Xd8uGEy/mobilepresent?sfnsn=mo&slide=id.p1>
6. Резнік О. Громадянські практики українців за умов кризи. *Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів*. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. С. 64–77.
7. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 456 с. URL: https://www.marshallcenter.org/sites/default/files/files/2022-04/Reznikova_Resilience_UKR.pdf
8. Соціальні послуги в умовах війни: нові зміни та виклики. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. 2023. URL: <https://parlament.org.ua/2023/11/07/sotsialni-poslugi-v-umovah-vijni-novi-zmini-ta-vikliki/>
9. Токар М. Ю. Актуальні проблеми культури публічних службовців у перспективних умовах подальшої децентралізації повоєнної України. *Публічне управління XXI століття: особливості воєнного і післявоєнного періодів*: зб. наук. матер. XXIII Міжнар. наук. конгресу. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 290–294.
10. Токар М. Ю. Інституційна взаємодія в кризових ситуаціях: виклик для України. *Розвиток публічного управління в Україні*: наук.-практ. конф. за міжнар. уч. (28 травня 2021 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2021. С. 41–44.
11. Шульга М. Криза як загроза суспільній безпеці. *Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів*. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. С. 7–27.

Анотація

Токар М. Ю. Бачення переваг соціоцентричних пріоритетів у сфері послуг під час війни та повоєнної відбудови України в контексті соціології надзвичайності. – Стаття.

У статті окреслюються головні акценти соціоцентричних пріоритетів в умовах війни та повоєнної відбудови України в контексті практичного аналізу і напрямів досліджень, які може використовувати соціологія надзвичайності. Робиться спроба обґрунтувати сучасні виклики для соціоцентричних пріоритетів у сфері соціальних послуг України в надзвичайних кризових ситуаціях. Автор наголошує, що соціологічна цінність наукового підходу актуалізує готовність українців до змін у складних життєвих обставинах. Ідучи в ногу з часом, сучасна соціологія пропонує заглибитися в царину соціології надзвичайності, яка на пряму стосується вивчення релевантних показників та знань про реальний стан і процеси в суспільстві, який перебуває в кризовій (надзвичайній) ситуації. Криза (надзвичайність) у авторському розумінні обґрунтовується крізь призму дуального сприйняття дійсності через психологічний шок внаслідок агресії, вимушену функціональну змінність соціальних інститутів, які адаптуються до нових викликів чи здійснюють інституційний

ребрендинг, переживають трансформацію ціннісних пріоритетів, нестабільність рівня життя тощо. Крім того, український соціум зіткнувся й з неочікуваними викликами соціокультурного й соціопсихологічного аспектів, які впливають на переоцінку свідомості й наративного контенту.

У цьому контексті автор пропонує виділити серед основних напрямів досліджень у соціології надзвичайності декілька об'єктів. Він доводить, що незважаючи на важкі будні війни в Україні, важливим пріоритетом її розвитку залишається демократична еволюція та євроатлантичний курс, у якому закладаються функціональні сподівання людини та суспільства на стабільне майбутнє з урахуванням соціогуманітарних потреб, психологічної та соціальної підтримки, соціально-економічних перспектив для стабільного розвитку держави та захисту прав людини.

Доводиться, що у сфері соціального обслуговування в умовах війни та повоєнної відбудови України акценти її змісту залишатимуться динамічними й постійно змінюються, відображаючи нагальні потреби суспільства та вимоги нового етапу розвитку держави. Наголошено, що ці аспекти підкреслюють важливість комплексного підходу до надання соціальних послуг як під час війни, так і в період післявоєнної відбудови, що враховує, насамперед, гуманітарну допомогу та захист прав людини, соціально-психологічну підтримку, соціальну інтеграцію та реінтеграцію, трудове оздоровлення, соціально-економічне та інфраструктурне відновлення, системність освітньої та проектно-програмної складової. Така проблема потребує постійного моніторингу.

Ключові слова: соціологія, соціологія надзвичайності, соціальні послуги, соціоцентричні пріоритети, стійкість, війна та повоєнна відбудова України.

Summary

Tokar M. Yu. A vision of the advantages of sociocentric priorities in the field of services during the war and post-war reconstruction of Ukraine in the context of the sociology of emergency. – Article.

The article outlines the main accents of sociocentric priorities in the conditions of war and post-war reconstruction of Ukraine in the context of practical analysis and directions of research that can be used by the sociology of emergency. An attempt is made to substantiate modern challenges for sociocentric priorities in the

sphere of social services of Ukraine in emergency crisis situations. The author emphasizes that the sociological value of the scientific approach actualizes the readiness of Ukrainians for changes in difficult life circumstances. Keeping up with the times, modern sociology offers to delve into the field of emergency sociology, which directly relates to the study of relevant indicators and knowledge about the real state and processes in society, which is in a crisis (emergency) situation. A crisis (emergency) in the author's understanding is substantiated through the prism of a dual perception of reality due to psychological shock as a result of aggression, forced functional variability of social institutions that adapt to new challenges or carry out institutional rebranding, undergo a transformation of value priorities, instability of the standard of living, etc. In addition, Ukrainian society faced unexpected challenges of sociocultural and sociopsychological aspects, which affect the reevaluation of consciousness and narrative content.

The author proposes to single out several objects among the main areas of research in the sociology of emergencies. He proves that, despite the difficult daily wars in Ukraine, an important priority for its development remains democratic evolution and the Euro-Atlantic course, which lays the functional expectations of man and society for a stable future, taking into account socio-humanitarian needs, psychological and social support, socio-economic prospects for a stable development of the state and protection of human rights.

It is proven that in the field of social services in the conditions of war and post-war reconstruction of Ukraine, the accents of its content will remain dynamic and constantly change, reflecting the urgent needs of society and the requirements of a new stage of state development. It was emphasized that these aspects emphasize the importance of a comprehensive approach to the provision of social services both during the war and in the period of post-war reconstruction, which takes into account, first of all, humanitarian assistance and the protection of human rights, social and psychological support, social integration and reintegration, labor rehabilitation, socio-economic and infrastructural recovery, systematic educational and project-program component. Such a problem requires constant monitoring.

Key words: sociology, sociology of emergency, social services, sociocentric priorities, sustainability, war and post-war reconstruction of Ukraine.

УДК 316.64:316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.27>**Л. М. Хижняк**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4966-3203>*доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій,
професор кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна***В. В. Сичова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5001-8389>*доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

АРХЕТИПНИЙ ПІДХІД ДО СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ У РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У травні 2022 р. тодішня міністерка у справах ветеранів Ю. Лапутіна спрогнозувала, що після російсько-української війни кількість ветеранів може збільшитися до 5 млн осіб. Це свідчить, що реінтеграція ветеранів російсько-української війни до цивільного життя постане гострою проблемою українського суспільства. Чим довше триватиме російсько-українська війна, тим довше триватиме процес політичного та соціально-економічного характеру, в рамках якого колишні учасники бойових дій відновлять навички цивільного життя, соціальні відносини в сім'ї, територіальній громаді, суспільстві з метою благополуччя, гідності та соціальної цілісності особистості, залучення до життєдіяльності територіальної громади, суспільства. Реінтеграція ветеранів російсько-української війни до цивільного життя представляє собою двосторонній процес взаємодії цивільних громадян і колишніх комбатантів. Така взаємодія потребує використання соціально-комунікаційних технологій, що базуються на спільних для української нації символах, образах (зокрема, образах героїв); на культурних феноменах, що виконують функцію соціальної пам'яті, містять в собі знання та досвід народу. Тож актуалізується необхідність застосування архетипного підходу до соціальних комунікацій у реінтеграції ветеранів російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Комунікативна складова архетипів розкривається в таких моментах, які дослідили сучасні науковці. Н. Зайцева узагальнила соціально-комунікативні засади архетипу в просторі менталітету. Заслугує уваги зроблений нею висновок: «На сьогодні

архетипи є одним із складових частин несвідомої частини ментальності – менталітету. ... Архетипи практично не змінюються в процесі трансформації ментальності. Своєрідність архетипів пов'язана зі специфікою національно-психологічних особливостей. Причина нерозуміння інших культур якраз і криється у своєрідності архетипної їхньої основи» [6, с. 94]. О. Клібанська розкрила використання архетипічних образів у маркетингових комунікаціях; нею «... запропоновано комплексну характеристику архетипів на основі фундаментальних цінностей з визначенням конкретної маркетингової ніші по кожному із 12 архетипічних образів» [8], що можна адаптувати до вивчення архетипів у різних сферах.

Т. Захаріна дослідила реінтеграційний потенціал ветеранів у контексті чинника успішної їх реінтеграції у соціум; зробила акцент на особливій ролі «соціетального» підходу до реінтеграції і запропонувала критерії для оцінки реінтеграційного потенціалу ветеранів. Слушною є її думка про те, що «... ефективність процесу реінтеграції ветеранів забезпечується шляхом інтеграції всіх видів діяльності на соціетальному рівні, оскільки «соціетальність» відображає глобальність процесу реінтеграції» [7, с. 267].

Н. Ващенко зазначає: «В умовах консцієнтальної війни через архетипи, що є носіями національної ідентичності, відбувається стирання чіткого розмежування «друг – ворог»; руйнування духовних цінностей, уявлень про добро і зло, здатності людини до вільної самоідентифікації і як результат – конфлікт між громадянами України, що є носіями національної української та радянської ідентичностей» [1, с. 22]. Є. Пелевін розкрив механізми соціального контролю, що використовують інтерактивні архетипні образи [11].

Однак попри значну кількість досліджень у межах цього проблемного поля, архетипний під-

хід до соціальної комунікації у реінтеграції ветеранів російсько-української війни до цивільного життя все ще системно не розглядається в якості проблематики, що є предметом міждисциплінарного дослідження.

Формулювання мети статті. *Мета статті* – обґрунтувати значущість і роль архетипного підходу до соціальних комунікацій у реінтеграції ветеранів російсько-української війни до цивільного життя.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Перехід від військового до цивільного життя – важливий етап у житті ветеранів війни, він включає їх повернення в суспільство після служби і, як правило, є проблемним у будь-якій країні, однак потребує вирішення на основі розробки відповідних науково обґрунтованих проєктів. Так, досвід США свідчить про активне використання програмування процесу переходу від військової служби до цивільного життя для військовослужбовців. Ключовими складовими є такі програми реінтеграції та адаптації до цивільного життя, які узагальнила Р. Величко: «1. Transition Assistance Program (ТАР): це основна програма, яка допомагає військовослужбовцям в США підготуватися до переходу в цивільне життя. Програма охоплює навчання та ресурси для пошуку роботи, освітніх можливостей та багато іншого. 2. Medical and Mental Health Services: VA надає ряд медичних та психологічних послуг для ветеранів, включаючи допомогу з проблемами здоров'я, які виникли під час служби. 3. Education Benefits. Система "Post-9/11 GI Bill" дає можливість ветеранам і їхнім сім'ям здобути вищу освіту або професійне навчання. 4. Employment Services. VA пропонує ряд послуг для зайнятості, включаючи консульгування з кар'єри, пошук роботи та професійне навчання. 5. Housing Assistance. Для ветеранів доступні різноманітні програми житлової підтримки, які сприяють покращенню умов проживання. 6. Veteran Benefits Administration. Цей відділ VA надає фінансову підтримку ветеранам, включаючи пенсійні виплати та компенсацію за інвалідність» [2].

Систему національних архетипів складають жіночі і чоловічі архетипи, архетипи-характери, архетипи-сюжети, архетипи-функції у їх проявах як діяльності, архетипи-характери як архетипи-образи [21].

Н. Грицюта надала розгорнуту характеристику архетипів у соціальних комунікаціях, зосередившись на таких тезах, що розкривають значущість і роль архетипів: по-перше, архетипи виступають джерелом медіаобразів, що функціонують у комунікативному просторі; існує спільний набір культурно обумовлених вірувань і правил поведінки, якими керуються учасники, комунікуючи

в межах однієї культури; по-друге, виділяються характерні риси архетипних образів, а саме: 1) їм притаманний мотиваційний, пояснювальний і солідаризуючий потенціали, 2) вони сприймаються як кліше ментального стану; 3) дозволяють медіа-споживачам через медіа-образи бути впізнаними іншими і одночасно надають можливість впізнавати себе та інших у цих образах, 4) вони незамінні при створенні впливових медіа-текстів [3]. Зрештою, архетипи в комунікації дозволяють поширювати загальнокультурне і національні переживання, бо відображають надбання колективного досвіду.

У системі соціальних комунікацій щодо реінтеграції ветеранів особливе місце займають архетипні символи. Останні умовно поділяють на дві групи: 1) природні, що «... походять із невідомого змісту психічного і тому є множинністю варіацій, їх можна простежити аж до витоків – архаїчних коренів» і 2) культурні, які «... використовувалися для вираження вічних істин, пройшли через процес свідомого розвитку і стали колективними образами, прийнятими цивілізованим суспільством. Ця група символів зберігає риси первинної нумінозності, може викликати вагомий емоційний резонанс і становить складник загальнолюдського менталітету» [10]. Архетипний символ науковці розглядають як структурно-семантичний феномен в медіадискурсі з виділенням чинників його модифікації [9].

Архетипні символи про війну і ветеранів війни як колективне невідоме мають такі риси: а) відображають невидиме й видиме, реальність і умовність, роль і функції об'єкту символізації; б) втілюють статус людини в ній, у тому числі тих, хто чинить опір ворогу і є воїном чи ветераном; в) переходять в образну мову і реалізуються як вербальними, так і невербальними засобами соціальної комунікації. Архетипно словесний образ-символ ветерана російсько-української війни у різних видах і на різних рівнях соціальної комунікації втілюється, з одного боку, у зверненнях «захисник/захисниця рідної землі», «незламний», «патріот», «герой», «гідний син/дочка країни», а з другого – в емблемі і прапорі Міністерства у справах ветеранів України, адже його символіка розроблена за всіма геральдичними правилами та з урахуванням історичних та ментальних аспектів.

У повоєнний період, за прогнозами, до 10% населення України складатимуть ветерани війни і їхні родичі [12]. Розглянемо архетипний символ «ветеран російсько-української війни» на основі уявлень про ветеранів, що знайшли відображення в громадській думці і зафіксовані в матеріалах низки соціологічних досліджень, серед яких двадцять четверте загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни» «Образ ветеранів в українському суспільстві», проведеного

5–7 вересня 2023 Соціологічною групою «Рейтинг» з ініціативи «Українського ветеранського фонду» Міністерства у справах ветеранів України [4]. Заслужують на увагу і дані емпіричного дослідження «Реінтеграція ветеранів в Україні: національне опитування. Лютий 2022 р.» та комплексних досліджень «Потреби та перешкоди при працевлаштуванні ветеранів», «Потреби ветерана 2023» та «Портрет ветерана 2022», проведених Українським ветеранським фондом за час повномасштабної війни [14; 15; 19; 20].

Спираючись на дані цих опитувань, можна зробити такі узагальнення щодо необхідних дій у комунікативному просторі заради успішної реінтеграції ветеранів російсько-української війни:

1. Активізувати інформаційні повідомлення про ветеранів війни, адже про проблеми ветеранів поінформовані лише 53% респондентів (18% «добре поінформовані» і 35% – «скоріше поінформовані» [4]. Доречно для цього проводити сегментацію користувачів медійних продуктів і застосувати відповідні технології просування контенту для окремих груп. Для досягнення інформаційної насиченості варто звернути увагу на PR-технології з їхнім широким інструментарієм використання як традиційних, звичних для старшого покоління засобів масової інформації, так і нових, зокрема, соціальних мереж, яким перевагу віддає переважно молодь.

2. Через різні канали комунікації висвітлювати позитивний досвід трудової реінтеграції ветеранів війни, зважаючи на те, що працювати в одному колективі з ветераном війни виразили готовність 96% опитаних (з них 77% відповіли «однозначно так» і 19% – «скоріше так») [4].

3. Через медійний контент підтримувати поважне ставлення до ветеранів. На запитання «Наскільки СУСПІЛЬСТВО сьогодні поважає ветеранів російсько-української війни?» 79% дали схвальну відповідь: 54% зазначили «однозначно поважає» і кожен четвертий – «скоріше поважає». Зафіксовано зниження поваги ветеранів російсько-української війни з боку суспільства: якщо станом на 07.2022 року 93% респондентів вказали на те, що українське суспільство «однозначно» або «скоріше» поважає ветеранів, то на момент опитування 09.2023 року таких було вже 79% [4].

4. Продовжувати контроль за тим, як держава виконує свої зобов'язання перед ветеранами російсько-української війни, адже це є елементом суспільних комунікацій у демократичному суспільстві, сприяє здійсненню контролю громадянського суспільства за соціальною відповідальністю органів влади, дозволяє удосконалювати систему публічного управління. Станом на вересень 2023 року лише третина респондентів вважають, що держава тою чи іншою мірою виконує свої

зобов'язання перед ветеранами російсько-української війни [4]. Разом з тим є обнадійливі факти щодо забезпечення прав ветеранів війни. Зокрема, в Україні передбачено наступне: «... перелік державних гарантій для ветеранів оновлюватимуть кожні п'ять років, а самі пільги та сервіси будуть сучасними і сприятимуть ветеранському розвитку; ... готовий до запуску «першого дня перемоги» Єдиний державний реєстр ветеранів війни, який увібрав 17 окремих реєстрів державних структур; ... розроблено електронні посвідчення учасника бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасника війни, члена сім'ї загиблого та постраждалого учасника Революції гідності. Крім того, за новим спрощеним механізмом психологічної допомоги з Міністерством у справах ветеранів безпосередньо законтрактовано 38 закладів, які мають мультидисциплінарні команди» [12]. Інформованість суспільства і самих ветеранів війни про ці заходи та громадський контроль за їх реалізацією має бути в комунікативному просторі, у публічних комунікаціях.

5. Важливо брати до уваги етичний бік комунікацій і застосування архетипного підходу у реінтеграції ветеранів війни. Дотримуватися етичних норм і вимог до кодексів професійної етики працівників інформаційних технологій і всіх тих, хто досліджує, ретранслює, конструє образи ветеранів війни, представляє їх аудиторії у комунікативному просторі. Адже від етичного компонента значною мірою залежить, як прийме і як саме прийме масова аудиторія той чи інший образ ветерана. При цьому існують певні застереження щодо вербальних і невербальних засобів висвітлення образу ветерана війни в реальному і віртуальному комунікативних просторах. До них насамперед відноситься використання нетактовних, образливих звернень і навіть висловів архетипної природи, що мають соціокультурне обґрунтування щодо конкретного часопростору.

6. Пропагувати позитивний досвід (результати) соціальної реінтеграції ветеранів війни з розкриттям ключових факторів, що цьому сприяють, та перешкод у цьому процесі і шляхів їх успішного подолання. Такий медійний продукт дозволить не тільки самим ветеранам скорегувати свій світогляд, оцінки, плани і дії, а також сформувати чи підвищити позитивний імідж, репутацію, підкреслити соціальну відповідальність тих осіб, органів, організацій, які надають різноманітні послуги ветеранам війни.

7. У трудовій реінтеграції ветеранів війни «... важливо забезпечити можливість моніторингу та оцінки ефективності усіх наявних та новостворених інструментів підтримки ветеранів на шляху до працевлаштування. Не менш важливою є співпраця між різними відомствами – підтримка ветеранів США у працевлаштуванні не обмежу-

ється діяльністю Міністерства у справах ветеранів і Міністерства праці, натомість активну роль у різного роду програмах виконує Міністерство оборони і місцеве самоврядування. Невід'ємним компонентом системи підтримки ветеранів є локальні ініціативи – деякі з яких є прикладом для цілої країни – вони розвивають мережу та обмінюються досвідом» [18, с. 21].

Щодо узагальненого образу ветеранів російсько-української війни, то за даними досліджень, «...домінантною стає думка про те, що на сьогодні ветераном може бути будь-хто з пересічних людей, і відтак зовнішній образ не має чітких рис. ... Натомість, говорячи про внутрішні риси та якості, асоціативними до ветеранів є загострене відчуття справедливості, виражена громадянська позиція, сміливість, відповідальність, прямолінійність та скрупульозність» [18, с. 26]. Такий висновок актуалізує увагу до комунікацій з ветеранами війни, вимагає розвитку емпатії, толерантного ставлення до них, зважаючи на зафіксовані в ході соціологічних досліджень труднощі, пов'язані з обговоренням ветеранами свого досвіду. При цьому спілкування з ветеранами формує патріотизм, повагу до них з боку різних соціальних груп. А самі ветерани війни при активній комунікації засвідчують у своїй суспільній затребуваності і пам'яті про їх внесок у перемогу над ворогом. Однак аналітики застерігають про таке: 1) чимало ветеранів стримує негативний емоційний стан, що виникає з повторним переживанням травматичних спогадів про військові дії; 2) ветерани більш налаштовані ділитися спогадами, оцінками з іншими ветеранами, які їх краще розуміють, бо теж пережили кризові, травматичні ситуації (у колі побратимів вони схильні відкрито, правдиво ділитися своїми історіями, враженнями, оцінками без очікувань осуду чи непорозуміння); 3) стриманість у спілкуванні ветеранів з цивільними особами пояснює також думка, що цивільні особи їх можуть не розуміти серйозність досвіду ветеранів та їхні специфічні проблеми, у тому числі емоційні; 4) труднощі в комунікаціях при переході від військової служби до цивільного життя ускладнює сприймати ветеранами цивільного життя як менш чесного та справедливого порівняно з умовами військової служби [16, с. 29].

Зазначимо, що специфіка комунікативного супроводу реінтеграції ветеранів війни через репрезентацію або конструювання їх образів «...зумовлює потребу певного етичного регулювання, визначення моральних меж, в яких на основі певного архетипу формуватиметься той чи інший образ...» [17]. Важливо брати до уваги етичний бік застосування архетипного підходу до реінтеграції ветеранів війни.

Образ ветерана російсько-української війни виступає важливим елементом-посередником

комунікативної взаємодії з самими ветеранами і ветеранів з навколишнім світом (близьким оточенням, інституційними утвореннями). До комунікацій, на які опосередковано впливає певний образ ветерана війни, залучено багато учасників, і він належить їм усім, а не лише носієві. Науковці справедливо зазначають: «...щоб аудиторія прийняла той чи інший образ ..., він має відповідати її соціокультурному досвіду, бути закодованим у прийнятній для цієї аудиторії системі знаків і символів, нести очікувані й прийнятні саме цій аудиторії сенси» [5]. Загалом усвідомлюється необхідність створювати «...умови, щоб українські захисники і захисниці після повернення з війни та військовослужбовці після завершення служби мали дієві інструменти для успішної інтеграції в суспільство, економіку, родину» [13]. Це актуалізує активізацію теми ветеранів війни у безпечному комунікативному просторі (реальному і віртуальному). Масова аудиторія сприймає образ ветерана війни, що поширюється мас-медіа, як раціонально, тобто через знання, так і через емоції.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Архетипний підхід до соціальних комунікацій в реінтеграції ветеранів війни до мирного життя дозволяє: 1) науково обґрунтувати необхідність відмежування від чужих (інших, часто ворожих) символічних систем, що не відповідають українській національній ідентичності, ігнорують історію і дійсність, особливості країни та розмаїття її культури; 2) удосконалювати соціальну допомогу ветеранам війни на основі принципів доступності, відкритості, справедливості, комплексності і системності; 3) долати розриви в середовищі неоднорідної спільноти ветеранів (вікові, гендерні, інформаційні тощо). Це сприятиме консолідації ветеранів, підвищенню рівня їх самоорганізації, організованому представництву і колективному захисту інтересів ветеранів у масових і публічних комунікаціях та публічному управлінні. Для України це особливо актуально в умовах російсько-української війни і незламному опору агресору.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на дослідження проблем застосування архетипів у комунікаційній практиці цифрового суспільства; соціальну реінтеграцію (економічну, політичну, культурну тощо) ветеранів після війни з урахуванням міжнародного досвіду і практик реінтеграції під час російсько-української війни; соціальний аудит програм з реінтеграції ветеранів війни.

Література

1. Ващенко Н. М. Концептосфера відображення впливової проблематики в умовах концентральної війни як складової гібридної агресії Росії проти Укра-

їни. *Актуальні питання масової комунікації*. 2017. № 22. С. 20–39.

2. Величко Р. Реінтеграція в суспільство: як ветерани у США впорядковують життя після служби. *Militarnyi*, 2023, 17 черв. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/reintegratsiya-v-suspilstvo-yak-veterany-u-sshavporядkovuyut-zhyttya-pislya-sluzhby/>

3. Грицюта Н. М. Архетипи в соціальних комунікаціях. *Велика українська енциклопедія*. 2020. URL: <https://vue.gov.ua/Архетипи в соціальних комунікаціях>.

4. Двадцять четверте загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни». Образ ветеранів в українському суспільстві (5-7 вересня 2023 року). *Соціологічна група «Рейтинг»*: Сайт, 2023, 21 верес. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_uni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html

5. Дрешпак В. М., Антонова В. Ю. Образ ведучого телевізійної розважальної програми у світлі архетипіки й етики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. Т. 32 (71) № 4. Ч. 3. С. 147–154.

6. Зайцева Н. Соціально-комунікативні засади архетипу в просторі менталітету. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2018. Вип. 20. С. 86–95.

7. Захаріна Т. Реінтеграційний потенціал ветеранів як чинник успішної їх реінтеграції в соціум. *Social Work and Education*. 2023. Vol. 10. No. 3. P. 263–275. DOI: 10.25128/2520-6230.23.3.

8. Клібанська О. М. Використання архетипічних образів у маркетингових комунікаціях українських брендів. *Ефективна економіка*. 2021. № 9. DOI: 10.32702/2307-2105-2021.9.97

9. Микитів Г. В. Модифікація архетипного символу «вогонь» у сучасному медіатексті. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2019. № 2. С. 102–106.

10. Микитів Г. В. Архетипний символ як структурно-семантичне явище в сучасному медіадискурсі. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2020. № 4 (44). С. 20–25.

11. Пелевін Є. Інтерактивність архетипних образів як інструмент політизації сучасного дигітального мистецтва. *Публічне урядування*. 2020, № 1 (21), червень. Київ: ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», 2020. С. 234–249. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-1\(21\)-234-249](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-1(21)-234-249).

12. Погорілов С. Після війни ветерани та їхні родичі складуть 10% населення України. *Українська правда*. 2022, 22 груд. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/12/22/7381862/>.

13. Прокопій Д. Реінтеграція жінок-військовослужбовиць до цивільного життя. *Національний інститут стратегічних досліджень*: Сайт. 2024, 20 лют. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/reintehratsiya-zhinok-viyskovosluzhbovyts-do-tsyvilnoho-zhyttya>.

14. Реінтеграція ветеранів в Україні. національне опитування. Лютий 2022 р. Національне опитування. URL: / https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/VETERANS%20%80%99%20REINTEGRATION%20IN%20UKRAINE_UKR-NEW.pdf

15. Рекомендації щодо скорочення гендерного розриву у доступності послуг для ветеранської спільноти. 2023. 17 с. URL: https://sss-ua.org/wp-content/uploads/2023/06/recom_gend.pdf.

16. Соціальна реінтеграція ветеранів в Україні. Підсумковий аналітичний звіт. 2023. 44 с. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/2024-01/veterans-social_reintegration_ukr.pdf.

17. Таранова Н. Які програми з реінтеграції ветеранів впроваджують ритейлери: досвід Фокстрот та VARUS. *Delo.ua*. 2024, 08 трав. URL: <https://delo.ua/retail/yaki-programi-z-reintegraciyi-veteraniv-vprovadzuyut-riteileri-dosvid-fokstrot-ta-varus-431969/>.

18. Український ветеранський фонд за підтримки Lobby X та Work.ua. Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні. Соціологічне дослідження. Червень – липень 2023 року / Ю. Кіріллова, В. Знов'як, А. Казанська. URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/Zvit_pereshkodi_precevlashtuvanii.pdf.

19. Український ветеранський фонд. Портрет ветерана. Соціологічне дослідження. Вересень – жовтень 2023 року / Ю. Кіріллова, В. Знов'як, І.Доля. URL: <https://veteranfund.com.ua/analitics/portrait-of-veteran/>.

20. Фрідріх Ю., Люткефенд Т. Довга тінь Донбасу: Реінтеграція ветеранів та зміцнення суспільної єдності в Україні. Berlin: Global Public Policy Institute (GPPi). 2021. URL: https://gppi.net/media/GPPi_2021_Friedrich_Luetkefend_Long-Shadow-of-Donbas_ukr.pdf.

21. Хоптинська К. Базові українські архетипи. Система національних архетипів. *Medium*. 2021, 20 лют. URL: <https://medium.com/khoptynska/базові-українські-архетипи-c581204900ea>.

Анотація

Хижняк Л. М., Сичова В. В. Архетипний підхід до соціальних комунікацій у реінтеграції ветеранів російсько-української війни. – Стаття.

У статті обґрунтовано значущість і роль архетипного підходу до соціальних комунікацій у реінтеграції ветеранів російсько-української війни до цивільного життя.

Доведено, що архетипний підхід до соціальних комунікацій у реінтеграції ветеранів війни до суспільства дозволяє 1) позбутися чужих (інших, часто ворожих) символічних систем, що не відповідають українській національній ідентичності, ігнорують історію і дійсність, особливості країни та розмаїття її культури; 2) удосконалити соціальну допомогу ветеранам війни на основі принципів доступності, відкритості, справедливості, комплексності і системності; 3) долати розриви в середовищі неоднорідної спільноти ветеранів (вікові, гендерні, інформаційні тощо); 4) консолідувати ветеранів, підвищити рівень їхньої самоорганізації; 5) організувати представництво та колективний захист інтересів ветеранів у публічних комунікаціях та публічній політиці.

На основі вторинного аналізу матеріалів загальнонаціональних досліджень авторки запропонували такі

напрямки комунікативного супроводу реінтеграції ветеранів війни: активізувати інформаційні повідомлення про ветеранів війни; висвітлювати позитивний досвід (результати) соціальної реінтеграції ветеранів війни до цивільного життя з розкриттям ключових факторів, що цьому сприяють, та перешкод у цьому процесі і шляхів їх успішного подолання; продовжувати громадський контроль за виконанням державою зобов'язань перед ветеранами; через медійний контент формувати та підтримувати шанобливе ставлення до ветеранів; дотримуватися етичних норм і вимог до кодексів професійної етики працівників інформаційних технологій і всіх тих, хто досліджує, ретранслює, конструює образи ветеранів війни, представляє їх аудиторії у комунікативному просторі.

Образ ветерана російсько-української війни виступає елементом-посередником комунікативної взаємодії з самими ветеранами і ветеранів з навколишнім світом (близьким оточенням, інституціями). Архетипний підхід до соціальних комунікацій у реінтеграції ветеранів російсько-української війни сприятиме об'єднанню всіх учасників комунікативного простору навколо гідного образу ветерана.

Ключові слова: архетипний підхід, соціальні комунікації, інформація, образ ветерана, реінтеграція ветеранів російсько-української війни, комунікативний простір.

Summary

Khyzhniak L. M., Sychova V. V. Archetypal approach to social communications in the reintegration of veterans of the Russo-Ukrainian war. – Article.

The article substantiates the significance and role of the archetypal approach to social communications in the reintegration of veterans of the Russian-Ukrainian war into civilian life.

It has been proven that the archetypal approach to social communications in the reintegration of war veterans into civilian life contains: 1) eliminating foreign (divergent, often hostile) symbolic systems that do not correspond to

Ukrainian national identity, ignore history and reality, the peculiarities of the country, and the diversity of its culture; 2) improving social assistance for war veterans based on principles of accessibility, openness, fairness, comprehensiveness, and systematicity; 3) overcoming gaps within the heterogeneous community of veterans (age, gender, informational, etc.); 4) consolidating veterans and enhancing their level of self-organization; 5) organizing representation and collective protection of veterans' interests in public communications and public policy.

Based on secondary analysis of materials from nationwide studies, the authors propose the following directions for communicative support in the reintegration of war veterans: activating informational messages about war veterans; highlighting the positive experiences (results) of the social reintegration of war veterans into civilian life, revealing key factors that contribute to this process and obstacles within it, along with ways to successfully overcome them; continuing public oversight of the state's fulfillment of obligations to veterans; forming and maintaining a respectful attitude toward veterans through media content; adhering to ethical standards and requirements for the codes of professional ethics for information technology workers and all those who research, retransmit, construct images of war veterans, and present them to the audience in the communicative space.

The image of the Russo-Ukrainian war veteran serves as a mediating element of communicative interaction with the veterans themselves and between the veterans and the surrounding world (close environment, institutions). The archetypal approach to social communications in the reintegration of veterans of the Russo-Ukrainian War will contribute to uniting all participants in the communicative space around a dignified image of the veteran.

Key words: archetypal approach, social communications, information, image of the veteran, reintegration of the Russo-Ukrainian War veterans, communicative space.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 328(497.2):339.92(497.2:4)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.28>**В. І. Бурдяк**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0037-2173>

доктор політичних наук,

професор кафедри політології та державного управління

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Р. Д. КлимORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8305-3949>

аспірантка кафедри політології та державного управління

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИХ ІНСТИТУТІВ БОЛГАРІЇ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ

Постановка проблеми. Вступ Болгарії до ЄС був досить різноплановим в історичному та політичному контексті. Демократичний розвиток, європейська інтеграція та членство в Європейському Союзі стали реальністю завдяки консенсусу провідних політичних партій, послідовній та цілеспрямованій урядовій політиці, проведеній журналістами інформаційній кампанії щодо переваг членства в ЄС та великому прагненню болгарських громадян – бути рівними серед інших європейських народів. Вважаємо, що дослідження зовнішніх та внутрішніх чинників трансформації політико-управлінських інститутів Болгарії в контексті реалізації євроінтеграційного курсу, є доволі важливим та на часі для України. Оскільки Українська держава завершує підготовку до вступу в Європейський Союз, чітко дотримується сформованого порядку денного майбутнього розширення ЄС з 2022 р., подала заявку на вступ у цю міжнародну організацію в умовах російсько-української війни, з метою поступової інтеграції в єдиний ринок ЄС і здобуття членства в ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання трансформації політичних інститутів Болгарії після демократичних перетворень 1989 р. розглянуто в працях українських науковців. Зокрема на думку В. Бурдяк, «орієнтація на ЄС визначила межі політики і змусила кожен політичну силу йти на компроміси, попри свої цілі і тактичні підходи» [2, с. 25]. Завдяки цьому, курс на європейську інтеграцію Болгарії був вдало реалізований, незважаючи на зміну політичних сил при владі у державі. Консенсус щодо першочерговості членства в Європейському Союзі у Болгарії зберігається і нині, що значно контрастує із

поширенням євроскептичних настроїв у деяких країнах Європи.

У процесі проведення дослідження було використано низку нормативно-правових актів, в яких визначено ключові завдання щодо трансформації політико-управлінських інститутів Болгарії в контексті реалізації євроінтеграційного курсу, зокрема: Конституцію Республіки Болгарія [10], Закон «Про адміністрацію» [5], Закон «Про державних службовців» [6], Закон «Про судоустрій» [7], а також результати соціологічних досліджень: «Демократія та громадянська участь: ставлення громадськості до демократії, верховенства права та основних прав людини у 2021–2022 рр.» [4], індексу трансформації міжнародного фонду Bertelsmann [9], «Polity IV: тенденції режиму окремої країни» [15], Freedom [13] та «Economist Intelligence Unit» [14].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній українській політичній науці відсутній комплексний аналіз дослідження зовнішніх та внутрішніх чинників трансформації політико-управлінських інститутів Республіки Болгарія в контексті реалізації євроінтеграційного курсу, що визначило потребу у проведенні даної наукової розвідки.

Метою статті є дослідження зовнішніх та внутрішніх чинників трансформації політико-управлінських інститутів Болгарії в контексті реалізації євроінтеграційного курсу. Для досягнення означеної мети потрібно вирішити такі дослідницькі завдання: з'ясувати зовнішні та внутрішні чинники трансформаційних змін; визначити роль болгарських політичних партій та мас-медіа у процесі реалізації євроінтеграційного курсу; здійснити аналіз ключових нормативно-правових

актів, які супроводжували процес інтеграції Республіки Болгарія до Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переломним моментом у формуванні болгарського євроінтеграційного курсу стало закінчення холодної війни, яка радикально змінила геополітичну карту Європи. Впродовж майже півстоліття після закінчення Другої світової війни Народна Республіка Болгарія була частиною зони впливу СРСР, що виражалося у нав'язуванні системи державного соціалізму, а також у підпорядкуванні принципам радянської зовнішньої політики. Після краху соціалістичного ладу в листопаді 1989 р. і під час переходу від тоталітарного режиму до ринкової економіки та парламентської демократії, вступ Болгарії до Європейського Союзу став єдиним найвпливовішим фактором у формуванні нових політичних і соціальних пріоритетів на державному рівні. Окрім того, значний вплив на динаміку вступу мали зміни в сусідніх регіонах – розпад Югославії та криза у Косово.

Зауважимо, що європейський вибір Болгарії супроводжувався прийняттям офіційних документів, укладенням багатосторонніх та двосторонніх угод, вступом до різних регіональних та спеціалізованих міжнародних організацій. Так, у травні 1990 р. було підписано Угоду про торгівлю та співпрацю, в липні 1990 р. Болгарія отримала статус спеціально запрошеної до Парламентської Асамблеї Ради Європи; в травні 1992 р. Республіку Болгарія прийняли до Ради Європи; 8 березня 1993 р. у Брюсселі було підписано Європейську угоду про асоціацію між Європейським співтовариством та його країнами-членами, з одного боку, і Республікою Болгарія – з іншого; 14 грудня 1995 р. Болгарія подала офіційну заявку на членство в Євросоюзі; а в 1999 р. Європейська рада в Гельсінкі вирішила запросити Болгарію розпочати переговори про вступ до Європейського Союзу з лютого 2000 р. Для цього Республіка Болгарія повинна була терміново здійснити реформи в трьох критично важливих сферах: у державному управлінні, судовій системі, активізувати боротьбу з корупцією та організованою злочинністю. Крім цього, Болгарія повинна була виконати низку інших умов. Зокрема політичні умови передбачали формування демократичних принципів та інститутів, які безпосередньо стосувалися верховенства права, прав людини та громадянських свобод, поваги та захисту меншин. Економічні умови були спрямовані на побудову функціонуючої ринкової економіки, включаючи успішну приватизацію та здатність справлятися з тиском конкурентного ринку інших держав-членів Європейського Союзу. Юридичні умови визначали здатність дотримуватися зобов'язань передбачених членством, включаючи цілі політичного, економічного та валютного союзу.

У «Річному звіті Європейської комісії за 2000 р.» [3] зазначено, що Республіка Болгарія виконала політичні критерії. Країна створила розвинену демократичну політичну систему, засновану на стабільності державних інституцій і верховенстві права. Політичні процеси відбувалися відповідно до принципу поділу гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову. Народні збори (парламент РБ) здійснювали законодавчу діяльність, пов'язану з проблемами переговорного процесу щодо вступу до Європейського Союзу, що розглядалося як приклад конструктивної взаємодії між державними інституціями на різних рівнях, та між ними і громадянським суспільством.

Значного прогресу РБ досягнула в розбудові законодавчої бази для реформування політико-управлінських інститутів та формування сучасної адміністративної системи, шляхом реструктуризації повноважень і функцій публічної адміністрації. Дійсно, реформа державного управління стала частиною великого процесу модернізації держави та суспільства. Створення незалежної, професійної й ефективної державної служби було необхідною умовою, зазначеною в Копенгагенських критеріях. Негайним результатом стало ухвалення всього комплексу законодавчих змін. Зокрема Конституція Республіки Болгарія 1991 р. відновила традицію публічно-правового режиму державної служби та визначила, що «державні службовці є виразниками волі та інтересів нації. При виконанні своїх службових функцій вони повинні керуватися виключно законом і бути політично нейтральними. Умови, відповідно до яких державні службовці призначаються на посади і звільняються з посад і можуть бути членами політичних партій та професійних організацій, а також здійснювати право на страйк, визначаються законом» [10].

Відповідно до конституційної норми у 1998 р. було прийнято Закон «Про адміністрацію» [5], який мав на меті уточнити розподіл повноважень між різними структурами, рівнями, органами та установами виконавчої влади та законодавчо визначив, що адміністрація здійснює свою діяльність, дотримуючись таких принципів як законність, відкритість і доступність, відповідальність і звітність, ефективність, субординація, координація та передбачуваність. У 1999 р. парламент Болгарії прийняв Закон «Про державних службовців» [6] та низку інших нормативно-правових актів, які визначили статус державного службовця.

Стосовно реалізації антикорупційної політики, то, на жаль, слід наголосити, що «Болгарія залишається на останньому місці в ЄС з точки зору проблеми корупції» [8]. Незважаючи на численні заходи урядів у цій сфері, прогрес як кінцевий результат залишається обмеженим, громадяни та

експерти переконані, що корупція все ще доволі поширена. Водночас Євросоюз має беззаперечну заслугу в тому, що ця проблема стала пріоритетною для болгарського суспільства. Було створено та запрацювало багато нових антикорупційних органів. Однак, незважаючи на це, звіт Європейської комісії про прогрес РБ впродовж останніх років членства виявив, що: «До цього часу в Болгарії кількість конкретних випадків корупції на найвищих рівнях влади, які закінчилися ефективними вироками, дуже обмежена, а збільшення кількості засуджень корупційних дій є найяскравішим доказом того, що боротьба з корупцією є справжнім пріоритетом для суспільства. Болгарія продовжує входити до числа країн-членів ЄС з найвищим рівнем сприйняття корупції, а громадяни та підприємства продовжують вважати корупцію значною проблемою. Загальна інституційна структура для боротьби з корупцією в Болгарії залишається фрагментованою та з цієї причини – неефективною» [16].

Проте беззаперечним внеском Євросоюзу стало те, що невдачі у боротьбі з корупцією залишаються в полі зору громадськості, а всі уряди пропонують реформи та ідеї для покращення ситуації. Проте тривожною рисою в Республіці Болгарія залишається часта зміна антикорупційних стратегій, що ставлять під сумнів реальну наявність «політичної волі» для вирішення проблем.

Друга проблема Болгарії – реформа судової системи – напрям, який безпосередньо пов'язаний з боротьбою з корупцією. Тут законодавчі реформи більш помітні, оскільки «Закон про судоустрій» [7] та інші основні закони неодноразово змінювалися в результаті моніторингу Європейського Союзу. Стосовно реформи судової системи Болгарії було прийнято дві важливі конституційні поправки. Перша – запровадила незалежну інспекцію Вищої ради юстиції, а друга поправка розділила її на дві колегії – судову та прокурорську.

Успіхи в цій сфері доцільно розглядати через інституціоналізацію незалежності суддів та вдосконалення аспектів нормативної бази. Поява професійних суддівських спільнот, які висловлюють вільну думку та вимагають відповідальності вищого керівництва, є позитивним фактом. Водночас проблеми з відсутністю відповідальності за дії прокуратури і особливо її керівництва продовжуються. Поділ Вищої ради юстиції на дві колегії, поки що не дає потрібних результатів і його ефект у майбутньому ще належить оцінити.

Також постійним недоліком у діяльності судової влади є відсутність ефективної кадрової політики та відповідальності усіх ланок судової системи. Не випадково більшість проблем, які потребують вирішення, згідно зі звітом Європейської комісії, «полягають у забезпеченні прозо-

рих призначень і продовженні реформи прокуратури» [16].

Підкреслимо, що інтеграція Болгарії до Європейського Союзу – це багатогранний політичний, інституційний, економічний, соціально-структурний і психологічний процеси. По суті, це комплексна соціальна трансформація, метою якої є досягнення соціальних структур, стандартів, консенсусних ідей і стратегій, сумісних з Євросоюзом і прийнятних для держав-членів. У цьому процесі учасники різноманітні, і їх не можна зводити лише до зусиль державних інституцій і особливо законодавчої та виконавчої влади.

Одним із найпотужніших, хоча не завжди першорядних, каналів зближення Болгарії з ЄС є громадянське суспільство і його складова – політичні партії. Будучи учасниками парламентської коаліції, перебуваючи в опозиції чи навіть поза парламентом, політичні партії здійснюють значний вплив на умови формування та реалізацію зовнішньої політики. У деяких випадках партії були надзвичайно важливим джерелом для створення іміджу Республіки Болгарія, що має значний вплив на позиції міжнародних партнерів країни.

Вважаємо, що болгарські політичні партії виконали і продовжують виконувати низку важливих функцій, безпосередньо пов'язаних з інтеграцією Болгарії до Європейського Союзу. Зокрема вони виступають постійними каналами впровадження європейських політичних стандартів у болгарську політику; створюють додаткову мережу лобювання серед політичного класу Євросоюзу на користь інтеграції Болгарії; структурують політичне життя в суспільстві і представляють болгарську політичну палітру стратегій та ідей у європейському політичному просторі. Тому дослідження ролі сторін у процесі європейської інтеграції Болгарії в ЄС є невід'ємним елементом розробки загальної ідеї та теоретичної моделі процесу.

Партії, як частина політичної системи, є сполучною ланкою між політичним і громадянським суспільством. Їхня роль у зовнішній політиці зазвичай пов'язана з їх владними позиціями. Водночас процеси інтернаціоналізації партійного життя в останні десятиліття надають партіям нові можливості участі у зовнішньополітичних процесах. У політичному житті Болгарії партії – важливий інструмент засвоєння іноземного політичного досвіду. Їх діяльність як міжнародних акторів, їх міжнародні контакти, міжнародна комунікація, організовані ними міжнародні форуми – незамінний канал, через який громадська думка в Республіці Болгарія інформується про зовнішньополітичні стандарти.

Болгарія після 1989 р. сформувала «європейський» тип партійної системи, в якій політичні організації є інституційними структурами, що

прагнуть представляти політично значущі групи соціальних інтересів. Відповідно до цієї моделі, партії включаються в зовнішньополітичний процес як представники певної частини громадської думки. Крім того, вони здійснюють потужний вплив на суспільство і виступають важливим рушієм трансформації політико-управлінських інститутів Болгарії.

Наголосимо, що питання європейського майбутнього болгарського суспільства мали значний вплив на визначення зовнішньополітичних напрямів у програмах політичних партій Республіки Болгарія, консенсусний діалог яких відіграв ключову роль у формуванні євроінтеграційного курсу й сприяв політичним, соціальним та економічним змінам. Сьогодні провідні партії наголошують на необхідності активної участі Болгарії в європейських ініціативах та проектах з метою залучення іноземних інвестицій, забезпечення сприятливого середовища для збільшення можливостей болгарської економіки та добробуту населення, а також створення позитивних умов для військової, політичної та економічної безпеки країни.

Необхідно відзначити, що важливу роль в євроінтеграційному процесі взаємодії влади та громадськості відіграли також болгарські журналісти, які провели надзвичайно інтенсивну та важливу інформаційну кампанію, в ході якої розповідали про Євросоюз, про те, чому Болгарії потрібне членство в ЄС, які переваги буде мати Республіка Болгарія як член Європейського Союзу тощо. Наслідком такої комунікативної взаємодії політичних інститутів та мас-медіа було те, що на момент вступу Болгарії до Європейського Союзу відсоток підтримки болгарським суспільством членства в цій міжнародній організації становив – 76% і тільки 10% населення негативно ставилося до даного питання.

Загалом, «завершуючи переговорний процес щодо приєднання (2000–2004 рр.), Республіка Болгарія, за висновком Європейської комісії (ЄК), в основному виконала Копенгагенські критерії: сформувала діючу ринкову економіку; демократичну державу, яка гарантувала дотримання прав людини; в цілому узгодила національне законодавство із загальним правом ЄС» [1, с. 221–222]. Однак, реформи не поліпшили рівня життя, що посилює у болгар негативне ставлення до уряду та розчарування в політичних партіях як агентах позитивних змін. Болгарію не прийняли в ЄС 1 травня 2004 р., як інші країни Центрально-Східної Європи. Втім, у квітні 2005 р. Європейський парламент проголосував за вступ Республіки Болгарія до ЄС з 1 січня 2007 р. разом із Румунією. На думку М. Мілової, «це дозволило Болгарії та її громадянам оцінити власні можливості, раціонально скористатися мільярдними інвестиціями, які вона одержує з єврофондів з метою покращення інфраструктури та розв'язання проблем розвитку інших секторів» [11, с. 45].

Оцінка членства Болгарії з політичної точки зору повинна брати до уваги характер європейської інтеграції. Європейський Союз є співтовариством суверенних держав, які максимально інтегровані у спільний економічний простір, що гарантує свободу пересування людей, капіталу, товарів і послуг. Зараз це найбільша економіка світу. Так, «за даними Світового банку номінальний ВВП ЄС-27 оцінюється в 15,2 трлн. дол. США у 2020 р., що становить 14,95% світової економіки. При цьому, внутрішній ринок ЄС-27 є одним з найпривабливіших ринків світу. Спільний ринок ЄС-27 охоплює 448 млн. потенційних споживачів з високим рівнем купівельної спроможності (середній показник ВВП на душу населення за даними Євростату становить 34,769 тис. дол. США). На країни ЄС приходиться 15% світового експорту та 14% світового імпорту за даними СОТ» [12].

Підкреслимо, що репутаційні вигоди від приналежності до такого потужного економічного суб'єкта беззаперечні. ЄС є батьківщиною для народів, які цінують свободу та демократію, поділяють та захищають спільні фундаментальні принципи та цінності. У той же час країни-члени Європейського Союзу зберігають переважну більшість своїх суверенних повноважень, а саме: фінансову, соціальну, освітню, правоохоронну, оборону та зовнішню політику. У цих сферах основні рішення приймаються на національному рівні, а ЄС здійснює координаційні та допоміжні функції. Важливо, що вплив Євросоюзу на політичні процеси в країнах-членах є значним, однак це далеко не єдиний фактор, що пояснює відмінності в динаміці розвитку між окремими країнами, а також політичні та соціально-економічні проблеми, з якими вони стикаються.

У період підготовки до вступу та набуття членства в Європейському Союзі, Республіка Болгарія мала вирішити дві основні проблеми: створити середовище для вирівнювання економічного розвитку порівняно з іншими країнами-членами та провести ефективну антикорупційну політику. З точки зору обох проблем досягнуті результати є суттєвими, однак вони все ще залишаються на порядку денному, оскільки Болгарія до цього часу є найбільш корумпованою країною Європейського Союзу з високим рівнем корупції. Якщо для вирішення першої проблеми існували серйозні перешкоди, пов'язані з глобальною фінансовою кризою 2008 р., що суттєво сповільнили розвиток болгарської економіки, то провали у боротьбі з корупцією є суто внутрішніми і зумовлені опором частини політичної та бізнесової еліти Республіки Болгарія.

Беззаперечно, що участь Болгарії як колишньої комуністичної країни в економічному та

Беззаперечно, що участь Болгарії як колишньої комуністичної країни в економічному та

політичному просторі свободи, демократії та солідарності практично пов'язана з численними перевагами. Адже вона отримала повноправний і рівноправний статус з 27 найбільш розвиненими та авторитетними країнами Європи, що надало можливість болгарському суспільству реалізувати своє прагнення – бути рівними серед інших європейських народів. Саме це підвищило інституційну довіру громадян Республіки Болгарія до Європейського Союзу. До прикладу, за результатами дослідження «Демократія та громадянська участь: ставлення громадськості до демократії, верховенства права та основних прав людини у 2021-2022 рр.» [4] рівень підтримки Європейського Союзу у 2018 р. становив 58%, у 2021 р. – 47%, у 2022 р. – 48%. Незважаючи на зниження рівня довіри до Європейського Союзу, членство країни в ЄС продовжує користуватися підтримкою більшості болгар, а довіра до інституцій Європейського Союзу наразі є вищою за середню довіру до національних політико-управлінських інститутів.

За індексом трансформації міжнародного фонду Bertelsmann, політична трансформація Болгарія в період 2006–2010 рр. була оцінена позитивно (2006 р. – 8,45; 2008 р. – 8,70; 2010 р. – 8,75), а потім спостерігався негативний спад (2012 р. – 8,65 і 2014 р. – 8,35). Найвища оцінка країни за критеріями «державність» (10,0) та «політична участь» (9,0); далі йдуть «верховенство права» та «стабільність інституцій» (8,5) і найнижче місце посідає «політична та соціальна інтеграція» (7,3) [9, с. 13–24 та с. 658–661].

Звернемо увагу, що «п'ять опитувань громадської думки, проведених між 2015 і 2022 рр., показують, що демократія користується значною підтримкою суспільства» [4]. Більшість громадян погоджуються, що демократія є найкращою формою правління для країни та заявляють, що підтримують демократичний спосіб управління. Попри це, серед болгар постійно домінують негативні оцінки ефективності влади у вирішенні головних національних проблем та низька довіра до політико-управлінських інститутів. Дослідження також фіксують, що серед таких цінностей Європейського Союзу як демократія, верховенство права та прав людини, захист основних громадянських прав розглядається як найбільше досягнення демократичного переходу в Республіці Болгарія.

Оцінюючи показники Республіки Болгарія у порівняльній з іншими схожими країнами, які ще не інтегровані до Європейського Союзу, слід підкреслити, що політичні наслідки вступу РБ мають позитивний вплив також на розвиток демократії. У цьому контексті, враховуючи історичну та культурну близькість, цікавою для порівняння є сусідня Сербія. Зауважимо, що Сербія

мала кращі умови для розвитку, ніж Болгарія. Це насамперед пов'язано з тим, що югославський комунізм був більш відкритим до світу та менш репресивним. До 1989 р. Югославія серйозно випереджала Болгарію за рівнем економічного розвитку та доходів. Проте Балканські війни 1990-х рр. загальмували та відвернули Сербію від євроінтеграційного шляху, і в результаті сьогодні показники політичного розвитку Болгарії виявилися значно кращими.

Відповідно до дослідження «Polity IV: тенденції режиму окремої країни» [15], обидві країни є демократичними, але Республіка Болгарія має вищий індекс (9 проти 8). Результати однозначно ілюструють той факт, що навіть кращі перспективи членства в Європейському Союзі різко підвищують показник демократичності країн. Цю гіпотезу також підтверджують дані Freedom House. Так, «Болгарія була класифікована як «вільна» з результатом 80 балів, а Молдова (60), Македонія (57), Албанія (67), Туреччина (53), як «частково вільні» країни. Сербія (78) є «вільною», але вона також має нижчий бал, ніж Болгарія» [13]. Це коротке порівняння показує, що Республіка Болгарія розташована в регіоні, де сусідні країни, які не входять до Євросоюзу, мають нижчі показники демократії.

Розглянемо ще один приклад – дослідження індексу демократії «Economist Intelligence Unit» [14], який базується на п'яти критеріях: виборчий процес і плюралізм; громадянські свободи; політична участь; функціонування уряду та політична культура. Задіяні в дослідженні 167 країн, класифікуються за 4 категоріями: повні демократії; недосконалі демократії (демократії з недоліками); гібридні демократії (гібридні режими); авторитарні режими. Дослідження показує, що лише 19 країн (4,5% населення світу та 11,4% країн світу) визначені як «повна демократія». Серед них провідне місце посідає Норвегія (із сумарним індексом 9,87 з 10); Ісландія (9,58) і Швеція (9,39). Навіть США, які у 2016 р. характеризували як «повну демократію», у звіті 2017 р. виявилися на 21 місці та увійшли до категорії «недосконалих демократій» (7,98).

«Недосконалими демократіями» є 57 країн (або 44,8% населення та 34,1% країн світу). Крім США, в цій категорії Південна Корея (8,00), Італія (7,98), Японія (7,88), Франція (7,80), Ізраїль (7,79), Чехія (7,62), Словенія (7,50), Греція (7,29), Латвія (7,25), Індія (7,23), Словаччина (7,16). Болгарію теж визначають як «недосконалу демократію» (займає 47 місце з оцінкою 7,03). Після Республіки Болгарія в рейтингу йдуть такі країни, як Аргентина (6,96), Польща (6,67), Угорщина (6,64), Румунія (6,44), Сербія (6,41) та інші. 39 країн (16,7% населення та 23,4% країн світу) є «гібридними демократіями» – Албанія (5,98),

Грузія (5,93), Україна (5,69), Чорногорія (5,69), Македонія (5,57), Туреччина (4,88). Кількість «авторитарних держав» – 52 країни (або 34,0% населення та 31,1% країн світу). Тут розміщені Йорданія (3,87), Єгипет (3,36), Росія (3,17), Китай (3,10), Азербайджан (2,65) і на останньому 167 місці – Північна Корея (1,08).

Аналізуючи результати дослідження, ми можемо стверджувати, що відсутність традицій демократичної політичної культури є однією із ключових проблем для Болгарії, які негативно впливають на рівень демократії в суспільстві та довіри до національних політико-управлінських інститутів. Звісно, що «500 років турецького ярма» чи «45 років комуністичної диктатури» мали значний вплив на болгарське суспільство. Нові елементи політичної культури та громадянської участі – це результат демократичних перетворень 1989 р. та значною мірою асоціюються з членством в Європейському Союзі.

Підсумовуючи, вкажемо, що сповна погоджуємося з думкою М. Мілової, яка наголошує, що «болгарський досвід європейської інтеграції доводить: 1) успіх може бути забезпечений тільки в умовах національного консенсусу; ніякі ідеологічні платформи та політичні дії не можуть стати важливішими за визначений стратегічний курс. Це головний урок для української політичної еліти; 2) необхідні строго скоординовані дії всіх суб'єктів соціально-політичного процесу, тобто державних, політичних, неурядових організацій. Безумовно, основна діяльність припадає на законодавчі та виконавчі органи влади та спеціальні інституції з питань європейської інтеграції; 3) на особливу увагу заслуговує організація інформаційної навчально-пропагандистської діяльності відповідних центрів та структур» [11, с. 47].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, можна зробити висновки, що аналіз політичних, економічних, соціальних, освітніх, культурних і зовнішньополітичних наслідків членства Республіки Болгарія в Європейському Союзі дозволяє впевнено підсумувати, що цей період є одним із найуспішніших етапів в історії Болгарії. Участь у європейській зовнішній політиці розширює шанси країни на більш успішну реалізацію національних інтересів. Європейська політика згуртованості підтримує як зближення країни з іншими державами-членами, так і створює умови для подолання регіональної нерівності в Болгарії. Вони є важливим ресурсом для підвищення якості життя в країні, діючи одночасно з високими європейськими стандартами захисту навколишнього середовища, якості товарів і захисту споживачів. Європейська політика щодо гаран-

тування мобільності є умовою не лише для вільного пересування болгарських громадян, але й для збереження їхніх соціальних, медичних та освітніх прав.

Членство в Європейському Союзі є надзвичайно важливим для структурування інклюзивного та відкритого суспільства в Болгарії. Прогрес країни у розвитку демократії є значним у порівнянні з сусідніми країнами, зокрема з Сербією, яка ще не має чіткої європейської перспективи. Однак прогрес, виміряний у порівнянні з іншими країнами Заходу та державами-членами ЄС, виявляється набагато повільнішим. Країна все ще стикається з потребою реформ ключових інституцій і сфер, а також необхідністю розбудови адміністративної спроможності, яка б дозволила ще ефективніше використовувати європейське членство на користь громадян Болгарії. Проаналізовані джерела беззаперечно свідчать, що Болгарія зацікавлена в поглибленні співпраці з європейськими інституціями в усіх сферах. Тому потрібна не просто політична воля, а активний громадянський тиск. Саме громадяни Республіки Болгарія можуть змусити інституції ефективніше використовувати можливості, які надає членство в Європейському Союзі, щоб досягти більш помітної користі для суспільства.

У цьому контексті перспективним напрямом для подальших наукових розвідок є дослідження ролі політичних партій Республіки Болгарія в контексті реалізації євроінтеграційного курсу.

Література

1. Бурдяк В. Політичні виміри членства Болгарії в Європейському Союзі. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. Вип. 684-685. С. 221–226.
2. Бурдяк В. Труднощі адаптації Болгарії до членства в ЄС. *Перспективи*. 2015. №4(66). С. 22–29.
3. Годишен доклад за 2000 г. на Європейската комісія за напредька на България в процеса на присъединяване. URL: https://www.minfin.bg/upload/2716/rr_2000.pdf (дата звернення: 27.05.2024).
4. Демокрация и гражданско участие обществени нагласи към демокрацията, върховенството на правото и основните права на човека през 2021–2022 г. URL: <https://osis.bg/wp-content/uploads/2022/09/State-of-Democracy-2021-2022.pdf> (дата звернення: 27.05.2024).
5. Законът за администрацията. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2134443520> (дата звернення: 27.05.2024).
6. Законът за държавния служител. URL: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2134673408> (дата звернення: 27.05.2024).
7. Закон за съдебната власт. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135560660> (дата звернення: 27.05.2024).
8. Индексът на Прозрачност без граници. URL: https://issuu.com/transparencyinternational/docs/2016_cpireport_en?e=2496456/43483458 (дата звернення: 27.05.2024).

9. Канев Д., Тодоров А. Качество на демокрацията в България. София : Изток-Запад, 2014. 710 с.

10. Конституцията на Република България. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const> (дата звернення: 27.05.2024).

11. Мілова М. Проблеми європейської інтеграції в діяльності Народних Зборів Республіки Болгарія: уроки для України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія*. 2010. Т. 175. Вип. 163. С. 45–48.

12. Цевух С. Ефективність торговельних відносин України у рамках стратегічного партнерства з Євросоюзом. URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/815> (дата звернення: 27.05.2024).

13. Anxious Dictators, Wavering Democracies: Global Freedom under Pressure. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016> (Last accessed: 27.05.2024).

14. Democracy Index 2017 Free speech under attack. URL: <https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadFile?gId=34079> (Last accessed: 27.05.2024).

15. Polity IV Individual Country Regime Trends, 1946-2013. URL: <https://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm> (Last accessed: 27.05.2024).

16. Report from the commission to the European Parliament and the Council on Progress in Bulgaria under the Cooperation and Verification Mechanism. URL: https://ec.europa.eu/info/files/progress-report-bulgaria-2017-com-2017-43_en (Last accessed: 27.05.2024).

Анотація

Бурдяк В. І., Клим Р. Д. Зовнішні та внутрішні чинники трансформації політико-управлінських інститутів Болгарії у контексті реалізації євроінтеграційного курсу. – Стаття.

У статті визначено, що формування проєвропейської політики Республіки Болгарія (РБ) відбулось під впливом низки зовнішніх та внутрішніх обставин. Закінчення холодної війни, крах комунізму, розпад Югославії та криза у Косово, підготовка до вступу й набуття членства в Європейському Союзі були найвпливовішими зовнішніми чинниками, що визначили подальшу трансформацію болгарського суспільства, формування нових політичних і соціально-економічних пріоритетів державної політики, становлення, розвиток та реформування політико-управлінських інститутів Болгарії.

Встановлено, що підписання Угоди про асоціацію у березні 1993 р. та початок переговорів про вступ до ЄС з лютого 2000 р. стали каталізатором реформ у сфері державного управління, судової системи, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

Зазначено, що для набуття повноправного членства в ЄС, Болгарія виконала низку політичних, економічних та юридичних умов і сформувала ринкову економіку, демократичну політичну систему, узгодила національне законодавство з правом Євросоюзу.

Вказано, що значних успіхів РБ досягла в підготовці законодавчої бази щодо побудови сучасної адміністративної системи та модернізації державного управління, реформи судової системи та боротьби з корупцією. Вод-

ночас підкреслено, що незважаючи на численні стратегії та заходи антикорупційної політики, Болгарія продовжує залишатися найбільш корумпованою країною Європейського Союзу.

Автори наголошують, що важливу роль у реалізації євроінтеграційного курсу країни відіграв консенсус провідних політичних партій, цілеспрямована урядова політика, широка інформаційна кампанія проведена болгарськими ЗМІ щодо переваг вступу Болгарії до Європейського Союзу, наслідком якої було те, що рівень підтримки громадянами членства РБ до ЄС становив 76%. Доведено, що тенденція підтримки членства в Європейському Союзі є високою і сьогодні, що контрастує із поширенням євроскептичних настроїв у деяких країнах Європи.

Ключові слова: Республіка Болгарія, Європейський Союз, політико-управлінські інститути, політичні партії, реформа системи державного управління.

Summary

Burdyak V. I., Klym R. D. External and internal factors of the transformation of the political and administrative institutions of Bulgaria in the context of the implementation of the European integration course. – Article.

The article defines, that the formation of the pro-European policy of the Republic of Bulgaria (RB) took place under the influence of a number of external and internal circumstances. The end of the Cold War, the collapse of communism, the breakup of Yugoslavia and the crisis in Kosovo, preparation for joining and acquiring membership in the European Union were the most influential external factors, that determined the further transformation of Bulgarian society, formation of new political and socio-economic priorities of state policy, formation, development and reformation of political and administrative institutions in Bulgaria.

It was established that the signing of the Association Agreement in March 1993 and the beginning of negotiations on joining the EU in February 2000 became a catalyst for reforms in the field of public administration, the judicial system, the fight against corruption and organized crime.

It is noted that in order to acquire full membership in the EU, Bulgaria has fulfilled a number of political, economic and legal conditions and formed a market economy, a democratic political system, harmonized national legislation with the law of the European Union.

It is indicated that the Republic of Bulgaria has achieved significant success in the preparation of the legislative framework regarding the construction of a modern administrative system and modernization of state administration, reforms of the judicial system and the fight against corruption. At the same time, it is emphasized, that despite numerous strategies and anti-corruption policy measures, Bulgaria continues to be the most corrupt country in the European Union.

The authors emphasize, that the consensus of the leading political parties played an important role in the implementation of the country's European integration course, targeted government policy, a broad information campaign was carried out by the Bulgarian mass media regarding the advantages of

Bulgaria's accession to the European Union, which resulted in that the level of support of the citizens of the Republic of Belarus to the EU was 76%. It has been proven that the tendency to support membership in the European Union is high even today, which contrasts

with the spread of Eurosceptic sentiments in some European countries.

Key words: Republic of Bulgaria, European Union, political and management institutes, political parties, reform of the public administration system.

УДК 32.341.1.342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.29>**Ю. В. Завгородня**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3500-8638>

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

МОЖЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ КІБЕРЗАХИСТУ В ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ПРОЦЕСАХ

Державна політика щодо кіберзахисту стає важливою складовою системи державної безпеки та міжнародного порядку. Проведення міжнародних конференцій, формування наукового підґрунтя щодо проблеми безпеки в кіберпросторі набуває масштабного значення, адже кіберпротиріччя все частіше загострюються та не врегульовуються. Використання кіберпротиріч слугує за часту маніпулятивним чинником у політичних процесах, методом впливу на сторону взаємовідносин. Окрім того, кіберзахист є необхідною умовою під час демократичних процесів у суспільстві (виборах, референдумах, мирних зібраннях тощо).

Тому, виникає необхідність у формуванні цілісної систематизованої діяльності політичних діячів у формуванні зовнішнього та внутрішнього кіберзахисту, як взаємопов'язаних процесів. Оскільки, кіберпростір не має територіальних меж у розповсюдженні інформації, тому формування якісного захисту мереж в кіберпросторі потребує зовнішнього політичного регулювання.

Актуальність обраного напрямку дослідження потребує вирішення важливих практичних та наукових завдань, а саме: теоретичне розуміння поняття «політика кіберзахисту», відмінність від «політики кібербезпеки»; визначення актуальних проблем у кіберпросторі для громадян; аналіз політики кіберзахисту в Україні; оцінка ролі інституційної консолідації суб'єктів кіберзахисту та кібербезпеки; перспективи політики кіберзахисту України та її вплив на внутрішні та зовнішні процеси.

Дослідження питань визначення вектору діяльності суб'єктів політики у реалізації безпеки кіберпростору створить можливості використання кібернетичних мереж усіх бажаючих в рівних можливостях. Так, як усі процеси у спілкуванні повинні містити межі допустимих можливостей, так і в кібернетичних діях усіх бажаючих мають бути такі допустимі межі.

Питання політики кібербезпеки активно займаються українські науковці, а саме: Горун О. [2], Бакалінська О. [3], Бакалинський О. [3], Веселова Л. [4], що активно охарактеризувують правові та політичні аспекти ролі кібербезпеки в період з 2014 року по 2021 рік, окрім цього

питаннями кіберконфліктів у політичних процесах займається Кормич Л. [1], Завгородня Ю. [1], потребує продовження аналізу питання в аспекті врегулювання таких форм протиріччя, або попередження за допомогою політики кіберзахисту у сучасних геополітичних процесах.

Враховуючи проблематику та актуальність обраного напрямку дослідження, визначені завдання та існуючі наукові дослідження в напрямку кіберпросторових процесів, виникає необхідність формування *мети дослідження*, яка постає у систематизації уявлень про політику кіберзахисту, перспективи розвитку інституціоналізації в зовнішніх та внутрішніх політико-кібернетичних процесах.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Важливою складовою для розуміння політики кіберзахисту та її ролі у сучасних геополітичних процесах є формування теоретичної основи щодо сутності політики кіберзахисту та взаємозалежності з кібербезпеки.

Оскільки «у сучасних формах політичної взаємодії відбувається модифікація у нову політичну площину, а саме у кіберпростір. Специфікація даної «території» взаємодії у тому, що вона не містить будь-яких просторових меж, а учасники політичного процесу у своїй формі активності можуть виходити за межі регіонального чи державного впливу на суспільство» [1].

Відповідно до трактування у Словнику військових термінів та скорочень «кібербезпека» – це «захищеність життєво-важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі» [6, с. 14].

Тобто, аналізуючи дане тлумачення поняття «кібербезпека» це констатація певного стану справ щодо безпечності кіберсередовища, потенційне виявлення загроз, які можливі у цифровій комунікації, їх нейтралізація та створення уза-

гальнених уявлень про систему захисту кіберпростору, потреби в модернізації захисту.

Проте, щоб оцінювати безпеку в кіберпросторі потрібно розуміти, які заходи щодо захисту вживаються державою, міжнародною спільнотою, підприємствами, персональними користувачами по захисту персональних гаджетів.

В свою чергу, Словник військових термінів та скорочень дає роз'яснення «кіберзахисту», як: «сукупність організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного та технічного захисту інформації, спрямованих на запобігання кіберінцидентам, виявлення та захист від кібератак, ліквідацію їх наслідків, відновлення сталості і надійності функціонування комунікаційних, технологічних систем» [6, с. 14].

Тобто «кіберзахист» це процесуальна складова до реалізації сталої «кібербезпеки». Тому, дані терміни взаємопов'язані, взаємозалежні та спрямовані на реалізацію стабільних шляхів комунікації в кіберпросторі. Оскільки, під час аналізу кіберконфліктів, як негативної складової в політичних процесах, прослідковується, що вони підривають кібербезпеку політичної системи та потребують модернізації кіберзахисту.

В Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [7], відзначено, що «цей Закон визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки».

Тому, аналізуючи політику щодо процесів в кіберпросторі доцільно оцінювати не лише політику кібербезпеки, як роблять у переважній більшості автори, а саме акцентувати увагу на захисті, як комплексі заходів, які або якісно сприяють кібербезпеці, або містять прогалини в кібербезпеці. Формування комплексу заходів захисту у кіберпросторі, а не лише проголошення принципів та засад кібернетичної комунікації, скоординують до сучасних форм кіберзахисту, пошуки протидії з кіберзагрозами та стабілізації заходів щодо стабільності в кіберпросторі.

На думку, Л. Яковлевої «комунікативна складова частина легітимності публічної влади має три виміри: 1) діяльність влади в комунікативному просторі (інформаційна політика, активність прес-служб посадових осіб та інформаційних департаментів органів влади); 2) олігархічна модель мас-медіа, яка сформувалась у вітчизняному комунікативному просторі; 3) рівень впро-

вадження електронних послуг у взаємодії між владою та громадянами (від створення органами влади та місцевого самоврядування сайтів та сторінок у соціальних мережах до повноцінної комунікації в межах електронного уряду та електронної демократії із залученням громадян до вироблення та прийняття рішень)» [11, с. 104].

В свою чергу, О. Бакалінська та О. Бакалинський зосередивши свою увагу у дослідженні на нормативно-правовій складовій кібернетичної комунікації відзначили, що «сьогодні законодавче регулювання кіберзахисту в Україні перебуває на початку свого формування, проте найскладніший етап – визначення стратегії, меж та напрямів державної політики забезпечення кіберзахисту – пройдено» [3, с. 107].

В сучасних реаліях військового протистояння можемо відзначити, що за період повномасштабного вторгнення українськими фахівцями напрацьовано ряд форм для кіберзахисту, виявлено прогалин в кіберзахисті відшукання модернізованих форм захисту та стабілізації кіберпросторових відносин. Що створює можливості для формування сучасної зовнішньої та внутрішньої політики забезпечення кіберзахисту.

Щодо зовнішньої політики, то варто підтримати думку З. Свєрдлик, яка відзначає, що «важливим є питання подальшого поглиблення міжнародного співробітництва у питаннях кіберзахисту та кібербезпеки, створення спільних міждержавних платформ для обміну інформацією. Варто, на нашу думку, залучати до державних програм із розробки стратегій, рекомендацій кібернетичної безпеки також і спеціалістів із приватних організацій або фірм, адже такий крок консолідує суспільство та сприятиме виробленню максимально ефективного продукту» [5].

Використання можливостей, щодо реалізації наявного досвіду в українському суспільстві з погляду на різні аспекти прояву кіберінцидентів презентують Україну, як практичного фахівця у формах стабілізаційних заходів від кіберзагроз, які пройшли існуючі форми захисту. Проблеми, які виникають постійно в кіберпросторі можуть мати миттєвий прояв без можливості до реакції, а наслідки масштабні.

На конференції «IT Meets Tech: Кібербезпека», організованій Львівським ІТ Кластером за підтримки Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Проекту USAID «Кібербезпека критично важливої інфраструктури України» [8] визначено основні виклики колегіально для держави, підприємств, ЗМІ та громадян в питаннях кіберзагроз та кіберзахисту. В умовах невинного розвитку кіберпросторових можливостей систему захисту кіберпростору постійно потрібно удосконалювати з появою новітніх форм кібератак та кіберінцидентів. Тому, мож-

ливо виділити основні виклики, які відносяться до усіх існуючих інститутів політичної системи держави.

До основних викликів інститутів політичної системи, за результатами конференції можна віднести:

- підвищена потреба у загальній кіберстійкості у державі – це те, що має об'єднувати всіх;
- реагування бізнесу на потенційні проблеми окремих представників бізнесу, державну комунікацію бізнесу та реакція на загрози через окремі випадки;
- загрози становить не лише власна недосконала система захисту інформаційних систем, а й недоліки у захищеності партнерів (наприклад успішна атака на енергорозподільчу систему, систему водопостачання чи великий банк);
- підготовка достатньої кількості висококваліфікованих фахівців (для усіх політичних інститутів держави);
- постійне здійснення удосконалення систем захисту кіберпростору;
- системне навчання співробітників та службовців (кібергігієна, ефективна реакція на кіберситуацію) [8].

Враховуючи досвід викликів, які уже сформували певні запити у суспільстві та органах управління щодо політики кіберзахисту, виникає потреба в консолідації суб'єктів кіберзахисту та кібербезпеки в державі та світі. Координація спільних зусиль сприятиме підвищенню рівня безпеки в кіберпросторі, а відповідно зниження напруженості щодо ескалації кіберконфліктів. Стабілізації комунікації в кіберпросторі сприятимуть глобальні процеси політичної ефективної діяльності щодо бажання реалізувати захист інформації, добросовісну конкуренцію, захист персональних даних, банківських рахунків, приватних переписок та інших процесів пов'язаних з цифровізованою активністю людей.

Разом з тим, суб'єкти політики у різних статусах своєї діяльності мають нести одну культуру кіберпросторової взаємодії, моделі та механізми публічного спілкування в кіберпросторі, виважену позицію щодо захищеності систем інформаційного потоку та врегулюванні меж державного впливу на кібервідносини та дієву можливість реалізації відповідальності в рамках норм права. Так, на думку В. Зуй стан регулювання кібербезпеки «має недостатній рівень санкцій за інформаційні правопорушення» [9].

На думку Бакалінської О. та Бакалінського О. «найбільш перспективними напрямками розвитку національної системи кіберзахисту, є: вдосконалення правової основи кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури; впровадження системи незалежного аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури; створення

галузевих центрів реагування на кіберінциденти; розвиток міжнародного співробітництва у сфері забезпечення кібербезпеки; розвиток системи підготовки кадрів у сфері кібербезпеки; підвищення цифрової грамотності (правил кібергігієни) громадян та культури безпекового поведіння в кіберпросторі; впровадження систем інформаційного комплаєнсу; створення довірчих відносин між державою та суспільством, для якого держава повинна грати сервісну роль» [3; с. 104]

Проте, в умовах повномасштабного вторгнення практика кіберінцидентів продемонструвала, що пріоритети проголошенні державою повинні мати не лише нормативну основу, але й базу реалізації. Усі проголошенні напрямки кіберзахисту захищаються бути актуальними, але потребують наддержавного регулювання та добровільного міжнародного погодження, як прояв сучасного міжнародного партнерства, як прояв створення безпечного міжнародного кіберсередовища. Звичайно, виникає багато викликів щодо дотримання таких принципів, оскільки різні політичні режими, системи, економіки, політичні світові форми впливу. Проте, стабільність та безпека в світі повинні бути першопричиною усіх форм міжнародної взаємодії.

Варто розуміти, що існуючі форми міжнародних форм боротьби з кіберзлочинністю формуються в рамках організацій, які мають регіональний вплив, або не ефективні зі своїм глобальним статусом. До прикладу, Організація Об'єднаних Націй, та її спеціалізовані установи. «Особливі функції щодо боротьби з високотехнологічними злочинами покладені на Управління ООН з наркотиків та злочинності (United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC), у рамках якого здійснюється Глобальна програма з кіберзлочинності (Global Program on Cybercrime – GPC), а також функціонує Міжурядова експертна група відкритого складу з кіберзлочинності (Open-ended Intergovernmental Expert Group on Cybercrime). UNODC сприяє довгостроковому і стійкому нарощуванню потенціалу в боротьбі з кіберзлочинністю шляхом підтримки національних структур і дій» [10].

Якісною перспективою політики кіберзахисту є створення міжнародної глобальної організації зі стратегією міжнародної кібербезпеки, формування кіберкультури, вивченням досвіду протидії кібератакам, формування договірних відносин між окремими державами з метою формування єдиної політики кіберзахисту та кібербезпеки в світі. Оскільки, процес цифровізації лише масштабується, то питання безупинного удосконалення процесуальних та нормативних дій безупинний.

Україна в такій якійсній потребі кіберзахисту в світі може зіграти фундаторську роль на ряду з прогресивними країнами світу та виконати

внутрішні запити в політиці кіберзахисту та зовнішні, які зменшать ризики кібератак тим самим якісно сформулюють діяльність політичної стабільності в умовах тотального інформаційного суспільного впливу.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Враховуючи усе вищезазначене можемо узагальнити, що сучасні виклики, які переживає людство виникли тому, що органи управління не працюють на випередження проблеми, а навпаки оцінюють масштаби негативного впливу, який відбувся та оцінюють можливі шляхи реагування. Важливим аспектом політичного впливу залишається інформаційне маніпулювання політичного думкою суспільства, ґрунтоване на нав'язуванні політичного вектору з поступальним зниженням рівня суспільного розвитку, що сприймається як єдиний правильний шлях для стабілізації суспільно-політичної ситуації.

Тому, основною метою якісної сучасної політичної діяльності є кібернетичний захист, який формується через нормативно регламентовані дії у внутрішній політиці держави та зовнішніх політичних процесах. Така швидка система змін по суспільно-політичному просторі потребує реагування на виклики на глобальному рівні.

Оскільки, політика на рівні регіону чи окремої держави може мати жорсткі форми обмежень для суспільства в кіберпросторі. Тому ідея створення міжнародної організації по кіберзахисту, ратифікації її державами учасницями, впровадження міжнародної доктрини кіберзахисту, відповідальності за кіберзлочини за національним та міжнародним правом, популяризація культури кіберпростору формує сучасні тренди для глобальної системи управління.

Література

1. Kormych L. Zavorodnia Yu. The concept of modern political confrontation in cyber space. *Journal of Cybersecurity*, Volume 9, Issue 1, 2023. <https://academic.oup.com/cybersecurity/article/9/1/tyad017/7240366>
2. Горун О. Ю. Пріоритетні засади державної політики кібербезпеки: організаційно-правовий аспект. *Інформація і право*. № 2(37). 2021. С. 93–102.
3. Бакалінська О., Бакалінський О. Правове забезпечення кібербезпеки в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 100–108.
4. Веселова Л. Особливості державної політики України у сфері забезпечення кібербезпеки в умовах гібридної війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. № 2. С. 23–28.
5. Свердлик З. Кібербезпека та кіберзахист: питання порядку денного в українському суспільстві. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*, 2022. (10), 175–188.
6. Словник військових термінів та скорочень (аббревіатур). *Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних сил України*, 2020. 52 с.

7. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» *Відомості Верховної Ради*, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>

8. Досвід війни: які виклики стоять перед державою та бізнесом у кіберпросторі. *Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України*. 2023. URL: <https://cip.gov.ua/ua/news/dosvid-viini-yaki-vikliki-stoyat-pered-derzhavoyu-ta-biznesom-u-kiberpros-tori>

9. Зуй В. Актуальні проблеми кібербезпеки в Україні з урахуванням європейської інтеграції. *Правове забезпечення адміністративної реформи*. 2022. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_1/35.pdf

10. Яцишин Ю. Роль міжнародних організацій у протидії кіберзлочинності. *Міжнародне публічне право*. 2019. URL: https://ukrainepravo.com/international-law/public_international_law/rol-mizhnarodnykh-organizatsiy-u-protydiyi-kiberzlochynnosti/

11. Яковлева Л. І. Комунікативний вимір процесу легітимації публічної влади. *Політикус : наук. журн.* 2020. № 3. С. 103–109.

Анотація

Завгородня Ю. В. Можливості політики кіберзахисту в зовнішніх та внутрішніх процесах. – Стаття.

У статті розглядаються перспективи щодо діяльності держави в реалізації політики кіберзахисту у кібернетичній боротьбі суб'єктів політики. Можливості політики проявляються по різному у зовнішніх та внутрішніх процесах. Адже, політичні рішення та політична воля проявляють на різних рівнях політичної діяльності унікально, інколи не прогнозовано. Нормативна діяльність політичних еліт реалізується відповідно до різних суспільно-політичних підстав, а саме: суспільні запити на захист кіберсистем, кібератаки на державні та підприємницькі сервери, глобальний аналіз витрат від кіберзлочинів, кібербезпека цифровізованих систем політичного управління, процеси дистанцізації в окремих країнах, регіонах та ін.

Загалом, розвиток стабільного функціонування взаємодії у кіберпросторі не можливий без протиріч та конфронтації, тому питання захисту та безпеки формують ключову роль у концепції безпекових засад політики державного та глобального рівня. Кіберпростір є новітньою платформою для швидкого спілкування та узгодження політичних питань, що спрощує усі форми дипломатичного спілкування, їх точність та швидкість в реалізації.

Окрім того, органи управління локально переходять на цифровізовану систему документообігу, що потребує надійної системи захисту серверів, які зберігають інформацію окремих органів, проте така діяльність має мітити стратегічні цілі державного спрямування, або навіть глобального.

Стаття спрямована на визначення можливостей української держави щодо формування системи захисту кіберпростору на рівні внутрішньої політики та прояву власних можливостей щодо зовнішніх та глобальних процесів політики захисту кіберпростору. Світова спільнота зацікавлена в досвіді, який отримала

Україна у боротьбі з агресором на різних рівнях, а тому має якісну практичну основу для визначення проблемних аспектів боротьби в кіберпросторі.

Ключові слова: кібербезпека, кіберзахист, зовнішня політика, внутрішня політика, кіберконфлікт, міжнародні організації, інформаційний захист, політичні маніпуляції.

Summary

Zavhorodnya Yu. V. Possibilities of cyber protection policy in external and internal processes. – Article.

The article considers the prospects for the state's activities in the implementation of the cyber protection policy in the cyber struggle of political actors. Policy opportunities are manifested in different ways in external and internal processes. After all, political decisions and political will manifest themselves at different levels of political activity in a unique, sometimes unforeseeable way. The normative activity of political elites is implemented according to various socio-political grounds, namely: public requests for the protection of cyber systems, cyber attacks on state and enterprise servers, global analysis of costs from cyber crimes, cyber security of digitalized political management systems, destabilization processes in individual countries, regions, etc.

In general, the development of stable functioning of interaction in cyberspace is not possible without

contradictions and confrontation, therefore the issues of protection and security form a key role in the concept of security principles of state and global policy. Cyberspace is the latest platform for rapid communication and coordination of political issues, which simplifies all forms of diplomatic communication, their accuracy and speed of implementation.

In addition, local management bodies are switching to a digitized system of document management, which requires a reliable system of protecting servers that store information of individual bodies, but such activity should mark the strategic goals of state direction, or even global.

The article is aimed at determining the capabilities of the Ukrainian state regarding the formation of a system of cyberspace protection at the level of internal policy and the manifestation of its own capabilities in relation to external and global processes of cyberspace protection policy. The world community is interested in the experience gained by Ukraine in the fight against the aggressor at various levels, and therefore has a qualitative practical basis for determining the problematic aspects of the fight in cyberspace.

Key words: cyber security, cyber defense, foreign policy, domestic policy, cyber conflict, international organizations, information protection, political manipulation.

УДК 316.658-057.87(477):355.4(470:477)»20»
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.30>

О. Я. Зелена

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2148-6439>

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
імені професора Валерія Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

І. Л. Мірчук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9761-9210>

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
імені професора Валерія Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ДИНАМІКА ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ НА МАЙБУТНЄ В ЧАС ВІЙНИ: КЕЙС ДРОГОБИЧЧИНИ

Постановка проблеми. Згідно наукових й емпіричних досліджень є очевидним, що війна попри свою цинічність, стала важливим тригером змін в українському суспільстві. Насамперед йдеться про формування української політичної нації. На думку відомого історика Сергія Плохія, саме у кризових ситуаціях різко зростає усвідомлення національної єдності [1]. Відомо, що з проголошенням незалежності України націотворчий процес розвивався дуже повільно, але починаючи з 2014 р., через травму війни та втрату територій, відбулось певне прискорення, і нарешті з лютого 2022 р. – спільна боротьба проти ворога стала основним консолідуючим фактором. Українська дослідниця соціоекономіки та демографії, професорка Елла Лібанова поділяє думку, що саме війна об'єднала українців у політичну націю, нехай з ключовою ознакою – «проти» ворога [2]. Важливим є те, щоб наступним етапом стало єднання української спільноти навколо повоєнної відбудови та розвитку європейської демократичної України. Що і буде ознакою зрілої нації. Очевидним є те, що чим довше триватиме виснажлива війна, тим зменшуватиметься рівень згуртованості й зростатимуть негативні суспільні тенденції: психоемоційна втома, фінансове зубожіння, економічний занепад, соціальне обурення. В контексті продовження воєнних дій дуже важливо вивчати динаміку суспільних настроїв українців, рівня сформованості їхньої громадянської ідентичності, політичної культури, очікувань та бачення перспектив. Особливо актуальними такі дослідження є у молодіжному, студентському середовищі, оскільки майбутнє кожної держави залежить від молоді. Збереження її ментального здоров'я, формування сильної громадянської

позиції, здійснення державної політики з перспективним баченням свого майбутнього має стати базовими завданнями для української влади.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Дослідження російсько-української війни і проблем, пов'язаних з нею, вивчають провідні вітчизняні соціологічні агенції, зокрема Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [3, 4], соціологічна група «Рейтинг» [5], Київський міжнародний інститут соціології [6] та інші. Варто також згадати масштабне дослідження аналітичного центру Cedos і дослідницької агенції Info Sapiens «Вплив війни на молодь в Україні» [7], яке зробило акцент на вплив повномасштабного вторгнення на соціально-економічне становище, цінності та уподобання молоді віком від 14 до 34 років. Українські та закордонні вчені присвячують свої наукові розвідки дослідженню чисельних аспектів російсько-української війни та її впливу на різні соціальні групи, у тому числі й студентської молоді. Науковці Ж. Вірна, О. Іванашко акцентують увагу на дослідженні готовності до змін та подолання кар'єрного хаосу студентської молоді під час війни [8], О. Лаврик зосередила своє дослідження на особливостях подолання стресу та дистресу в студентів під час дистанційного навчання в умовах війни [9], дослідженню громадянської ідентичності студентської молоді під час війни присвячена праця авторок даної статті О. Зеленої та І. Мірчук [10], колектив ряду ізраїльських авторів: А. Шалев, С. Фрідман, Т. Пері, Д. Брандес, Т. Сахар, С. П. Опп, Р. К. Пітман вивчає вплив війни на психоемоційний стан населення [11]; такі американські дослідники: А. Баум, М. К. О'Кіф, Л. М. Девідсон досліджують гострі стреси, викликані війною та їхні наслідки [12].

Оскільки війна триває далі, є запит та інтерес на вивчення динаміки поглядів студентської молоді, нехай і в регіональному розрізі, на майбутнє України та своє власне майбутнє після закінчення воєнних дій. Актуальним також є питання зацікавлення молоддю політикою та рівень її громадянської активності, від чого теж залежить майбутнє нашої країни.

Емпіричною базою нашої статті є результати двох хвиль соціологічного дослідження «Соціологічний портрет українського першокурсника в умовах війни», проведеного у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка 25 лютого – 12 березня 2023 р. та 20 лютого – 5 березня 2024 р. Інструментарій дослідження передбачав онлайн-опитування студентів за декількома блоками: проблеми якості освіти та академічної доброчесності в університеті, психоемоційний стан молоді під час війни, їхні уявлення щодо майбутнього України та власного майбутнього, а також міграційні настрої та плани на майбутнє. Під час першої хвилі методом випадкової вибірки було опитано 410 студентів першого курсу (17–18 років) усіх факультетів університету першого освітнього рівня, з яких 59,6% – дівчата, 40,4% – хлопці. Другою хвилею до анкетування були залучені 338 першокурсників університету (17–18 років), з яких 74,4% – дівчата, 25,6% – хлопці. В інструментарії опитувальника було використано ряд запитань, сформульованих фахівцями Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та використаних у дослідженні «Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід – опитування у західних та центральних регіонах» [4]. У нашому дослідженні ми зосереджуємо увагу на аналізі громадсько-політичного сегменту анкети.

Формулювання мети дослідження. Вивчення динаміки впливу війни на формування громадянської ідентичності студентської молоді, її зацікавлення політикою, поглядів на майбутнє України та своє власне майбутнє після закінчення війни. Реалізуючи цю мету, ми здійснили аналіз та інтерпретацію даних представленого вище авторського дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Третій рік триває в Україні повномасштабна війна з росією. Українська армія протистоїть російській агресії на півдні, сході та півночі України. Кожного дня ворог обстрілює українські міста й села, нищить інфраструктуру, вбиває мирних жителів, чинить психологічний тиск через брудну пропаганду на українську й світову спільноту. І хоча наш університет і молодь, що в ньому навчається, не знаходяться поблизу зони бойових дій, психологічний тиск війни тут також дається взнаки.

Українське суспільство та молодь зокрема, поступово звикають до воєнних реалій, намагаючись повернутись до звичного стилю довоєнного життя. Довготривалість війни призводить до того, що вона поступово стає фоном, але все одно залишається у житті українців, корегуючи їхні плани та інтереси. Не оминуло це і громадсько-політичного життя країни, поглядів на своє майбутнє, перспективи країни. Відомо, що політика не є в пріоритеті серед інтересів молоді. Особливо, якщо мова йде про 17–18 річних юнаків та дівчат. Але, якщо у 2023 р. політичним життям країни цікавилася третина наших студентів, то протягом наступного року їхня кількість зменшилася у двічі, у тричі зросла кількість тих, що цікавляться політикою час від часу і у двічі – тих, що не цікавлять нею взагалі (рис. 1).

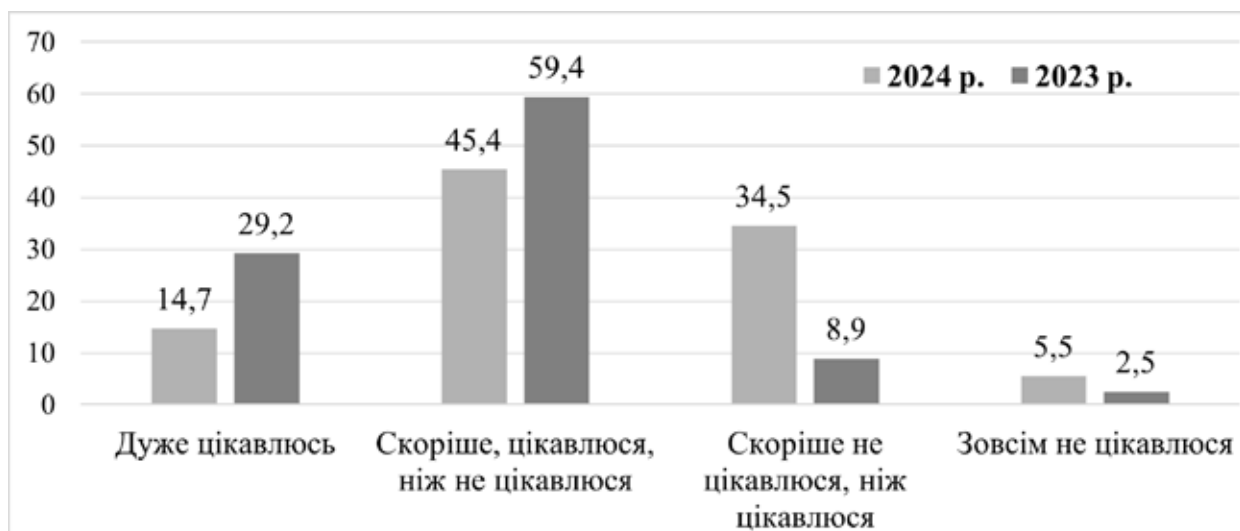

Рис. 1. Динаміка зацікавлення політикою студентською молоддю ДДПУ імені Івана Франка (% до опитаних)

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження загального масиву

Зниження зацікавлення молоддю політикою є зрозумілим, ба, навіть, природнім. Припускаємо, що усвідомлення неможливої швидкої перемоги згасило інтерес студентів утримувати політичні новини у фокусі уваги.

Через воєнний стан політичне життя нашої країни є доволі обмежене. Однак, проблеми, які постійно виникають у державі: корупційні скандали, відсутність компромісу серед політиків у прийнятті «справедливих» законів, а основне – відсутність успіхів на фронті – ймовірно поступово призводить до того, що молодь перестає гостро відчувати гордість за свою приналежність до української громадянської спільноти (рис. 2).

Війна згуртувала українців, що проявилось, зокрема, у визначенні своєї громадянської ідентичності. Згідно з дослідженням фонду «Демократичні ініціативи» та соціологічної служби Центру Разумкова, у серпні 2022 року понад 90% українців пишалися своїм громадянством [3]. Зафіксовано, що це найвищий показник за весь час соціологічного моніторингу, який проводили за часи незалежності України [3]. Наше дослідження абсолютно підтверджується цими даними. Але негативна динаміка у 2024 р. не може не насторожувати. Як бачимо, ідентичність є мінливою і багато різноманітних факторів здійснюють вплив на її формування, особливо війна. На думку філософині, професорки кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка Наталії Кривди говорити про нашу ідентичність і пізнавати її в умовах війни на знищення сьогодні як ніколи на часі – бо це знання робить нас сильнішими [13]. Дослідниця стверджує, що «наш ворог цілить у нашу ідентичність. Його ціль і мета – поглинання України й українського народу. Українцям життєво важливо єднатися, випрацювати художні й інтелектуальні інструменти формування, зміцнення та поширення цінностей української політичної нації, національної культури й української ідентичності» [13].

Страх за життя й здоров'я родичів і своє власне життя, повітряні тривоги, вибухи, відсутність зв'язку та відключення електроенергії, які знову відновилися, комендантська година – це фактори, викликані війною, які спричиняють серйозний вплив на психоемоційний стан студентської молоді. Тому дослідження його динаміки, на нашу думку, є вкрай важливим (рис. 3).

Порівнюючи результати двох наших досліджень, бачимо динаміку зростання негативних почуттів та емоцій у студентської молоді, розмірковуючи про власне майбутнє. Зросли страх, розгубленість, безвихідь, песимізм, з'явилась байдужість, що також є ознакою песимізму і безнадії, у той же час, значно зменшилися позитивні емоції – інтерес, надія, оптимізм, упевненість, радість. На думку американських дослідників, майже трирічне перебування у такому важкому стресі може мати незворотні наслідки для українців на декілька поколінь [11].

Щодо майбутнього України, то тут ситуація виглядає ще тривожнішою. Відсутність відчутних перемог на фронті, невдалий контрнаступ українських військ, залежність України від світової політичної кон'юнктури, недостатня і дуже повільна військова підтримка, збайдужіння світової спільноти до подій в Україні призводить до різкого падіння позитивних почуттів щодо майбутнього України (рис. 4).

Варто зазначити, що майбутнє України викликає у молоді значно більшу тривогу та страх, ніж власне майбутнє. Припускаємо, що у побудові свого майбутнього молодь більше сподівається на власні сили й розуміє залежність майбутнього своєї держави від допомоги світової спільноти у жорстокій війні проти російського агресора.

Висновки. Попри війну студентська молодь, незважаючи на психологічну втому, намагається повернутись до звичного їй життя. Показовими є рівень зниження зацікавлення політичним життям країни. Якщо на другий рік війни політикою цікавилася третина наших студентів, то протягом цього року їх кількість зменшилася у двічі.

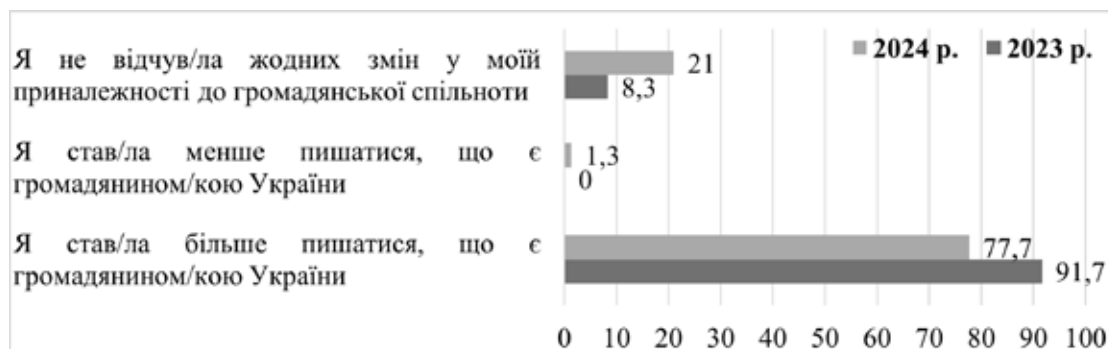

Рис. 2. Вплив війни на формування громадянської ідентичності студентської молоді ДДПУ імені Івана Франка (% до опитаних)

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження загального масиву

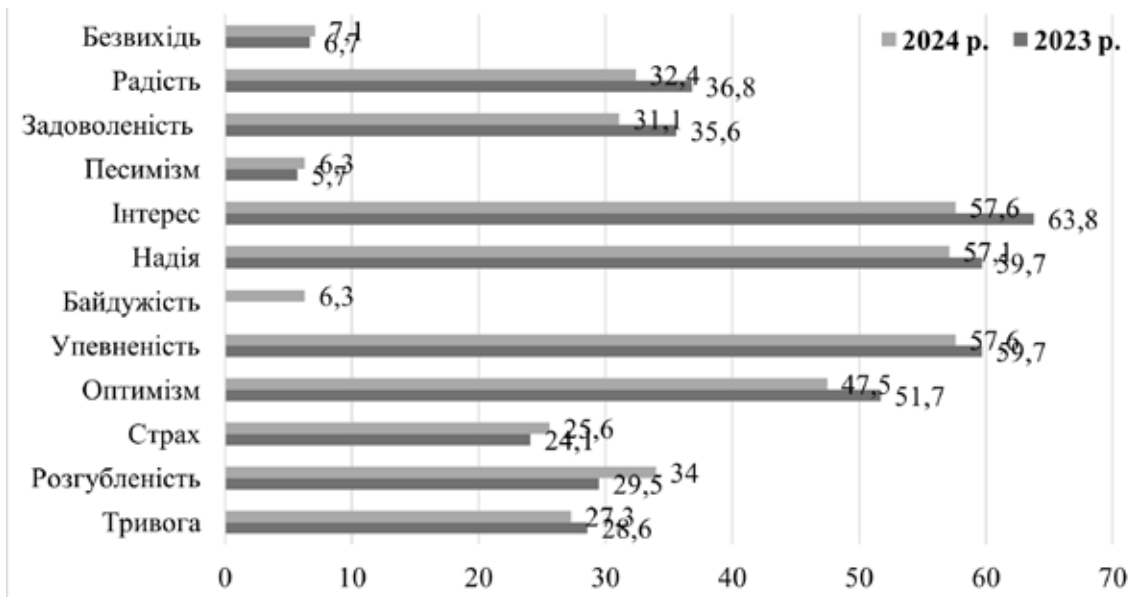

Рис. 3. Динаміка почуттів, які виникають у студентській молоді ДДПУ імені Івана Франка, коли вона думає про своє майбутнє (% до опитаних)

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження загального масиву

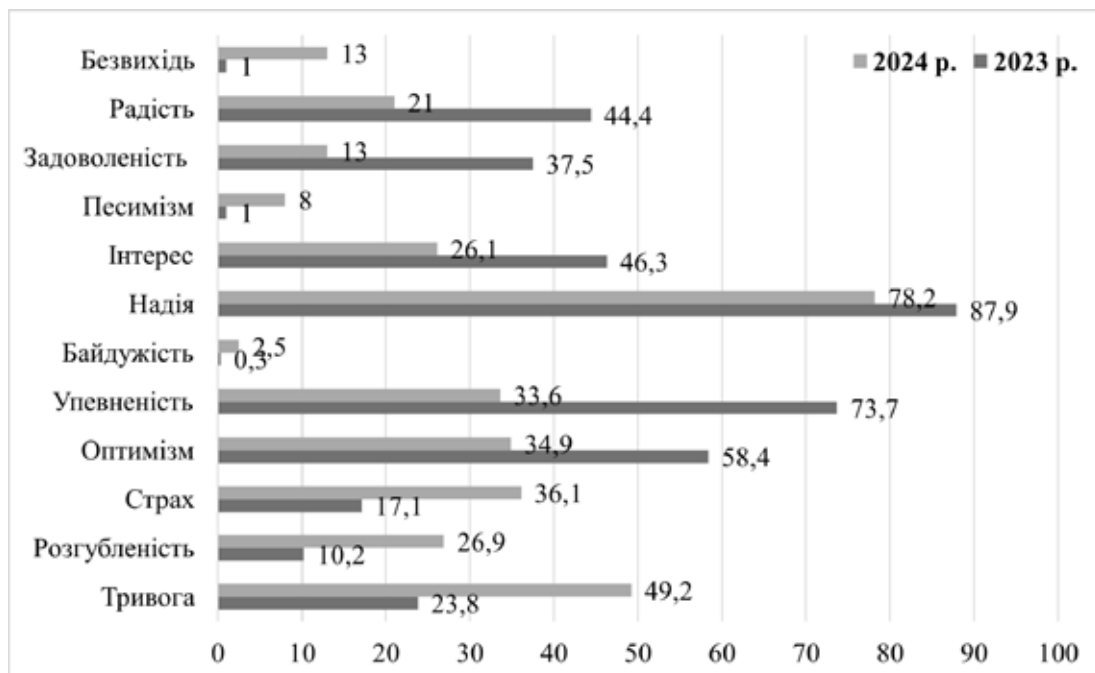

Рис. 4. Динаміка почуттів, які виникають у студентській молоді ДДПУ імені Івана Франка, коли вона думає про майбутнє України (% до опитаних)

Джерело: Укладено авторками на основі даних здійсненого дослідження загального масиву

Зауважимо, що для демократичних країн, як і для України довоєнного часу був характерний низький рівень зацікавленості політикою. Але повномасштабне вторгнення змінило цю тенденцію в Україні.

Показники рівня громадянської ідентичності залишаються високими, але тривалість війни обумовлює зниження загостреного відчуття гордості

за свою приналежність до української громадянської спільноти.

Емоційно тривожні маркери фіксуємо, коли аналізуємо міркування студентів щодо майбутнього України. У порівнянні з думками щодо свого майбутнього, простежується різке падіння позитивних відчуттів щодо майбутнього держави. Припускаємо, що такі результати обумов-

лені завищеними очікуваннями від контрнаступу українських військ, відсутністю відчутних перемог на фронті, згасання інтересу світової спільноти до війни в Україні, недостатньою й дуже повільною військовою підтримкою. Падіння рівня впевненості та оптимізму може вказувати на розуміння молодими людьми, що від майбутнього країни залежить й їхнє майбутнє.

Отже, на третьому році війни фіксуємо поступове емоційне «отверезіння» молодих українців, остаточне згасання ейфорії та повернення до більш раціонального осмислення подій та розуміння складності перспектив держави.

Література

1. Плохій С. Інтерв'ю про війну міфів, народження нації та заборону мов / Bird in Flight, лютий 2023. URL: <http://surl.li/uiwws> (дата звернення: 07.06.2024).
2. Лібанова Е. Мігранти і депопуляція. Якою буде Україна після війни / Погляди NV. URL: <http://surl.li/uiwxb> (дата звернення 7.06.2024).
3. Самопочуття українців під час війни: емоції, очікування, особистий досвід – опитування у західних та центральних регіонах. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центр політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund. 7–15 травня 2022 р. URL: <https://cutt.ly/TMrAQ3C> (дата звернення: 24.07.2022).
4. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва за грантової підтримки Університету Бремена та Міжнародного фонду «Відродження». 5–12 серпня 2022 р. URL: <http://surl.li/txidi> (дата звернення: 24.05.2024).
5. Готовність за умов війни воювати за свою країну: дослідження «Рейтингу» з Gallup International. 23.04.2024 р. URL: <http://surl.li/ubnoy> (дата звернення: 30.05.2024).
6. Напрямок справ у країні та довіра політичним, військовим і громадським діячам. КМІС. 5-10 лютого 2024 р. URL: <http://surl.li/ubnqy> (дата звернення: 30.05.2024).
7. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Вплив війни на молодь в Україні. 02.05.2023 р. URL: <http://surl.li/ubosa> (дата звернення: 30.05.2024).
8. Вірна Ж., Іваново О. Готовність до змін як перспективний конструкт подолання кар'єрного хаосу студентської молоді під час війни в Україні. Габітус. Випуск 57. 2024. С. 85–91.
9. Лаврик О. Особливості подолання стресу та дистресу у студентів під час дистанційного навчання в умовах війни. Габітус. Випуск 57. 2024. С. 128–133.
10. Зелена О., Мірчук І. Громадянська ідентичність студентської молоді під час війни (кейс Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка). Регіональні студії. «Гельветика», 2023. № 34. С. 12–17.
11. Baum A., O'Keeffe M. K., Davidson L. M. Acute stressors and chronic response: The case of traumatic stress. *Journal of Applied Social Psychology*, 1990. 20 (20, Pt 2). P. 1643–1654. URL: <https://cutt.ly/ONDhXvk> (дата звернення: 26.05.2024).
12. Shalev A Y., Freedman S., Peri T., Brandes D., Sahar T., Orr S P., Pitman R K. Prospective study of posttraumatic stress disorder and depression following trauma. *Am J Psychiatry* 1998 May; 155(5). P. 630–637. URL: <https://cutt.ly/VNDhYeR> (дата звернення: 26.05.2024).
13. Кривда Н. Чому важливо говорити про ідентичність в умовах війни? Культурна ідентичність. Культурний Проект «У пошуках ідентичності». Лекція. LB.ua. 16 березня 2024 р. URL: <http://surl.li/txiuu> (дата звернення: 24.05.2024).

Анотація

Зелена О. Я., Мірчук І. Л. Динаміка поглядів української молоді на майбутнє в час війни: кейс Дрогобищини. – Стаття.

У статті вивчається вплив російсько-української війни на думки студентської молоді західного регіону про майбутнє, формування їхньої громадянської ідентичності та політичної активності. Основну увагу зосереджено на динаміці суспільних настроїв під час війни з метою подальших досліджень і розробки ефективних стратегій підтримки молодого покоління у цей складний період. Методологічною основою дослідження є дві хвили онлайн-опитування у 2023 р. та 2024 р. «Соціологічний портрет українського першокурсника в умовах війни», проведеного у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка.

Результати соціологічного дослідження демонструють, що попри труднощі, молодь намагається адаптуватися до нових реалій та відновлювати довоєнний стиль життя. Виявлено зниження зацікавленості політичним життям серед молоді та негативну динаміку формування громадянської ідентичності. Зроблено припущення, що спадання цих двох показників пов'язано з тривалістю війни, відсутністю швидких перемог на фронті та зростанням негативних суспільних тенденцій, у тому числі й через наслідки від війни.

Визначено, що психоемоційний стан студентів також зазнав значних змін: зросли почуття страху, розгубленості, безвиході та песимізму, водночас зменшилися позитивні емоції – інтерес, надія, оптимізм, що є свідченням психологічної втоми та серйозного впливу війни на ментальне здоров'я молоді.

Проаналізовано думки студентської молоді щодо майбутнього України. Показано, що емоційна крива рухається теж не на користь оптимізму, а у бік зростання негативних емоцій. Можемо припустити, що є розуміння молоддю складної ситуації для країни, майбутнє якої впливатиме на індивідуальні перспективи кожного.

Підкреслено необхідність підтримки ментального здоров'я молоді та важливості розробки державної політики, орієнтованої на перспективне бачення майбутнього країни.

Ключові слова: молодь, російсько-українська війна, власне майбутнє, майбутнє держави, політика, громадянська ідентичність.

Summary

Zelena O. Ya., Mirchuk I. L. Dynamics of Ukrainian youth views on the future during the war: the case of Drohobych region. – Article.

The article examines the impact of the Russian-Ukrainian war on the formation of civic identity, political activism, and views on the future among student youth in the Drohobych region. The main focus is on the dynamics of social attitudes of Ukrainian youth during the war with the aim of further research and development of effective strategies to support the younger generation in this difficult period. The methodological basis of the study is based on two waves of an online survey in 2023 and 2024, «Sociological Portrait of a Ukrainian First Year Students During War», conducted at the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

The results of the sociological study show that despite the difficulties, young people are trying to adapt to new realities and restore their pre-war lifestyle. The study reveals a decline in interest in political life among young people and negative dynamics in the formation of civic

identity. It is assumed that the decline in these two indicators is due to the duration of the war, the lack of quick victories at the front and the growth of negative social trends, including those caused by the war.

It has been determined that the psycho-emotional state of students has also undergone significant changes: feelings of fear, confusion, hopelessness and pessimism have increased, while positive emotions such as interest, hope, optimism have decreased, which is evidence of psychological fatigue and the serious impact of war on the mental health of young people.

The article analyzes the opinions of students about the future of Ukraine. It is shown that the emotional curve is not moving in favor of optimism, but in the direction of increasing negative emotions. Young students understand the difficult situation in the country, the future of which will affect the individual prospects of everyone.

We emphasize the importance of supporting the mental health of young people and the importance of developing a public policy focused on a promising vision of the future.

Key words: youth, Russian-Ukrainian war, personal future, future of the country, politics, civic identity.

УДК 327:341.95

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.31>**М. М. Марусинець**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7366-9328>*кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри історії та суспільних дисциплін,
старший дослідник Науково-дослідного центру
імені Тиводора Легоцькі
Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II*

СПЕЦИФІКА ЕВОЛЮЦІЇ ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ІРЛАНДІЯ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ В УМОВАХ БРЕКЗІТУ

Постановка проблеми. Республіка Ірландія та Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії (Великобританія) вступили у третє десятиліття XXI ст., зіштовхуючись із вельми нестабільною гео економічною та геополітичною обстановкою. Трансформація відносин між Великобританією та Республікою Ірландія, започаткована спільним членством у Європейському союзу (ЄС) і закріплена Угодою Страсної п'ятниці 1998 р. посилилася після взаємних державних візитів королеви Єлизавети II до Республіки Ірландія у 2011 р. та президента Республіки Ірландія М. Хіггінса до Великобританії у 2014 р. Озираючись назад, можна побачити, що нормалізація, символізована цими державними візитами і тісними політичними контактами між Дубліном і Лондоном протягом півтора десятиліття після підписання Угоди Страсної п'ятниці у 1998 р. тимчасову рівновагу, яка була глибоко порушена виходом Великобританії зі складу ЄС – Брексітом (англ. Brexit) і провалом поділу влади у Північній Ірландії у 2017 р. та у 2022 р.

Погіршення відносин між Великобританією та Республікою Ірландія після Брекситу виявилось глибоким і вкрай дестабілізуючим. Труднощі, з якими зіткнулася Великобританія у спробі відокремитися від ЄС після референдуму щодо Брекситу, є яскравим нагадуванням про глибину як економічної, так і правової взаємозалежності, яка в сукупності характеризує порядок ЄС. Ірландська прихильність до членства в ЄС значно посилилася після ухвалення Великобританією рішення про Брексит у 2016 р.: з кожною непередбаченою кризою, пережитою Великобританією, ірландський вибір на користь європейської інтеграції ставав все більш очевидним, незважаючи на потенційно значну побічну шкоду. У відповідь на це зобов'язання країни-члени та інституції ЄС виявили безпрецедентний рівень солідарності з Республікою Ірландія. Послання, що надійшло з Республіки Ірландія після голосування щодо Брекситу, було категоричним: Республіка Ірландія не піде слідом за Великобританією, не вийде зі складу ЄС

і не проміняє членство в ЄС на повернення до історично асиметричних відносин з Великобританією.

Республіка Ірландія та Великобританія стали членами Європейського співтовариства у 1973 р., яке у 1993 р. трансформувалося у ЄС. У червні 2016 р. у Великобританії відбувся референдум, на якому більшість тих, хто проголосував, висловилися за Брексит, який набув чинності 31 січня 2020 р. Проте 24 грудня 2020 р. було досягнуто згоди, згідно з якою Північна Ірландія залишиться в рамках Єдиного ринку товарів ЄС і збереже вільний кордон між Північною Ірландією та Республікою Ірландія. Реалізація Протоколу Північної Ірландії 1 січня 2021 р. призвела до погіршення відносин між Великобританією та ЄС, а також між Великобританією та Республікою Ірландія. Протокол Північної Ірландії викликав різке неприйняття з боку британських громадян у Північній Ірландії, які розцінили його як політичний напад на їхню демократію. ЄС та ірландський уряд також висловилися проти Протоколу. У 2022–2023 рр. ЄС і Великобританія погодили переглянуті механізми дії Протоколу Північної Ірландії – Віндзорську рамкову програму, що набрала чинності 24 березня 2023 р.

Багато ірландців у Північній Ірландії сприйняли Брексит як потенційну загрозу мирному процесу та транскордонним відносинам, особливо з огляду на те, що більшість виборців Північної Ірландії проголосували за те, щоб залишитися в ЄС. В результаті Демократична юніоністська партія (ДЮП) на знак протесту розпустила Асамблею Північної Ірландії та виконавчу владу, вимагаючи перегляду угоди. Таким чином, Північна Ірландія залишилася без повноцінного виконавчого уряду рівно на два роки, з 2022 р. по 2024 р. Демократична юніоністська партія ДЮП відмовилася прийняти Віндзорську рамкову програму як таку, що відповідає їхнім вимогам, аж доки 31 січня 2024 р. не були узгоджені подальші коригування в її роботі і не почалося формування нової виконавчої влади Північної Ірландії. У лютому 2024 р. ДЮП проголосувала за повернення до

складу автономного уряду після внесення змін до операційних рамок Протоколу Північної Ірландії. У результаті було обрано новий склад виконавчої влади Північної Ірландії, до якого увійшли М. О'Ніл із Шинн Фейн як перший міністр та Е. Літл-Пенгеллі з ДЮП як заступник першого міністра. Три автономні адміністрації Сполученого Королівства – Шотландія, Уельс та Північна Ірландія також беруть участь у багатосторонніх організаціях, створених між двома державами, таких як Британсько-ірландська рада та Британсько-ірландська парламентська асамблея.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку двосторонніх відносин між Республікою Ірландія та Великобританією привертає увагу чималої кількості вчених, аналітиків та політичних діячів. В українській політологічній думці відносини Республіки Ірландія з Великобританією є недостатньо розробленими, тому авторка спиралася перед усім на науковий доробок ірландських, британських, європейських та американських дослідників. Серед основних досліджень з цього напрямку виокремлюється науковий доробок таких вчених, як Таннам Е., Тонра Б., Мерфі М., Лаффан Б., О'Тул Ф., О'Бреннан Дж., Гіллеспі П., Мерфі М., Колфер Б., Даймонд П., Робін Х., Вольф С., Піке А., Кертіс Дж., Монтагу І., Хікс С., Коуклі Дж., Стонтон Д., Коннеллі Т., Макдона К., Керролл Р., Вокер П., Лайн Л.

Значний внесок у вивчення двосторонніх ірландсько-британських відносин зробила доцентка кафедри міжнародних досліджень миру у Трінті-коледжі в Дубліні, Ірландія, Е. Таннам. У фундаментальному дослідженні «Майбутні відносини Великобританії та Ірландії» Е. Таннам розглядає вплив Брекситу на міжурядові відносини Великобританії та Ірландії. Зокрема, у дослідженні наголошується на важливості міжурядових відносин з 1985 р. та їх ролі у мирному процесі та Угоді Страсної п'ятниці 1998 р. Спочатку розглядається важливість британсько-ірландських відносин та ЄС у досягненні мирного процесу у Північній Ірландії та оцінюються наслідки Брекситу. Потім описуються проблеми, що пов'язані з Брекситом, та оцінюється вплив Брекситу на сучасні ірландсько-британські відносини. Нарешті, у висновку авторкою представлено можливі методи управління відносинами між Великобританією та Республікою Ірландія після Брекситу і стверджується, що для забезпечення майбутньої співпраці необхідно активніше використовувати Британсько-ірландську міжурядову конференцію, а також розвивати міцніші інституційні зв'язки в низці сфер політики [1].

В іншій статті Е. Таннам «Брексит та британсько-ірландські відносини» розглядається вплив Брекситу на британсько-ірландські відно-

сини на сьогоднішній день. Е. Таннам показує, як процвітали міжурядові відносини, але наголошує на проблемах, пов'язаних з Брекситом. Вона стверджує, що міцні британсько-ірландські міжурядові відносини необхідні для вирішення нагальних двосторонніх проблем. Формалізовані інституційні рамки необхідні та будуть необхідні за відсутності спільного членства в ЄС. Для цього необхідно відродити Британсько-ірландську міжурядову конференцію, передбачену Угодою Страсної п'ятниці [2].

Ірландський професор Б. Тонра у дослідженні «Норми емоцій: Ірландія, Брексит, «бекстопи» та протоколи» припускає, що рішення електорату Великобританії у 2016 р. про вихід із ЄС зупинило десятирічний процес спільної європеїзації Ірландії та Великобританії. Брексит також поставив перед ірландською державою майже екзистенційні проблеми по всьому спектру державної політики, ініціювавши щось на кшталт дебатів про стратегічну позицію Республіки Ірландія щодо Великобританії та ЄС, а також про майбутнє ірландського мирного процесу. У дослідженні автором зроблено спробу оцінити емоційний зміст цих дебатів, пов'язаних із впливом кризи Брекситу на двосторонні британсько-ірландські відносини та посередницьку роль членства Республіки Ірландія в ЄС у наступних переговорах ЄС із Великобританією [3].

Важливим дослідженням ірландсько-британських відносин стало дослідження ірландської дослідниці М. Мерфі «Криза Брексит, Ірландія та британсько-ірландські відносини: Європеїзація та/або деевропеїзація?». У ґрунтовному дослідженні М. Мерфі доводить, що Брексит – це криза Великобританії. Ірландія, як жодна інша країна-член ЄС, може глибоко та серйозно постраждати від Брекситу. Криза, з якою зіткнулася Республіка Ірландія, є багатовимірною: економічною та політичною, конституційною та екзистенційною за своєю природою. Характер та наслідки Брекситу змінюють відносини Республіки Ірландія з ЄС, і це пов'язано з тим, що рішення Великобританії залишити європейський блок також є кризою для ЄС. Брексит ставить під сумнів баланс між міжурядовими та наднаціональними інституціями та динамікою в ЄС; змінює співвідношення сил та політики; і додає певний ступінь непередбачуваності членства в ЄС для всіх країн-членів. Авторка аналізує різні політичні, економічні та конституційні кризи, що виникли в Республіці Ірландія в результаті голосування щодо Брекситу. Дослідниця зокрема оцінює, як Брексит впливає на європеїзацію та/або деевропеїзацію ірландської політичної системи, а також британсько-ірландські відносини [4].

Мета статті – проаналізувати специфіку розвитку двосторонніх відносин Республіки Ірландії

та Великобританії після виходу Великобританії з ЄС та визначити основні проблеми з якими зіштовхуються ірландсько-британські відносини на сучасному етапі їх розвитку – в умовах Брекзиту.

Виклад основного матеріалу. Республіка Ірландія приєдналася до Європейського співтовариства разом із Великобританією та Данією під час першого розширення, яке відбулося 1 січня 1973 р. Європейська регіональна система у післявоєнний період надала Республіці Ірландія можливість послабити вплив Великобританії та поставити відносини між Великобританією та Республікою Ірландія на нову, більш досконалу основу [5, с. 29–30]. З перших днів членства ірландська еліта дотримувалася зовсім іншого підходу до ЄС, ніж їхні британські колеги, багато з яких здавалися одержимими поняттям «дедалі тіснішого союзу», передбачуваним прагненням Європи до єдиної держави, неминуче федеративної за своєю характером. Ірландці, навпаки, розглядали європейську інтеграцію як раціональний процес, практичний та динамічний механізм для вирішення регіональних проблем колективної дії, який може принести особливу користь малим державам у міжнародному контексті. У Раді міністрів ЄС малі держави, такі як Республіка Ірландія, могли відчутно впливати на систему міжнародних відносин і формування міжнародного порядку денного за межами ЄС.

Відтак, європейська політика Республіки Ірландія розвивалася у набагато тіснішій взаємодії з ЄС, ніж політика Великобританії. Республіка Ірландія була менш віддана принципу «вето», ніж Великобританія, розглядала Європейську Комісію як інституційного захисника малих держав у процесі прийняття рішень та підтримувала посилення повноважень парламенту та прямі вибори до цього органу в той час, коли це все ще було дещо непопулярним у Великобританії [5, с. 40].

Якщо реакція Республіки Ірландія на поглиблення європейської інтеграції була позитивною, то Великобританія демонструвала дедалі більше невдоволення ЄС, що вилилося у голосування щодо Брекзиту у 2016 р. Брекзйт був значною мірою обумовлений британськими перевагами щодо неоліберальних способів ринкової інтеграції. Програма «Єдиний ринок» значною мірою відображала переважну політику британських консерваторів, які підтримують дерегулювання, посилення конкуренції та розвиток вільної торгівлі. Але це свідоме відстоювання європейської ринкової інтеграції не поєднувалося з більш двоїстим ставленням до політичної інтеграції. Ця двозначність помітно посилилася після повернення Консервативної партії до влади у 2010 р. За словами британського дослідника Ф. О'Тула, в основі Брекзиту лежала пристрасть до «англій-

ського самоствердження». Зростаюча взаємозалежність у рамках ЄС сприяла «зворотній реакції ідентичності», яка підживлювалася міфами про національну етнічну обраність, зокрема, міфом про те, що Англія гордо «стоїть особно», як вона це робила у боротьбі з іспанською Армадою і нацизмом [6].

Якщо Республіка Ірландія і Великобританія завершили спільний досвід європейської інтеграції в різних позиціях порівняно з тим, з чого вони починали у 1973 р., то умови спільного членства сприяли значному зближенню досвіду, інтересів, політичних переваг і цінностей. Європейська інтеграція заохочує та розвиває як функціональну, так і змістовну взаємність між країнами-учасницями: поглиблення економічних та політичних зв'язків та юридичних зобов'язань у рамках колективної наднаціональної структури породжує динаміку зростання транскордонної та міждержавної довіри та взаємності. Подібно до того, як європейська інтеграція сприяла глибокому примиренню між Францією та Німеччиною (а пізніше Німеччиною та Польщею), відносини між Республікою Ірландія та Великобританією розвивалися в межах цього «грандіозного експерименту з транснаціонального управління». Брюссель пропонував нейтральний простір, у якому політики та державні службовці могли «дізнатися один одного». У рамках взаємних обмінів, характерних, зокрема, для Європейської ради, моделі підвищення довіри та покращення двосторонніх відносин стали нормою: багатосторонній переговорний форум сприяв як функціональній, так і нормативній адаптації держав-членів [7].

Відразу стало зрозумілим, що рішення Великобританії залишити ЄС матиме величезні наслідки для Республіки Ірландія. Голосування за Брекзйт стало асиметричним екзогенним шоком, політично та економічно сильнішим для Республіки Ірландія, ніж для будь-якої іншої держави-члена ЄС. Оскільки кордон між Республікою Ірландією та Північною Ірландією є єдиним сухопутним кордоном між Великобританією та ЄС, від того, як розвиватиметься Брекзйт, залежить, чи залишиться кордон повністю відкритим, як у 1990-х рр. або відбудеться повернення до прикордонного контролю – «жорсткого кордону», як це було протягом більшої частини періоду загострення північноірландського конфлікту – періоду «смути» [8].

Голосування Великобританії за вихід з ЄС повертає ірландський кордон на порядок денний у тривожному та потенційно небезпечному ключі та назавжди змінює контури відносин між двома островами. Спільне членство в ЄС, як було наголошено вище, забезпечило режим найбільшого сприяння для постійних переговорів та трансцендентної взаємозалежності, яка відчутно послаблювала асиметрію між Великобританією та Республікою

Ірландія. Ця позитивна динаміка була серйозно порушена голосуванням щодо Брекзиту, яке може мати глибокі наслідки для конституційних механізмів та міжобщинних відносин на острові Ірландія, а також для відносин між Великобританією та Республікою Ірландія.

При вирішенні специфічних для Республіки Ірландія питань у рамках переговорів щодо Брекзиту ірландський уряд дуже швидко ухвалив рішення діяти через багатосторонню архітектуру ЄС та не покладатися на двосторонній канал Дублін-Лондон. Було встановлено тісні та інтенсивні робочі відносини з цільовою групою ЄС із Брекзиту. Ці зусилля дозволили висунути Республіку Ірландія на перший план як один із трьох основних пунктів порядку денного, які повинні були бути вирішені, перш ніж ЄС погодився на укладення договору про вихід з ЄС. На прохання Республіки Ірландія цільова група ЄС з Брекзиту та Великобританія завершили складання докладної карти областей співробітництва (більш ніж 140), які мають бути пріоритетними та захищеними в рамках Угоди Страсної п'ятниці [9].

Однією з найвизначніших особливостей референдуму щодо Брекзиту була практично повна відсутність дискусій про Північну Ірландію, наслідки голосування щодо Брекзиту для Республіки Ірландія та вплив цього на відносини між Великобританією та Республікою Ірландія. Ця модель ігнорування та прийняття Північної Ірландії як належного тривала до загальних виборів 2017 р., коли парламентська арифметика поставила ДЮП у сильне становище для впливу на уряд тодішнього прем'єр-міністра Т. Мей, і Північна Ірландія перетворилася з маргінальної на основну проблему на переговорах щодо Статті 50. Британська політика щодо «проблеми ірландського кордону» складалася з дивної суміші зарозумілості, зневаги і невігластва, що спантеличує, щодо історії та політики Ірландії (Півночі і Півдня). Додатковим ускладненням стало те, що явна більшість жителів Північної Ірландії (56%) проголосувала за те, щоб залишитися в ЄС. У регіоні, де принцип згоди має лежати в основі як нинішнього, так і майбутнього конституційного врегулювання, це дає достатньо підстав для тих, хто прагне оскаржити результати голосування і порушити конституційний порядок, встановлений Угодою Страсної п'ятниці 1998 р. [7].

Нездатність уряду прем'єр-міністра Великобританії Т. Мей заручитися схваленням парламенту угоди з ЄС призвела до її відставки 7 червня 2019 р. та подальшого обрання Б. Джонсона прем'єр-міністром Великобританії. Він розпочав перегляд елементів як Угоди про Брекзит, так і Політичної декларації. В контексті вирішення складного «ірландського питання» було прийнято Протокол Північної Ірландії [10]. За умовами Про-

токолу Великобританія загалом вийшла з Митного союзу, але Північна Ірландія фактично залишилася в рамках Єдиного ринку ЄС, тим самим усунувши необхідність у сухопутному кордоні та створивши митний кордон в Ірландському морі.

Протягом переговорів щодо Брекзиту офіційний ірландський дискурс був відзначений чітко сформульованою і частково емоційною ідентифікацією з ЄС і пов'язаний з дистанціюванням від Великобританії. Це відобразило глибоке перебалансування комплексу безпеки Республіки Ірландія – компенсування потенціалу посилення ворожнечі з Великобританією значним посиленням дружельюності із країнами ЄС. Однак у Північній Ірландії та на кордоні з Республікою Ірландія також спостерігалось помітне посилення націоналістичних настроїв у рамках традиційно асиметричних двосторонніх відносин. Однак у результаті зміцнення дружніх відносин Республіки Ірландія з ЄС не відбулося посилення антагонізму чи конфронтації на острові Ірландія.

У 2021 р. уряд Республіки Ірландія, який очолював М. Мартін (27 червня 2020 р. – 17 грудня 2022 р.) запустив ініціативу «Спільний острів» для фінансування проектів, що розширюють транскордонну співпрацю. На ініціативу «Спільний острів» виділялося 500 млн. євро. Кошти були спрямовані на зміцнення відносин як між Північною Ірландією та Республікою Ірландія так й між Великобританією та Республікою Ірландія. У лютому 2024 р. було оголошено, що уряд Республіки Ірландія виділив 1 млрд. євро на великі інфраструктурні проекти. Раніше ірландський уряд пропонував використовувати франко-німецьку модель регулярних спільних засідань кабінету міністрів як засіб побудови політичних відносин між Республікою Ірландія та Великобританією на високому рівні без взаємодії з ЄС [11].

Брекзит сприяв відновленню в Республіці Ірландія ворожості щодо Великобританії, яка була попередньо замінена дружбою, що зароджувалася, завдяки загальній європеїзації та мирному процесу. Цей потенціал було видно в прояві багатьма високопоставленими британськими лідерами передбачуваної неповаги, ігнорування та недовіри. Створене співтовариство безпеки могло легко бути зруйноване. Навпаки, ЄС, висуваючи на перший план проблеми та інтереси Республіки Ірландія, глибоко зміцнив емоційну норму дружельюності в цьому співтоваристві безпеки, що протистоїть. Це дало ірландським політикам і, справді, широкому загалу величезне почуття безпеки і солідарності.

Ірландські дипломати змогли виробити політичну відповідь, яка співвіднесла інтереси Республіки Ірландія з основними пріоритетами ЄС. Європейські партнери, які стали свідками синергії екзистенційних інтересів Республіки Ірлан-

дія та ЄС, підтримали Республіку Ірландія. Це викликало значні політичні та дипломатичні обурення, поставивши під загрозу навіть саму перспективу угоди між ЄС та Великобританією. Брекзїт викликав емоційне напруження у двосторонніх ірландсько-британських відносинах, проте можна констатувати, що він все ж таки не призвів до глибокого двостороннього розриву відносин між Великобританією та Республікою Ірландія та зміцнення членства Республіки Ірландія в ЄС [3].

Загалом наслідки референдуму щодо Брекзїту були відзначені помітною відсутністю взаємодії з боку уряду Великобританії з Республікою Ірландія, що сприяло загостренню двосторонніх відносин. Крім того, уряд Великобританії прагнув перешкоджати лобістським зусиллям ірландського уряду в ЄС щодо визначення пріоритетності прикордонного питання та узгодження цього першочергового завдання, перш ніж переходити до торгових переговорів. У квітні 2017 р. тодішній міністр закордонних справ Республіки Ірландія Ч. Флананган висловив розчарування через те, що уряд Великобританії не встановив прямих контактів з урядом Республіки Ірландії [12].

Якщо у 1990-х рр. обидва уряди консультувалися один з одним, перш ніж робити заяви щодо двосторонніх відносин, то у вересні 2017 р. тодішній міністр закордонних справ С. Ковені заявив, що його уряд виступає проти будь-яких технічних рішень, що стосуються ірландського кордону, тим самим він вперше відкрито виступив проти політичної заяви уряду Великобританії про кордон. Офіційна реакція уряду Великобританії була стримана, і таким чином напруженість не загострилася. Однак саме відсутність прямих контактів із Великобританією та рідкісні зустрічі прем'єр-міністрів часто посилювали напруженість.

Тодішній прем'єр-міністр Великобританії Т. Мей та прем'єр-міністр Республіки Ірландія Е. Кенні провели дві зустрічі з червня 2016 р. по січень 2017 р., які, враховуючи потенційний вплив Брекзїту на Республіку Ірландію та Північну Ірландію, виявилися нижчими, ніж можна було чекати. Уряд Великобританії часто заявляв, що він відданий принципу відсутності незгоди з приводу питання про кордон і повернення до кордонів минулого не буде. Проте не було жодних домовленостей про те, як досягти цієї мети у контексті збереження цілісності єдиного ринку ЄС. Крім того, в деяких британських ЗМІ зображення Республіки Ірландія та прем'єр-міністра часом ставало негативним, а деякі ірландські ЗМІ, які аналізують Великобританію, також повернулися до стереотипів про «втрачену імперію» [1].

Криза Брекзїту значно впливає на Республіку Ірландія та британсько-ірландські відносини, порушуючи питання європеїзації та деєвропеїзації. Республіка Ірландія стикається з глибокими

наслідками Брекзїту, який є серйозною загрозою миру в Північній Ірландії [4]. ЄС забезпечив конструктивний контекст для нормалізації суспільства та співробітництва між британським та ірландським урядами, який ставить під сумнів Брекзїт. Деєвропеїзація, ініційована Брекзїтом, ставить під загрозу положення Угоди Страсної п'ятниці і може призвести до тривалої нестабільності та потенційного насильства на ґрунті релігійної неприязні між католицькою та протестантською громадами у Північній Ірландії [14]. Крім того, вплив Брекзїту на політику Великобританії у сфері фінансових послуг зажадав серйозних інституційних змін та реформ у сфері регулювання, що свідчить про диференційовану деєвропеїзацію в цьому секторі [15]. Ця динаміка підкреслює складну взаємодію між європеїзацією та деєвропеїзацією у контексті Брекзїту та ірландсько-британських відносин.

У контексті розвитку ірландсько-британських відносин щодо майбутньої Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. слід зазначити, що альтернативний варіант розвитку подій полягає в тому, що британський уряд може припинити її підтримку, демонструючи свою рішучість ліквідувати всі аспекти європеїзації, відновивши суверенітет і скоротивши бюрократичну тяганину [16]. Міністри Великобританії розглядають положення про можливе об'єднання суверенітету і воз'єднання Республіки Ірландія з Північною Ірландією, яке є невід'ємною частиною Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. [9], як перешкоду на шляху деєвропеїзації Великобританії і як таке, що суттєво загрожує територіальній цілісності Великобританії. Міністри консервативної адміністрації засвідчують, що Великобританія має прямиї стратегічний інтерес до Північної Ірландії. Вони підкреслюють, що Великобританія має бути централізована, скоротити передачу повноважень та повернути суверенітет автономних регіонів Вестмінстеру.

Констатується, що членство у ЄС сприяло нормалізації відносин між Республікою Ірландія та Великобританією. У 1990-х рр. було надано всебічну підтримку Великобританії з боку ЄС шляхом передачі їй повноважень, що призвело до її перетворення – створення багаторівневої структури управління. Тим не менш, деєвропеїзація створює напруженість у британському врегулюванні питання про передачу повноважень, що загрожує подальшому ослабленню ірландсько-британських відносин. На думку британських дослідників Дж. Кертиса та І. Монтег'ю, підтримка незалежності Шотландії зростає серед тих жителів Шотландії, які проголосували за те, щоб залишитися у складі ЄС на референдумі 2016 р. [17].

Таким чином, Брекзїт загрожує ширшому врегулюванню питання щодо передачі повноважень Великобританії. Північна Ірландія є унікальним

утворенням у складі Великобританії, оскільки з 1921 р. парламентська асамблея періодично проводить свої засідання, в той час як характер мирного процесу відрізняє Північну Ірландію від Шотландії та Уельсу. Передача повноважень після 1998 р. змінила становище Північної Ірландії у Великобританії, надавши безпрецедентні повноваження нещодавно створеній Асамблеї Північної Ірландії, що ґрунтується на принципах політичного плюралізму. Було запроваджено пропорційну виборчу систему. Асамблея закликала до включення до внутрішнього порядку денного назрілих політичних питань Північної Ірландії – питання освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та промислової політики було передано у відання Північної Ірландії. Великобританія ставала «квазіфедеральною державою», для якої характерна децентралізація влади – деволюція. У рамках деволюції значна частина повноважень передається від центральної влади до автономних регіонів – Північної Ірландії, Шотландії та Уельсу.

Найважливішим конституційним питанням є те, що Угода Страсної п'ятниці дозволяє громадянам Північної Ірландії користуватися правами, що випливають із членства в ЄС, що є важливою гарантією для націоналістичної спільноти. Досягненням Угоди Страсної п'ятниці стало те, що для юніоністів вона вивела кордон зі сфери політики Північної Ірландії та нормалізувала становище Північної Ірландії у Великобританії, тоді як для націоналістів Угода Страсної п'ятниці ліквідувала кордон на острові Ірландія. Брекзїт порушує цей баланс і залишається невизначеним питання, чи зможе Протокол Північної Ірландії [18] зберегти «конструктивну двозначність», яку заохочувала Угода Страсної п'ятниці.

Розрив відносин може ще більше посилитися, якщо після Брекзїту ірландська держава посилить свою відданість європейській інтеграції. Вчені вважають, що Брекзїт неминуче наблизить Республіку Ірландію до ЄС, що призведе до посилення її європеїзації [19]. Брекзїт ставить перед Республікою Ірландія фундаментальне питання про те, чи слід тісно співпрацювати з ЄС. Зв'язки Республіки Ірландія зі США зберігаються, що свідчить про важливість прямих іноземних інвестицій зі США та прихильне ставлення та сприяння президента Дж. Байдена розвитку американсько-ірландських відносин. Дж. Байден, зокрема, закликає ірландський уряд зберігати тісні зв'язки з ЄС.

Погіршенню відносин може сприяти економічна напруга, що зростає. Республіка Ірландія – країна, яка найбільше постраждала в економічному плані від Брекзїту після Великобританії. Шок попиту та пропозиції, викликаний виходом Великобританії з ЄС, ймовірно, буде значним, і найгостріше це позначиться на таких секторах,

як сільське господарство. Сільське господарство Республіки Ірландія знаходиться в унікальному стані. Хоча частка сільського господарства у ВВП країни становить лише 1%, 40% усієї ірландської агропродовольчої продукції надходить на ринок Великобританії, тоді як на цей сектор припадає майже 9% зайнятості в Ірландії; він зосереджений у сільських районах, де альтернативні джерела зайнятості обмежені [20].

Загалом уряди Великобританії та Республіки Ірландія прагнуть зберегти «конструктивну двозначність», щоб виробити прийнятні методи роботи після Брекзїту. Такий підхід підкріплюється разючою подібністю між економіками Республіки Ірландія та Великобританією, враховуючи значну взаємозалежність та спільні інтереси. Як Республіка Ірландія, так й Великобританія мали один із найвищих рівнів прямих іноземних інвестицій у ЄС. Економіка обох країн почала залежати від сектора фінансових послуг. Республіка Ірландія і Великобританія отримали порівняльні переваги, оскільки їх режим зростання спирався на високі темпи дифузії технологій та інтенсивне виробництво із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій. Обидві країни дотримувалися подібних стратегій розвитку пропозиції, орієнтованих на гнучкість ринку праці, лібералізацію ринків товарів і капіталу, а також збільшення інвестицій у людський капітал. Загальні економічні інтереси та взаємодія переросли у політичну транскордонну співпрацю [14].

Очевидно, що Брекзїт погіршив британсько-ірландські відносини. Двосторонні відносини були настільки напруженими з початку 1980-х рр., і політична риторика, яка зникла до 1990-х рр., знову з'явилася. Об'єднане мислення і взаємне розв'язання проблем, які були характерні для мирного процесу і розпочалися в середині 1980-х рр., не були безсумнівними. Не було спільних заяв від обох урядів і дуже мало спільних прес-конференцій після зустрічей. Дійсно, було дуже мало зустрічей між обома прем'єр-міністрами, враховуючи масштаби кризи, пов'язаної з Брекзїтом. Основні питання полягають у тому, чи було завдано непоправної шкоди відносинам і як найкраще управляти цими відносинами після виходу Великобританії з ЄС.

Ескалація напруженості у різний час, починаючи з літа 2016 р., стала джерелом подиву для дослідників за стосунками. Швидкість, з якою погіршувалося співробітництво, була разючою. Хоча обидва уряди намагалися врегулювати відносини дипломатичним шляхом, а жорсткі формулювання використовувалися лише зі стратегічних міркувань, відбувся явний відхід від принципу співробітництва на міжурядовому рівні, який розпочався у середині 1980-х рр. Зокрема, Британсько-ірландська міжурядова конферен-

ція – міжурядова організація, заснована урядами Республіки Ірландія та Сполученого Королівства відповідно до Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. – не проводила регулярних засідань протягом десяти років, що передували референдуму з Брекситу. Це частково пояснюється скороченням кількості областей політики, не пов'язаних із передачею повноважень, у Північній Ірландії після підписання Сент-Ендрюської угоди 2006 р, яка передбачала конкретний графік відновлення самоврядування в Північній Ірландії. Слабка робота Британсько-ірландської міжурядової конференції також відобразила більш серйозні недоліки в реалізації Угоди Страсної п'ятниці – недостатня увага обох урядів цій угоді та Північній Ірландії [21, с. 81].

Іншим важливим елементом у ірландсько-британських відносинах є Британсько-ірландська рада – міжурядова організація, метою якої є покращення співробітництва між її членами у низці областей, включаючи транспорт, навколишнє середовище та енергетику. Рада провела більше тридцяти засідань і підготувала велику кількість доповідей з політичних питань, що становлять спільний інтерес. Проте точна роль Британсько-ірландської ради залишається невизначеною. Рада має суто консультативний характер, і жоден прем'єр-міністр Великобританії не був присутній на її засіданнях з часів Т. Блера. Однак Республіка Ірландія приділяла більше уваги Британсько-ірландській раді. Про це свідчить той факт, що всі ірландські прем'єр-міністри були присутні на засіданнях Британсько-ірландської ради з моменту її створення [22, с. 27].

Брексит показав, що британсько-ірландське співробітництво не було таким міцним, як передбачалося раніше. Насправді, це підкреслило, що, хоча Угода Страсної п'ятниці та британсько-ірландська угода, що її супроводжує, є міжнародними договорами, не було зобов'язання, що Британсько-ірландська міжурядова конференція збиратиметься регулярно. Існував встановлений розклад засідань Ради міністрів Півночі та Півдня за умови наявності інститутів першого рівня, а також встановлений розклад для Британсько-ірландської ради. Проте, юридично зобов'язуючого графіка проведення Британсько-ірландської міжурядової конференції не було. Таким чином, частота зустрічей залежить від політичної волі, і з огляду на потенційно «серйозні зіткнення інтересів» між британською та ірландською сторонами існує ймовірність погіршення двосторонніх відносин в умовах Брекситу [23, с. 99].

У контексті вищесказаного необхідно зазначити, що різке попередження про необхідність укладення юридично зобов'язуючих угод пролунало в червні 2019 р., коли уряд Шотландії звернувся до уряду Республіки Ірландія із закликом

до ірландських рибалок, які ведуть промисел біля острова Роколл, негайно припинити промисел у межах 12-мильної забороненої зони, інакше вони зіткнуться з примусовими заходами [24]. Острів Роколл знаходиться між графством Донегол у Північній Ірландії та Шотландією і за згодою є частиною суверенної території Великобританії. Проте уряд Республіки Ірландія стверджує, що Роколл є частиною політики ЄС у галузі рибальства, що надає рівний доступ обом державам. На практиці це питання ігнорувалося протягом десятиліть, і ірландські рибалки не збільшували свою промислову активність в районі острова Роколл, але шотландська акція показала, як проблеми можуть загострюватись при зміні контекстуальних умов.

Після Брекситу в уряді Великобританії виникає очевидна спокуса лобювати ірландський уряд, щоб вплинути на ЄС на користь Великобританії з конкретних політичних питань, але ірландський уряд чинитиме опір таким зусиллям, що потенційно викличе ще більшу напруженість. Ризики для майбутніх відносин вимагають формалізованіших відносин. Ключовою умовою майбутнього британсько-ірландського співробітництва є проведення регулярних зустрічей прем'єр-міністрів та ефективне використання інституцій, передбачених Угодою Страсної п'ятниці.

Двосторонні політичні угоди можуть бути укладені в рамках Британсько-ірландської міжурядової конференції. Більше того, у травні 2019 р. обидва уряди підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо кодифікації Загальної туристичної зони (англ. Common Travel Area) [25]. Загалом співпраця потребує багатостороннього інституційного підходу для забезпечення того, щоб у будь-який час різні державні службовці та міністри з обох юрисдикцій підтримували як офіційні, так і неофіційні контакти. Таким чином, більш повне використання Британсько-ірландської міжурядової конференції та Британсько-ірландської ради, а також двосторонніх угод, заснованих на політиці, що впливають із Британсько-ірландської міжурядової конференції, дозволило б частково заповнити прогалину, що утворилася в результаті Брекситу [1].

Переговори між Великобританією та ЄС щодо врегулювання невирішених питань, пов'язаних із Протоколом Північної Ірландії, який набирає чинності у січні 2021 р., були складними. Сторони, як і раніше, розходилися у думках з питань, що стосуються обміну даними, місця та рівня митних перевірок та інших питань [26]. 1 лютого 2022 р. перший міністр від ДЮП подав у відставку на знак протесту проти Протоколу Північної Ірландії, що відображало невдоволення ДЮП тим, що на їхню думку, додаткові перевірки, пов'язані з кордоном, послабили позиції Північної Ірландії

в економіці Великобританії. Почасти у відповідь на невдоволення юніоністів ДЮП, а частково для того, щоб заспокоїти непримиренні елементи своєї власної партії, тодішній прем'єр-міністр Б. Джонсон оголосив у парламенті про ухвалення закону, який дозволить уряду Великобританії вносити зміни до Протоколу без згоди ЄС чи подальших переговорів. Хоча будь-яка подібна спроба, безперечно, буде зустрінена юридичним оскарженням, цей крок свідчить про рішучість Великобританії домогтися внесення змін до Протоколу [27].

Однак Б. Джонсону не вдалося довести законодавство до кінця, оскільки він був змушений піти у відставку. Його наступниця, Л. Трасс, пробула на посаді прем'єр-міністра усього 50 днів і не була в змозі навіть спробувати відновити переговори з ЄС щодо Протоколу Північної Ірландії. Після катастрофічного міні-бюджету, який загрожував обвалом британської економіки, вона теж була змушена піти у відставку. Л. Трасс змінив Р. Сунак, якому вдалося переглянути елементи Протоколу Північної Ірландії в угоді, відомої як Віндзорські рамки, які були остаточно узгоджені на початку 2023 р. Однак і після цього ДЮП продовжувала виступати проти, вважаючи збереження розмежувального кордону між Північною Ірландією та рештою Великобританії «анафемою для юніонізму» [28].

Передумовою непоступливості ДЮП виявилась поява Шинн Фейн у якості найбільшої партії Північної Ірландії після її перемоги на виборах до Асамблеї у травні 2022 р. Однак, після виборів Асамблея Північної Ірландії не змогла зібратися для обрання спікера з-за бойкоту ДЮП, тим самим не дозволивши лідеру Шинн Фейн вперше обійняти посаду першого міністра. Відтак, уряд Північної Ірландії у 2022 р. з-за політичних суперечок між ДЮП та Шинн Фейн призупинив роботу на два роки і відновив її лише у лютому 2024 р. Основні розбіжності між ДЮП та Шинн Фейн стосувалися Брекзиту, що посилювало питання конституційного статусу Північної Ірландії у Великобританії. Напруженість у відносинах між британським та ірландським урядами посилювалася після того, як уряд Б. Джонсона, а потім уряди Л. Трасс та Р. Сунака заявили, що Великобританія має намір ухвалити «законопроект про спадщину», який передбачає амністію для всіх винних у насильстві під час періоду «смути». Запропонований законопроект викликав різке засудження з боку груп постраждалих, політиків з обох боків в Північній Ірландії та ірландського уряду [27].

Можна стверджувати, що 2022 р. ознаменувався переломним моментом у відносинах Республіки Ірландія з Великобританією та Північною Ірландією. У Північній Ірландії уряд не зміг позитивно вплинути на повернення інститутів Угоди Страсної п'ятниці, і, принаймні, розрив

між Північною Ірландією та юніонізмом – політичною традицією, яка сповідує вірність короні Сполученого Королівства та Союзу, який воно представляє з Англією, Шотландією та Уельсом – за цей період збільшився. Відносини між Великобританією та Республікою Ірландія були затьмарені відсутністю прогресу у вирішенні назрілих питань, що пов'язані з Брекзитом, розбіжностями навколо запропонованого законопроект про спадщину та внутрішньою політичною нестабільністю, що призвела до безпрецедентної зміни чотирьох прем'єр-міністрів Великобританії з 2016–2024 р. – Т. Мей (2016–2019), Б. Джонсона (2019–2022), Л. Трасс (2022), Р. Сунака (2022–2024). У липні 2024 р. новим прем'єр-міністром Великобританії став К. Стармер.

Однак, незважаючи на труднощі в ірландсько-британських відносинах, коли було оголошено про смерть Єлизавети II, уряд Республіки Ірландія відкрито похвалив покійного монарха. Крім того, по всій країні було відкрито кілька книг співчуттів, а державний похорон транслювався телебаченням на каналі RTE. Зокрема, у кількох заявах із теплотою згадувався державний візит королеви до Республіки Ірландія у 2011 р., включаючи послання зі співчуттями ірландською мовою від президента Республіки Ірландія М. Хігінса [29].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Майбутній шлях британсько-ірландських відносин пов'язаний з багатьма ризиками і оптимізм епохи, що передувала Брекзиту, завершився. Період з 2016 р. показав, як швидко співробітництво та дружні відносини можуть погіршуватися, а також продемонстрував, наскільки високопосадовці та дипломати усвідомлюють необхідність управління відносинами. Зокрема, ірландський уряд у цей період відмовився від ідеї використання об'єднання Ірландії як політичної гри, а ірландські дипломати активно лобювали, щоб уряд Великобританії приділяв більше уваги як Північній Ірландії, так і ірландському уряду. Згодом уряд Великобританії відреагував на це, хоч і під тиском з боку ЄС. Незважаючи на напруженість, обидва уряди усвідомлюють, що відносини не можна сприймати як належне, а двосторонні відносини необхідно розвивати з огляду на нові політичні трансформації. У цій ситуації констатується необхідність більш ефективного використання Британсько-ірландської міжурядової конференції та Британсько-ірландської ради.

Голосування виборців Великобританії за її вихід зі складу ЄС у 2016 р. було таким, за якого вплив Брекзиту на острів Ірландія та ірландсько-британські відносини практично не враховувався. Проте, одразу після Брекзиту проблема ірландського кордону опинилася у центрі уваги. Погіршення відносин між Великобританією та

Республікою Ірландія після Брекзиту виявилися значними, що ознаменувало перший етап потенційного руйнування глибокої взаємозалежності, яка стала характерною для відносин між Дублін і Лондон через їх спільне членство в ЄС. Сьогодні у Великобританії наявна значна асиметрія влади. Констатується відносна ізоляція Великобританії на переговорах щодо Брекзиту та привілейоване становище Республіки Ірландія як члена ЄС. Брекзит суттєво загрожує Угоді Страсної п'ятниці, а також інститутам та процесам, створеним для управління відносинами між Північною Ірландією та Республікою Ірландія, а також Республікою Ірландія та Великобританією після 1998 р.

Література

1. Tannam E. The future of UK-Irish relations. *European Journal of Legal Studies Special Issue*. 2019. October. P. 275–304. URL: <https://doi.org/10.2924/EJLS.2019.010>
2. Tannam E. Brexit and British-Irish Relations. *The RUSI Journal*. 2018. Vol. 163(3). P. 4–9. URL: <https://doi.org/10.1080/03071847.2018.1497259>
3. Tonra B. Emotion norms: Ireland, Brexit, backstops and protocols. *Global Affairs*. 2021. Vol. 7(2). P. 157–171. URL: <https://doi.org/10.1080/23340460.2021.1931399>
4. Murphy M. The Brexit crisis, Ireland and British-Irish relations: Europeanisation and/or de-Europeanisation? *Irish Political Studies*. 2019. Vol. 34(4). P. 530–550. URL: <https://doi.org/10.1080/07907184.2019.1669564>
5. Laffan B. Ireland in a European context. In: Farrell D and Hardiman N (eds) *The Oxford Handbook of Irish Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
6. O'Toole F. Brexit is being driven by English nationalism: And it will end in self-rule. *The Guardian*. 2016. June, 19. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/jun/18/england-eu-referendum-brexit>
7. O'Brennan J. Requiem for a shared interdependent past: Brexit and the deterioration in UK-Irish relations. *Capital & Class*. 2019. Vol. 43(1). P. 157–171. URL: <https://doi.org/10.1177/0309816818818315>
8. Gillespie P. Irish-British relations / In: Farrell D, Hardiman N (eds) *The Oxford Handbook of Irish Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
9. Good Friday Agreement. 1998. Agreement reached in the multi-party negotiations. Belfast. April, 10. <https://cain.ulster.ac.uk/events/peace/docs/agreement.htm>
10. Northern Ireland Protocol Bill. *Institute for Government*. 2022. June, 14. URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/northern-ireland-protocol-bill>
11. Shared Island initiative. *Government of Ireland*. 2024. URL: <https://www.gov.ie/en/campaigns/c3417-shared-island/?referrer=https://www.gov.ie/sharedisland/>
12. Murphy M. Europe and Northern Ireland's Future: Negotiating Brexit's Unique Case. Newcastle: Agenda Publishing, 2018.
13. Ireland "will not design a border for the Brexiters", says Taoiseac. *The Guardian*. 2017. July, 28.
14. Colfer B., Diamond P. Borders and identities in NI after Brexit: remaking Irish-UK relations. *Comparative European Politics*. 2022. Vol. 20. P. 544–565. URL: <https://doi.org/10.1057/s41295-022-00295-4>
15. Robyn H. Differentiated de-Europeanisation: UK policy-making in finance after Brexit. *Journal of European Public Policy*. 2023. Vol. 1–23. URL: <https://doi.org/10.1080/13501763.2023.2183978>
16. Wolf S., Piquet A. Post-Brexit Europeanization: Re-thinking the continuum of British policies, polity, and politics trajectories, *Comparative European Politics*. 2022. Vol. 20(5). P.1–14. <https://doi.org/10.1057/s41295-022-00293-6>
17. Curtis J., Montagu I. Scottish independence: is Brexit fuelling support? *UK in a changing Europe commentary*. 2020. November, 4. URL: <https://ukandeu.ac.uk/scottish-independence-is-brexit-fuelling-support/>
18. Northern Ireland Protocol Bill. *Institute for Government*. 2022. June, 14. URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/northern-ireland-protocol-bill>
19. Hix S. Brexit: Where is the EU-UK Relationship Heading? *Journal of Common Market Studies*. 2018. Vol. 56. P. 11–27.
20. The EU Beef Crisis Explained. *Irish Farmers Association*. 2024. URL: <https://www.ifa.ie/the-eu-beef-crisis-explained/#:~:text=The%20UK%20is%20Ireland's%20largest,market%20than%20any%20other%20sector>
21. Coakley J. British Irish Institutional Structures: Towards a New Relationship. *Irish Political Studies*. Vol. 29(1). P. 76–97. <https://doi.org/10.1080/07907184.2013.874999>
22. Tannam E. Intergovernmental and Cross-Border Cooperation: the Good Friday Agreement and Brexit / in Tannam (ed) *Beyond the Good Friday Agreement: in the midst of Brexit*. London: Routledge, 2018.
23. Coakley J. The British-Irish Relationship in the 21st Century / in Tannam (ed) *Beyond the Good Friday Agreement: in the midst of Brexit*. London: Routledge 2018.
24. Fisheries Dispute Breaks out Between Ireland and Scotland. *RTE News*. 2019. June, 8. URL: <https://www.rte.ie/news/2019/0607/1054110-fishing-dispute-rockall/>
25. Staunton D. British and Irish Governments Sign Common Travel Area agreement. *Irish Times*. 2019. May, 8.
26. Connelly T. Why Boris Johnson may legislate to breach NI Protocol. *RTE*, 2022. April, 23. URL: <https://www.rte.ie/news/analysis-and-comment/2022/0423/1293789-ni-protocol-latest/>
27. McDonagh K. Ireland's Foreign Relations in 2022. *Irish Studies in International Affairs*. Volume 34, Number 1. 2023, P. 243–259. URL: <https://doi.org/10.1353/isia.2023.a918366>
28. Carroll R., Walker P. Brexit: DUP to vote against government over Windsor framework, *The Guardian*. 2023. March, 20. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2023/mar/20/dup-ian-paisley-vote-against-northern-ireland-post-brexit-deal>
29. Lyne L. President Michael D. Higgins pays tribute as Queen Elizabeth II dies aged 96, *Dublin Live*. 2022. September, 8. URL: <https://www.dublinlive.ie/news/dublin-news/president-michael-higgins-queen-elizabeth-24969346>

Анотація

Марусинець М. М. Специфіка еволюції двосторонніх відносин між Республікою Ірландія та Великобританією в умовах Брекзиту. – Стаття.

У статті аналізується специфіка розвитку двосторонніх відносин Республіки Ірландії та Великобританії в умовах Брекзиту. Визначаються основні проблеми, з якими зіштовхуються ірландсько-британські відносини на етапі їх розвитку. Показано, що Брекзит викликав кризу у двосторонніх відносинах між Великобританією та Республікою Ірландія, а також у їхніх відносинах із ЄС. Вихід Великобританії з ЄС глибоко і серйозно вплинув, більше ніж на будь-яку іншу державу-член ЄС, на Республіку Ірландія. Криза, з якою зіткнулася Республіка Ірландія, багатовимірною: економічна і політична, конституційна та екзистенційна. Характер та наслідки Брекзиту змінюють відносини Республіки Ірландії з ЄС, оскільки Брекзит є кризою і для ЄС. Брекзит ставить під сумнів баланс між наднаціональними та міжурядовими інституціями, змінює баланс влади та політики, а також надає членству в ЄС певного ступеня непередбачуваності для всіх країн-членів. Розглядаються різні політичні, економічні та конституційні кризи, що виникли в Республіці Ірландія та Великобританії в результаті Брекзиту, Оцінюється вплив Брекзиту на європеїзацію та деєвропеїзацію ірландської політичної системи та британсько-ірландські відносини. Це включає аналіз того, якою мірою, традиційно європеїзовані риси відносин Республіки Ірландія з ЄС та Великобританії з Республікою Ірландія збережуться чи зникнуть у рамках ЄС після Брекзиту.

Доведено, що з Брекзитом зникає спільний простір, який надає ЄС для розвитку дипломатичних відносин між урядами Республіки Ірландія та Великобританії. Аргументовано, що Брекзит впливає на мирний процес у Північній Ірландії та ускладнює реалізацію положень Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. Спільне членство в ЄС сприяло більш активній взаємодії між британським та ірландським урядами, сприяючи розвитку двосторонньої співпраці. ЄС забезпечив спільний політичний простір, який сприяв подоланню бінарних політичних, релігійних та етнічних відмінностей. Тому наслідки Брекзиту, який спричиняє активну деєвропеїзацію і, як наслідок, напруженість у двосторонніх відносинах дуже значні. Стверджується, що довгострокові наслідки Брекзиту залишаються невизначеними.

Ключові слова: Брекзит, Республіка Ірландія, Великобританія, Північна Ірландія, ЄС, Угода Страсної п'ятниці, ірландсько-британські відносини, Британсько-ірландська міжурядова конференція, Британсько-ірландська рада.

Summary

Marusynets M. M. Specificity of the evolution of bilateral relations between the Republic of Ireland and the United Kingdom under conditions of Brexit. – Article.

The article analyzes the specifics of the development of bilateral relations between the Republic of Ireland and the United Kingdom in the context of Brexit. The main problems faced by Irish-British relations at the present stage of their development are identified. It is shown that Brexit caused a crisis in bilateral relations between the United Kingdom and the Republic of Ireland, as well as in their relations with the EU. The Republic of Ireland, like no other EU member state, is deeply and seriously affected by the UK's withdrawal from the EU. The crisis faced by the Republic of Ireland is multidimensional: economic and political, constitutional and existential. The nature and consequences of Brexit are changing the Republic of Ireland's relations with the EU, as Brexit is a crisis for the EU as well. Brexit calls into question the balance between intergovernmental and supranational institutions, changes the balance of power and politics, and gives EU membership a certain degree of unpredictability for all member states. The various political, economic and constitutional crises that arose in the Republic of Ireland and the United Kingdom as a result of the Brexit vote are considered, and the impact of Brexit on the Europeanization and de-Europeanization of the Irish political system and British-Irish relations is assessed. This includes an analysis of the extent to which the traditionally Europeanized features of relations between the Republic of Ireland and the EU and the United Kingdom and the Republic of Ireland will remain or disappear within the EU after Brexit.

It has been proven that with Brexit, the common space provided by the EU for the development of diplomatic relations between the governments of the Republic of Ireland and the United Kingdom disappears. It is argued that Brexit affects the peace process in Northern Ireland and makes it difficult to implement the provisions of the 1998 Good Friday Agreement. Joint membership in the EU has contributed to more active interaction between the British and Irish governments, contributing to the development of bilateral cooperation. The EU has provided a common political space that has helped to overcome binary political, religious and ethnic differences. Therefore, the consequences of Brexit, which entails active de-Europeanization and, as a result, tension in bilateral relations, are very significant. It is argued that the long-term consequences of Brexit remain uncertain.

Key words: Brexit, Republic of Ireland, Great Britain, Northern Ireland, EU, Good Friday Agreement, Irish-British relations, British-Irish Intergovernmental Conference, British-Irish Council.

УДК 324(4)«2024»:328,1(4):329,17(4-6 ЄС)
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.32>

Ю. О. Остапець

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4955-9676>

доктор політичних наук,
професор кафедри політології і державного управління
факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету

М. П. Зан

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8967-0083>

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету

ВИБОРИ ДО ЄВРОПАРЛАМЕНТУ 2024 РОКУ: ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СТРУКТУРУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Постановка проблеми. Як зазначає О. Гарань «Європарламент (ЄП) – це єдина інституція Європейського Союзу (ЄС), яка обирається напряму, а отже його новий склад відобразить актуальний стан політичних вподобань європейців, що визначатимуть характер і перспективи розвитку європейських інституцій, формування політичного й економічного порядку денного ЄС та відносин з геополітичним оточенням» [2]. Чергові вибори до Європейського парламенту X скликання відбулися 6–9 червня 2024 р. На виборах було обрано 720 депутатів з 27 країн-членів Європейського Союзу, які представляють понад 400 млн. виборців. Найбільше число євродепутатів, відповідно до рішення Європейської ради щодо представництва в ЄП від окремих країн-членів ЄС, було обрано від Німеччини (96), Франції (81), Італії (76), Іспанії (61), Польщі (53), Румунії (33) та Нідерландів (31) [12].

Вибори до Європарламенту показали зростання зацікавленості європейців у їхніх результатах, відтак явка виборців у 2024 р. була найбільшою за всю історію виборів до Європейського парламенту і становила 51,08%. Результати волевиявлення дещо змінили структуру європейського партійного ландшафту, зафіксувавши зростання впливу праворадикальних партій та зменшення впливу соціал-демократів та «зелених» партій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика виборів до Європейського парламенту характеризується у працях таких вітчизняних вчених: Г. Агафонові (участь європейських партій у виборчому процесі) [1], К. Карамана (участь у виборчих процесах популістських євроскептичних партій) [5], Ю. Копинця (характеристика виборів до Європарламенту у 2019 р.), Ю. Остапця, В. Петрінка (характеристика результатів право-

радикальних партій на виборах до національних парламентів) [7], Ю. Остапця, М. Мартинковича (вивчення національних парламентських виборів 2023 року) [8].

Оскільки вибори до Європарламенту 2024 р. щойно відбулися (6–9 червня), то відповідно аналітичні розвідки вітчизняних науковців поки що відсутні. Натомість можна знайти низку аналітичних статей експертів і журналістів, які досліджують вказану проблематику: О. Гараня [2], С. Сидоренко [10], Д. Тужанського [11] та інших.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета нашої статті – дослідити результати виборів до Європейського парламенту, показати їх країнову специфіку та вплив на конфігурацію національних партійних систем. Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: 1) охарактеризувати особливості протистояння на євровиборах мейнстрімних і праворадикальних партій; 2) висвітлити результати виборів у контексті формування депутатських фракцій Європарламенту; 3) вивчити причини успіху та невдач різних політичних партій, і показати їхні наслідки для розвитку національних партійних систем.

Виклад основного матеріалу. Система виборів до ЄП побудована наступним чином. Кожна держава поділяється один або декілька виборчих округів у яких відбуваються вибори. У виборчому бюлетені кожної з 27 країн ЄС представлені національні партії, які на європейському рівні об'єднуються у європейські політичні партії. У більшості країн Євросоюзу вибори відбуваються за схожими виборчими системами до тих, за якими обираються національні парламенти. Європейські політичні партії визначають головних кандидатів на національних виборах та утворюють фракції

у Європарламенті. Вибори відбуваються відповідно до Акту про вибори, який був прийнятий Європарламентом у 1976 р. і до якого були внесені зміни у 2018 р.

«Європейська політична партія – особливий тип об'єднання політичних сил, що функціонують на загальноєвропейському рівні і які представлені (або прагнуть бути представленими) в політичних інституціях Європейського Союзу (в Європарламенті, Єврокомісії). Їх діяльність регулюється і фінансується відповідно до законодавства ЄС. Таке об'єднання зазвичай включає в себе національні партії з країн-членів ЄС, а також інших країн Європи і світу» [6, с. 98]. До найбільш вагомих чинників, які сприяли інституціалізації європартій та створенню нового європартійного середовища відносимо такі. По-перше, прийняття Маастрихтського договору (1992), де в ст. 138 було сказано: «.. Політичні партії на європейському рівні є важливим фактором інтеграції в рамках Союзу. Вони сприяють формуванню європейської свідомості і виражають політичну волю громадян Союзу» [3]. Ця стаття по суті конституювала європартії як один з важливих інститутів європейського політичного простору, визначивши за ними відповідну нішу в ньому. По-друге, розширення Євросоюзу після входження до нього 12 нових країн Центральної Європи, що суттєво розширило членську базу європартій. По-третє, зміна структури партійної конкуренції на європейському рівні, що пов'язано зі зменшенням підтримки головних європартій (Єдина народна партія, Партія європейських соціалістів) та зростанням рейтингу праворадикальних євроскептичних партій. По-четверте, появою нового типу європартій, які будують свої структури по аналогії з національними партіями: «Європа – Демократія – Есперанто», «Вольт Європа». По-п'яте, появою з 2010 р. низки нових викликів для ЄС, до яких відносимо економічну кризу (2008–2019 рр.), міграційну кризу (2015–2016 рр.), вихід Великобританії з ЄС (січень 2020 р.), пандемію коронавірусу (2019–2020 рр.), російсько-українську війну (починаючи з лютого 2022 р.).

До найбільш впливових європартій відносимо: Європейську народну партію, Партію європейських соціалістів, Альянс європейських консерваторів і реформістів, «Ідентичність і демократію», Альянс лібералів і демократів за Європу, Європейську партію зелених, Партію європейських лівих [1, с. 93].

Низка досліджень, проведених напередодні виборів, засвідчила підвищений інтерес і активність європейських виборців (у порівнянні з минулими виборами). Потужними стимулами до участі у виборах експерти називали такі: 1) наростаюче відчуття страху й невизначеності перед непередбачуваними кризами (економічною, міграційною,

кліматичною); 2) занепокоєння з приводу розгортання повномасштабного військового конфлікту у Європі, пов'язаного з російсько-українською війною; 3) геополітичні зміни, які торкнулися і європейців; 4) зростання впливу праворадикальних, євроскептичних партій, деякі з яких відкрито підтримують імперську політику В. Путіна («Альтернатива для Німеччини», польська «Конфедерація Свободи та Незалежності», Австрійська партія свободи); 5) стурбованість за збереженням єврозони (єдиного європейського простору); 6) специфічними національними чинниками та інше. Як наслідок явка виборців у 2024 р. становила 51,08% (для порівняння у 2014 р. – 42,6%, у 2019 р. – 50,9%), що є найвищим показником за всю історію виборів до Європейського парламенту.

Слід зазначити, що вибори до ЄП дещо змінили політичний ландшафт Європейського Союзу. При чому в деяких країнах такі зміни можна навіть назвати «політичним землетрусом» (наприклад, Франція). А в багатьох країнах ЄС урядові партії на виборах до Європейського парламенту або поступилися іншим політичним силам, або залишили за собою політичне статус-кво.

Таким чином, взявши за критерій 1) результати виборів до ЄП праворадикальних партій та 2) результати партій, які здобули перемогу на останніх парламентських виборах у порівнянні з виборами до Європарламенту, ми проаналізуємо вибори до Європейського парламенту у контексті їхнього впливу на подальший розвиток ЄС та політичні процеси на національному рівні. Фракційний склад Європарламенту за результатами виборів 2019 і 2024 рр. подано у таблиці 1.

Таблиця 1
Порівняльний аналіз структури Європарламенту 2019 та 2024 років

Назва депутатської групи	К-ть депутатів, 2024 (станом на 16.06.2024)	К-ть депутатів, 2019
Європейська народна партія	190	176
Прогресивний альянс соціалістів і демократів	136	139
Оновлення Європи	80	102
Європейські консерватори і реформісти	76	69
Ідентичність і демократія	58	49
Зелені – Європейський вільний альянс	52	71
Ліві	39	39
Позапартійні	45	62
Інші	44	–
Всього	720	705

Джерело: [12; 14]

Як видно з таблиці 1 у Європарламенті станом на 16.06.2024 р. сформовано 7 фракцій. Якщо розглядати структуру Європарламенту по шкалі «ліві – праві» то вона виглядає наступним чином: Ліві (The Left), Прогресивний альянс соціалістів і демократів (S&D), Зелені – Європейський вільний альянс (Greens/EFA), «Оновлення Європи» (Renew Europe), Європейська народна партія (EPP), Європейські консерватори і реформісти (ECR), Ідентичність і демократія (ID). З них чотири проєвропейські: 1) Європейська народна партія (ЄНП), 2) Прогресивний альянс соціалістів і демократів (ПАСД), 3) «Оновлення Європи» (ОЄ), 4) «Зелені – Європейський вільний альянс» (З-ЄВА) (458 депутатів) і три євроскептичні: 1) «Європейські консерватори і реформісти» (ЄКР), 2) «Ліві», 3) «Ідентичність і демократія» (ІД) (173 депутати). А також 89 мандатів залишилося позафракційним депутатам, з яких 44 незалежні депутати, 45 не визначилися зі своєю фракційною належністю, і які також можуть приєднатися в майбутньому до фракцій у Європарламенті (див. Додаток А; таблицю 1). До таких належать і депутати від партії «Альтернатива для Німеччини», яку було виключено з партії «Ідентичність і демократія» за неонацистську риторику [2]. А також депутати від угорської «Фідес», яку було виключено з Європейської народної партії та інші.

Отже, «праворадикальна хвиля», про яку напередодні виборів часто говорили як вітчизняні, так і зарубіжні експерти, «не стала політичним

цунамі», а відтак праворадикальні партії зайняли свою звичайну нішу у структурі партійного ландшафту Європейського Союзу, яка виникла внаслідок появи нового соціально-політичного розмежування «глобалізм – антиглобалізм / націоналізм», низки соціальних викликів та необхідності модернізації управлінських структур ЄС (проєвропейскість / м'який або жорсткий євроскептицизм).

Представники національних праворадикальних партій, які отримали депутатські мандати Європарламенту розподілилися між фракціями «Ідентичність і демократія» (умовно можна назвати жорсткими євроскептиками) та «Європейськими консерваторами і реформістами» (м'які євроскептики). А ще низка депутатів від партій «Фідес» (Угорщина) (10 депутатів), «Альтернатива для Німеччини» (Німеччина) (17), «Рух п'яти зірок» (Італія) (8), «Курс – Соціальна демократія» (Словацьчина) (7), «Конфедерація Свободи та Незалежності» (Польща) (6), «Альянс за союз румунів» (5) з різних причин залишилися позафракційними (Див. Додаток А) [12; 14].

До фракції «Ідентичність і демократія» увійшли такі національні партійні структури: «Національне об'єднання» (Франція) (30), Австрійська партія свободи (6), «Фламандський інтерес» (Бельгія) (3), «Ліга Сальвіні» (Італія) (8), «Партія свободи» (Нідерланди) (6), «Chega!» (Португалія) (2), Данська народна партія (1), Естонська народна консервативна партія (1), коаліція «Свобода і пряма демократія» / «Триколон» (Чехія) (1) та інші. А фракцію «Європей-

Таблиця 2

Електоральні результати праворадикальних партій країн Західної Європи на останніх парламентських виборах (2019–2024 рр.) та виборах до Європейського парламенту 6–9 червня 2024 р.

Країна	Дата парламентських виборів	Назва партії (рік створення)	Парламентські вибори результат, % (к-ть місць)	Європарламент, результат, % (к-ть місць)
1	2	3	4	5
Австрія	2019	Австрійська партія свободи (1956)	16,2 % (31) (-20)*	25,4 (6)
Бельгія	2019	Фламандський інтерес (1979)	11,9 (18) (+15)	14,5 (3)
Німеччина	2021	Альтернатива для Німеччини (2013)	10,3 (83) (-11)	15,9 (15)
Кіпр	2021	Національний народний фронт (2008)	3,0 (2) (0)	3,0 (2)
Данія	2022	Данська народна партія (1995)	2,6 (5) (-11)	6,3 (1)
	2022	Данські демократи (2022)	8,1 (14) (нова)	7,3 (1)
Італія	2022	Брати Італії (2012)	25,9 (119) (+87)	28,7 (24)
		Ліга (1991)	8,7 (66) (-59)	8,9 (8)
		Рух п'яти зірок (2009)	15,4 (52) (-175)	9,9 (8)

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5
Франція	2022	Національне об'єднання (1972)	18,6 (89) (+81)	31,3 (30)
Швеція	2022	Шведські демократи (1988)	20,5 (73) (+11)	13,2 (3)
Фінляндія	2023	Істинні фіни (1995)	20,1 (46) (+7)	7,6 (1)
Греція	2023	Спартанці (2017)	4,7 (13) (нова)	–
		Грецьке рішення (2016)	4,4 (12) (-4)	9,3 (2)
		Нікі (Перемога) (2019)	3,7 (10) (нова)	4,3 (1)
Іспанія	2023	Вокс (Голос) (2013)	12,3 (33) (-19)	9,6 (6)
Нідерланди	2023	Партія свободи (2006)	23,4 (37) (+20)	17,7 (6)
		Форум за демократію (2016)	2,2 (3) (-5)	2,5 (0)
Португалія	2024	Chega! (Досить) (2019)	18,0 (50) (+38)	9,7 (2)

* В дужках позначено різницю в кількості депутатських мандатів у порівнянні з попередніми виборами

Джерело: побудовано авторами на основі [7; 8; 14]

ські консерватори і реформісти» утворили такі партії: «Брати Італії» (24), «Право і Справедливість» (Польща) (20), «Вокс» (Іспанія) (6), коаліція «Нескорена Франція» (утворена партією «Реконкіста») (5), «Новий фламандський альянс» (3), «Шведські демократи» (3), «Істинні фіни» (1), «Грецьке рішення» (2), Національний народний фронт (Кіпр) (1) та представники інших менш відомих політичних сил (Див. Додаток А) [12; 14].

Національне голосування у країнах ЄС за праворадикальні партії. Аналіз електоральних результатів праворадикальних партій на останніх виборах до національних парламентів у країнах Європейського Союзу та виборах до Європарламенту зробимо в рамках двох умовних кластерів: країни Західної Європи та країни Центральної / Центрально-Східної Європи.

Зазначимо, що до кластеру країн Західної Європи для аналізу включено 16 держав. Праворадикальні партії здобули депутатські мандати у 13 країнах, в Ірландії, Мальті, Люксембурзі вони не мають своїх представників у парламенті, оскільки такі партії не користуються популярністю у виборців. Результати виборів подано у таблиці 2.

Найбільш успішними праворадикальними партіями Західної Європи за результатами парламентських електоральних циклів 2019–2024 років є такі: 1) Брати Італії (Італія, 2022 р., 25,9%, лідер партії Дж. Мелоні очолила уряд); 2) Шведські демократи (Швеція, 20,5%, член урядової коаліції); 3) Істинні фіни (Фінляндія, 20,0%, член урядової коаліції); 4) Партія свободи (Нідерланди,

23,4%, член урядової коаліції); 5) Національне об'єднання (Франція, 18,6%, кількість депутатів збільшилась в 11 разів); 6) Вокс (Голос) (Іспанія, 12,3%); 7) Chega! (Португалія, 18,0%), кількість депутатських мандатів у порівнянні з попередніми виборами збільшилась на 32 одиниці).

До кластеру країн Центральної Європи для аналізу включено 11 країн: Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія. За результатами останніх національних парламентських виборів праворадикальні партії в країнах Центральної Європи здобули депутатські мандати у восьми країнах. В Литві, Словаччині та Словенії праворадикальні партії за результатами виборів не мають своїх представників у парламентах. У Словаччині нова праворадикальна партія «Республіка» до прохідного бар'єру не добрала 0,3% голосів виборців [7]. Результати виборів подано у таблиці 3.

Як зазначають Ю. Остапеч та В. Петрінко, «на відміну від країн Західної Європи у Центральній Європі жодна праворадикальна партія не увійшла до урядової коаліції та її електоральні результати таких партій суттєво нижчі, ніж у країнах Західної Європи. Серед семи праворадикальних партій, які подолали виборчий бар'єр, три є новими, тобто зареєстровані у міжвиборчий період і приймають участь у виборах вперше: «За стабільність» (Латвія), «Альянс за єдність румун» (Румунія), «Наша Батьківщина» (Угорщина)» [7, с. 340].

Отже, відносний успіх праворадикальних сил демонструє як зростання їхньої популярності в Європі, так і зміну їхніх стратегічних ідеоло-

Таблиця 3

Електоральні результати праворадикальних партій країн Центральної Європи на останніх парламентських виборах (2019–2024 рр.) та виборах до Європейського парламенту 6–9 червня 2024 р.

Країна	Дата парламентських виборів	Назва партії (рік створення)	Парламентські вибори результат, % (к-ть місць)	Європарламент, результат, %
Румунія	2020	Альянс за єдність румун (2019)	8,7 (33) (нова)	14,9 (6)
Чехія	2021	Свобода і пряма демократія (2015)	9,5 (20) (-2)	5,7 (1)
Латвія	2022	За стабільність! (2021)	6,8 (11) (нова)	–
Угорщина	2022	Наша Батьківщина (2018)	6,1 (6) (нова)	6,7 (1)
Словаччина	2023	Республіка (2021)	4,7 (не пододала в/б)	12,5 (2)
Естонія	2023	Консервативна народна партія Естонії (2012)	16,0 (17) (-2)*	14,9 (1)
Болгарія	2023	Відродження (2014)	14,1 (37) (+10)	14,4 (3)
Польща**	2023	Конфедерація Свободи та Незалежності (2019)	7,1 (18) (+7)	12,0 (6)
Хорватія	2024	Вітчизняний рух (2020)	(14) (-2)	8,8 (1)

* В дужках позначено різницю в кількості депутатських мандатів у порівнянні з попередніми виборами

Джерело: побудовано авторами на основі [7; 8; 14]

гічних установок: від ідеї розпуску Євросоюзу на користь його реформування з метою зменшення повноважень наднаціональних інституцій на користь національних органів державної влади.

Якщо взяти другий критерій нашого аналізу – результати політичних партій, які перемогли на останніх національних виборах у порівнянні з виборами до Європарламенту, то можна виокремити три кластери країн: 1) країни в яких результати суттєво відрізняються від останніх парламентських виборів, і де перемогу здобули інші партії, в тому числі і праворадикальні; 2) країни в яких відбулися не суттєві зміни в електоральних уподобаннях громадян; 3) країни зі сталим політичним статус-кво. До першого кластеру країн віднесемо: Францію, Німеччину, Бельгію. До другого – Австрію, Іспанію, Угорщину, Польщу, Словаччину, Чехію. В інших країнах Євросоюзу суттєвих змін партійного ландшафту за результатами виборів до Європарламенту не відбулося.

У Франції на виборах до Європарламенту центристський альянс «Рух відродження» (лідер Е. Макрон) набрав удвічі менше голосів, ніж політична партія «Національне об'єднання» (НО) (неформальний лідер Марін Ле Пен) (31,3%, 30 депутатських місць). Після оголошення попередніх результатів формальний лідер НО Ж. Барделл закликав Е. Макрона розпустити парламент, що і було зроблено Президентом

Франції Е. Макроном. Таке рішення Е. Макрона є неоднозначним і може як згуртувати націю перед фактом «правої загрози», так і привести до перемоги правих сил на позачергових парламентських виборах. Позачергові вибори призначені на 30 червня та 7 липня 2024 р. [9].

В Німеччині перемогу на виборах до Європарламенту з великим відривом здобув блок ХДС/ХСС (30,0%, 29 депутатських місць), який представляє діюча голова Єврокомісії У. фон дер Ляєн. Соціал-демократична партія (лідер О. Шольц) отримала третій результат на виборах (13,9%, 14 депутатських місць), а політична партія «Альтернатива для Німеччини» посіла друге місце (14,9%, 15 депутатських місць). При цьому партія на місцевих виборах, які пройшли у східних землях Німеччини виграла вибори. Такий результат партії напередодні чергових парламентських виборів ставить низку питань щодо майбутнього політичного курсу Німеччини.

У Бельгії ліберальна «Відкрита партія» прем'єр-міністра А. де Кроо з результатом (5,5%, 1 депутатський мандат) зазнала поразки від двох фламандських праворадикальних партій («Новий фламандський альянс», «Фламандський інтерес») внаслідок чого голова уряду подав у відставку. Тепер Бельгію чекає процес формування нового уряду, який у країні є досить складним і довгим (після виборів 2019 р. він тривав 500 днів) [9].

У Словаччині партія прем'єр-міністра «Напряма – Соціал-демократія» (24,7%, 5 депутатів), яка здобула перемогу на парламентських виборах 2023 року поступилася лідерством на виборах до Європарламенту опозиційній партії «Прогресивна Словаччина» (27,8%, 6 депутатів). Результат виборів у Словаччині вказує на хиткість урядової коаліції та потребу уряду балансувати у прийнятті рішень для максимального задоволення учасників політичного процесу та словацьких громадян. З невеликим відривом в Чехії урядову коаліцію «SPOLU» («Разом»), до якої входить партія «TOP-09», яка керує урядом (22,7%) на виборах обігнала опозиційна партія екс прем'єр-міністра А. Бабіша «ANO 2011» (26,1%). Аналогічна зміна лідерів з незначною перевагою відбулася і в Польщі. Перше місце здобула «Громадянська платформа» чинного прем'єр-міністра Д. Туска (37,1%, 21 депутат), якій поступилася «Право і Справедливість» (36,1%, 20 депутатів), яка в 2023 р. виграла парламентські вибори, але не змогла утворити урядову коаліцію. Такий результат робить «Громадянську платформу» другою за впливовістю у Європейській народній партії. Покращила свої результати і польська ультраправа «Конфедерація Свободи та Незалежності», посівши третє місце (12,1%, 6 депутатів).

В Австрії виграла вибори Австрійська партія свободи з результатом 25,4% (6 депутатів), друге місце дісталось переможниці попередніх парламентських виборів – Австрійській народній партії – 24,5% (5), а третє – Соціал-демократичній партії Австрії – 23,5% (5).

В Угорщині перемогу на виборах до Європарламенту здобула партія В. Орбана «Фідес» з результатом 44,8% (10 депутатських місць), який є найнижчим в історії участі партії у виборах до Європарламенту. Але якщо подивитися на кількість поданих за партію голосів, то це 2 млн. 15 тис., що є найкращим результатом цієї партії. Такі різні цифри – це наслідок високої явки на виборах в Угорщині (понад 59%). У 2019 явка складала лише 43%.

Але в той же час на цих виборах 1,3 мільйони голосів (29,6%) отримала нова опозиційна партія «Тиса» (лідер П. Мадяр), депутати від якої увійшли до фракції «Європейської народної партії». П. Мадяра експерт Інституту Центральноєвропейської стратегії Д. Тужанський назвав «чорним лебедем угорської політики» [9]. «Незважаючи на те, продовжує свою думку Д. Тужанський, що Угорщина є «захопленою державою» (категорія політичної науки), але разом з тим, вона залишається електоральною демократією. І саме вибори з високою явкою можуть дати старт демонтажу всього режиму» [9]. Таким чином, вибори до Європарламенту показали зародження в Угорщині дієвої опозиції правлячому режиму В. Орбана [10].

Провідна правоцентристська сила Європейського Союзу – Європейська народна партія втримала лідерство у перегонах та має всі шанси знову формувати керівництво Євросоюзу, навіть незважаючи на те, що її союзники по коаліції (Прогресивний альянс соціалістів та демократів і ліберальна група «Оновлення Європи») отримали дещо гірші результати. Найкращі результати ЄНП отримала у Німеччині (ХДС/ХСС – 30 депутатів), Польщі («Громадянська коаліція» – 23), Іспанія (Народна партія – 22), Румунії (коаліція «Соціал-демократичної партії та Національно-ліберальної партії», Демократичний союз угорців Румунії, «Об'єднаний правий альянс» – 11), Італії (коаліція на чолі з партією «Вперед, Італія» – 8), Португалії («Демократичний альянс» – 7). Прогресивний альянс соціалістів і демократів найбільшу кількість мандатів здобув в Італії (Демократична партія – 21), Іспанії (Іспанська соціалістична робітничка партія – 20), Німеччині (Соціал-демократична партія Німеччини – 14), Франції (коаліція «Прокидайся, Франція» – 13), Румунії (коаліція «Соціал-демократичної партії та Національно-ліберальної партії» – 11). А третій їхній союзник по коаліції фракція «Оновлення демократії» кращі результати мала у Франції (коаліція «Потреба в Європі» – 13, Німеччині (Вільна демократична партія Німеччини, «Вільні виборці» – 8), Нідерландах (Народна партія свободи і демократії, «Демократи-66» – 7), Чехії («ANO – 2011» – 7) та Словаччині («Прогресивна Словаччина» – 6) (Див. Додаток А) [12; 14].

Суттєвих втрат на цих виборах зазнали «зелені» партії, які об'єднуються в Європарламенті у фракцію «Зелені – Європейський вільний альянс». Вказана фракція є шоста за чисельністю (у 2019 р. була четвертою). У порівнянні з попередніми виборами «зелені» не дорахувалися 19 депутатських мандатів. «Найбільших втрат зелені зазнали в Німеччині (було 25 стало 16) та Франції (було 12, стало 5). Є країни, які цілком втратили «зелених» євродепутатів: Греція, Румунія, Португалія, а таких країнах як Кіпр, Мальта, Болгарія, Естонія, Польща, Словаччина, Угорщина їх взагалі ніколи не було. В той же час в деяких країнах спостерігається зростання цікавості до зелених партій: по одному депутату додалось в Швеції та Нідерландах, по одному депутату з'явилося у Хорватії та Словенії, в Італії відразу з'явилося три євродепутати» [4].

Головна причина електоральних втрат зелених – зміна ціннісних установок жителів ЄС, які пов'язані з широкомасштабною російсько-українською війною, невдоволенням фермерів по усій Європі, питаннями допомоги Україні, і які посунили вниз по шкалі важливості для громадян зеленої проблематики (зміна клімату, захист природного середовища тощо). Станом на 25.04.2024 р. в 14 європейських країнах «зелені» партії мають

свої фракції в національних парламентах та приймають участь у діяльності уряду (5), що дозволяє стверджувати про достатній рівень впливовості цих партій у країнах ЄС.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Композиція більшості у Європарламенті за результатами виборів не змінилася. Це фракції (406 депутатів) Європейської народної партії (190 депутатів), Прогресивного альянсу соціалістів і демократів (136), «Оновлення Європи» (утворюють європейські ліберали, 80 депутатів). Вказані фракції і попередньому парламенті утворювали більшість. У порівнянні з попередніми результатами виборів до Європарламенту 2019 р. більше на 14 мандатів здобула Європейська народна партія, Європейські консерватори і реформісти (більше на 14 мандатів). Інші фракції Європарламенту здобули меншу кількість мандатів, а також 89 мандатів поки що належать незалежним та депутатам, які ще не визначилися [12; 14].

Європейські вибори – 2024 проходили у контексті протистояння традиційних (мейнстримних) партій та ліво- і праворадикальних партій, перш за все щодо бачення майбутнього Євросоюзу, його інституційної перебудови. Це було і основною причиною високої явки виборців. Ріст популярності праворадикальних партій у Європейському Союзі спостерігається починаючи з 90-х рр. ХХ ст. А «станом на 25.04.2024 р. в 21 європейській державі праворадикальні партії (27 партій) мають свої фракції в національних парламентах та приймають участь у діяльності уряду, що дозволяє стверджувати про важливі інституційні зміни в європейському партійному ландшафті» [7, с. 329]. Найбільш потужний вплив цих партій спостерігається в Німеччині, Франції, Швеції, Фінляндії, Австрії, Данії, Італії, Нідерландах. У Європарламенті вказані партії об'єднані у форматі фракцій «Європейські консерватори і реформісти» та «Ідентичність і демократія».

Як зазначалося нами у розділі колективної монографії «Праворадикальні партії Європейського Союзу: генеза, ідеологічні маркери, елек-

торальні результати» «високий рейтинг і вагомий вплив праворадикальних партій і рухів у країнах Європейського Союзу пов'язаний з тим, що більшість з них в ході модернізації суспільства змогли оновити власну ідеологію і політичну стратегію у відповідності до викликів сьогодення та національних традицій держав, створивши свій власний профіль і досягнувши значної підтримки громадян. У цьому контексті політичні програми праворадикальних партій і рухів досить часто можна характеризувати як реновацію цінностей консерватизму в умовах постіндустріальних суспільств. Йдеться про те, що мейнстримні консервативні партії на ідеологічній шкалі «ліві – праві» під впливом низки чинників змістилися дещо вліво, відповідно їх місце і було зайняте модернізованими праворадикальними (або «новими правими») партіями. До основних причин популярності радикальних правих у Євросоюзі відносимо такі: 1) міграційні процеси / міграційна криза 2015–2016 рр.; 2) появу нового соціально-політичного розмежування по лінії «глобалізація – антиглобалізація / націоналізація». У цьому контексті саме проблематика антиглобалізації, захисту національних інтересів і представлена в програмах праворадикальних партій; 3) зростання недовіри до «мейнстримних» партій; 5) трансформацію системи цінностей у напрямку від домінування матеріальних до постматеріальних; 6) безпрецедентне розширення Євросоюзу, що зумовило формування нових викликів та нових форм інституційної нестабільності і популізму; 7) електоральні правила (пропорційна виборча система з низьким виборчим бар'єром)» [7, с. 335].

Але, незважаючи на популярність праворадикалів, мейнстримні право (ЄНП) та лівоцентристи (ПАСД) залишаються і надалі найбільшими фракціями Європарламенту, основою депутатської більшості, що свідчить про незмінність курсу на розвиток демократії, захист індивідуальних та колективних свобод у Європейському Союзі.

Додаток А

**Результати виборів до Європейського парламенту 6–9 червня 2024 року
(партійна структура станом на 16.06.2024 р.)**

Країна	К-ть депутат.	ЄНП	ПАСД	ОЄ	З-ЄВА	ІД	ЄКР	Ліві	Н*	НВ**
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Західна Європа										
Австрія	20	5	5	2	2	6				
Бельгія	22	4	4	4	2	3	3	2		
Греція	21	7	3				2	4	3	2
Данія	15	2	3	4	3	1		1	1	
Ірландія	14	4	1	4				3	2	
Італія	76	9	21		3	8	24	2	1	8

Продовження додатка А

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Іспанія	61	22	20	1	4		6	4	3	1
Кіпр	6	2	1				1	1	1	
Люксембург	6	2	1	1	1		1			
Мальта	6	3	3							
Німеччина	96	30	14	8	16			4	7	17
Нідерланди	31	6	4	7	4	6	1	1	2	
Португалія	21	7	8	2		2		2		
Фінляндія	15	4	2	3	2		1	3		
Франція	81	6	13	13	5	30	5	9		
Швеція	21	5	5	3	3		3	2		
Всього ЗЄ	512	118	108	52	45	50	46	38	20	28
	Центральна Європа									
Болгарія	17	6	2	5					4	
Угорщина	21	8	2						1	10
Чехія	21	5		7	1	1	3	1	3	
Латвія	9	2	1	1	1		3		1	
Литва	11	3	2	2	2		1		1	
Польща	53	23	3	1			20		6	
Румунія	33	11	11	2	1		1		7	
Словаччина	15	1		6					1	7
Словенія	9	5	1	2	1					
Хорватія	12	6	4		1		1			
Естонія	7	2	2	2		1				
Всього ЦЄ	208	72	28	28	7	8	29	1	24	17
Всього ЄС	720	190	136	80	52	58	76	39	44	45

Н* – незалежні; *НВ*** – не визначилися з належністю до жодної з фракцій Європарламенту

Джерело: побудовано авторами на основі [12; 14]

Література

1. Агафонова Г. Теоретичні засади дослідження європартій. *Політологічні записки*. 2013. № 2. С. 87–95.

2. Гарань О. Вибори до Європарламенту: успіх пра-вих популістів і як це вплине на Україну. URL: <https://dif.org.ua/article/vibori-do-evroparlamentu-uspikh-pravikh-populistiv-i-yak-tse-vpline-na-ukrainu> (дата звернення 16.06.2024).

3. Договір про заснування Європейської Спільноти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення 16.06.2024).

4. Іжик В. Кліматичний провал: як невдача зелених на євровиборах вплине на курс ЄС і на підтримку України. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2024/06/20/7188454/> (дата звернення 16.06.2022).

5. Караман К. Євроскептицизм в програмних документах радикальних парламентських партій країн Європейського Союзу: дис. на здобуття наукового ступеня PhD зі спеціальності 052 Політологія / Маріупольський державний університет. Київ, 2023. 234 с.

6. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку партійних систем країн Європейського Союзу на еволюцію і функціонування партійної системи України: дис.... к. політ. наук 23.00.02 / Ужгородський національний університет. 2021. 269 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/dis_kopynets.pdf (дата звернення 16.06.2022).

7. Остапеч Ю., Петрінко В. Праворадикальні партії Європейського Союзу: генеза, ідеологічні маркери, електоральні результати. Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; Каф. політ. і держупр.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. С. 329–355.

8. Остапеч Ю., Мартинкович М. Характеристика партійного ландшафту країн Європейського Союзу за результатами парламентських виборів 2022 року. *Регіональні студії*. 2023. № 33. С. 82–93.

9. Результати виборів Європейського парламенту 6–9 червня 2024 року та їхнє значення для політичного майбутнього ЄС та України. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-vyboriv-yevropeysko-ho-parlamentu-6-9-cheravnja-2024> (дата звернення 16.06.2024).

10. Сидоренко С. Альтернатива для Угорщини. Як Петер Мадяр став загрозою для Орбана та чого чекати Україні. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2024/05/24/7186653/> (дата звернення 16.06.2022).

11. Тужанський Д. Провал чи перемога В. Орбана? Три висновки про результати виборів в Угорщині. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2024/06/11/7187868/> (дата звернення 16.06.2024).

12. 2024 European election results. URL: <https://results.elections.europa.eu/en/> (дата звернення 16.06.2024).

13. Elections 2019: results and analysis. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-8600/CBP-8600.pdf> (дата звернення 16.06.2024).

14. National results This section of the website is dedicated to the election results in all Member States. URL: <https://results.elections.europa.eu/en/national-results-overview/> (дата звернення 16.06.2022).

Анотація

Остапець Ю. О., Зан М. П. **Вибори до Європарламенту 2024 року: характеристика результатів та їхній вплив на структурування національних партійних систем країн-членів Європейського Союзу.** – Стаття.

Охарактеризовано результати виборів до Європейського парламенту Х скликання 6–9 червня 2024 року. Зазначено, що ці вибори характеризувалися найвищою явкою за всю історію проведення виборів до Європарламенту. Потужними стимулами до участі у виборах експерти називали такі: 1) наростаюче відчуття страху й невизначеності перед непередбачуваними кризами (економічною, міграційною, кліматичною); 2) занепокоєння з приводу розгортання повномасштабного військового конфлікту у Європі, пов'язаного з російсько-українською війною; 3) геополітичні зміни, які торкнулися і європейців; 4) зростання впливу праворадикальних, євроскептичних партій, деякі з яких відкрито підтримують імперську політику В. Путіна («Альтернатива для Німеччини», польська «Конфедерація Свободи та Незалежності», Австрійська партія свободи); 5) стурбованість за збереженням єврозони (єдиного європейського простору); 6) специфічними національними чинниками та інше.

Підкреслено, що за результатами виборів у Європейському парламенті було сформовано 7 фракцій. Якщо розглядати структуру Європарламенту по шкалі «ліві – праві» то вона виглядає наступним чином: Ліві (The Left), Прогресивний альянс соціалістів і демократів (S&D), Зелені – Європейський вільний альянс (Greens/EFA), «Оновлення Європи» (Renew Europe), Європейська народна партія (EPP), Європейські консерватори і реформісти (ECR), Ідентичність і демократія (ID). З них чотири проєвропейські: 1) Європейська народна партія (ЄНП), 2) Прогресивний альянс соціалістів і демократів (ПАСД), 3) «Оновлення Європи» (ОЄ), 4) «Зелені – Європейський вільний альянс» (З-ЄВА) (458 депутатів) і три євроскептичні: 1) «Європейські консерватори і реформісти» (ЄКР), 2) «Ліві», 3) «Ідентичність і демократія» (ІД) (173 депутати). А також 89 мандатів залишилося позафракційним депутатам, з яких 44 незалежні депутати, 45 не визначилися зі своєю фракційною належністю.

Акцентовано, що європейські вибори дещо змінили партійний ландшафт Європейського Союзу, при чому в деяких країнах їхні результати називають «політичним землетрусом» (наприклад, Франція, Бельгія, Німеччина). У порівнянні з попередніми виборами до Європарламенту 2019 р. покращили свої результати Європейська народна партія, праворадикальні партії («Ідентичність і демократія», Європейські консерватори і реформісти), а натомість погіршили – європей-

ські «зелені» (фракція «З-ЄВА») та ліберальні партії (фракція «Оновлення Європи»).

Зроблено висновок, що мейнстримні право (ЄНП) та лівоцентристи (ПАСД) залишаються і надалі найбільшими фракціями Європарламенту, основою депутатської більшості, що свідчить про незмінність курсу на розвиток демократії, захист індивідуальних та колективних свобод у Європейському Союзі.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейський парламент, вибори, загальноєвропейські партії, праворадикальні партії, мейнстримні партії, Європейська народна партія, Європейські консерватори і реформісти, «Ідентичність і демократія».

Summary

Ostapets Yu. O., Zan M. P. **The 2024 European Parliament elections: characteristics of the results and their impact on the structuring of the national party systems of the European Union member countries.** – Article.

The authors of the article have characterised. The results of the European Parliament Xth elections that took place on June 6–9, 2024. It is noted that these elections are characterized by the highest turnout in the entire history of elections to the European Parliament. Experts provide the following powerful incentives for participation in the elections: 1) the growing sense of fear and uncertainty before unpredictable crises (economic, migration, and climate); 2) the concern about the unfolding of a full-scale military conflict in Europe related to the Russian-Ukrainian war; 3) the geopolitical changes affecting Europeans; 4) the growing influence of right-wing radical, Eurosceptic parties, some of which openly support V. Putin's imperial policy ("Alternative for Germany", Polish "Confederation Liberty and Independence", Freedom Party of Austria); 5) the concerns for the preservation of the Eurozone (the single European space); 6) the specific national factors, etc..

It is emphasized that 7 factions have been formed as a result of the European Parliament elections. If we consider the structure of the European Parliament according to the "left-right" scale, it looks as follows: The Left, The Progressive Alliance of Socialists and Democrats (S&D), The Greens The European Free Alliance (Greens/EFA), Renew Europe (RE), European People's Party (EPP), The European Conservatives and Reformists (ECR), Identity and Democracy (ID). Four of them are pro-European: 1) European People's Party (EPP), 2) The Progressive Alliance of Socialists and Democrats (PASD), 3) Renew Europe (RE), 4) The Greens European Free Alliance (Greens/EFA) (458 deputies). And three of them are the Eurosceptic ones: 1) European Conservatives and Reformists (ECR), 2) The Left, 3) Identity and Democracy (ID) (173 deputies). Also, 89 mandates have remained for non-factional deputies, of which 44 are independent deputies, and 45 have not yet decided on their factional affiliation.

It is emphasized that the European elections have somewhat changed the party landscape of the European Union. And in some countries the elections results are called a "political earthquake" (e.g., France, Belgium, Germany). Compared to the previous 2019 European Parliament election, European People's Party, right-wing radical parties (Identity and Democracy, European

Conservatives and Reformists) have improved their results, while European “greens” and liberal parties (united in a faction “Renew Europe”) have worsened their results.

It is concluded that the mainstream right (EPP) and leftists (PASD) continue to be the largest European Parliament factions and the basis of the parliamentary majority, which indicates the unchanging course for

the development of democracy and the protection of individual and collective freedoms in the European Union.

Key words: European Union, European Parliament, elections, pan-European parties, right-wing radical parties, mainstream parties, European People’s Party, European Conservatives and Reformists, “Identity and Democracy”.

УДК 321.01:324:001.102

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.33>**Б. А. Рymar**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-8620-8535>аспірант кафедри політичних теорій
факультету психології, політології та соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

«ЛЕВІАФАН У СМАРТФОНІ»? ЛЕГІТИМНІСТЬ ВЛАДИ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Відкриття «скриньки Пандори» технологічних можливостей щодо впровадження елементів е-урядування та е-демократії та навіть віртуальної комунікації у реальному часі між громадянами та інститутами держави («сервісами») утворює нові умови для процесів легітимації / делегітимації влади. Погодимось із тим, що «У сучасних умовах відбувається трансформація сутності політичної влади, пов'язана із завершенням глобального переходу від індустріального (модерного) до постіндустріального (інформаційного) суспільства. Відповідно, владні актори потребують нового як за формою, так і за змістом обґрунтування власної легітимності, відмінного від тих, які домінували в епоху модерну» [6, с. 63].

Готовність держави до реалізації раціональної стратегії інформатизації, здатність до адекватної реакції на виклики, які несе інформаційна епоха, стають одними із маркерів легітимності. Для пострадянської України вкрай важливим є не лише подолання наслідків радянської моделі відчуження громадян від влади, а й реалізація амбітних планів щодо участі у глобальному процесі становлення інформаційного суспільства. Лише на «хвилі» інформатизації інтеракції між громадянами, бізнесом та владою можна вирішити завдання подальшої демократизації, європейської та євроатлантичної інтеграції тощо. Натомість, постає проблема щодо готовності пострадянської держави (яка, безумовно, є нащадком радянського «Левіафана») змінюватись відповідно до вимог інформаційного суспільства. Як зазначає В. Стрелков, «Еволюція змісту політичного процесу в Україні від ідеократичного до технологічного (початок 2000-х рр.) знаменувала перехід від боротьби ідей (комунізм vs націоналізм) до боротьби технологій із наростаючою динамікою цільового впровадження інформаційно-маніпулятивних технологій» [5, с. 191].

Сподівання громадянського суспільства та підприємницького класу на політичну і економічну демократію, пов'язані із цифровізацією державних послуг та переходом до моделі «держави у смартфоні», були відкладені у зв'язку

із російським широкомасштабним вторгненням. Це головна причина, але не єдина. «Левіафан у матриці» інформаційного суспільства, як і «Левіафан у смартфоні» усе ще залишається Левіафаном. У 2019 році, після переможної президентської виборчої кампанії В. Зеленського, інтернет-видання «Українська правда» опублікувало статтю М. Дубинянського «Левіафан у смартфоні» [2].

У ній автор наголошує на єдиній меті держави-Левіафана – нарощуванні повноважень та розширенні сфер для регуляції суспільних відносин. В. Дубинянський зазначає: «...весь час Україна спостерігає... послідовне наростання державного тиску. І химерна наступність стосується не персоналій, а чогось більшого. Держави як системи. Левіафана, який живе своїм власним життям. Будь-яка держава схожа на корпорацію, що об'єднує десятки і сотні тисяч осіб, від міністрів до патрульних поліцейських. Але її мета – не нарощування прибутку, а нарощування повноважень... Левіафан вищий за наші ідеологічні погляди... схоже, вітчизняний Левіафан залишиться у виграві за будь-якого розкладу» [2].

Становлення інформаційного суспільства, в основі якого знаходяться новітні технології комунікації, впливає на весь комплекс соціальних та політичних відносин. Передусім, трансформацій зазнає простір взаємодії між владою та громадянами, який цифровізується, віртуалізується та медіатизується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед досліджень загальної проблеми становлення інформаційного суспільства слід відзначити праці А. Митко «Інформаційна демократія: реалії та виклики часу» [4] та Т. Комарової «Трансформації влади в інформаційну епоху» [3].

У «Інформаційній демократії» зазначається: «Такий тип демократичного розвитку як інформаційна демократія не набув глобального характеру. Проте на сьогодні це досить реальна альтернатива поступу в майбутнє, місія, реалізація якої покладена на сучасне покоління дослідників, які повинні забезпечити цей процес науковим та обґрунтованим змістом, та громадян країни, якщо

вона хоче бути гідно представленою в глобальному світовому просторі... Значний внесок у функціонування демократії може внести принцип інформаційної відкритості суспільства, який забезпечує уважний контроль за суб'єктами державної влади з боку суспільства» [4, с. 332].

Т. Комарова відзначає такі якісні риси поняття «інформаційна епоха»: « – технологічні – інформаційні технології становлять визначальний чинник виробництва і влади, освіти та побуту; – соціальні – інформація є важливим стимулом формування і ствердження суспільства знань, у якому головною умовою творчого розвитку людини і суспільства стає знання, яке отримане завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею; – економічні – інформація є важливішим чинником економіки в якості ресурсу, послуг, товару, джерела додаткової вартості й зайнятості; – політичні – свобода інформації, що стимулює формування політичного процесу, визначальними особливостями якого стають зростаючі можливості для участі у політиці, формування мережевого типу взаємодії між суб'єктами; – культурні – визнання культурної цінності інформації, сприяння формуванню глобального суспільства, в якому обмін інформацією не матиме ні часових, ні просторових, ні політичних кордонів; з одного боку, створюються умови для взаємопроникнення культур, з іншого – кожному співтовариству відкриваються нові можливості для самореалізації» [3, с. 395].

Слід відзначити, що проблематика легітимності влади в інформаційну епоху стосується передусім розвинених демократичних держав, в яких створено ціннісні, технологічні, економічні, соціально-психологічні та освітні передумови для інформаційної демократії. Відповідно, варто безумовно погодитись із А. Митко у тому, що в інформаційній демократії на перший план виходить зв'язок між загальним виборчим правом та вільною інформацією. Тобто, технологічні новації є необхідною, але недостатньою умовою легітимності влади в інформаційну епоху. Легітимність вимагає вільних та регулярних виборів, свободи слова, довіри між владою та громадянами. На технологічний бік легітимності президентської влади у сучасному суспільстві, пов'язаний зі становленням інформаційної епохи, звертає увагу В. Стрелков. Він зазначає: «Застосування технологій делегітимації інституту Президента України на виборах 2010, 2014 і 2019 рр. не вписуються в єдину парадигму і має не багато спільних знаменників, оскільки вибори проходили за різних суспільно-політичних умов й обставин, де визначальним став чинник російської агресії та окупації частини української території. Водночас зазначені вибори на відміну від попередніх характеризувало загалом зменшення обсягів викори-

стання адміністративного ресурсу, фальшувань, «брудних» технологій тощо з одночасним розширенням використання ІТ-технологій, простору віртуальної комунікації, створення мережевих структур тощо» [5, с. 5–6].

Безпосередньо проблематиці легітимності влади в інформаційну епоху присвячено статтю Л. Яковлевої. Авторка, відзначаючи нові виклики перед легітимністю влади під впливом глобалізації та інформатизації, пише: «В останні десятиріччя інформація, комунікація, інформаційні та комунікативні технології стають невід'ємною складовою легітимації політичної влади. Розвиток технологій зв'язку спричинив популярність ідей «інформаційного суспільства», «постіндустріального суспільства», «постмодерного суспільства», «суспільства ризику» та «суспільства знань». Поступово в політичній науці було сформовано достатню теоретичну базу для постановки питання щодо необхідності впровадження в діяльність влади новітніх інформаційних і комунікативних технологій та переходу публічного адміністрування на якісно новий рівень надання послуг – до електронної демократії та електронного урядування» [6, с. 63].

У цілому проблематиці легітимності влади в інформаційну епоху присвячено ґрунтовні праці Е. Войнової, Н. Горбенко, В. Ковалевського, В. Коляденка, Н. Кононенко, Ю. Мазурок, О. Третьяка тощо. Натомість, недостатньо уваги приділяється визначенню специфіки процесу легітимації в інформаційну епоху (глобальний тренд розвитку демократії) у контексті демократизації пострадянської держави (локальний тренд), тобто перетворенню «Левіафана у смартфоні» на «Демократію у смартфоні».

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення легітимності влади в інформаційну епоху. Також на новому етапі розвитку інформаційного суспільства постає необхідність переосмислити сутність «Левіафана у смартфоні» та наголосити, що технологічні новації є важливою, але недостатньою умовою легітимності влади. Навіть більше, вони можуть спрямовані на делегітимацію влади в інформаційному суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У процесі становлення інформаційної епохи та розвитку інформаційних технологій впливу на громадську думку з використанням мережі Інтернет і мобільного зв'язку відкриваються нові можливості для держави. Передусім, через інформаційну відкритість змінюються кордони приватного та публічного. Йдеться не лише про можливості спостереження та стеження за громадянами, а й про доступ до персональних даних громадян. Використання цих можливостей залежить, як переконливо свідчить досвід перших

десятиліть XXI століття, від політичного режиму (автократії чи демократії) та взаємодії між владою та громадянами. Авторитарні режими залюбки використовують нові можливості маніпуляцій та контролю за громадянами. Небезпека отримати нові механізми стеження в обмін на деякі зручні сервіси у смартфоні наявна і у демократичних країнах. До того ж конкурентний політичний процес сприяє використанню технологій інформаційної епохи задля медіа-скандалів та підриву легітимності опонентів. Це, безумовно, негативно впливає на легітимність усіх інститутів публічної влади.

Як зазначає В. Стрелков, «...специфікою застосування технологій делегітимації президентської влади в українському політичному процесі є їх негативний вплив не лише на особу конкретного політика, але й на інститут глави держави як такий, довіра до якого падає разом із падінням рейтингів довіри до конкретного президента» [5, с. 195].

Активне громадянське суспільство здатне утворити запобіжники щодо елементів «інформаційного тоталітаризму». Тобто, «приборкати» «Левіафана у смартфоні» здатні лише «активні громадяни»; технології самі по собі не можуть стати рецептом подолання відчуження громадян від влади. Ця, на перший погляд, проста думка є фундаментом для подальших інтерпретацій легітимності влади в інформаційну епоху.

Погодимось із наступним: «Відносини політичних акторів між собою та їх взаємодія з інституціями громадянського суспільства, мас-медіа та експертами, громадянами сьогодні опосередковані інформаційними технологіями. Саме тому, у публічному просторі пріоритетним виступає не домінування держави в усіх сферах соціального життя, а налагодження конструктивної взаємодії із суспільством за посередництва інформаційних технологій з метою реалізації та захисту прав індивіда» [6, с. 65].

Адже наразі зосередженість усіх зацікавлених сторін (передусім – держави) лише на технологічному аспекті впровадження різних моделей взаємодії між владою та громадянами (е-уряд, е-демократія, е-голосування) призведе, у кращих традиціях Левіафана лише до розширення функцій держави, збільшення фінансування бюрократії та посилення авторитарних тенденцій. Технології інформаційної епохи можуть слугувати прикриттям недемократичних практик.

На цю небезпеку звертає увагу Т. Комарова: «Дослідження трансформацій влади в інформаційну епоху для сучасної політичної науки і практики має принциповий характер, що зумовлено глобальною кризою демократії, яка супроводжується поширенням її неліберальних практик та

знеціненням джерельної сутності самого поняття демократії. Свідченням цього є те, що репрезентативна демократія перестала відповідати суто демократичним аксіологічним смислам, але за допомогою інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) продовжує існувати як прикриття недемократичних практик» [3, с. 35].

Саме тому необхідно визначити ті ідеї, які, внаслідок їх реалізації на даному етапі становлення інформаційного суспільства, стануть дієвими запобіжниками експансії держави-«Левіафана», спрямують нові технології інформації та комунікації на розвиток демократії та демократичної легітимності.

По-перше, йдеться про необхідність переосмислення у нових умовах ідей епохи Просвітництва. Погодимось із Т. Комаровою, яка окреслює джерела сучасного розуміння влади: «Сьогодення західноєвропейського цивілізаційного проекту багато в чому зумовлено натхненною силою раціоналізму Нового часу, підсиленого та праксіологічно налаштованого зусиллями Просвітництва. Беззаперечні сподівання західноєвропейської людини на творчі, перетворювальні можливості розуму та його втілення у дієвому пошуку істини – науки набули близькості до омріяних обріїв у середині ХХ століття. Саме у цей час відбувається перехід від накопичення кількісно-технологічних показників до якісних системоутворювальних змін» [3, с. 393].

Важливим теоретичним та практичним завданням у процесі становлення інформаційної епохи в історії людства є збереження основних демократичних цінностей, фундамент яких було сформовано в епоху Просвітництва. Передусім, йдеться про свободу, раціоналізм та індивідуалізм, як складові ліберальної політичної доктрини. У цьому сенсі абсолютно виправданим є протиставлення технологічного виміру новацій інформаційної епохи та ціннісної сфери.

Адже, як наголошує Т. Комарова, «Становлення інформаційного суспільства з його високими ІКТ парадоксально, на думку багатьох учених, веде до повернення традиційних цінностей. Це своєю чергою може викликати кризу цінностей демократії, а саме її ліберальної моделі, що є породженням індустріального суспільства, та визрівання потреби змін для переходу до нового етапу. Вже сьогодні у багатьох країнах популярна модель плюралістичної демократії. Політичні реалії також розглядаються крізь призму деліберативного підходу, постдемократії. Наявність великої кількості підходів до розуміння демократії, спроб впровадити ті чи інші моделі на практиці свідчить про певне розпорошення нормативно-ціннісного стрижня демократичної ідеї та значну плутанину в питанні її практичного втілення» [1, с. 97].

В якості відповіді на ці виклики необхідно повернутись до «пошуку громадянина», тобто до концепції вільних та відповідальних раціональних індивідів, завдяки громадянським чеснотам та підприємницькому духу яких і постала сучасна демократія, здатна обмежити Левіафана та забезпечити легітимність влади на основі довіри та раціональної комунікації.

По-друге, необхідно зробити наголос на проблемі трансформацій простору ідентичностей в інформаційну епоху під впливом глобалізації та акцентувати увагу на постанні «громадянської ідентичності». Зокрема, автори колективної монографії «Національна ідентичність та громадянське суспільство» [1] наголошують на існуванні та взаємодії двох типів колективних ідентичностей – національно-культурної та громадянсько-політичної.

Відзначимо: «Вирішення завдань консолідації суспільства на основі демократичних цінностей, подолання штучного регіонального поділу та спадщини авторитарного режиму в умовах глобалізації та інформаційної епохи потребує звернення до феномену громадянської ідентичності. Саме громадянська ідентичність здатна забезпечити легітимність влади та поступ демократичних реформ в Україні. Конструювання громадянської ідентичності відбувається на основі, яка відрізняється від національної, політичної або соціокультурної ідентичностей. Зокрема, у процесі формування політичної ідентичності головними акторами є державні інститути та політичні партії. Держава в особі політичних інститутів хоча й зацікавлена посилювати політичну ідентичність або маніпулювати національною та соціокультурною ідентичностями (щоб збільшити рівень власної легітимності та ефективності), проте в сучасних умовах не має достатньої довіри та підтримки з боку громадян. Навпаки, у конструюванні громадянської ідентичності наголос робиться на роль інституцій громадянського суспільства; не політичних ідеологій, а громадянських цінностей, які сприяють взаємному розумінню та спільній діяльності громадян без посередництва дискредитованих індивідуальних і колективних політичних акторів. Саме громадянська ідентичність сприятиме підвищенню рівня легітимізації окремих державних інститутів, які сприяють розвитку громадянського суспільства та реагують на його запити» [6, с. 66].

Отже, легітимність в інформаційну епоху перебуває у стані складних трансформацій та криз, обумовлених ерозією демократичних інститутів (передусім, представницької демократії) та зростанням впливу авторитарних механізмів урядування, які вдало використовують технологічні новації для контролю над громадянами та мані-

пуляцій громадською думкою. Для адекватної відповіді на ці виклики необхідно повернення до моделі ліберальної демократії та відтворення у нових умовах громадянської ідентичності.

Висновки. Відтак, визначення легітимності влади в інформаційну епоху дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, інтерпретації сутності легітимності влади в інформаційну епоху залишаються по своїй суті у руслі веберіанської традиції. В основі легітимності влади – відносини довіри між владою та громадянами, внаслідок яких відбувається визнання громадянами наявного соціального та політичного порядку. В інформаційну епоху суттєво змінюється технологічна складова відносин між владою та громадянами. Впровадження нових технологій інформації та комунікації (Інтернет-комунікації, технології мобільного зв'язку тощо) утворює можливості для формування демократичної легітимності, заснованої на принципах діалогу та пошуку консенсусу зі складних питань соціального та політичного розвитку.

По-друге, відзначено нові виклики для легітимності влади, які обумовлені технологічними новаціями, зокрема – небезпеку відтворення авторитарних режимів в умовах інформаційної епохи. Левіафан залишається Левіафаном, як у матриці інформаційної епохи так і у смартфоні. Ба більше, авторитарні держави використовують нові технології задля маніпуляцій громадською думкою та контролю над громадянами.

По-третє, в Україні «Левіафан у смартфоні» формується під впливом глобальних трендів інформаційного суспільства та локальних трансформацій пострадянської держави у процесі демократизації. У цьому контексті, легітимність влади в Україні потребує не моделі «Левіафана у смартфоні» (М. Дубінянський), а моделі «Демократії у смартфоні». Наголошено, що з метою конструювання моделі «Демократії у смартфоні» важливо повернутись на сучасному етапі становлення інформаційної епохи до принципів ліберальної демократії та плекання цінностей свободи слова, індивідуалізму, раціонального вибору тощо. Відзначено необхідність подальшого дослідження громадянської ідентичності в умовах становлення інформаційної епохи.

Література

1. Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О., Лозниця С., Зимовець Р., Кубець Р. Національна ідентичність та громадянське суспільство. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 452 с.
2. Дубінянський М. Левіафан у смартфоні. *Українська правда*. 28 вересня 2019 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/09/28/7227415/>
3. Комарова Т. Трансформації влади в інформаційну епоху: дис... д-ра політ. наук: 23.00.01. Харків, 2020. 464 с.

4. Митко А. М. Інформаційна демократія: реалії та виклики часу : [монографія] Луцьк : Вежа-друк, 2014. 400 с.

5. Стрелков В. В. Технології легітимації й делегітимації президентської влади в політичному процесі України: дис... д-ра філософії: 052 – «Політологія». Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 233 с.

6. Яковлева Л. І. Феномен легітимності політичної влади в інформаційну епоху. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*: електронний науково-практичний журнал. 2017. Вип. 2. С. 63–67.

Анотація

Рymar B. A. «Leviathan in a smartphone»? Легітимність влади в інформаційну епоху. – Стаття.

У статті досліджується феномен легітимності влади в інформаційну добу, визначаються небезпеки поєднання потужних технологічних новацій та авторитарної держави. Становлення інформаційного суспільства, в основі якого знаходяться новітні технології комунікації, впливає на весь комплекс соціальних та політичних відносин. Передусім, трансформації зазнає простір взаємодії між владою та громадянами, який цифровізується, віртуалізується та медіатизується. Метафору «Левіафан у смартфоні» використано в якості позначення гібриду технологій інформаційної епохи та авторитаризму. Левіафан у смартфоні залишається Левіафаном. В Україні після виборів 2019 року дуже популярним стало гасло «Держава у смартфоні», яке, на думку деяких авторів, використовувалось бюрократією для розширення власного впливу щодо контролю над громадянами. Також технології інформаційної епохи (як мережа інтернет так і мобільний зв'язок) здатні делегітимізувати владу завдяки маніпуляціям громадською думкою. Ці та інші проблеми у взаємодії між владою та громадянами актуалізують дослідження легітимності влади в інформаційну епоху. Метою статті є визначення легітимності влади в інформаційну епоху. Також на новому етапі розвитку інформаційного суспільства постає необхідність переосмислити сутність «Левіафана у смартфоні» та наголосити, що технологічні новації є важливою, але недостатньою умовою легітимності влади. Навіть більше, вони можуть спрямовані на делегітимацію влади в інформаційному суспільстві. Відзначено важливість переходу пострадянської держави від моделі «Левіафан у смартфоні» до моделі «Демократія у смартфоні». Визначено, що задля утворення дієвих запобіжників експансії держави-«Левіафана» та розвитку демократичної легітимності необхідно у нових умовах переосмислити ідеї Просвітництва та повернутись до ліберальної політичної доктрини з цінностями свободи, індивідуалізму та раціонального вибору. Також акцентовано увагу на проблемі трансфор-

мацій простору ідентичностей в інформаційну епоху та формуванні «громадянської ідентичності».

Ключові слова: легітимність, влада, інформаційна епоха, політична комунікація, Левіафан, технології легітимації влади, ліберальна демократія, громадянська ідентичність.

Summary

Rymar B. A. “Leviathan in a smartphone”? The legitimacy of government in the information age. – Article.

The article examines the phenomenon of the legitimacy of government in the information age, identifies the dangers of combining powerful technological innovations and an authoritarian state. The emergence of the information society, based on the latest communication technologies, affects the entire complex of social and political relations. First of all, the space of interaction between the government and citizens is undergoing transformations, as it is being digitized, virtualized, and mediatized. The metaphor “Leviathan in a smartphone” is used to describe a hybrid of information age technologies and authoritarianism. A Leviathan in a smartphone is still a Leviathan. In Ukraine, after the 2019 elections, the motto “State in a smartphone” became very popular, which, according to some authors, was used by the bureaucracy to expand its influence and control over citizens. In addition, information age technologies (both the Internet and mobile communications) can delegitimize the government through manipulation of public opinion. These and other problems in the interaction between the authorities and citizens actualize the study of the legitimacy of government in the information age. The purpose of the article is to define the legitimacy of government in the information age. Also, at the new stage of development of the information society, there is a need to rethink the essence of the “Leviathan in the smartphone” and emphasize that technological innovations are an important but not sufficient condition for the legitimacy of government. Moreover, they may be aimed at delegitimizing authorities in the information society. The author emphasizes the importance of the post-Soviet state’s transition from the “Leviathan in a smartphone” model to the “Democracy in a smartphone” model. It is determined that in order to create effective safeguards against the expansion of the “Leviathan” state and the development of democratic legitimacy, it is necessary to rethink the ideas of the Enlightenment in the new conditions and return to the liberal political doctrine with the values of freedom, individualism and rational choice. The author also focuses on the problem of transformations of the space of identities in the information age and the formation of a “civic identity”.

Key words: legitimacy, government, information age, political communication, Leviathan, technologies of legitimization of government, liberal democracy, civic identity.

УДК 327-042.3(470+571)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.34>**В. Р. Савчук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7942-0099>здобувач наукового ступеня доктор філософії
спеціальності «Політологія»

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ІМПЕРСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПОЛІТИЦІ РОСІЇ: РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА МІЖНАРОДНИХ ПАРТНЕРІВ

Постановка проблеми. Імперські тенденції в російській політиці завжди були помітними, особливо враховуючи той факт, що Росія фактично стала наступником Радянського Союзу, який під своїм тоталітарним управлінням утримував нації. Незважаючи на проголошення незалежності країнами колишнього Союзу, керівництво Російської Федерації (РФ) завжди розглядало їх як країнами-сателітами і всіма методами намагалося утримати їх під своєю сферою впливу. Однак незалежні держави обрали власний шлях розвитку та встановлення відносин з іншими країнами світу, що призвело до інтенсифікації агресивності дій РФ на міжнародній арені та наявності фактів порушення нею міжнародного права.

Основною проблемою, яку необхідно розкрити у статті, є виявлення особливостей взаємодії країн Заходу та реакції на зростання агресивного потенціалу РФ на світовій арені. Також важливо визначити чинники, які сприяли поширенню імперських амбіцій керівництва Росії, що призвело до розвитку масштабних світових конфліктів та підготувало ґрунт для майбутньої агресії в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль країн Європейського Союзу у сприянні імперським проявам РФ була предметом досліджень багатьох науковців, які займалися вивченням російської зовнішньої політики та конфліктів, у яких брала участь Росія, і на які Захід надавав відповідну реакцію. Серед таких дослідників можна виділити І. Гурака [18] та І. Цепенду [2], які аналізували нові тенденції в зовнішній політиці РФ за правління В. Путіна, а також С. Толстова, який досліджував розвиток політики Європейського Союзу (ЄС) стосовно Росії. Важливе значення мають також спогади В. Бернса [16], посла США в РФ у 2005–2008 рр., коли відбувалася підготовка до агресії в Грузії. Статті О. Коваленка, С. Пивоварова [6], М. Кригель, Р. Халілова [7] та В. Лук'янюк [8] надають характеристику розвитку конфліктів, до яких мала відношення РФ, або які впливали на визначення її зовнішньополітичного курсу.

Мета статті – аналіз зростання імперських прагнень В. Путіна після його приходу до влади та характеристика можливостей впливу країн ЄС

та їх партнерів на розвиток такої зовнішньої політики Росії з метою унеможливлення повторення подібних ситуацій у майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду Радянського Союзу Росія, у якості його правонаступника, втратила значний вплив на світовий порядок. Зокрема, вона намагалася зберегти своє пріоритетне становище в геополітичному ландшафті світу, розвиваючи економічне та політичне стратегічне співробітництво з різними країнами, в тому числі країнами ЄС, які вважалися економічно розвинутими державами регіону.

Незважаючи на ідеологічні відмінності, ЄС та Росія розглядали один одного як потенційно взаємовигідних партнерів. Це відобразалося у взаємодії між демократичним суспільством ЄС і частково авторитарним російським режимом в Євразійській площині з можливим прагненням до здійснення внутрішніх змін і активізації демократичних процесів. Політика ЄС щодо РФ завжди була спрямована на визнання останньої як ключового гравця серед колишніх країн Радянського Союзу, зокрема через контроль над значною територією і збереження єдиного центру контролю за ядерною зброєю, а також через наявність природних ресурсів та зручного географічного розташування, яке сприяло швидкому та вигідному сполученню з країнами Європи. Ця стратегія співробітництва виникала не лише з метою отримання економічних вигод, а також і через формальне бажання новоствореної країни слідувати демократичним принципам розвинутих країн світу, що робило в перспективі РФ прогнозованим, активним партнером для співробітництва в економічній, соціальній і навіть військовій сферах.

Попри те, що Росія не пройшла демократичну трансформацію і, як стверджують дослідники тенденцій у внутрішній та зовнішній політиці Росії І. Цепенда та І. Гурак, після приходу до влади В. Путіна країна стала проявляти авторитарні риси у політичному та суспільному житті, що можна було зауважити через розширення повноважень центральних органів влади в РФ, прийнятті законодавчих нововведень, які сприяли владі президентської адміністрації та полі-

тичним силам, спрямованим на підтримку президента, а також у збільшенні контролю Кремля над ключовими медіа-ресурсами, націоналізації та підкоренні великого бізнесу та іншими змінами, здійсненими протягом першого президентського терміну В. Путіна (2000–2004 рр.). Ці заходи значно посилили його контроль над внутрішніми процесами в країні [2, с. 65]. Незважаючи на це, країни Європи, основним чином заради економічних вигод, не припиняли сподіватися на демократичний розвиток у внутрішньо дестабілізованій Росії, яка була наділена великим ресурсним потенціалом і президент РФ успішно використовував цю ситуацію.

Після програної першої війни проти Чеченської Республіки Ічкерія (1994–1996 рр.) РФ почала накопичувати фінансові можливості для здійснення реваншу у своїх імперських амбіціях, так як економічна ситуація Росії після розпаду Союзу була незадовільною. Наслідуючи злочинні дії царського режиму 1817–1864 рр. та радянської влади 1944 року [11] владою Росії було здійснено продовження трансформації військової могутності в економічні переваги, через демонстрацію сили стосовно населення Північного Кавказу під час другої російсько-чеченської війни (1999–2009 рр.). РФ вдалось військовим шляхом обмежити свободу суб'єктів федерації на визнаній міжнародним співтовариством території, при цьому можна було фіксувати фактичну бездіяльність світової спільноти в аспекті реакцій на фактор агресивності дій Росії. Цей процес підштовхнув В. Путіна до усвідомлення, що наявність глобальної сили, в тому числі ядерної зброї, грає визначальну роль у формуванні тлумачення міжнародної політики і можливості утворення колізій у аспектах інтерпретації міжнародного права та відношення до нього. Події, що розгорталися на території Росії стосовно громадян Чеченської Республіки, мали багато спільного з тими, що відбувалися перед цим на території Союзної Республіки Югославія (СРЮ) щодо громадян автономного краю Косова і Метохії. У цьому контексті західний світ вперше після Другої світової війни і створення ООН, почав, без мандату організації, бомбардування території країни, яка не зверталася за допомогою у вирішенні конфлікту.

Важливо зауважити, що Росії складно давались економічні перетворення після розпаду Радянського Союзу. Додатковим аспектом є той факт, що прагнення підтримувати в Росії демократичний розвиток та надія країн Заходу на можливість легкої економічної доступності спровокували в майбутньому колізію в міжнародному праві, яку Росія успішно почала використовувати у подальших агресіях. Такий висновок можна зробити на основі опублікованих розшифровок розмов між президентом США Б. Клінтоном та прем'єр-міні-

стром Великої Британії Т. Блером. В телефонній розмові у серпні 1998 року Б. Клінтон пропонує утриматися від голосування за початок військової операції НАТО в Косові в Раді Безпеки ООН, щоб не нашкодити російському президентові Б. Єльцину. Блокуючи резолюцію, Росія могла погіршити своє міжнародне становище у складній економічній ситуації, а не блокуючи її, уряд Б. Єльцина міг налаштувати проти себе власне населення [1].

При аналізі подій, пов'язаних з СРЮ, слід зазначити, що тодішня підтримка президентом країни агресивно налаштованих сербських громадян на території колишніх республік Югославії показувала характеристику відношення світових лідерів до особи С. Мілошевича та його диктаторського стилю правління. Однак, якщо розглядати ці події з точки зору виключно міжнародного права, процедура здійснення військової операції на території СРЮ була порушена. Такий формат дій у майбутньому отримав назву «гуманітарна інтервенція». Значна увага при цьому приділяється загальному концепту «гуманітарної інтервенції», який передбачає припинення порушень прав людини згідно з рішенням Ради Безпеки ООН. Проте, в контексті введення військ на територію СРЮ цієї умови не було дотримано, що викликає дискусії в науковому середовищі щодо актуальності питання згоди Ради Безпеки ООН у рамках цієї термінології.

Більшість визначень концепту «гуманітарної інтервенції» не встановлює і не може встановити точну кількість громадян країни, які страждають від порушення прав людини на її території, на основі чого могла би обґрунтуватися доцільність здійснення такої операції. Це ускладнює можливість оперувати намірами країни, що застосовує військову силу, оскільки ця дія може призвести до спотворення міжнародного права на користь самої країни, а не на користь громадян на території якої здійснюється операція. Відтак, необхідно зазначити, що унормування подібного виду застосування військової сили як «гуманітарна інтервенція» є предметом широких дискусій щодо легітимності таких дій в світовому сприйнятті загалом і в міжнародному праві зокрема.

На основі аналогії з соціальним моделюванням формування уявлень про міжнародні відносини через призму суспільних зв'язків, можна розглядати «гуманітарну інтервенцію» як насильницьке втручання озброєною особою на неозброєного агресора, під час здійснення останнім агресивних дій. Цей підхід має двоякий характер: з одного боку, хоча озброєна особа може перевищити повноваження та здійснити незаконні дії, але таким чином вона припиняє агресію, з іншого боку, існує ризик інсценування ситуації, коли «жертва» агресора насправді не жертва і в змові з озброєною осо-

бою наносять важкі або і смертельні ушкодження ніби «агресору» для досягнення, до прикладу, матеріальних цілей. Інтерпретуючи подібні дії у контексті міжнародного права, можна виявити зловживання та порушення міжнародних норм, що може призвести до руйнування міжнародного правопорядку. Таким чином, слід зосередити увагу на стратегічних ризиках та особливостях використання «гуманітарних інтервенцій» без дозволу Ради Безпеки ООН у світовій практиці.

Повертаючись до аналізу російської агресії проти Чеченської Республіки, можна відзначити фактори нерівності відповідей міжнародного співтовариства на дії, що мали місце в СРЮ та Росії, не дивлячись на їх схожість. У 1999–2000 рр., коли Росія проводила військові операції, Європейська Парламентська Асамблея висловила дві рекомендації, визнавши право РФ на територіальну цілісність та встановлення правопорядку в Чечні, а також висловивши стурбованість через порушення прав людини та загибель цивільного населення. Це відбувалося, незважаючи на велику кількість жертв – близько 20 тисяч військовослужбовців та понад 125 тисяч мирних жителів з боку Чеченської Республіки. [8]. Порівняно з цим, під час Косовської війни заявлялось про загибель понад 11 тисяч албанців [6], а реакція міжнародного співтовариства помітно відрізнялась. Це свідчить про вибірковий підхід у ставленні до агресора міжнародним співтовариством, що дає можливість для утворення колізій у сфері міжнародного права.

Ці дії дозволили Росії прийти до висновку, що її світовий вплив, особливо її військова та з часом економічна могутність, дають їй необмежений потенціал для втручання у внутрішні справи інших країн. Таким чином, В. Путін, посиливши свою владу, почав шукати нові способи реалізації своїх імперських амбіцій у світі, які в майбутньому отримали відображення в агресіях в Грузії та Україні [15, с. 297–309].

Спостерігаючи за діями західних країн у трактуванні міжнародного права у сфері застосування сили, зокрема з огляду на вторгнення в Афганістан, виправдане боротьбою з тероризмом, та вторгнення в Ірак, обґрунтоване боротьбою з поширенням зброї масового знищення, Росія усвідомила нестійкість у формуванні позицій міжнародних інституцій. Зменшуючи категоричність відношення до такого роду дій країн Заходу, Росія побачила можливість зміни пріоритетів у міжнародному праві та вирішила використати це на власну користь. Здійснюючи, в цих ситуаціях, власну «політику умиротворення» стосовно не завжди коректних з точки зору міжнародного права дій країн ЄС та США, Росія небезпідставно розраховувала на аналогічні дії «умиротворення» від цих країн у відповідь, незважаючи, що дії Росії фор-

мувались через призму викривлених або повністю неправдивих наративів Кремля та суб'єктивного трактування міжнародних норм, що стало помітним на початку розростання амбіцій В. Путіна. А та ситуація, що Росія була частиною Міжнародної контактної групи щодо Косова та погодилась на заяву, яка закріплювала унікальність ситуації в Косово і підкреслювала, що жодна сторона не може в односторонньому порядку заблокувати процес визначення статусу території Косова [19], стала тим самим проявом «умиротворення» країн ЄС та США Росією, яка розраховувала на те, що у майбутньому зможе використати колізії «унікальності ситуації» в потрібній їй відповідних, принаймні законодавчо, випадках та й загалом для легшого її «умиротворення» країнами Заходу, коли така потреба виникне.

Міжнародне право завжди перебувало на крихкому етапі формування своїх базових принципів, тому поява чітких норм щодо агресії в міжнародних відносинах, після створення ООН, мала на меті сформувати нове бачення встановлення міцного миру у світі. Деякі науковці розглядають відносно невелику кількість порушень міжнародного права як його сильну сторону, наголошуючи на слові «невелику», оскільки випадки порушень і уникнення адекватної відповідальності дійсно нечисленні. Однак, відповідно до нашого припущення, тут варто звернутися до теорії «розбитих вікон» Дж. Вілсона та Дж. Келінга та інтерпретувати її до міжнародних відносин. Ця теорія вказує на те, що дрібні порушення у відносинах між країнами, під час яких застосовується сила, можуть призвести до значних змін у міжнародних процесах. Якщо не приділяти належної уваги таким порушенням, можуть виникнути події, подібні до тих, що мали місце 24 лютого 2022 року.

Таким чином, аналізуючи військові вторгнення, що відбулися на початку XXI століття, В. Путін сприймав їх не як захист свободи та прав людини, а як заклик до зміни світового порядку, що спонукало його до пошуку можливостей утвердження власної сили на світовій арені. Основним прагненням керівника Росії було відновлення колишньої імперії – Радянського Союзу. Проте повне розгортання його імперських амбіцій було обмежене активним опором у Чечні. Хоча конфлікт на Північному Кавказі завершився частковою перемогою Росії та виведенням військ у квітні 2000 року, терористичні акти, такі як захоплення театрального центру на Дубровці в Москві у 2002 році та школи в Беслані, Північна Осетія у 2004 році, продовжували підривати авторитет В. Путіна як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. Попри це, В. Путін не відмовився від своєї мрії про нову імперію. Це видно з його дій під час перших спроб окреслити світові «червоні лінії» при конфлікті на острові Тузла у вересні

2003 року, коли Росія вперше намагалася захопити Кримську територію.

Після проголошення незалежності Україна одразу взяла курс на співпрацю із західними країнами, включаючи НАТО. Важливим позитивним аспектом подальшої взаємодії стала згода президента України у 2003 році на відправлення української миротворчої місії в Ірак у складі коаліційних військ під проводом США, що сприяло покращенню двосторонніх відносин. Однак, через п'ятдесят днів після відправлення українських миротворців та через десять днів після підписання в Ялті угоди про формування Єдиного економічного простору Росії, України, Білорусі та Казахстану, РФ розпочала активну фазу будівництва дамби з боку Таманського півострова до українського острова Тузла. У відповідь на це Україна була змушена відправити прикордонні війська на Тузлу та укріплювати острів [7]. Хоча конфлікт було вирішено мирно, з черговим не надто важливим, але все ж таки «умиротворенням» Росії, ці події продемонстрували справжні наміри В. Путіна та його можливі дії. В ході розвитку цієї ситуації також можна було яскраво відзначити неефективність Будапештського меморандуму, оскільки навіть не вдалося застосувати механізм забезпечення гарантій через проведення консультацій, оскільки, як зазначають дослідники, ядерні держави-гаранти взагалі відмовилися від проведення таких консультацій [9].

Події, що відбулися у 2004 році, остаточно переконали В. Путіна, що Росія не рухається в одному напрямку розвитку з ЄС та НАТО. Розширення НАТО на схід і прийняття до ЄС семи країн колишнього Східного блоку сформувало у Кремлі уявлення про основного ворога та спонукало президента Росії до вибудовування власного шляху розвитку економічного, військового та політичного співробітництва. Вирішальним переломним моментом у погіршенні відносин між РФ та ЄС, які почали переходити від співпраці до ворожої консолідації можливостей задля конфронтаційних цілей, стали події в Україні 2004 року. В. Путіну не вдалося встановити проросійського ставлення в керівництві держави, і геополітично найважливіша країна колишньої сфери впливу РФ почала активно віддалятися від неї. Москва розглядала вибір українського народу не як вияв волі громадян, а кризь призму параноїдальної атаки західних країн на територію, які мали бути підконтрольні керівництву Росії.

Загалом, початок розвитку імперських амбіцій В. Путіна, спрямованих спочатку на узалежнення, а пізніше на захоплення сусідніх країн, можна розділити на кілька етапів. Перший етап включав вихід Росії з економічного занепаду та активізацію накопичення золотовалютних резервів через активний продаж енергоресурсів.

Другим етапом стало зміцнення позицій Росії на міжнародній арені завдяки нарощуванню економічного потенціалу та початку впровадження економічних важелів впливу на економіки сусідніх країн, особливо України. Третім етапом розвитку імперських прагнень В. Путіна стала можливість активізації прямих актів агресії, зважаючи на військовий та економічний потенціал країни та кризові явища в міжнародній політиці.

Одним із основних засобів здійснення тиску на країни, які бажали вийти з-під впливу Росії було використання енергетичного тиску для досягнення своїх цілей, що можна було спостерігати як у випадку газових війн з Україною, так і при створенні енергетичної кризи в Грузії. Проте, якщо Україні на той час було складно досягти швидкої диверсифікації енергоресурсів, у Грузії виникла реальна можливість нівелювання цього тиску з боку РФ. Будівництво нафтопроводу Баку – Тбілісі – Джейхан та газопроводу Баку – Тбілісі – Ерзурум із Азербайджану до Туреччини через територію Грузії дало реальну можливість останній позбутися залежності від Росії. З наближенням відкриття трубопроводів спостерігалось зростання напруженості у відносинах між країнами, особливо в питаннях непідконтрольних Грузії територій, через які здійснювався прямий тиск. У січні 2006 року сталися два вибухи на газопроводах на російському боці кордону з Грузією, а також вибух на важливій електричній опорі неподалік. Через ці інциденти Грузія втратила постачання російського газу для опалення. Продовження конфлікту відбулося у березні 2006 року, коли Росія ввела ембарго на грузинські вина і мінеральні води. Окрім тиску в енергетичному та економічному секторах, В. Путін почав чинити політичний тиск на свого грузинського колегу, загострюючи територіальні питання. На зустрічі в червні 2006 року президент Росії пригрозив, що Грузія може обрати або територіальну цілісність, або членство в НАТО, наголошуючи, що досягти обох цілей одночасно неможливо [16, с. 221]. Того ж року конфлікт розширився через розкриття шпигунських мереж та висилання дипломатів в обох країнах, припинення транспортного та поштового сполучення, а також депортацію грузин з території РФ [3].

У жовтні 2006 року президент Росії відкрито попередив Захід про можливу агресію проти Грузії. Під час спілкування з тодішнім Державним секретарем США К. Райс, він заявив, що застосування сили президентом Грузії в Південній Осетії, буде серйозною помилкою, і найбільше постраждають самі грузини. Він також підкреслив, що якщо Грузія прагне війни, то вона її отримає [16, с. 201].

А вже у листопаді 2006 року на саміті країн СНД у Мінську В. Путін відкрито пригрозив вій-

ною М. Саакашвілі [5]. І саме з того часу він почав планувати такі дії, що сам підтвердив на прес-конференції в 2012 році, заявивши, що в серпні 2008 року Росія діяла за планом, розробленим Генеральним штабом Збройних сил РФ наприкінці 2006 – на початку 2007 рр., який він особисто затвердив [13].

Остаточне формування зовнішньополітичних прагнень В. Путіна відбулося після лютого 2008 року, коли більшість країн світу визнали незалежність Республіки Косово, яка згідно з міжнародними нормами була автономією у складі Сербії, частини колишньої СРЮ, під протекторатом ООН. Цими діями світова спільнота, незважаючи на затвердження фактору унікальності ситуації та неможливості застосування такого прецеденту, все ж затвердила ще одну колізію в міжнародному праві, оскільки визнали можливість ситуації, коли насильство проти певної нації на території певної країни, може бути приводом для перегляду кордонів і наділення цій нації території країни, на якій вона розміщена. Міжнародне наукове співтовариство розділилось в позиції оцінки такого рішення. Деякі фахівці вважали, що виняток з правил підтверджує їхнє існування та загальне дотримання, інші ж наголошували, що наявність таких винятків стимулює інші суб'єкти прагнути скористатися перевагами подібних ситуацій і відповідно скористатись повторним застосуванням такого винятку.

На закритому засіданні Ради Росія – НАТО під час Бухарестського саміту у квітні 2008 року В. Путін висловив своє бачення двополярного поділу світу, позиціонує Росію як спадкоємицю Радянського Союзу в цьому контексті. Він окреслив приналежність усіх колишніх радянських республік до зони впливу виключно Росії. В. Путін окремо наголосив, що Україна не є справжньою державою, і що в разі вступу України до НАТО, Росія може розпочати вторгнення в Крим і східну частину України. Щодо членства Грузії в НАТО, він заявив, що Росія може визнати незалежність Абхазії та Південної Осетії, спираючись на прецедент з Косово [12]. Грузія та Україна після Революції троянд і Помаранчевої революції, на думку В. Путіна, становили загрозу через свої європейські та євроатлантичні інтеграційні прагнення. Таким чином, збереження цих країн у сфері впливу Росії було для нього надзвичайно важливим та актуальним.

Вирішення питання щодо Грузії на користь РФ планувалося здійснити до вересня 2008 року. Так як після вересня очікувалося активне впровадження резолюцій ООН щодо мирного врегулювання конфлікту в Абхазії, а також повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб, що могло призвести до вирішення конфлікту на непідконтрольних територіях Грузії на її користь

та, відповідно, зменшити можливість російського тиску [20]. Додатковим фактором посилення напруженості стала економічно сприятлива ситуація для Росії на середину 2008 року, зважаючи на постійне зростання вартості нафти в останні роки, що досягла свого піку в липні 2008 року [17]. У другій половині липня на Північному Кавказі відбулися російські військові навчання «Кавказ-2008», а поблизу Тбілісі в той же час пройшли спільні грузинсько-американські антитерористичні навчання «Негайна відповідь». Пізніше, Тбілісі та Москва звинуватили один одного в тому, що ці навчання фактично були підготовкою до війни.

У серпні 2008 року, після серії провокацій з боку сепаратистських режимів і Росії, президент Грузії М. Саакашвілі вирішив взяти під контроль бунтівні регіони. РФ цілеспрямовано сприяла такому розвитку подій і, у відповідь на спробі грузинського лідера відновити порядок на своїй території, 8 серпня президент Росії Д. Медведєв оголосив про початок операції з «примусу до миру». Військові формування РФ були введені спочатку на територію Південної Осетії та Абхазії, одночасно здійснюючи бомбардування міста Горі, аеродромів Вазіані та Марнеулі, порту Поті на території Грузії. А вже 11 серпня російські війська перейшли лінію розмежування Абхазії, Південної Осетії та Грузії і продовжили просування вглиб країни. У Тбілісі почалися хвилювання через швидкий прорив російських військ і відсутність очікуваної реакції підтримки від країн Заходу.

12 серпня М. Саакашвілі погодився на підписання мирного плану, запропонованого Д. Медведєвим та Н. Саркозі, президентом Франції, яка на той момент головувала в ЄС. План передбачав припинення бойових дій та відведення грузинських і російських військ на позиції, які вони займали до початку конфлікту [10]. Проте відведення російських військ відбувалося дуже повільно, а 26 серпня 2008 року Д. Медведєв визнав незалежність Абхазії та Південної Осетії, у відповідь на звернення Ради Федерації РФ і Держдуми. Ці дії були спровоковані тим, що на непідконтрольних Тбілісі територіях Грузії були розміщені російські військові частини, що унеможливило реалізацію плану з відновлення миру, узгодженого раніше. Така діяльність зі сторони Росії була засуджена міжнародним співтовариством, включаючи Україну [4], але реальних санкцій проти Росії запроваджено не було.

Після військової агресії на території Грузії, замість ізоляції, Росія зіткнулася з черговою політикою «умиротворення» з боку країн ЄС та США, на яку і розраховував В. Путін при виборі стратегії «умиротворення» країн Заходу, погоджуючись на утворення правових колізій щодо території

Косова. Хоча умови та причини «умиротворення» з обох сторін відрізнялися, В. Путін скористався схожістю в інтерпретації ситуації через призму міжнародного права. Додатково, у вересні 2008 року розпочалася фінансова криза, що зробило введення санкцій проти Росії вкрай незручним для Західного світу. Вже під час саміту ЄС – Росія у листопаді 2008 року, країни ЄС висловили підтримку РФ у питаннях економічної співпраці та перспективі побудови нових основ європейської безпеки спільно з Москвою, незважаючи на відхилення проекту резолюції Радбезу ООН Росією, щодо виведення російських військ із Грузії, яку запропонувала Франція та й загалом невиконання керівництвом РФ зобов'язань за так званим планом «Медведева-Саркозі» по Грузії [14]. У липні 2009 року президенти Б. Обама і Д. Медведев офіційно оголосили про початок політики «перезавантаження», оскільки для США важливішим було зменшити ядерну загрозу з боку Ірану і покращити ситуацію в Афганістані, що могло бути досягнуто через покращення американо-російських відносин, ніж підтримувати тиск на РФ у грузинському питанні [16, с. 274]. У вересні 2009 року президент США оголосив про відмову від планів будівництва баз радарів і ракет-перехоплювачів у Польщі та Чехії. У листопаді 2009 року ЄС і РФ започаткували ініціативу «Партнерство заради модернізації», що вирішувало проблеми модернізації економіки РФ та адаптації відносин між структурами країн ЄС та Росії на основі існуючих механізмів взаємодії та розширенню можливостей для інвестицій у ключові сектори економіки країн. У жовтні 2010 року лідери Німеччини, Росії та Франції обговорили створення єдиного простору співпраці у сфері економіки та безпеки.

Такі дії Заходу зміцнили впевненість кремлівського керівництва і, як допускають дослідники, стали однією із причин, чому В. Путін віддав наказ про вторгнення і окупацію Криму в лютому 2014 року [18, с. 17]. Можна припустити, що якби вибори в Україні не виграв проросійський кандидат у президенти В. Янукович, то загострення ситуації на території України з боку Росії могло відбутися ще у 2010 році.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Світова позиція «умиротворення» агресора показала слабкість країн Заходу та було однією з причин рішення В. Путіна по анексії Криму та підтримки сепаратистів на сході України. Таким чином, на початку ХХІ століття спостерігався розвиток імперських прагнень російського керівництва за мовчазної згоди країн Заходу. З одного боку, західні країни були зосереджені на поширенні демократичних принципів і тому дозволяли тоді ще недостатньо стійкому авторитаризму В. Путіна проявити себе на міжнародній арені. З іншого боку, вони були зацікавлені в енергетич-

ному потенціалі Росії, до якого отримали доступ. Однак, запізнена реакція на поширення агресії РФ на міжнародному рівні та продовження здійснення «політики умиротворення» спричинили втрату авторитету країн Заходу та втрату контролю над рівнем агресивності президента Росії, що в подальшому призвело до негативних наслідків не тільки для країн-сусідів РФ, але й для самої Європи. Тому подальше виокремлення і розвиток дослідження цієї проблематики є визначальним для мирного співіснування країн світу в майбутньому.

Література

1. Ворожко Т. Білл Клінтон був пригнічений виведенням грошей з Росії та її антисанітарією – подробиці розмов з Блером. *Voice of America*. 2016. URL: <https://www.holosameryky.com/a/bill-clinton-tony-blair/3138117.html>.
2. Гурак І., Цепенда І. Нові тенденції у внутрішній та зовнішній політиці путінської Росії на початку ХХІ ст. (Частина 2). *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Чернівці. 2022, т. 45, с. 57–70.
3. ЄСПЛ визнав порушення Росією прав людини під час депортації грузин. *LB.ua*. 2014. URL: https://lb.ua/world/2014/07/03/271702_gruziya_rossiya_espch_riba.html.
4. Заява у зв'язку з визнанням Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії. *Офіційний Вебпортал Парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0016321-08#Text>.
5. Інтерв'ю М. Саакашвілі Д. Гордону. Саакашвілі: Путін вивів мене в темну кімнату і встромив нігті мені в коліно. *Гордон*. 2020. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/-saakashvili-putin-viviv-mene-v-temnu-kimnatu-i-vstromiv-nigti-meni-v-kolino-1505881.html>.
6. Коваленко О., Пивоваров С. Серби та албанці століттями вбивали одне одного у Косові, і днями ледь знову не почалася війна. *Бабель*. 2022. URL: <https://babel.ua/texts/82374-serbi-ta-albanci-stolittiyami-vbivali-odne-odnogo-u-kosovi-i-dnyami-led-znovu-nepochalas-viyana-zgaduyemo-istoriyu-konfliktu-i-progolosheniya-nezalezhnosti-kosova-shcho-ne-maye-nichogo-spilnogo-z-ldnr>.
7. Кригель М., Халілов Р. Фортеця Тузла. Як Путін провокував, а Кучма побачив у бінокль, що Україна – не Росія. *Українська Правда*. 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/09/28/7421696/>.
8. Лук'янюк В. Друга чеченська війна. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0930N/>.
9. Малко Р. Володимир Василенко: «Щоб Україна стала суверенною державою, було потрібно позбутись ядерної зброї». *Український тиждень*. 2014. URL: <https://tyzhden.ua/volodymyr-vasylenko-shehob-ukraina-stala-suverennoiu-derzhavoiu-bulo-potribno-pozbutys-iadernoi-zbroi/>.
10. П'ять днів у серпні 2008 року: хроніка російсько-грузинської війни. *BBC News Україна*. 2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45102927>.
11. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України про засудження збройної

агресії російської федерації проти Чеченської Республіки Ічкерія, окупації її території та злочину геноциду Чеченського народу». *Офіційний Вебпортал Парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2672-20#Text>.

12. Путін – Бушу: «Україна – це не держава». *Українська Правда*. 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/>.

13. Путін: Росія готувалася до війни з Грузією з 2006 року. *Радіо Свобода*. 2012. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24670884.html>.

14. Росія заблокувала в Раді безпеки ООН резолюцію стосовно конфлікту в Грузії. *Радіо Свобода*. 2008. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1192417.html>.

15. Савчук В. Взаємне «умиротворення» міжнародних акторів на зламі тисячоліть як фактор активізації імперського бачення В. Путіна. Збірник матеріалів V Міжнародної науково – практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 25–26 квітня 2024 року). – Івано-Франківськ, 2024. С. 296–310.

16. Burns W. J. *The Back Channel: A Memoir of American Diplomacy and the Case for Its Renewal*. Random House Publishing Group, 2019. 544 p.

17. Crude oil prices – 70 year historical chart. *MacroTrends*. URL: <https://www.macrotrends.net/1369/crude-oil-price-history-chart>.

18. Hurak I. «Policy of appeasement» as one of the factors of Russia's aggression against Ukraine. *Baltic Rim Economies. Special issue on Ukraine/Crimea*. 2022. Issue № 2. P. 17.

19. Statement on Kosovo by Contact Group Ministers. Bureau of European and Eurasian Affairs. Washington, DC. September 27, 2007. *U.S. Department of State. Archive*. URL: <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/93059.htm>.

20. UN. Security Council (62nd year : 2007) Resolution 1781 (2007) / adopted by the Security Council at its 5759th meeting, on 15 October 2007. *United Nations Digital Library System*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/609238?ln=en&v=pdf>.

Анотація

Савчук В. Р. Імперські тенденції в політиці Росії: Роль Європейського Союзу та міжнародних партнерів. – Стаття.

У статті проаналізовано зростання імперських амбіцій керівництва Росії, особливо в період президентства В. Путіна та вплив реакції країн світу на такі події. Показано проблематику порівняльного аналізу міжнародної реакції на конфліктні ситуації, що виникли між автономним краєм Косово і Метохією та Республікою Сербією, з одного боку, та Чеченською Республікою Ічкерія та РФ, з іншого. Визначається питання щодо часткової вибірковості у діях міжнародного співтовариства з метою досягнення миру. Як результат, прослідковується можливість формування уявлень президента РФ щодо слабкості світового порядку та чинників, спрямованих на його зміну.

Проаналізовано зростання агресивних проявів стосовно країн колишнього Радянського Союзу, які прагнули європейської та євроатлантичної інтеграції. Висвітлено факти свідомого енергетичного тиску на ці

країни. Зафіксовано перші спроби захоплення Росією української території та виявлено факти неефективності Будапештського меморандуму, що засвідчило початки формування змін у принципах дотримання Росією міжнародного права загалом.

Охарактеризовано вплив визнання незалежності Республіки Косово на поширення амбіцій президента РФ. Показано основні причини, що дозволили Росії здійснити агресію на суверенну територію Грузії, та оцінено наслідки для РФ, що були впроваджені після завершення військових дій. Зроблено оцінку впливу світового рішення щодо умиротворення Росії, незважаючи на її агресивні дії на міжнародному рівні. Висвітлено основні проблеми, які світова спільнота отримала внаслідок цього рішення в майбутньому.

Ключові слова: Російська Федерація, зовнішня політика, Володимир Путін, агресія, Україна, Грузія, Європейський Союз, умиротворення.

Summary

Savchuk V. R. Imperial tendencies in Russian policy: the role of the European Union and international partners. – Article.

This article analyses the growth of imperial ambitions of the Russian government, particularly during the V. Putin presidency, and the impact of international reactions to such events. The author highlights the issues of comparative analysis of the international response to conflict situations that have arisen between the Autonomous Province of Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia on the one hand, and the Chechen Republic of Ichkeria and the Russian Federation on the other. The author identifies the issue of partial selectivity in the international community actions to achieve peace. As a result, the author traces the possibility of forming the Russian president's ideas about the weakness of the world order and the factors aimed at changing it.

The article examines the increase of aggressive manifestations towards the countries of the former Soviet Union that sought European and Euro-Atlantic integration. The facts of deliberate energy pressure on these countries are highlighted. The initial attempts by Russia to seize Ukrainian territory are documented, revealing the ineffectiveness of the Budapest Memorandum, which indicated the beginnings of changes in Russia's adherence to international law principles in general.

The author characterises the impact of the recognition of the Republic of Kosovo independence on the expansion of the Russian president's ambitions. The article shows the main reasons that allowed Russia to commit aggression on the sovereign territory of Georgia and assesses the consequences for Russia that were implemented after the end of hostilities. The influence of the global decision on the appeasement of Russia, despite its aggressive actions on the international stage, is evaluated. The main problems faced by the global community as a result of this decision are highlighted.

Key words: Russian Federation, foreign policy, Vladimir Putin, aggression, Ukraine, Georgia, European Union, appeasement.

УДК 323.233:007:004

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.35>

К. А. Свекла

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-9020-3680>

аспірант кафедри політичних наук і права

ДВНЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університету імені К. Д. Ушинського»

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС ТА ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ ЦИФРОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Виборчий процес, виборчі технології, а також фактори та складові електорального вибору громадян є одним із пріоритетних напрямків міждисциплінарних наукових досліджень. Безпосередньо у фокусі політичної науки знаходяться політичні технології та закономірності виборчого процесу, конструювання порядку денного виборчих змагань у медіа, відповідність виборчого процесу міжнародним виборчим стандартам, справедливості та «праву демократії».

Однією із причин зростання впливу інформаційних технологій на виборчий процес та, водночас, неможливості передбачити їх результат (від президентських кампаній у США 2016 та 2020 років до виборів президента України у 2019 році) є погужий розвиток інформаційних технологій, який відбувається у процесі становлення цифрового суспільства.

Поява та швидкий розвиток інформаційних технологій сприяють впровадженню інноваційних виборчих технологій (від е-голосування до маніпулятивного впливу на громадську думку за допомогою цілеспрямованих кампаній у нових медіа та соціальних мережах). Ці суттєві зміни у просторі політичних технологій ще недостатньо досліджені, але їх вплив не можна недооцінювати. Зокрема, на думку Л. Кочубей, доцільно наступним чином класифікувати виборчі технології: «1. Аналітичні технології – політичний аналіз та політичне консультування. 2. Предметно-практичні технології. Це лобювання, прийняття рішень, управління конфліктами та переговорами. 3. Комунікативні технології – агітація та пропаганда, PR, політична реклама, інформаційний вплив» [6, с. 137].

У сучасних суспільствах відбувається інтенсивний розвиток інформаційних технологій, влада та громадяни знаходяться у процесі революційних змін виборчого процесу, а нові виборчі технології – у їх епіцентрі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед досліджень виборчого процесу

в Україні слід особливо відзначити колективну монографію «Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань» [1], присвячену виборчому процесу 2019 року в Україні і результатам президентської та парламентської електоральних кампаній. У ній окремий розділ присвячено новим та традиційним виборчим технологіям в Україні (Л. Кочубей). Зазначено: «2019 рік для України став якщо не визначальним, то по-своєму «революційним»: і президентські, і парламентські вибори відбулися не за звичними канонами, а з використанням нових технологій. Виборчі технології є системою заздалегідь продуманих, запланованих, як і спонтанно вигаданих прийомів, планів, процедур, технічних та інформаційних засобів для забезпечення успішного висунення кандидатів та їх обрання. Також виборчими технологіями називають сукупність методів впливу на виборців, що спираються на дані соціологічних досліджень та наукові розробки у комплексі з політичною рекламою та зв'язками з громадськістю» [6, с. 136].

У цілому, виборчий процес та виборчі технології досліджувались у дисертаціях таких українських авторів, як М. Афанасьева, Р. Балабан, С. Білоусов, М. Бучин, Т. Дешко, Б. Ідрісов, Л. Кочубей, У. Лукач, Н. Лютко, Г. Малкіна, В. Мокан, О. Мостіпан, М. Наход, Ю. Остапець, І. Поліщук, А. Савков, О. Хромець, К. Черкашин, Є. Юрченко, ін.

До фундаментальних праць, які містять практичні рекомендації щодо організації виборчого процесу в Україні, належать видання Інституту виборчого права. Зокрема, – рекомендації поважних європейських інституцій «Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права» [4]. У передмові відзначено роль Венеціанської комісії у впровадженні стандартів демократичного виборчого процесу. Так, Дж. Букіккіо зазначає: «Європейська Комісія за демократію через право, більш відома як Венеціанська Комісія, є дорадчим органом Ради Європи з конституційних справ. Заснована у 1990 році, Комісія відіграє провідну роль у прийнятті конституцій, які узгоджуються з європейським конституційним доробком. З часу свого утворення Венеціанська Комісія активно діяла у виборчій галузі, зокрема, ухвалюючи

висновки щодо виборчих законопроектів. Комісія також брала участь у розробці законодавчих текстів у галузі виборів. У 2002 році спільно з Парламентською Асамблеєю та Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи вона заснувала Раду за демократичні вибори, основне завдання якої якраз полягає у здійсненні співробітництва у галузі виборів. Одним із перших документів, розроблених цією Радою, був Кодекс належної практики у виборчих справах, який звів разом і кодифікував основні європейські принципи організації вільних та демократичних виборів. Ці норми європейського виборчого доробку насамперед є стандартними конституційними принципами виборчого права: загальне, рівне, вільне, таємне і пряме виборче право разом із регулярним проведенням виборів. Так викладені, ці принципи є значною мірою безсумнівними; проте це не так, коли йдеться про конкретне визначення їх суті» [4, с. 6].

У лютому 2020 року інша поважна міжнародна інституція – Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) опублікувала «Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій». У дослідженні, проведеному на прохання Міністерства цифрової трансформації України, визначено «можливість запровадження електронного голосування під час виборів» [3, с. 3], «систему адміністрування встановлення результатів на всіх рівнях, спрощення процедури зміни місця голосування та професіоналізацію персоналу на місцях» [3, с. 5].

У монографії Ю. Ключковського [5] визначено принципи виборчого права, інститут голосування та принципи інституту виборчого процесу.

Незважаючи на достатньо велику кількість ґрунтовних досліджень, присвячених виборчому процесу в Україні, недостатньо уваги приділяється виборчому процесу та виборчим технологіям в умовах становлення цифрового суспільства у першій чверті ХХІ століття.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення виборчого процесу та виборчих технологій цифрового суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У сучасних умовах кризи демократичного політичного представництва під впливом формування мережевого (або цифрового) суспільства важливим науковим завданням стає визначення місця нових виборчих технологій у сучасному політичному процесі у контексті глобальних соціальних та політичних трансформацій.

Як зазначає О. Водяніков, «Довіра до органів влади стрімко падає у всьому світі. Демократичні режими, що здавалися непохитними, страждають від зростання популізму і ксенофобських настроїв... ерозія принципу національного

суверенітету, поширення конституційного популізму, глобальний занепад легітимності та влади державних і наддержавних установ і поступове перегітання реальної суспільної влади до неконвенційних акторів, від потестарних інституцій до мереж – всі ці та інші ознаки вказують на парадигматичний зсув, що відбувається останні двадцять років в сучасній цивілізації» [2, с. 9].

Доля сучасної демократії напряму пов'язана із виборчим процесом. Демократія залежить не лише від безпосереднього результату виборчих перегонів, а від його політичних передумов, соціального та економічного контексту, медійних акцентів і скандалів та ефективності політичних технологій. В умовах широкомасштабної російської збройної агресії проблематика, пов'язана із виборчим процесом в Україні зазнає суттєвих змін. Хоча проведення виборів поставлено «на паузу» через необхідність забезпечення перемоги у війні та вирішення безпекових питань під час організації виборчого процесу, але очевидними є соціальні трансформації, які неминуче позначатимуться на виборчому процесі у майбутньому. По-перше, це постання нового потужного класу – військових, представники якого, безумовно, будуть одними із головних претендентів на місця у парламенті та у місцевих радах. По-друге, війна не зупинила розвиток цифрового суспільства в Україні. Наприклад, застосунок «ДіЯ» («Держава і Я») продовжує удосконалюватись, а його можливості розширюються. Експерти обговорюють різні сценарії використання «ДіЯ» у виборчому процесі. Сучасні соціально-політичні трансформації, обумовлені розвитком інформаційних технологій, актуалізують дослідження нових виборчих технологій. Йдеться не лише про ефективність, а про загрози демократії та раціональному вибору громадян.

Варто відзначити, що «Демократизація політичного простору передбачає залучення найрізноманітніших суспільних груп у процес прийняття рішень, що актуалізує проблему раціоналізації політичних відносин. Процедури узгодження необхідних рішень з багатьма акторами можуть завадити раціональному політичному вибору, а процес медіатизації політики (з її масовизацією та відповідним медіа-форматом) призведе до імітації демократизації політичних відносин. Це стосується як формування альтернатив, так і вибору способу дій громадянами й представниками влади. Політичні та економічні трансформації... довели... небезпеку спрощеного розуміння процесу раціоналізації у політичному та економічному просторах» [7, с. 240].

На авансцену виборчого процесу виходить не раціональний вибір, а «гра випадку». Відповідно, одним із завдань політичної науки стає визначення тих випадковостей, які змінюють не лише результат виборів, а й, враховуючи місце та роль

виборів у демократичному політичному процесі, долю демократії та хід історії.

Результат виборчих кампаній стає передбачити усе складніше. Л. Кочубей протиставляє «нові» і «традиційні» виборчі технології. Констатуючи перемогу «нових» технологій та каналів виборчої комунікації під час президентської виборчої кампанії 2019 року (не лише соціальних мереж над телебаченням, а й Інстаграм на Фейсбуком), вона зазначає: «...результати цієї президентської кампанії наглядно демонструють, як нові тенденції впливають на хід виборів та визначають подальший розвиток виборчого процесу. Нові технології зіштовхнулися з традиційними, з практиками, що склалися десятиліттями, і перші виявилися більш ефективними» [6, с. 149].

Також слід звернути увагу на зміну тенденцій у світовій політиці, які повною мірою проявились у виборчому процесі в Україні. Йдеться про конструювання та подальшу дослідницьку реконструкцію виборчої агітації як «серіалів».

Досліджуючи президентську кампанію 2019 року, Л. Кочубей відзначає: «Відповідно до плину часу змінюються і тенденції у світовій політиці. Зокрема, видозмінюються й методи впливу політичних сил, прийоми пропаганди та агітації. Яскравим підтвердженням цьому можуть слугувати й останні вибори Президента України. Згідно з аналітичною довідкою Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва основними причинами перемоги Петра Порошенка у 2014 р. були: значна підтримка кандидата після завершення революції на Майдані, зняття Віталієм Кличком своєї кандидатури на його користь, поширення соціологічних опитувань, за якими він ніби був кандидатом, спроможним перемогти у першому ж турі. У той час Україні не можна було гаяти час на ще один тур, тому велика кількість людей проголосувала за потрібного їм кандидата. Цього разу ситуація була дещо іншою і головними факторами перед виборами стали «серіали». «Серіал» Порошенка – 5 років при владі. «Серіал» Володимира Зеленського – це телесеріал «Слуга народу». Головні тези зі «серіалу» Порошенка: томос, безвіз з ЄС, але також НЕ продаж липецької фабрики «РОШЕН», НЕ завершення війни на Сході, НЕ поборення корупції. Головні тези «Слуги народу»: боротьба зі старою політикою, корупцією, відвертість з народом. Тож ці два серіали і були визначальними перед виборами-2019» [6, с. 137].

Однією із найбільших помилок у дослідженні сучасних («нових») виборчих технологій є їх розгляд окремо від суттєвих соціальних трансформацій та становлення цифрового суспільства. Адже, нові виборчі технології мають потужну соціальну складову; їх ефективність обумовлена не лише технологічними новаціями, а й змінами світогляду

індивідів та переходом від ієрархічної організації соціальних груп до мережевої. Саме тому у дослідженнях виборчих технологій необхідно визначити сутність революційних змін, яких зазнає суспільство. На наш погляд, однією із найбільш ґрунтовних та евристичних, порівняно із іншими концепціями постіндустріального суспільства, є парадигма суспільства постмодерну.

У цій парадигмі деконструється (Ж. Деріда) логоцентризм, ієрархія та бінарні опозиції суспільства модерну, а право, політика та представницька демократія епохи індустріалізації зазнає критики за наголос на «мобілізації» та примусі індивідів замість «інклюзивності». Однією із найголовніших форм такої необхідної «інклюзії», залученості громадян до мережевих комунікацій в умовах цифрового суспільства стає виборчий процес.

Без виборів неможливо уявити демократію, а без виборчого права – право демократії.

Пошук нових виборчих технологій задля залучення громадян до виборів, а отже – до демократії, триває. Наразі відбувається знову повернення до традиційних технологій, в основі яких – механізми мобілізації мас, «апробовані» у епоху модернізації. Про це свідчить і поява феномену медіатизації політики, небезпека медіакратії та інформаційного тоталітаризму. Деконструкція мобілізації (передусім – військової, але також і економічної та електоральної) усе ще є справою майбутніх поколінь. Поки що ж йдеться радше про нові виклики для суспільства постмодерну.

О. Водяніков зазначає: «В ХХ столітті після періоду тоталітарного апогею модерної держави у період, який Ерік Гобсбаум назвав «століттям крайнощів», настав період постмодерної держави з її демократичними цінностями, правами людини і конституціоналізмом. Зараз постмодерна держава зазнає не менш карколомних змін... Ми наразі не можемо досягнути всю глибину катастрофічних для постмодерної держави змін... Виборче право в закордонній правничій доктрині отримало ще одну назву – «право демократії» (англ. – *law of democracy*), адже воно регулює засадничий механізм демократичного режиму – вибори... Демократія може приймати багато форм, як власне, існує і багато різних інституційних втілень демократичної політики». Адже вибір на користь прямої, представницької чи конституційної демократії, пропорційної чи мажоритарної виборчої системи, визначення пасивного та активного виборчого права і, подекуди, номінаційного виборчого права тощо – всі ці питання залежать і визначені конституційними, законодавчими, інституційними чи політичними рамками, тобто вибором, що вже був зроблений конституцієдавцем чи законодавцем. Іншими словами, народовладдя, волевиявлення

не існує поза тією моделлю демократії, яку відтворює право» [2, с. 9–10].

Відповідно до цього, виборчий процес у цифровому суспільстві має бути чесним (це передбачає рівний доступ до інформації, до масмедіа під час кампанії та чесність підрахунку голосів) та справедливим. Вкрай важливою вимогою стає захист даних виборців і кандидатів та унеможливлення кібератак, або ефективна протидія їм.

Ю. Ключковський зазначає: «Основними складовими принципу справедливих виборів є: належний стан виборчого законодавства, яке забезпечує повноту і чіткість регулювання виборчих процедур; безсторонність суб'єктів владних повноважень стосовно виборців, кандидатів та політичних партій, які беруть участь у виборах, заборона втручання цих суб'єктів у перебіг виборчого процесу, недопущення зловживання адміністративними ресурсами; забезпечення повноцінного і незалежного спостереження за виборами; існування ефективної системи оскарження виборчих правопорушень, спрямованої на усунення наслідків правопорушення, відновлення правомірного перебігу виборчого процесу» [5, с. 775].

На думку фахівців Міжнародної фундації виборчих систем, слід віднести до нових технологій, «...які потенційно можна було б використати в Україні для вдосконалення виборчого процесу... – реєстрація та голосування в Інтернеті, а також удосконалення цифрової передачі даних і систем адміністрування встановлення результатів виборів... з урахуванням міжнародних стандартів, яких слід дотримуватись. Ці стандарти – це, перш за все, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП), Копенгагенський документ 1990 року, Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії та Рекомендація Ради Європи 2007 року CM/Rec (2017)5 щодо стандартів для електронного голосування» [3, с. 6].

Відтак, нові виборчі технології мають сприяти демократизації виборчого процесу, забезпеченню чесних та справедливих виборів.

Висновки. Отже, нові виборчі технології, які поширились у глобальному вимірі у першій чверті XXI століття, ґрунтуються на використанні мережі Інтернет, технологій мобільного зв'язку тощо. Ці нові технології охоплюють усі стадії демократичного виборчого процесу – від висунення кандидатів й реєстрації виборців та агітації й виборчої комунікації до підбиття підсумків голосування. Відповідно, у цифровому суспільстві технології е-голосування потребують не лише правового регулювання та технологічного захисту від кіберзагроз, а й урахування суттєвих соціальних трансформацій у процесі переходу до мережевої організації соціальних груп

та спільнот у цифровому суспільстві. Враховуючи системність та загальність соціальних трансформацій цифрового суспільства, досліджено парадигму постмодерну та виокремлено такі її принципи, як «інклюзивність», «мережеву організацію», «деконструкцію», тобто критику «логоцентризму» та «бінарних опозицій» (які й були фундаментом раціонального електорального вибору епохи модерну). Наголос зроблено на тому, що замість принципу «мобілізації» (як основи політики, економіки та виборчого процесу епохи модернізації) у цифровому суспільстві на перший план виходить принцип «інклюзивності». Відповідно, виборчі технології спрямовуються не на мобілізацію, а на залученість виборців. В якості прикладу впровадження нових виборчих технологій розглянуто виборчий процес в Україні у 2019 році. Під час президентської та парламентської кампанії завдяки виборчим технологіям було забезпечено залученість молоді (із використанням соціальної мережі Інстаграм), протиставлення «нових» та «старих» політиків (завдяки серіалу «Слуга народу»), активізація горизонтальних комунікацій та мережевих спільнот тощо.

Література

1. Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 232 с.
2. Водяніков О. Вступне слово. Демократія і конституція: майбутнє однієї ідеї. Ключковський Ю.Б. *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні*: монографія. Київ: Ваїте, 2018. С. 9–28.
3. Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій. Міжнародна фундація виборчих систем, 2020. 62 с. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/04/IFES-Ukraine-Feasibility-Study-on-the-Introduction-of-New-Elections-Technology-for-Ukraine-v1-2020-02-13-Ukr.pdf>
4. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права. Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю.Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. Київ, 2009. 500 с.
5. Ключковський Ю.Б. *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні*: монографія. Київ: Ваїте, 2018. 908 с.
6. Кочубей Л. О. Нові і традиційні виборчі технології в Україні. *Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань* / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 136–149.
7. Яковлев Д. В. *Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація*: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 288 с.

Анотація

Свекла К. А. Виборчий процес та виборчі технології цифрового суспільства. – Стаття.

Статтю присвячено визначенню виборчого процесу та виборчих технологій цифрового суспільства. Відзначено, що незважаючи на широкомасштабну російську збройну агресію Україна зробила декілька потужних кроків щодо впровадження нових виборчих технологій. Зокрема, йдеться про технологічну готовність до потенційної реалізації моделі е-голосування за допомогою застосування «ДіЯ» та розширення його функцій з метою забезпечення зміни місця голосування онлайн. У процесі становлення цифрового суспільства відбуваються суттєві трансформації виборчого процесу та виборчих технологій. Серед досліджень виборчого процесу та виборчих технологій відзначено праці М. Афанасьєвої, М. Бучина, Л. Кочубей, Ю. Ключковського, ін. Визначено, що до фундаментальних досліджень виборчого процесу та виборчих технологій у цифровому суспільстві відносяться видання Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Міжнародної фундації виборчих систем, Інституту виборчого права тощо.

Метою статті є визначення виборчого процесу та виборчих технологій цифрового суспільства.

Нові виборчі технології, які ґрунтуються на використанні мережі Інтернет та активно розвиваються у сучасному світі у першій чверті ХХІ століття, передбачають не лише можливість зміни місця голосування та електронне голосування, а й включають усі етапи виборчого процесу – від висунення кандидатів, проведення агітації до підбиття підсумків виборів. Враховуючи системність та загальність соціальних трансформацій цифрового суспільства, наголос зроблено на концепції «суспільства постмодерну». Відповідно до неї відбувається критика логоцентризму, бінарних опозицій та деконструкція фундаментальних принципів виборчого процесу, а отже – змінюються виборчі технології. Зокрема, йдеться про те, що замість принципу «мобілізації» (як основи політики, економіки та виборчого процесу епохи модернізації) у цифровому суспільстві на перший план виходить принцип «інклюзивності». Відповідно, виборчі технології спрямовуються не на мобілізацію, а на залученість виборців. В якості прикладу впровадження нових виборчих технологій розглянуто виборчий процес в Україні у 2019 році. Під час президентської та парламентської кампанії завдяки виборчим технологіям було забезпечено залученість молоді (із використанням соціальної мережі Інстаграм), протиставлення «нових» та «старих» політиків (завдяки серіалу «Слуга народу»), активізація горизонтальних комунікацій та мережових спільнот задля залучення прихильників В. Зеленського.

Ключові слова: виборчий процес, виборчі технології, цифрове суспільство, політичний процес, демократія, політичні технології, політична комунікація.

Summary

Svekla K. A. Electoral process and electoral technologies of the digital society. – Article.

The article is devoted to the definition of the electoral process and electoral technologies of the digital society. It is noted that despite the large-scale Russian armed aggression, Ukraine has taken several powerful steps to introduce new electoral technologies. In particular, this refers to the technological readiness for the potential implementation of the e-voting model using the Diia application and the expansion of its functions to ensure the change of voting location online. In the process of establishing a digital society, significant transformations of the electoral process and electoral technologies are taking place. Among the studies of the electoral process and electoral technologies, the author notes the works of M. Afanasieva, M. Buchyn, L. Kochubey, Y. Kliuchkovsky, and others. It is determined that the fundamental studies of the electoral process and electoral technologies in the digital society include the publications of the I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the International Foundation for Electoral Systems, the Institute of Electoral Law, etc. The purpose of the article is to define the electoral process and electoral technologies of the digital society. New electoral technologies based on the use of the Internet and actively developing in the modern world in the first quarter of the twenty-first century provide not only for the possibility of changing the place of voting and electronic voting, but also include all stages of the electoral process – from nomination of candidates, campaigning to summarizing the election results. Given the systematic and universal nature of social transformations in the digital society, the emphasis is placed on the concept of a “postmodern society.” According to this concept, logocentrism and binary oppositions are criticized and the fundamental principles of the electoral process are deconstructed, and thus, electoral technologies are changing. In particular, it is said that instead of the principle of “mobilization” (as the basis of politics, economics and the electoral process of the modernization era), the principle of “inclusiveness” comes to the fore in the digital society. Accordingly, electoral technologies are not aimed at mobilizing, but at engaging voters. As an example of the introduction of new electoral technologies, the article examines the electoral process in Ukraine in 2019. During the presidential and parliamentary campaigns, electoral technologies were used to engage young people (using the social network Instagram), to contrast “new” and “old” politicians (thanks to the TV series “Servant of the People”), and to intensify horizontal communications and online communities to attract V. Zelenskyy’s supporters.

Key words: electoral process, electoral technologies, digital society, political process, democracy, political technologies, political communication.

УДК 351.862.4:33.021:355.40:341.326
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.36>

Д. С. Усов
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-6089-777X>
кандидат юридичних наук, здобувач
Воєнної академії імені Євгенія Березняка

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Стаття 17 Конституції України передбачає, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Така розстановка пріоритетів, на нашу думку, є закономірною та ґрунтується на політичних чинниках. Адже суверенітет і територіальна цілісність держави мають бути забезпечені й захищені передусім економічно. Політологічний аналіз історичного та сучасного досвіду зарубіжних країн дозволяє стверджувати, що розвинена й стійка економіка дає змогу забезпечувати: ефективно функціонування усіх галузей господарства, належний рівень і зростання добробуту населення, вагомі досягнення в науці й освіті, самостійність і незалежність у міжнародних відносинах, боєздатність Збройних сил. Отже, чим вищий рівень розвитку економіки – тим більшим суверенітетом наділена держава, тим міцнішим є її потенціал із забезпечення достатку, прав і свобод власних громадян.

Безпечне функціонування та розвиток економіки залежать від численних факторів, зокрема політичних, військових, соціальних. Не останнє місце серед них посідає інформаційний чинник. Адже в сучасних умовах (процеси безкомпромісного політичного й військово-політичного протистояння, жорстка економічна конкуренція, інформатизація та цифровізація) наявність достовірних даних щодо фактичних економічних явищ, процесів, показників, планів і можливостей інших держав (країн-партнерів, країн-конкурентів, нейтральних країн, транснаціональних корпорацій, а також держав-агресорів) надає можливість на національному рівні розробляти стратегію й тактику забезпечення національних економічних інтересів.

Отримання інформації в економічній сфері є особливо актуальним для України, яка, з огляду на низку обставин, опинилася в скрутному економічному становищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми сучасної розвідувальної діяльності у своїх працях намагалися розв'язати такі вітчизняні вчені, як С. В. Албул, В. В. Баліць-

кий, А. Л. Баланда, В. В. Бурба, М. Л. Грібов, Д. А. Міночкін, Д. А. Міщенко, С. П. Мокляк, С. П. Мосов, А. М. Нсер, В. О. Паливода, С. М. Пик, М. А. Погорецький, В. В. Процаєв, П. Я. Пригунов, Д. Г. Радов, Д. О. Філіп, В. Д. Фірсов, А. М. Черняк, С. М. Шаптала та інші науковці. Проте в їхніх працях відсутні єдині підходи до розуміння поняття розвідувальної діяльності. Дослідники по-різному тлумачать її зміст, визнають форми та рівні.

Крім того, нині бракує уваги вітчизняних учених до питань розвідувальної діяльності саме в економічній сфері, що зумовлює необхідність відповідних наукових досліджень. Їх теоретичну основу, серед іншого, має становити категоріально-понятійний апарат. Його головною ланкою є розуміння поняття розвідувальної діяльності в економічній сфері, його відмежування від інших, схожих за змістом категорій.

Мета статті – визначення змісту й формулювання дефініції розвідувальної діяльності в економічній сфері. Досягнення цієї мети зумовлює необхідність у попередньому вивченні поняття розвідки й розвідувальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Категорія розвідувальної діяльності, безперечно, є похідною від поняття розвідки. Тому ці категорії доцільно досліджувати в їх взаємозв'язку з урахуванням первинності поняття розвідки. Основним змістом розвідки в загальному значенні цього слова є здобування інформації – дії за значенням слова «розвідувати» – здобувати відомості про супротивника; дізнаватися про кого-, що-небудь, розпитуючи когось або спостерігаючи за кимсь, чимсь [1, с. 1043].

Саме в такому (широкому) значенні цим терміном послуговуються фахівці в галузі менеджменту підприємств, забезпечення безпеки підприємницької діяльності та юридичного супроводження господарювання. Причому вони оперують поняттями «економічна розвідка», «конкурентна розвідка», «розвідка в економічній сфері», «промислове шпигунство» для означення інформаційно-пізнавальної діяльності, яка проводиться суб'єктами господарювання різних рівнів з метою забезпечення власної економічної безпеки та конкурентоспроможності.

У цьому контексті А. Л. Баланда й А. М. Черняк слушно зауважують: «В українському науковому просторі проблематика теоретичних основ дослідження економічної розвідки розглядається переважно лише в площині промислового шпигунства чи дисципліни економіки підприємства» [2].

Проте в теорії та практиці діяльності правоохоронних органів і спеціальних служб термін «розвідка» не має однозначного тлумачення. Його використовують у різних значеннях та пов'язують з різними діями, завданнями та сферами суспільного життя, а також з організаційно-функціональними структурами (апаратами розвідки, органами та підрозділами, уповноваженими здійснювати розвідувальну діяльність).

У найбільш широкому значенні науковці та практики визначають розвідку як мистецтво придбання та примноження знань про те, що свіdomo приховується. Саме таке визначення розвідки надають вітчизняні дослідники А. Є. Івахін і П. Я. Пригунов у своїй праці «Оперативна діяльність та питання конспірації в роботі спецслужб» [3, с. 412].

Залежно від мети, суб'єкта й особливостей проведення розвідки визначають її різновиди. Так, теоретики виокремлюють військову, прикордонну, аерокосмічну, конкурентну, фінансову та інші розвідки. Представники поліцейської наукової спільноти широко послуговуються терміном «кримінальна розвідка». Зокрема, С. В. Албул розглядає кримінальну розвідку як функцію оперативно-розшукової діяльності [4]. Виокремлюють також і вкрай вузькоспеціалізовані види розвідки, такі як розвідка Національною гвардією України в забезпеченні громадської безпеки й охорони громадського порядку під час проведення масових заходів [5].

Усе це не узгоджується з правовими реаліями, сформованими вітчизняним законодавством, зокрема Законом України «Про розвідку» від 17 вересня 2020 року № 912-ІХ. Тому виникає потреба в усуненні протиріччя між теорією та практикою.

Для цього доцільно взяти за основу підхід М. А. Погорельського, який наголошує на потребі в теоретичному й законодавчому розмежуванні оперативно-розшукової, контррозвідувальної, розвідувальної та кримінально-розвідувальної діяльності [6]. Крім того, визначенню сутності розвідувальної діяльності сприятиме застосування розробленого вченим універсального підходу.

Так, досліджуючи кримінальний процес та оперативно-розшукову діяльність, М. А. Погорельський слушно виокремлює такі внутрішні структурні елементи змісту цих видів людської діяльності, як мета, завдання, дії та суб'єкти, що утворюють її як цілісні діяльні системи, а також зовнішні їх елементи – стадії, етапи, організа-

ційно-правові форми. На його думку, принципи, методи та функції не є структурними елементами змісту оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу як діяльних систем, але відіграють важливу роль у їх функціонуванні, характеризують внутрішні та зовнішні сутнісні ознаки цих видів діяльності [7, с. 153].

Таким чином, спираючись на вказаний підхід, послідовно визначимо мету, завдання, заходи й суб'єкти розвідувальної діяльності з подальшим її дослідженням у площині економічної сфери.

Законодавець тлумачить розвідку як організаційно-функціональне поєднання визначених Законом розвідувальних органів і діяльності, яку вони здійснюють самостійно або у взаємодії між собою та з іншими суб'єктами розвідувального співтовариства з метою забезпечення національної безпеки й оборони України. Водночас розвідувальну діяльність визначено як систему розвідувальних заходів, що проводяться розвідувальними органами України для виконання покладених на ці органи завдань і здійснення передбачених Законом функцій (ст. 1 Закону України «Про розвідку»).

Критично оцінюючи означений підхід, цілком підтримуємо законодавця щодо розуміння розвідувальної діяльності як діяльнісного складника розвідки, яка, крім власне системи певних дій (заходів), враховує і структурно-функціональні утворення (ідеться про апарати розвідки, тобто органи та підрозділи, на які покладено розвідувальні функції), уповноважені законом на проведення цих заходів.

З політологічних позицій має рацію законодавець і в питаннях визначення мети розвідки загалом (як організаційно-функціонального поєднання), а отже, розвідувальної діяльності забезпечення національної безпеки й оборони України.

Водночас, з огляду на аргументи, наведені нами на обґрунтування актуальності цього дослідження, розвідувальна діяльність, зокрема у сфері економіки, є засобом, що має використовуватися суб'єктами державного управління для досягнення більш широкої політичної мети, ніж забезпечення національної безпеки (складником якої є економічна безпека держави) та оборони.

Обмеження мети розвідувальної діяльності забезпеченням національної безпеки й оборони свідчать про використання розробниками закону підходів, які, згідно з класифікацією дослідників конкурентної розвідки Н. О. Москаленко та Ю. О. Леонової, є реактивними [8], тобто слугують реакцією держави на певні події та загрози (у тому числі потенційні).

Такий підхід до визначення мети розвідувальної діяльності простежується і в наукових дослідженнях. Так, на думку В. Д. Фірсова, мета розвідувальної діяльності полягає у виявленні,

запобіганні та припиненні загроз національній безпеці й інтересам держави [9]. Таке бачення передбачає лише реагування (можливо навіть і своєчасне) на реальні та потенційні загрози, але воно не враховує можливість зміцнення позицій держави, економічного та соціального розвитку за рахунок розвідувальної діяльності.

Більш продуктивним вважаємо проактивний підхід. Його застосування дозволяє стверджувати, що метою розвідувальної діяльності є забезпечення та зміцнення державного суверенітету, національної безпеки (у тому числі економічної та інформаційної), а також сталого соціально-економічного розвитку держави. Таке забезпечення та зміцнення не здійснюється безпосередньо суб'єктами розвідувальної діяльності, проте є результатом їх роботи. Цей результат втілюється в життя керівництвом держави через політичні та управлінські рішення тактичного і стратегічного характеру, що прийняті на основі отриманої розвідувальної інформації.

Якщо ж розглядати мету розвідувальної діяльності в контексті економічних відносин, то, як слушно зазначають у науковій літературі, основною метою функціонування всіх структур економічної розвідки та контррозвідки є інформаційно-аналітична підтримка прийняття важливих політичних рішень у сфері забезпечення національних економічних інтересів [2].

Розглядаючи мету діяльності як попередньо запланований результат, варто зауважити, що сформульована нами мета є заздалегідь запланованим результатом не лише розвідувальної, а й інших видів діяльності. До цих видів діяльності можна зарахувати державне управління, науку, освітній процес тощо.

Розвідувальна ж діяльність відрізняється від них тим, що для досягнення сформульованої вище мети вона виконує низку специфічних, притаманних лише їй завдань.

До таких завдань, згідно із Законом України «Про розвідку», належать: 1) своєчасне забезпечення споживачів розвідувальною інформацією; 2) сприяння реалізації національних інтересів України; 3) протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України у визначених законом сферах. У цих формулюваннях опосередковано вбачається проактивний підхід.

Зауважимо, що до «споживачів» закон відносить політичне керівництво держави: Президента України, Голову Верховної Ради України, голову та членів комітету Верховної Ради України, до предмета відання якого віднесено питання забезпечення контрольних функцій Верховної Ради України за діяльністю органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронних органів спеціального призначення та розвідувальних органів, Прем'єр-міністра

України, членів та Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, а також визначених Президентом України інших складових сектору безпеки й оборони України, яким у встановленому законодавством порядку надається розвідувальна інформація.

Саме споживачі, на основі наданої розвідувальної інформації, повинні приймати політичні рішення, які через її реалізацію забезпечують і зміцнюють державний суверенітет, національну безпеку (зокрема економічну й інформаційну), а також сталий соціально-економічний розвиток держави.

Зазначені вище завдання більш детально розкрито в трьох початкових пунктах ч. 1 ст. 6 Закону України «Про розвідку», яка визначає основні функції розвідувальних органів. Ідеться, зокрема, про такі функції: добування, аналітичне опрацювання, оброблення та надання розвідувальної інформації її споживачам у встановленому цим Законом порядку; заходи з метою сприяння реалізації національних інтересів України, забезпечення безпеки й участі у формуванні та реалізації державної політики у визначених законом сферах, посилення обороноздатності держави, економічного й науково-технічного розвитку; виявлення та визначення ступеня зовнішніх загроз національній безпеці України, зокрема в кіберпросторі, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України, проведення спеціальних (активних) заходів щодо таких загроз та з протидії іншій діяльності, що становить зовнішню загрозу національній безпеці України.

Практичне виконання цих завдань здійснюється через вжиття конкретних дій (проведення певних заходів). Цілком логічно, що розвідувальна діяльність здійснюється як комплекс заходів, які іменують розвідувальними. Закон визначає розвідувальний захід як комплекс дій і рішень розвідувального органу та/або у випадках, визначених цим Законом, іншого суб'єкта розвідувального співтовариства із застосуванням методів, сил і засобів розвідки.

Аналізуючи наведене визначення, слід визнати необґрунтованим віднесення певних рішень до категорії заходів. У розвідці, як і в кримінальному процесі, оперативно-розшуковій діяльності, адмініструванні, рішення не є заходом чи дією. Воно становить результат розсуду та волевиявлення уповноваженої особи або компетентного колегіального органу, що виявляється в певному письмовому документі (постанові, ухвалі, вирокі тощо) або усному наказі, повідомленні, вказівці. У будь-якому виді державно-правової діяльності певні заходи чи дії проводяться на підставі рішень і не можуть ототожнюватися з ними.

Водночас заходи як суто прикладна категорія постають практичним втіленням методів як теоре-

тичної категорії. І навпаки, методи розвідувальної діяльності під час їх застосування на практиці є заходами розвідувальної діяльності.

Аналіз практики розвідувальної діяльності в економічній сфері дозволяє до вказаних заходів (методів) зарахувати соціальні, аналітичні, технічні, інституціональні.

Соціальні заходи ґрунтуються на діяльності людини в соціумі, її спілкуванні та взаємодії з іншими людьми; аналітичні – на інформаційно-аналітичній діяльності людини та використанні програмно-технічних засобів обробки інформації; технічні – на використанні сучасної техніки й новітніх технологій. Причому застосування цих заходів для досягнення політичної мети розвідувальної діяльності в економічній сфері може мати як гласний (відкритий), так і негласний (конспіративний) характер.

До суб'єктів розвідувальної діяльності вважаємо за доцільне зарахувати всіх суб'єктів, віднесених ст. 2 Закону України «Про розвідку» до розвідувального співтовариства, а саме: координаційний орган з питань розвідки; розвідувальні органи, визначені цим Законом (Служба зовнішньої розвідки України, розвідувальний орган Міністерства оборони України, розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону); Службу безпеки України; визначені Радою національної безпеки і оборони України інші складові сектору безпеки й оборони, що залучаються розвідувальними органами до виконання розвідувальних завдань і посилення розвідувальних спроможностей держави.

У контексті визначення суб'єктів розвідувальної діяльності в економічній сфері слід зауважити, що аналіз наукової літератури щодо ведення економічної розвідки, дозволяє стверджувати, що таку розвідку й різних країнах здійснюють не лише розвідувальні та правоохоронні органи, а й приватні структури.

Відповідно до результатів наукового пошуку, проведеного фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, до певного часу держави прагнули зберігати за собою монопольне право на ведення розвідувальної діяльності. Проте останнім часом через низку обставин (зокрема збільшення кількості викликів і загроз, зміни їхніх характерних особливостей) у цій специфічній сфері діяльності почало розвиватися державно-приватне партнерство як система відносин. Упродовж першої половини 1990-х років на ринку виникають численні приватні структури, які почали надавати інформаційно-аналітичні послуги, що виходили за межі конкурентної чи так званої бізнес-розвідки. Такі структури в експертних колах отримали назву «приватні розвідувальні компанії» [10].

Провідні дослідники в галузі розвідувальної та контррозвідувальної діяльності стверджують, що на сьогодні в більшості розвинутих країн вже створено потужні, чітко структуровані системи економічної розвідки, основними елементами якої є: окремі державні інституції (спеціальні служби, дипломатичні установи, зовнішньоторговельні агентства тощо); транснаціональні корпорації; підприємства різних форм власності, а також вчені та експерти [2].

З цього приводу В. О. Паливода слушно зауважує, що діяльність приватних розвідувальних компаній є вагомим чинником сучасного безпекового середовища на глобальному рівні. З огляду на більшу еластичність у кадрових та фінансових питаннях, приватні розвідувальні кампанії мають суттєві переваги порівняно з державними органами в питаннях конкуренції за кращих спеціалістів. Приватні розвідувальні кампанії часто випереджають спеціальні служби в створенні та використанні новітніх технологій, які застосовують у розвідувальній діяльності. Ці організації можуть бути не лише виконавцями замовлень державних органів (включно зі спецслужбами) і корпорацій, а й набувати статусу об'єкта, що становить розвідувальний інтерес для інших країн задля отримання інформації, якою володіють приватні розвідувальні кампанії. Приватні розвідувальні кампанії можуть бути використані для проведення різних форм політичної боротьби (включно з організацією політичних убивств) [10].

На нашу думку, такі процеси мають не лише позитивні наслідки для результатів розвідувальної діяльності держави в економічній сфері, а й становлять загрозу для національної безпеки через аполітичність приватних розвідувальних структур, їх першочергову зорієнтованість на отримання прибутку. Крім того, у цих процесах чітко простежується тенденція до злиття влади та великого бізнесу із формуванням олігархату.

Таким чином, сформульована нами вище мета розвідувальної діяльності в економічній сфері (одержання інформації економічного характеру, необхідної політичному керівництву держави для прийняття тактичних і стратегічних рішень щодо забезпечення та зміцнення державного суверенітету, національної безпеки, а також сталого соціально-економічного розвитку держави) визначена з державницьких позицій, з розуміння правової, соціальної, демократичної держави як політико-територіальної організації, створеної задля блага її народу – усіх членів громадянського суспільства.

І якщо йдеться про Україну, то в ст. 3 Конституції нашої держави людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст

і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Тобто і розвідувальні органи держави мають працювати винятково на інтереси всього громадянського суспільства, забезпечуючи можливість забезпечення та зміцнення добробуту кожного громадянина.

З огляду на зазначене, слід зауважити, що якщо економічна розвідка, серед іншого, здійснюється приватними структурами та окремими особами (експертами, науковцями), то необхідно чітко відмежувати поняття «економічна розвідка», яке використовується теоретиками, та «розвідувальна діяльність» (у сфері економіки), яким послуговується вітчизняний законодавець.

Сучасні українські дослідники терміном «економічна розвідка» позначають цілеспрямовану діяльність державних і приватних структур, спрямовану на отримання інформації стосовно фінансово-економічної політики держави (включаючи її технологічні аспекти), а також будь-якої іншої інформації, що прямо чи опосередковано сприятиме зростанню конкурентних переваг країни-донора на міжнародних глобальних і національному ринках. Більшість даних економічної розвідки становить інформація, що збирається з відкритих джерел. Водночас для замовників розвідувального продукту не менший інтерес становить інформація, здобута з використанням негласних методів розвідувальної діяльності. Ця діяльність може включати здобування інформації шляхом створення агентурної мережі, корумпування чиновників чи представників топменеджменту, крадіжки технологічної документації, використання підставних фірм, організації кібератак тощо [2].

Отже, розвідувальна діяльність в економічній сфері є набагато вужчою за суб'єктним складом, ніж економічна розвідка. Остання, крім забезпечення та зміцнення національної безпеки й суверенітету держави, зростання добробуту громадян, може мати на меті зміцнення конкурентоспроможності конкретного підприємства, галузі або транснаціональної корпорації. Причому не виключена ситуація, коли досягнення комерційної мети виключає (або перешкоджає) досягненню мети державницької. Водночас ці два види діяльності збігаються з огляду на використовувані методи й засоби.

Висновки. Розвідувальна діяльність в економічній сфері – це система гласних і негласних, технічних, соціальних та аналітичних заходів, що здійснюється суб'єктами розвідувального співтовариства з метою одержання інформації економічного характеру, необхідної політичному керівництву держави для прийняття тактичних і стратегічних рішень щодо забезпечення та зміцнення державного суверенітету, національної

безпеки, зокрема економічної та інформаційної, а також сталого соціально-економічного розвитку держави, добробуту її громадян.

Розвідувальну діяльність в економічній сфері слід відмежовувати від економічної розвідки, яка може здійснюватися не лише державними структурами, що належать до розвідувального співтовариства, а й приватними компаніями, як в інтересах держави, так і в інтересах цих компаній.

Як розвідувальна діяльність в економічній сфері, так і економічна розвідка передбачає взаємодію державних органів з приватними особами та суб'єктами господарювання. Але в першому випадку розвідувальні органи використовують приватних осіб та суб'єктів приватної підприємницької діяльності як інструмент реалізації державної політики, а в другому («державно-приватне партнерство») існує ризик зрощування влади й бізнесу з утворенням олігархічного симбіозу, що не має на меті забезпечення економічної безпеки держави та зростання добробуту її громадян.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
2. Balanda A. L., Cherniak A. M. Economic intelligence and counter-intelligence in ensuring national economic interests: theoretical and applied aspect. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. 12 (3). P. 17–29. Doi: <https://doi.org/10.56215/04221203.17>.
3. Оперативная деятельность и вопросы конспирации в работе спецслужб: по материалам открытой печати и лит. : в 6 т. / А. Е. Ивахин, П. Я. Прыгунов. Киев : КНТ, 2008. Т. 4. 432 с.
4. Албул С.В. Кримінальна розвідка як функція оперативно-розшукової діяльності: європейський досвід та українські перспективи (Criminal Intelligence as a Function of Operatively-Search Activity: European Experience and Ukrainian Prospects). *European Reforms Bulletin: international scientific peer-reviewed journal: Grand Duchy of Luxembourg*. 2015. № 2. P. 2–6.
5. Шерсюк А. Д. Особливості ведення розвідки Національною гвардією України у забезпеченні громадської безпеки та охорони громадського порядку під час проведення масових заходів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2018. Т. 29 (68). № 5. С. 248–252. (Серія «Державне управління»).
6. Погорецький М. А. Співвідношення оперативно-розшукової, контррозвідувальної, розвідувальної та кримінально-розвідувальної діяльності. *Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 29 квіт. 2016 р.). Одеса : ОДУВС, 2016. С. 24–25.
7. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс, ЛТД, 2007. 576 с.
8. Москаленко Н. О., Леонова Ю. О. Теоретичні підходи до конкурентної розвідки та особливості її

аналітичного забезпечення. *Проблеми економіки*. 2018. № 2 (36), С. 228–234.

9. Фірсов В. Д. Поняття, ознаки та принципи здійснення розвідувальної діяльності в Україні. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2018. Т. 23. Вип. 2(33). С. 106–116. Doi: 10.18524/2304-1587.2018.2(33).147029.

10. Паливода В. О. Приватні розвідувальні компанії: іноземний досвід залучення приватного сектору до виконання завдань розвідки : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2022. 20 с.

Анотація

Усов Д. С. Поняття та зміст розвідувальної діяльності в економічній сфері: політологічний аспект. – Стаття.

Обґрунтовано актуальність питань здійснення уповноваженими державними органами України розвідувальної діяльності в економічній сфері. Зазначену діяльність розглянуто як один із засобів забезпечення ефективності зовнішньої та внутрішньої політики держави. Проведено аналіз останніх публікацій, які за своїм змістом є дотичними до тематики, пов'язаної з цією діяльністю. Констатовано відсутність єдності в поглядах науковців щодо фактичного та юридичного змісту розвідувальної діяльності, а також неузгодженість багатьох теоретичних положень із сучасним політико-правовими реаліями. Для усунення цієї неузгодженості застосовано методологічний підхід, заснований на необхідності теоретичного й законодавчого розмежування оперативно-розшукової, контррозвідувальної, розвідувальної та кримінально-розвідувальної діяльності, а також визначення змісту кожної з них через її мету, завдання, дії та суб'єкти.

Застосування зазначеної методології дало змогу дійти висновку, що розвідувальна діяльність в економічній сфері – це система гласних і негласних, технічних, соціальних та аналітичних заходів, що здійснюються суб'єктами розвідувального співтовариства з метою одержання інформації економічного характеру, необхідної політичному керівництву держави для прийняття тактичних і стратегічних рішень щодо забезпечення та зміцнення державного суверенітету, національної безпеки (зокрема економічної та інформаційної), а також сталого соціально-економічного розвитку держави, добробуту її громадян.

Розвідувальну діяльність в економічній сфері слід відмежовувати від економічної розвідки, яка може здійснюватися не лише державними структурами, що належать до розвідувального співтовариства, а й приватними компаніями, як в інтересах держави, так і в інтересах цих компаній.

Розвідувальна діяльність в економічній сфері та економічна розвідка передбачають взаємодію державних органів з приватними особами та суб'єктами господарювання. Проте в першому випадку розвідувальні органи держави використовують приватних осіб та суб'єктів приватної підприємницької діяльності як інструмент виконання своїх завдань, а в другому («державно-приватне партнерство») існує ризик зрощування влади та бізнесу з утворенням олігархічного

симбіозу, що не має на меті забезпечення економічної безпеки держави та зростання добробуту її громадян.

Ключові слова: розвідка, розвідувальна діяльність, політична ситуація, державна політика, економічна розвідка, конкурентна розвідка, національна безпека, розвідувальні заходи.

Summary

Usov D. S. Concept and content of intelligence activity in the economic sphere: political science aspect. – Article.

The relevance of issues regarding the implementation of intelligence activities in the economic sphere by authorized Ukrainian state bodies is substantiated. This activity is considered as one of the means to ensure the effectiveness of the foreign and domestic state policy. The analysis of the latest publications, content of which is tangential to the subject related to this activity, was carried out. The lack of unity in the views of scientists regarding the factual and legal content of intelligence activities, as well as the inconsistency of many theoretical provisions with modern political and legal realities, was noted. To eliminate this inconsistency, a methodological approach was applied, based on the need for a theoretical and legislative separation for operational-investigative, counter-intelligence, intelligence and criminal-intelligence activities, as well as to define the content of each of them through its purpose, tasks, actions and subjects.

The application of the mentioned methodology made it possible to come to the conclusion that intelligence activity in the economic sphere is a system of overt and unspoken, technical, social and analytical measures, which is carried out by subjects of the intelligence community with the aim of obtaining economic information necessary for the political leadership of the state to make tactical and strategic decisions regarding the provision and strengthening of state sovereignty, national security (in particular, economic and informational), as well as sustainable socio-economic development of the state, the well-being of its citizens.

Intelligence activity in the economic sphere should be distinguished from economic intelligence, which can be carried out not only by state structures, belonging to the intelligence community, but also by private companies, both in the interests of the state and in the interests of these companies.

Intelligence activities in the economic sphere and economic intelligence involve the interaction of state bodies with private individuals and business entities. However, in the first case, the intelligence agencies of the state use private individuals and subjects of private entrepreneurial activity as a tool for the performance of their tasks, and in the second case («public-private partnership») there is a risk of power and business merging with the formation of an oligarchic symbiosis, which does not aim to ensure the economic security of the state and increase the welfare of its citizens.

Key words: intelligence, intelligence activity, political situation, state policy, economic intelligence, competitive intelligence, national security, intelligence measures.

УДК 321.21

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.37>**Л. В. Чупрій**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-2750>

доктор політичних наук, професор,

старший науковий співробітник НДЦ

«Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені О. Яременка»,

професор кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін

Державного податкового університету

М. П. МонастирнийORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-0273-7925>

аспірант

Європейського університету

І. Я. ТурчинякORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-9491-2697>

аспірант

Європейського університету

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЯВИЩА

Постановка проблеми. Україна сьогодні переживає складні часи у своєму розвитку, відбиваючи російську агресію. У відповідь на військове вторгнення ми спостерігаємо неймовірний сплеск консолідації українського суспільства. Така консолідація довкола захисту національних інтересів є результатом виведення на передній план у свідомості громадян (для багатьох ніколи не усвідомлюваних раніше) орієнтацій на цінність та важливість для них власної держави, національної ідентичності, мови, культури, громадянського суспільства тощо. В цих умовах важливо досліджувати громадянське суспільство, яке також значно активізувалося в умовах російської агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Дослідженню громадянського суспільства присвячені роботи В. Бурдяк, В. Горбатенко, В. Кременя, А. Колодій, В. Котигоренко, О. Корнієвського, І. Кресіної, М. Михальченко, Л. Нагорної, М. Обушного, В. Полохало, Р. Сакви, Г. Симона, Ж. Сапіра, Ф. Рудича, С. Телешуна, Д. Ткача, В. Цвиха, Г. Щедрова, В. Якушика, В. Яблонського, Ю. Шайгородського та ін. За роки Незалежності в Україні захищено ряд кандидатських та докторських дисертацій, присвячених тим чи іншим аспектам становлення громадянського суспільства. Це дисертації В. Баркова, М. Буника, А. Грамчука, О. Задоянчука, М. Калініченка, В. Кратюка, В. Пащенко, О. Полішкарів, О. Сазонов, О. Стойко, В. Сукачова, Ю. Узун, В. Цвиха, Г. Щедрової тощо. Попри велику увагу науковців до проблем формування громадянського суспільства, цілий ряд

питань потребують подальшого розвитку і концептуалізації.

Формулювання мети та завдань статті. Дослідити історію становлення громадянського суспільства як соціально-політичного явища.

Виклад основного матеріалу. Ідеї громадянського суспільства, які виникли в період античності та епохи Відродження, отримали первинне наукове обґрунтування в соціальних вченнях XVIII ст., насамперед у працях англійських, французьких та німецьких філософів і просвітників. Прототип громадянського суспільства сформувався в ранній період Нового часу в Західній Європі під впливом розвитку капіталістичних відносин, що спочатку виглядало як система відносин всередині соціуму без виокремлення його складових (інститутів).

Для найповнішого сучасного трактування поняття “громадянське суспільство”, його історико-філософської легітимності необхідно враховувати етапи еволюційного розвитку. Філософське визначення “громадянського суспільства” було введено в наукову теорію ще Арістотелем. За твердженням видатного мислителя, перш ніж визначати поняття “держава”, слід з’ясувати сутність поняття “громадянин”, бо держава є не що інше як сукупність громадян, громадянське суспільство [1, с. 5]. Однак істинне громадянство існує лише там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, тобто в державах, які Арістотель називає правильними. Тільки в державі особи, які є громадянами, можуть брати участь у всіх “вигодах громадянського життя”. Таку державу Арістотель

називає політією; це єдина “по-справжньому правильна держава”, яка дозволяє “багатьом діяти в інтересах загального блага”. Тобто лише за такої форми правління влада і закони забезпечують “щасливе і самодостатнє життя для всього суспільства, яке може бути назване суспільством громадян” [1, с. 6].

Подібне трактування Арістотеля такою ж мірою стосується і Стародавнього Риму, де під „громадянським суспільством” розумілося не що інше, як асоціація повноправних громадян, що проживають у місті, яке було «їхнє і тільки їхнє». Взаємовідносини громадянського суспільства античного поліса з його державністю за рядом ознак відповідало сучасним вимогам, які висуваються до правової держави: виборність і підзвітність магістратури, терміни повноважень, поділ влади, свобода слова, друку, пересування всередині і за межі держави, невтручання влади у майнові відносини, рівність перед законом. Виключення становило землеволодіння, тому що земельний фонд поліса вважався його спільним надбанням.

В період Нового часу, зокрема, епохи Відродження видатний італійський мислитель Н.Макиавеллі сформулював теорію, відповідно до якої громадянське суспільство розглядалося як сукупність інтересів – класових, станових, партійних. Однак в такому суспільстві були відсутні передумови для демократії, тому що остання вимагає від народу належної етичної основи – благородства, честі, відповідальності у всьому, що належить до захисту суспільного інтересу і тим більше республіканського ладу. Причину соціальних і державних змін Н. Макиавеллі вбачає у викривленні суспільної моралі. Суспільство, вражене споживанням, яке лише в цьому вбачає своє благополуччя, не здатне ані створити республіканську форму правління, ані тим більше захистити її. Пасивне суспільство, яке зрідка відгукується на супротив непосильному гніту, не може вважатися громадянським [2, с. 36].

Поступово у суспільних науках почали вирізняти класичні та новітні інтерпретації категорії “громадянське суспільство”. В основі класичних інтерпретацій громадянського суспільства лежать ідеї Дж. Локка, А. де Токвіля та Г. Гегеля [3].

Локкіанська інтерпретація громадянського суспільства передбачає протиставлення природного та громадянського стану суспільства; особа веде себе одним чином у приватному житті і іншим чином – у суспільному.

В гегелівській інтерпретації громадянське суспільство розглядається як наслідок утвердження індивідуалістичної свідомості та правової державою.

За токвілівською інтерпретацією передумовою перетворення суспільства на громадянське вважається діяльність громадян у рамках асоціацій.

У суспільних науках виділяють кілька історичних стадій розвитку громадянського суспільства. За основу періодизації візьмемо три стадії, визначені професором Каліфорнійського університету Дж. Александером, умовно названі “громадянським суспільством – I, II, III” [4, с. 3–19].

“Громадянське суспільство – I” (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Його основні положення були сформульовані Дж. Локком, А. Фергюсоном, Ш.-Л. Монтеस्क’є, Г. Гегелем, А. де Токвілем, І. Кантом [5]. Теоретики класичної концепції громадянського суспільства протиставляли суспільство і державу, вбачаючи у ній систему, поділену на дві взаємопов’язані та взаємообумовлені автономні сфери – політичну і громадську. Життя у громадській сфері ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їх праві творити спілки та асоціації, захищати свої інтереси, запобігати або протистояти сваволі держави. Тобто «громадянське суспільство I» – це новонароджене буржуазне суспільство, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку щодо спільних нагальних проблем. Людей єднали спільні інтереси, що їх вони захищали через створювані ними спілки та об’єднання, функціонуючи автономно. Ринок же виступав як саморегулятор, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Подальший же розвиток ринку приніс антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності, причетності до певної спільноти тощо.

В міру усвідомлення цих проблем наростання класових антагонізмів і посилення соціального протистояння теорія громадянського суспільства, яка акцентувала увагу на позитивних, солідаристських аспектах була замінена «громадянським суспільством II». Цей період тривав із середини XIX ст. до другої половини XX ст. і характеризувався тим, що суспільство цього періоду змінюється, посилюються певні внутрішні суперечності. Тобто відбувається загострення класової боротьби, переважають силові методи врегулювання конфліктів. Цінність суспільства як такого девальвується. На перший план як регулятор суспільних відносин виходить сила, авторитет. Внаслідок цього концепції громадянського суспільства стають непопулярними.

«Громадянське суспільство III» як концепція відродилося у другій половині XX ст. як «знаряддя критики соціалістичного авторитаризму в центральній-східноєвропейських країнах» [4, с. 450]. Зокрема, після Другої світової

війни сфера застосування поняття «громадянське суспільство» надзвичайно розширилася. Теоретики робили спроби поєднати зусилля держави загального добробуту і громадянського суспільства в досягненні рівної свободи для всіх, більшої соціальної справедливості та формування соціального капіталу. У цей період одним з найвідоміших дослідників трансформаційних процесів, німецьким філософом і соціологом Ю. Габермасом було розроблено теорію соціальної комунікації та публічної сфери. Згодом на основі цієї теорії іншими дослідниками Е. Арато і Дж. Коеном було напрацьовано стратегію трансформації диктаторських режимів, яка стала інструментом пояснення процесу падіння авторитарних режимів у країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія), а згодом Центрально-Східної Європи і СНД.

З падінням авторитарних режимів у Південній Європі, пізніше у країнах постсоціалістичного блоку дослідники соціальних проблем переорієнтовуються на процеси поширення сфери демократії загалом. Найефективнішою для аналізу проблем соціальної взаємодії та солідарності виявилася саме концепція громадянського суспільства.

У сучасній політичній науці існує велика кількість визначень поняття «громадянське суспільство». Тому, перш ніж приступити до аналізу визначень, можна виокремити спільні складові цих концепцій. По-перше, всі без винятку вчені солідарні у тому, що поняття громадянське суспільство стосується неполітичної частини суспільної системи. Це суспільство, яке має певні ознаки і якісні характеристики. Помилково вважати кожне суспільство громадянським. По-друге, громадянське суспільство кожної з держав еволюціонує у часі і має певні часові та національні різновиди. По-третє, структурно громадянське суспільство є частиною соціальної (соціальної) сфери суспільного життя і у зародковому стані є у кожній країні, однак має різні «розміри», які й визначають появу тих чи інших політичних режимів.

Так, за тоталітарного режиму соціальної сфери майже не існує. У кращому випадку це підпільні організації громадян, які в різний спосіб, як правило, нелегітимний (легітимних каналів впливу просто не передбачено або вони існують формально), чинять тиск на державу. Поряд із підпільними організаціями існують організації, які створені власне державою і активно нею ж контролюються. Метою діяльності офіційно зареєстрованих організацій є створення видимості легітимності режиму. У цьому разі їх важко назвати інститутами громадянського суспільства, оскільки їх роль у контролі за діяльністю держави номінальна або й ніяка.

За демократичного режиму соціальною сферою охоплює весь простір суспільного життя. Водночас якість бодай і демократичних суспільств – рівень розвитку, повноцінність функціонування, система цінностей – є різною, що обумовлює відповідні моделі громадянського суспільства.

Нині терміном «громадянське суспільство» позначається вся сукупність наявних в суспільстві неполітичних та некомерційних відносин, які складаються поза сферою безпосереднього впливу держави. Відносини, які складаються між суб'єктами громадянського суспільства, не підвладні директивному регулюванню і регламентації. У демократичному суспільстві громадські організації формуються і діють на трьох основних рівнях. Ці рівні детально описані у працях вже цитованого вище Дж. Александера: «культурний рівень (рівень цінностей), інституційний рівень і практичний рівень людської взаємодії» [3, с. 453]. Залежно від комбінації цих рівнів відбувається й диференціація внутрішньої структури громадянського суспільства, що дало підстави Дж. Александеру виокремити його обов'язкові структурні компоненти:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони не задіяні в механізмах здійснення влади;

- незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку;

- громадська думка як соціальний інститут;
- у певному аспекті – вибори та референдуми, коли вони слугують засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;

- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (суди присяжних, народні загони з охорони правопорядку);

- на Заході до інститутів громадянського суспільства зараховують і розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

Інший відомий фахівець у галузі транзитології, американський політолог Ф. Шміттер під громадянським суспільством розуміє сукупність чи систему самоорганізуючих посередницьких груп, які, по-перше, відносно незалежні як від органів державної влади, так і від недержавних суб'єктів виробництва і відтворення (фірма, сім'я); по-друге, здатні планувати і здійснювати колективні акції задля захисту (досягнення) своїх інтересів та мети; по-третє, не прагнуть підмінити собою ні державні структури, ні приватних виробників чи перейняти на себе функції з управління політикою в цілому; по-четверте, згодні діяти в межах вже існуючих «громадських» або правових норм. Таким чином, на думку Ф. Шміттера,

для формування громадянського суспільства мають бути в наявності чотири критерії (умови): дворівнева автономія; колективна дія; неузурпація чужих прерогатив; громадянськість [6]. Водночас наявність посередницьких організацій – необхідна, але не достатня ознака громадянського суспільства. Подібні організаційні структури можуть бути маніпульовані державними або приватними акторами або ж можуть виявитися не більш ніж фасадом, який прикриває діяльність соціальних груп, які прагнуть узурпувати владу легітимних державних органів або ж “негромадянськими” засобами здійснювати панування над іншими соціальними групами.

Ще один відомий дослідник феномену “громадянське суспільство” Ч. Тейлор – вживає дане поняття щонайменше у трьох значеннях:

1) громадянське суспільство – сукупність незалежних від держави громадських організацій, які утворюють так званий “третій сектор”;

2) громадянське суспільство – вся соціальна сфера, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій;

3) громадянське суспільство – фактор впливу на державну політику, який створюється сукупністю груп тиску та інших суб’єктів впливу на політичний процес у суспільстві [7, с. 130].

Тобто громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

А. Колодій до перерахованих вище визначень громадянського суспільства додає ще два. Перше – суспільство загалом є громадянським, якщо у ньому розвинена система інститутів і взаємодії. Друге визначення громадянського суспільства пов’язане з ототожненням усієї нерозчленованої позаполітичної чи позадержавної сфери суспільного життя [8, с. 156]. Зазначимо, що цей підхід найпоширеніший у публіцистиці. Однак нині його дедалі частіше вживають і науковці, маючи на це ті підстави, що у суспільстві з розвинутою мережею громадських організацій, громадським спілкуванням змінюється й тип політичної культури. Вона теж стає цивільною, громадянською, а відтак змінює спосіб функціонування всіх суспільних інститутів. Отже, перераховані тлумачення громадянського суспільства відображають певні його сторони, аспекти, що пов’язані з виконанням суспільством, як і державою, своїх специфічних функцій.

Поряд з історичними моделями громадянського суспільства, в яких враховано наявність (об’єм, питома вага) тих чи тих функцій

у житті суспільства, а також певна структурна композиція суспільства, вони властиві також певним етапам еволюції громадянського суспільства. Крім того, на них накладаються специфічні риси кожної з країн.

Тому, виокремлюючи певні інституційні моделі громадянського суспільства, необхідно враховувати насамперед часові характеристики, історичний етап розвитку конкретної держави, на якому формується громадянське суспільство. Водночас існують численні модифікації громадянського суспільства, які за основними показниками належать до одного й того ж – демократичного – політичного режиму. Відповідно й у визначенні категорії “громадянське суспільство” існує велика кількість різноманітних класифікацій вже модифікованих його типів.

Найузагальненішу класифікацію приписують Н. Розенблюм [9]. Зокрема, у країнах з демократичним політичним режимом може бути втілена демократична, посередницька або виборча моделі громадянського суспільства (див. рис. 1).

У демократичному громадянському суспільстві його суб’єкти впливають на державу посередництвом політичної участі та потенційної опозиційності громадських об’єднань до владних структур, чим і виконують функцію противаги. Суспільні інститути в цьому випадку виконують функцію своєрідної політичної соціалізації – «прищеплюють громадянам почуття політичної дієздатності, схильності розглядати їх в ім’я загального блага». Такі суспільства орієнтуються на публічні акції впливу – публічні дискусії, телефонні опитування, формування громадської думки, засоби так званої «електронної демократії».

Посередницьке громадянське суспільство орієнтоване на формування таких чеснот, як вихованість, «соцієтабельність», здатність до солідарного розв’язання проблем. Воно передбачає розвинені соціальні зв’язки, принципи громадянськості, відкритості, товарищкості і відповідальності – якості, що забезпечують цілісність плюралістичної ліберальної демократії. У такому суспільстві соціальна взаємодія не обов’язково трансформується в політичне представництво, радше є наслідком своєрідного тотального “виховного процесу” через формування відповідних стереотипів громадської поведінки.

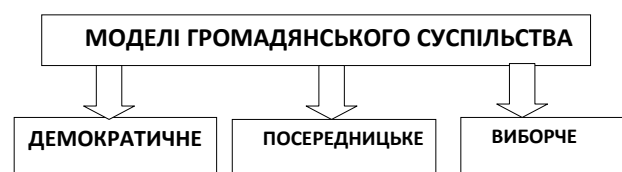

Рис. 1. Моделі громадянського суспільства

Виборче громадянське суспільство спрямовує свою діяльність на підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Ця тенденція нова в діяльності громадянського суспільства, але вона, на думку Н. Роземблума, найбільше відповідає умовам сучасності. Для виборчого громадянського суспільства характерні різноманітні моделі елітарної демократії, конкуренції еліт. За таких умов ефективний суспільний вплив формується через розгалужену мережу каналів громадського впливу – залучення громадських ініціатив до процесів формування політичних рішень.

Для Західної Європи більш характерною була модель демократичного громадянського суспільства, тоді як у США переважали інститути позаполітичного посередницького громадянського суспільства. В Німеччині, де держава розглядалася як «попередник бюргерського суспільства, його опікун, вихователь і каратель», громадянське суспільство не було таким незалежним, як у США та Франції («напівзахідний» варіант розвитку стосунків держави і суспільства) [10, с. 466].

Підсумовуючи, слід зазначити, що феномен «громадянське суспільство» формується під впливом історичних, структурних та культурних рис конкретного народу і, відповідно, поєднання трьох основних компонентів: соціогенетичних, культурно-історичних та політико-економічних особливостей, що породжує своєрідну модель громадянського суспільства.

Література

1. Аристотель. Політика. К.: Академкнига, 2001. Ч. 3. 546 с.
2. Нікколо Мак'явеллі. Флорентійські хроніки. Державець. Переклад з італійської: Анатоль Перепадя. Київ: Основи, 1998. 492 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. К: Наукова думка, 2015. 334 с.
4. Alexander J.C. On the Social Construction of Moral Universals. Reprinted in: Alexander et al., Cultural Trauma and Collective Identity. University of California Press, 2004. 347 s.
5. Кант Іммануїл. Вибрані твори. Пер. з німецького. Під ред. проф. А.В.: Гулиги. К. Наукова думка, 2005. 546 с.
6. Schmitter, Philippe C., and Marc Blecher. 2021. *Politics as a Science: A Prolegomenon*. London: Routledge. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/40044/9780367469498_text.pdf?sequence=1&isAllowed=y
7. Taylor, Charles (1982). «The Diversity of Goods». In Sen, Amartya; Williams, Bernard (eds.). *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 129–144.
8. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні :

монографія. Львів : Видавництво «Червона Калина». 2002. 276 с.

9. Ненсі Л. Розенблум. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n21texts/rosenblum.htm>

10. Гай-Нижник П.П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. 84(5). С. 465–471.

Анотація

Чупрій Л. В., Монастирний М. П., Турчуняк І. Я. Історія становлення громадянського суспільства як соціально-політичного явища. – Стаття.

В статті аналізуються особливості становлення громадянського суспільства як соціально-політичного явища. Зазначається, що філософське визначення «громадянського суспільства» було введено в наукову теорію ще Аристотелем, який відзначає, що істинне громадянство існує лише там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, тобто в державах, які Аристотель називає правильними. Вказується, що в період Нового часу, зокрема, епохи Відродження видатний італійський мислитель Н. Макіавеллі сформулював теорію, відповідно до якої громадянське суспільство розглядалося як сукупність інтересів – класових, станових, партійних, однак в такому суспільстві були відсутні передумови для демократії. Підкреслюється, що більшість сучасних дослідників солідарні у тому, що поняття громадянське суспільство стосується неполітичної частини суспільної системи. По-друге, громадянське суспільство кожної з держав еволюціонує у часі і має певні часові та національні різновиди. По-третє, структурно громадянське суспільство є частиною соціальної (соціетальної) сфери суспільного життя і у зародковому стані є у кожній країні, однак має різні «розміри», які й визначають появу тих чи інших політичних режимів. Підкреслюється, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності. Акцентується увага на тому, що феномен «громадянське суспільство» формується під впливом історичних, структурних та культурних рис конкретного народу і, відповідно, поєднання трьох основних компонентів: соціогенетичних, культурно-історичних та політико-економічних особливостей, що породжує своєрідну модель громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, історія формування, виборча, посередницька, демократична модель громадянського суспільства.

Summary

Chupriy L. V., Monastyrnyi M. P., Turchyniak I. Ya. The history of the formation of civil society as a socio-political phenomenon. – Article.

The article analyzes the peculiarities of the formation of civil society as a socio-political phenomenon. It is

noted that the philosophical definition of «civil society» was introduced into the scientific theory by Apictotel, who notes that true citizenship exists only where the educational authority acts in of the common good, i.e. in money, which Apictotel calls correct. It is indicated that in the period of the New Age, the Age of Awakening, the outstanding Italian thinker N. Machiavelli formulated a theory according to which civil society looked at it as a whole. There were intellectuals – clansmen, men, and women, but in such a society there were no guidelines for democracy. It is emphasized that the majority of modern researchers agree that the concept of civil society is a non-political part of the social system. Second, the civil society of each country evolves over time and has certain regional and national characteristics. Thirdly, the civil society is a part of the social (social) phase of social life

and is inherent in every country, however, it has late «terms». and determine the emergence of certain political regimes. It is emphasized that civil society is a form of communication, interaction, spontaneous organization and communication of free individuals in the face of voluntarily formed associations, such as and protected by the necessary laws from direct interference and regulation on the part of the state and in which civic values prevail. Emphasis is placed on the fact that the phenomenon of «civil society» is formed under the influence of topical, structural and cultural factors and, accordingly, the combination of these components in: co-genetic, cultural-ectopic and political-economic features, which gives rise to the original model of civil society.

Key words: civil society, history of formation, electoral, mediating, democratic model of civil society.

УДК 342.511(477)“364”

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.38>

А. С. Шкуро

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-7271-1894>

кандидат політичних наук,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Сучасні процеси, які перманентно трансформують політичну систему України, а також зовнішні виклики і загрози, що постали перед державою демонструють реальний запит на ведення ефективної політики. Перед представниками політичної еліти стоїть традиційне завдання здійснювати процеси прийняття ефективних політичних рішень, особливо у безпековій сфері з дотриманням усіх демократичних принципів. Потреба такого характеру набула особливого значення, починаючи від запровадження в Україні воєнного стану з 2022 р.

Нині управління політичним процесом перебуває у надскладних умовах та контролюється вичерпним переліком політичних інститутів, які не мають досвіду функціонування в період воєнного стану. Тим не менш, сучасна політична практика пристосовується до таких умов, опираючись на чинні норми права, що сприяє розвитку нового формату взаємодії в самій політичній системі.

Визначальною у даному контексті постає роль Президента України, влада якого у цей період суттєво посилилась і повинна реалізовуватись у правовий спосіб з дотриманням демократичних принципів розвитку держави. Слід констатувати, що діяльність інституту президентства в останні роки викликає значний інтерес у науковців, але потребує детальнішої наукової оцінки саме в питаннях специфіки діяльності Президента в умовах воєнного часу.

Крім того, привертає увагу і те, що нині існує гостра потреба в дослідженні місця і ролі Президента у сфері гарантування національної безпеки, визначенні його повноважень як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України. Не менш важливого значення набуває діяльність Президента у соціальній сфері та зовнішньополітичному представництві. Такі різносторонні категорії вимагають від інституту президентства комплексного підходу до вирішення проблем, які виникли внаслідок воєнної агресії РФ проти України.

Вважаємо за доцільне підкреслити високий пріоритет даних питань, адже воєнний стан в Україні – унікальний період, який може мати різні наслідки не тільки для національної політики, а й для всього суспільства загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики діяльності інституту

президентства в умовах воєнного стану слід розглядати в широкому розумінні, яке складається з доволі різнопланових наукових позицій. Аналіз різних підходів дозволить представити глибоке розуміння суті специфіки діяльності українського президентства. Науковий орієнтир в окресленні даної проблематики у руслі правового регулювання нам ілюструє напрацювання вітчизняного дослідника О. Роя [11]. Науковець аналізує правову базу діяльності Президента України в умовах воєнного стану, а також формулює проблеми нормативного характеру, які виникають в цей період. Дослідник вдається також до пояснень ролі і місця Президента України, який під час повномасштабного вторгнення виконує одночасно роль глави держави та є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України. Автор підкреслює важливість поєднання Президентом керівництва та управління політичним і військово-оборонним напрямками одночасно. О. Рой звертає увагу на нормативну базу, яка регулює права та повноваження інституту президентства в частині прийняття військово-політичних рішень.

Важливим також є аналіз повноважень глави держави щодо введення в дію воєнного стану. У цьому контексті варто виокремити наукове дослідження В. Топольницького [14, с. 193–199]. Автор аналізує механізми прийняття рішень у запровадженні особливих правових режимів в Україні та досвід зарубіжних країн. Відповідно до законодавств країн світу особливі правові режими можуть бути різні: правовий режим воєнного стану, стану облоги, стану напруги, стану суспільної небезпеки, а також стан пильності, стан готовності і стан загрози. Незаперечним фактом залишається те, що всі вищезазначені режими об'єднує оборонний та безпековий фактор. Дослідник виокремлює конституційні положення, які дають змогу Президенту встановити в Україні лише два особливих правових режими – надзвичайний чи воєнний стан. Він стверджує, що українська законодавча база потребує оновлень і навіть докорінних змін.

Доволі цікавою є стаття І. Овчар [10, с. 108–122], яка порівнює специфіку діяльності інституту президентства на етапі довоєнного стану та в період повномасштабного вторгнення. Дослідницьку увагу автора привернула позиція

І. Овчар щодо аналізу ролі Президента України в утвердженні євроатлантичного напрямку. Вона наголошує на важливості прийнятого рішення Президентом про розрив дипломатичних відносин України з російською федерацією, в перший же день вторгнення; на неоднозначному процесі, який стосувався утвердження зовнішньополітичного напрямку до ЄС і НАТО. Специфічність тези в тому, що саме Президент артикулював даний напрям, після цілого ряду заяв з боку інших учасників політичного процесу.

Окреслена проблематика згадується також в працях цілого ряду дослідників: І. Коропатника [5, с. 100–108], О. Котляренка [6, с. 52–58], А. Крусян [8, с. 12–22], О. Лялюка [9, с. 39–45], І. Тодорова [13, с. 10–20].

Таким чином, проблематика функціонування інституту президентства в умовах воєнного стану відрізняється своєю актуальністю; представлена дослідниками-спеціалістами з різних наукових сфер – правової, функціональної, безпекової, історичної, політичної. Проте, дана тематика має порівняно невелику кількість дослідницьких матеріалів і потребує ґрунтовного осмислення, з метою напрацювань ряду рекомендацій, імплементація яких допоможе ефективніше формулювати порядок денний у боротьбі з зовнішніми загрозами.

Формулювання мети та завдань статті. Метою даного дослідження виступає комплексна оцінка діяльності інституту президентства в умовах воєнного стану, а також його правове обґрунтування. Серед поставлених завдань слід виокремити наступне: проаналізувати нормативно-правову базу; окреслити конституційно-правові аспекти діяльності Президента, як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України; визначити особливості здійснення повноважень Президента України в питаннях соціально-гуманітарного та політико-дипломатичного напрямів; виокремити ряд проблемних точок, які виникають у період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Інститут президентства в Україні має порівняно невеликий історичний досвід, оскільки формувался на етапі зародження незалежної української держави. Прийнято вважати, що формування засад українського президентства на початку 1990-х р. було спричинене хвилею утворення аналогічних посад в Союзних Республіках, які буквально скалькували нововведену посаду Президента СРСР від 15 березня 1990 р. [19].

Офіційним введенням поста Президента в Україні вважається 5 липня 1991 р. з прийняттям Закону УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесенням змін та доповнень до Конституції Української РСР» [20]. А 1 грудня 1991 р. у державі відбулись

перші президентські вибори, на яких було обрано Л.М. Кравчука.

Основним завданням, яке ставили перед собою представники політичної еліти було виокремлення ряду функцій та повноважень для глави держави, але зовсім не передбачалось жодного стратегічного бачення щодо діяльності Президента в умовах особливих правових режимів.

Сучасні реалії свідчать про те, що в Україні немає чіткого нормативно-правового акту, який би закріплював всі елементи правового статусу Президента, включаючи повноваження, а також форми і методи його діяльності. Відповідно до законодавства, правовий статус Президента України викладено у розділі V Основного закону України. Зокрема у ст. 102 та 106 [16] зазначено, що Президент є главою держави, а також є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності. Також він забезпечує державну незалежність і національну безпеку.

Важливо зазначити, що Президент не належить до жодної з гілок влади, а виконує лише функції контролю над їхньою діяльністю. Як слушно зауважує Л. Бориславський [2, с. 144], аналізуючи Конституцію та законодавство України, глава держави займає унікальне місце в системі органів державної влади.

Слід наголосити, що інститут президентства з періоду свого становлення зазнавав ряд змін, які були спровоковані політичним станом у державі. Так, однією з показових була політична криза 2004 р. і наступна конституційна реформа, що спричинила перехід від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської. Це значно послабило інститут президентства.

Л. Бориславський [1, с. 49] звертає увагу на сучасний стан справ та додає, що вже після 2019 р. діяльність Президента продемонструвала суттєве посилення його ролі в системі поділу державної влади і навіть парламентсько-президентська форма правління не створила обмежувачого бар'єру для накопичення влади Президентом. Науковець констатує, що наразі інститут президентства отримав нові риси діяльності в умовах існуючої форми правління. Важливим у цьому контексті залишається наукове обґрунтування статусу та повноважень Президента у сфері національної безпеки і оборони після початку повномасштабної військової агресії 24 лютого 2022 р. Аналізуючи конституційні положення можна виокремити наступне – Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; глава держави очолює Раду національної безпеки і оборони України; до його компетенцій входить можливість прийняття рішення про загальну чи часткову мобілізацію і введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях

у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України.

Таким чином, після початку вторгнення РФ на територію України на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України, а також Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в Україні було введено воєнний стан із 05 год. 30 хв. 24 лютого 2022 р. строком на 30 діб [18].

Одразу виникає потреба у виявленні правової основи, на якій ґрунтується можливість введення воєнного стану в Україні. Отже нею є:

- Конституція України;
- Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.15 № 389-VIII, затверджений Верховною Радою України;
- Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Важливою проблемою при введенні воєнного стану залишаються обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина. Адже поряд із запровадженням особливого правового режиму представники уряду та політичної еліти повинні бути обережними і гарантувати незмінність конституціоналізму. Так, дослідниця А. Крусян [8, с. 17] застерігає, що в умовах воєнного стану змінюється нормативна основа сучасного конституціоналізму, тобто чинне конституційне законодавство, при незмінності Конституції України. А це сприяє тому, що поряд з Конституцією й іншими постійними нормативно-правовими актами починають діяти також надзвичайні (тимчасові) та інші нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини в період воєнного стану. Такі застереження є слушними і повинні сприяти принципу «здорового нормотворення» навіть у період воєнного стану.

Слід звернути увагу, що з введенням в дію воєнного стану відповідно до Указу Президента та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [25] відбулась певна трансформація форм діяльності органів місцевого самоврядування – на територіях, де запроваджувався воєнний стан були утворені тимчасові органи – військові адміністрації. Мета їх діяльності, затверджена Верховною Радою України, полягала у встановленні правового режиму оборони, цивільного захисту та захисту прав і законних інтересів громадян, який ґрунтувався на Конституції України та законах України. Військові адміністрації стали тимчасовими державними органами, які одразу вирішили кадрові питання та гарантували певну кадрову стабільність. Оскільки вони були утворені на базі державних адміністрацій, то їх очолили голови цих органів. Адміністрації забезпечили своєрідну вертикаль Президента в регіонах.

Доволі принциповим, у період воєнного стану, залишається питання визначення статусу Президента. Пояснення у даному напрямі подають науковці І. Коропатнік та А. Остапенко, які схильні вважати, що у відповідності до конституційних положень власне саме президентство передбачає автоматичне прийняття повноважень Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України [5, с. 100–108]. І це цілком закономірно, адже Президент після вступу в свої повноваження набуває також статус голови Ради національної безпеки і оборони України, що безпосередньо розширює його повноваження в питаннях національної безпеки.

Як уточнює О. Рой. «в сьогоденнішніх внутрішньополітичних умовах існує гостра потреба в чіткому розмежуванні повноважень Президента України від повноважень Верховного Головнокомандувача ЗСУ» [11, с. 292]. Автор доходить висновку, що вони нерозривно пов'язані між собою та становлять гомогенну структуру.

Вважаємо, що в даному контексті слушно нагадати конституційно-правове визначення посади Президента, як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України. Про надання його статусу йдеться в п. 17 ст. 106 Конституції України [16], ст. 7 Закону України «Про Збройні Сили України» [21], п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про національну безпеку України» [23], ст. 6 Закону України «Про оборону України» [24]. Відповідно до норм права Президент, як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України, має право видавати накази і директиви з питань оборони.

Важливим конституційним формулюванням є те, що Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України має право призначати на посади та звільняти з посад вище командування ЗСУ, інших військових формувань, а також здійснювати керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави. У відповідності до Закону України «Про Збройні Сили України» в особливий період керівництво Збройними Силами України й іншими військовими формуваннями Президент України може здійснювати через Ставку Верховного Головнокомандувача, робочим органом якої є Генеральний штаб ЗСУ.

Аналізуючи правову природу повноважень Президента в умовах воєнного часу, М. Савчин окреслює спільні ознаки президентських актів [12]. По-перше, правові акти повинні бути прийняті в межах, у спосіб та відповідно до Конституції та законів України, а саме мати чітку процедуру і зміст прийняття. По-друге, правові акти мають відповідати нормам Конституції та законів України, уточнюючи їх положення – мати нормативний характер. По-третє, правові акти гаранта мають підзаконний характер для деталізації положень законодавчих актів, фактично на виконання норм законів, а не навпаки замінити собою існу-

ючі закони. І останнє, акти Президента поєднані між собою особливістю умов воєнного стану, які передбачають вирішення питань національної безпеки та оборони країни. Саме тому процедура розгляду проекту правового акту проводиться за безпосередньої участі Ради національної безпеки і оборони України.

Не менш значимим, для даного дослідження є також констатація фактів про те, що правовий режим воєнного стану став своєрідним періодом, коли крім юридичних факторів питомо вагу займають політичні складові, які потребують паралельного вирішення. Адже саме вони впливають на зовнішню комунікацію з країнами-союзниками, на позиціонування країни та влади зокрема. І тут важливо показати місце інституту президентства, його роль і значення для України в умовах воєнного стану.

Переконливою позицією інституту президентства в цей період (воєнного стану) виявився крок на утвердження зовнішньополітичного курсу в напрямі до членства в ЄС та НАТО. В цьому питанні Президент має повноваження відповідно до Конституції України ст. 102, ст. 106 [16]. Буква закону гласить, що Президент України є главою держави та виступає від її імені. Також Президент представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. Важливим пунктом зазначається і те, що саме Президент є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО.

Нагадаємо, що своє бажання про вступ до Альянсу Україна заявляла ще більше ніж 20 років тому, а саме рішенням РНБОУ від 23 травня 2002 р., але на той час в українському політикумі спостерігалась відсутність політичної волі [13, с. 12]. Своєрідним проривом у напрямку зближення до євроатлантичного курсу стала військова агресія РФ проти України. Вона виключила можливості маніпуляцій і сумнівів стосовно безпекових пріоритетів України. Повноваження Президента відкрили вікно можливостей для прийняття політичних рішень, які могли прямо впливати на зміцнення безпеки країни. Події, які відбувались навколо припинення агресії РФ проти України на початку 2022 р. були дуже неоднозначними, проте вже наприкінці вересня 2022 р. Україна подала офіційну заяву на вступ до НАТО в пришвидшеному порядку.

11 липня 2023 р. на саміті НАТО у Вільнюсі було ухвалено рішення щодо України, як країни, яка стане членом Альянсу без ПДЧ [4], а 12 липня 2023 р., під час саміту, країни Великої сімки погодили «Спільну декларацію про підтримку України». В документі учасники підтвердили, що безпека України є невід'ємною частиною безпеки

євроатлантичного регіону. Після саміту, у своєму традиційному зверненні Президент В. Зеленський заявив про те, що: «Уперше за час незалежності ми сформували фундамент безпеки для України на шляху до НАТО» [15].

Наступним позитивним кроком, а точніше ситуативним успіхом, для України стала нещодавня подія, яка відбулась 13 червня 2024 р., коли Президент України В. Зеленський і Президент США Дж. Байден підписали історичну Двосторонню безпекову угоду між Україною та США [3], що відображає тісне партнерство між двома демократичними державами. В документі чітко йдеться про те, що Україна є невід'ємною частиною безпеки євроатлантичного регіону. Сторони окреслили співробітництво у наступних сферах: оборони та безпеки; економічного відновлення та реформ; інституційних реформ для поглиблення євроатлантичного співробітництва. Такі події відіграють позитивну роль в національній та зовнішній політиці, але вони водночас потребують системного характеру з залученням рекомендацій зі сторони академічного середовища.

Таким чином, наслідки, які ми окреслили дають розуміння того, як кроки і можливості Президента в період воєнного стану можуть надавати додатковий імпульс для розвитку України. Тут йде мова про зовнішньополітичну комунікацію адже саме вона може забезпечити належний рівень підтримки союзників у боротьбі України проти російської агресії.

Доволі принциповим у правовому статусі Президента, в умовах воєнного стану, залишається його діяльність у сфері соціально-гуманітарного спрямування. Одним з головних у цьому напрямі є можливість створення консультативно-дорадчих органів. Саме у період особливого правового стану такі президентські ініціативи можуть мати стратегічне значення в питаннях гуманітарної безпеки України. Важливою у цьому контексті є Національна рада з питань відновлення України від наслідків війни. Вона була створена відповідним Указом Президента вже у період воєнного стану, 21 квітня 2022 р [17]. На діяльність створеного органу покладені завдання розробки плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, тобто вирішення цілого комплексу суспільно-значущих завдань: розбудову інфраструктури, підтримку сімей з дітьми вразливих верств населення та осіб, які опинились у складних життєвих обставинах унаслідок війни; заходи з подолання безробіття; відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини.

У період воєнного стану в Україні виникла також гостра потреба в координації волонтерських ініціатив та комунікації з міжнародними гуманітарними організаціями. Для вирішення даної задачі Указом Президента було створено Коор-

динаційний штаб з гуманітарних та соціальних питань [22]. Діяльність цього органу покликана допомогти українцям в подоланні складних життєвих обставин викликаних збройною агресією РФ проти України. На штаб покладені обов'язки з координації волонтерських рухів, робота з гуманітарними організаціями й отримання допомоги від іноземних держав.

Можемо констатувати, що вказані проблеми соціально-гуманітарного характеру мають не менше значення, аніж військові чи оборонні питання в умовах воєнного стану, оскільки вони прямо впливають на суспільні настрої та чітко корелюються з безпековими і оборонними питаннями, які вирішує інститут президентства в умовах особливого правового режиму.

Висновки і перспективи досліджень. У результаті викладених у даному дослідженні думок можемо констатувати, що інститут президентства в Україні перебуває сьогодні у особливому стані, що не має чітких сценаріїв, адже їх важко передбачити. Саме тому, поєднання функцій Президента зі статусом Верховного Головнокомандувача ЗСУ ускладнює процес управління державою.

Перед Президентом, у період воєнного стану, постає ціла низка питань, які слід вирішувати оперативно та максимально ефективно. У відповідності до правового трактування в дослідженні виявлено, що Президент України являється суб'єктом сфери військового управління, який реалізовує покладені на нього повноваження та видає відповідні укази і розпорядження. Такими рішеннями Президент взаємодіє в політичному та дипломатичному просторі.

Водночас із цим, у статусі Верховного Головнокомандувача ЗСУ глава держави видає накази і директиви з питань оборони, що відображаються в його комунікації з органами, які мають вузький профіль спрямований на підтримку національної безпеки і оборони.

Отже, питання діяльності інституту президентства в умовах воєнного стану потребують глибшого наукового обґрунтування, оскільки дані проблеми відрізняються своєю актуальністю в часі і не мають достатньої емпіричної бази. Перед науковцями сьогодні постає новий виклик – підготувати якісний та неупереджений аналіз подій, які відбуваються навколо України і в середині неї, а також напрацювати унікальні рекомендаційні розробки для посилення ефективності політичних та/чи управлінських рішень на рівні Президента та інших органів влади. Саме це може стати основним інструментом в досягненні перемоги України та утвердження миру в європейському регіоні.

Предметом подальших досліджень може стати аналіз діяльності інституту президентства в питаннях національної безпеки України та реалізації його повноважень у даній сфері.

Література

1. Бориславський Л. В. Інститут Президента України після виборів 2019 року: новий етап розвитку? *Український часопис конституційного права*. 2019, №1. С. 43–50.
2. Бориславський Л. В. Президентська влада і перспективи її розвитку. *Інститут Президента України в системі державної влади України* : матеріали наукової конференції, м. Київ / Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. С. 140–146.
3. Двостороння безпекова угода між Україною та Сполученими Штатами Америки. URL: <https://www.president.gov.ua/news/dvostoronnya-bezpekova-ugoda-mizh-ukrayinoyu-ta-spolucheniimi-91501> (дата звернення: 18.06.2024).
4. Комюніке Вільнюського саміту. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_217320.htm?selectedLocale=uk (дата звернення: 18.06.2024).
5. Коротатнік І. М., Остапенко А. І. Нормативно-правове закріплення повноважень Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України : сучасний стан та перспективи розвитку : збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Київ, 2022. С. 100–108.
6. Котляренко О. П. Характеристика змісту та обсягу повноважень Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022, № 2. С. 52–58.
7. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.
8. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм в умовах воєнного стану. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. Київ, 2022. № 3 (21). С. 12–22.
9. Лялюк О. Ю., Самойлова А. Р., Вареник О. В. Проблеми конституційно-правового регулювання інституту Президента в умовах військового стану в Україні. *Науковий журнал «Право і суспільство»*. 2023, №6. С. 39–45.
10. Овчар І. В. Інститут президента в умовах воєнного стану. *Політичні дослідження/Political Studies: Український науковий журнал*. 2023, №1 (5). С. 108–122.
11. Рой О. В. Правові Акти Президента України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024, №2. С. 291–294.
12. Савчин М. В. Конституційна конфліктологія (конституційні механізми подолання політичних криз) : посібник / за ред. М. В. Савчина, В. Л. Федоренка; рец. : П. Ф. Мартиненко, І. О. Шумак. Київ : Ін-т громадян. сусп-ва, 2008. 188 с.
13. Тодоров І. Я. Україна – НАТО: сучасний стан відносин і перспективи. *Міжнародний науковий вісник : зб. наук. пр. / ред. кол. І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ», 2023. Вип. 1–2 (27–28). С. 10–20.*

14. Топольницький В. В. Повноваження глави держави щодо введення надзвичайного та воєнного стану: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*, 2022. № 2. С. 193–199.

15. Уперше за час незалежності ми сформували фундамент безпеки для України на шляху до НАТО – звернення Президента Володимира Зеленського. URL: <https://www.president.gov.ua/news/upershe-za-chas-nezalezhnosti-mi-sformovali-fundament-bezpek-84305> (дата звернення: 18.06.2024).

16. Конституція України від 28.06.1996 р. : станом на 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.06.2024).

17. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21.04.2022 р. №266/2022 : станом на 17.06.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text> (дата звернення: 18.06.2024).

18. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 : станом на 10.05.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 15.06.2024).

19. Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР : Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 14.03.1990 р. № 1360-I : станом на 07.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1360400-90#Text> (дата звернення: 15.06.2024).

20. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 05.07.1991 р. № 1293-XII : станом на 17.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text> (дата звернення: 15.06.2024).

21. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII : станом на 23.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 18.06.2024).

22. Про координацію заходів з вирішення гуманітарних та соціальних питань : Указ Президента України від 02.03.2022 р. №93/2022 : станом на 02.03.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/2022#Text> (дата звернення: 18.06.2024).

23. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469 : станом на 31.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 18.06.2024).

24. Про оборону України : Закон України від 06.06.1991 р. № 1932-XII : станом на 04.04.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 18.06.2024).

25. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII : станом на 18.05.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 15.06.2024).

Анотація

Шкуро А. С. Правові аспекти повноважень Президента України в умовах воєнного стану. – Стаття.

У статті окреслюються форми, зміст та обсяг повноважень, якими наділяється Президент в умовах особливого правового режиму. Автор подає правове обґрунтування впровадження воєнного стану та аналізує ряд повноважень Президента, якими він послуговується у період воєнної агресії РФ проти України.

Інструментарій, який надається Президенту можна назвати вичерпним, але на думку автора, він значно розширився з запровадженням воєнного стану. Українській політичній еліті потрібно бути вкрай обережними оскільки їм слід дотримуватись принципу незмінності конституціоналізму, що забезпечить в подальшому від виникнення правових колізій.

Автор розкриває значення повноважень глави держави у статусі Президента та Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України. Зрештою, доходить висновку, що це поняття взаємодоповнюють і жодним чином їх не слід розмежовувати. Вони створюють своєрідну синергію при вирішенні певних питань та прийнятті рішень: політичних, управлінських, військових.

Виходячи з політичного досвіду можна дійти висновку, що вирішуючи безпекові чи оборонні загрози можна спровокувати внутрішньополітичну нестабільність. Саме тому президентство повинно демонструвати баланс у взаємодії з іншими органами державної влади. Для цього необхідним є дотримання норм права та підтримка демократичних цінностей у всіх їхніх проявах. Цілком доречно автор окреслює ряд ситуативних успіхів, які було прийнято за ініціативи інституту президентства на зовнішньополітичному фронті. З часу повномасштабного вторгнення РФ на українські землі, дворічний досвід проілюстрував, що лінійність та поступовість української дипломатичної наполегливості відіграє накопичувальний ефект, що в майбутньому призведе до позитивних рішень на користь України та її долучення до складу євроатлантичної спільноти.

Автор наголошує на актуальному ключовому моменті – нових викликах, що постали перед державою і мають безпосередній вплив на: суверенітет та безпеку кордонів; соціально-гуманітарну ситуацію, зовнішньополітичну репутацію та імідж держави загалом. Досліджувана проблема є доволі складною, оскільки період воєнного стану є унікальним в сучасній історії України і політичний істеблшмент не має жодних сценаріїв того, як діяти в таких кризових ситуаціях. Ніхто не може передбачити, якими можуть бути наслідки, але всі чітко розуміють, що в Україні один шлях – шлях до перемоги.

Ключові слова: Президент України, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України, воєнний стан, спеціальний правовий режим, закон, право, Конституція.

Summary

Shkuro A. S. The legal aspects of presidential powers in Ukraine under martial law. – Article.

This article delineates the forms, content, and scope of powers vested in the President of Ukraine under a special legal regime. The author provides a legal justification for the introduction of martial law and examines several presidential powers exercised during the period of military aggression by the Russian Federation against Ukraine.

The suite of powers available to the President can be considered comprehensive. However, the author posits that these powers have been notably augmented with the enactment of martial law. It is imperative that the Ukrainian political elite exercise heightened vigilance, maintaining strict adherence to the principle of constitutional immutability. This adherence is crucial for safeguarding against potential legal conflicts in the future.

The author elucidates the significance of the powers vested in the head of state, particularly in the dual roles of President and Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine. Ultimately, the author concludes that these roles are complementary and should not be viewed as distinct. This complementarity fosters a synergistic effect in addressing and resolving various political, administrative, and military issues.

Drawing on political experience, it can be concluded that addressing security or defense threats may

incite domestic political instability. Consequently, the presidency must demonstrate equilibrium in its interactions with other state authorities. This necessitates adherence to the rule of law and unwavering support for democratic values in all their manifestations. The author appropriately highlights several situational successes initiated by the institution of the presidency on the foreign policy front. Since Russia's full-scale invasion of Ukrainian territory, the two-year period has demonstrated that the consistent and incremental nature of Ukraine's diplomatic efforts has a cumulative effect. This persistence is projected to yield favorable decisions for Ukraine, facilitating its future accession to the Euro-Atlantic community.

Another critical consideration is that our country is confronting new challenges that directly impact sovereignty and border security, the socio-humanitarian situation, foreign policy reputation, and the overall image of the state. The issue under study is notably complex, given that the current period of martial law is unprecedented in modern Ukrainian history, leaving the political establishment without predefined scenarios for managing such crisis situations. While the specific outcomes remain unpredictable, it is universally acknowledged that Ukraine's singular course of action is the pursuit of victory.

Key words: President of Ukraine, Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine, martial law, special legal regime, law, Constitution.

УДК 32:330.342.146

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.39>*Д. В. Яковлев*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2828-4669>

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

*Л. І. Яковлева*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0942-485X>

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИЧНА КРЕАТИВНІСТЬ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ СУСПІЛЬНОГО БЛАГА

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Однією із головних проблем для сучасної політичної теорії та практики є визначення суспільного блага та шляхів його досягнення. Політична діяльність індивідуальних (лідерів) та колективних (партій) акторів напряму пов'язується із суспільним благом та оцінюється громадянами відповідно до міри його реалізації. Джерела такого розуміння політики сягають епохи античності. Розвиток уявлень щодо політики як діяльності, спрямованої на визначення та реалізацію суспільного блага породив багато складних питань та дилем. У даній статті увагу зосереджено не на конкретних прикладах креативності середнього класу у процесі реалізації амбітної ідеї суспільного блага, а на визначенні її необхідності. Проблематизація інтерпретацій політики як обмеження приватних інтересів задля примноження суспільного блага напряму пов'язана із практичними завданнями, які вирішують політики під час виборчих змагань, голосування у парламенті, презентуючи свою позицію у публічному просторі за посередництвом традиційних медіа, або звертаючись до громадян напряму у соціальних мережах.

Серед важливих наукових та практичних завдань, з вирішенням яких пов'язана визначена проблема, слід окремо відзначити наступні. Пердусім, визначення суб'єкта політики (або, в іншій інтелектуальній традиції, «історії», «суспільства», «прогресу»), який має право на владу (легітимність) щодо визначення сутності суспільного блага та рецептів його досягнення. Для міфологічного світогляду це боги та герої, для ідеологічного – класи, партії та лідери.

Окремо слід відзначити генезу ідеї суспільного блага (яка на певному етапі протиставляється приватним, егоїстичним інтересам) у демократіях в умовах капіталізму та соціалізму, її трансфор-

мації у процесі реалізації програмних положень «лівих» та «правих» партій. Політична демократія потребує економічної демократії, коли представництво політичних інтересів середнього класу посилюється справедливим перерозподілом бюджету на користь суспільного блага. Баланс ідеологій полягав у тому, що середній клас капіталістів продукував блага і ресурси, а соціалістичні представники середнього класу їх перерозподіляли від монополій та мільйонерів на користь більшості суспільства. Нарешті, йдеться про вибір електоральної системи, яка б забезпечувала представництво інтересів середнього класу. Реалізація суспільного блага неможлива без раціонального електорального вибору громадян, а отже – без запобіжників для відтворення альянсу найбагатших (олігархія) та найбідніших верств населення з метою недопущення до влади представників середнього класу. У процесі розвитку представницької демократії, пропорційної виборчої системи та економіки вільного ринку середній клас перетворився на один із найпотужніших суб'єктів політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дослідження середнього класу широко представлені у історії політичної думки та міждисциплінарних полях: від «середніх» як правлячого класу аристотелівської політії до візії М. Вебера та Х. Ортеги-і-Гассета. Креативний («творчий») клас визначено у творі Р. Флориди (Richard Florida) «The Rise of the Creative Class» [10], український переклад якої вийшов у 2018 р. [7]. Є. Білоус відзначає можливість «емпіричної ідентифікації» креативного класу завдяки використанню індикатора «посада, професія, діяльність» [2]. Зокрема, зазначається: «... класова структура не тільки не спростилась, але й стала дещо складнішою. Йдеться про виокрем-

лення нових класів, зокрема в класовій структурі сучасних суспільств так званого креативного класу... Вважається, що креативний клас виходить на арену історії внаслідок розмиття середнього класу, в якому виокремлюють різні прошарки внаслідок його неоднорідності... Радикальна відмінність між креативним та іншими класами полягає в тому, за що отримуються гроші. Представникам робітничого та обслуговуючого класів платять переважно за виконану роботу відповідно до плану, тоді як креативний клас заробляє гроші, проєктуючи й створюючи щось нове... Креативність визначається як процес виявлення прихованих можливостей, як прикладна уява, що опирається на інтелект» [2].

Щодо визначення середнього класу в Україні, то варто погодитись із тим, що «Якщо на Заході типовими представниками цього прошарку є адвокати, лікарі, викладачі, менеджери середньої ланки, то в Україні до середнього класу (за майновою ознакою) потрапила т.зв. «обслуга олігархів» – заангажовані працівники масмедіа, корумповані чиновники, продажні юристи та менеджери різноманітних інофірм, елітарних розважальних закладів, салонів краси та фітнес-клубів» [1]. Водночас, середній клас в Україні, незважаючи на усі пертурбації пострадянського періоду, виявив здатність до раціонального вибору на користь суспільного блага [9]. Найцікавішим уявляється ряд протиставлень, у якому згадується середній клас – від олігархії та демосу, від пролетаріату до «маси», від олігархії до номенклатури. Окремо слід відзначити марксистську традицію. Як відзначає Е. Гобсбаум «...до марксизму не слід ставитися як до догми. На його думку, потрібно розрізняти марксизм, як модель соціального аналізу, та політичні прогнози Маркса, які виявились утопічними. Помилковим Гобсбаум вважає і марксистську ідею провіденційної ролі пролетаріату у світовій історії» [4]. Наведемо думку О. Куценко щодо особливості класового аналізу: «Звернення до класового аналізу не означає заперечення інших способів аналізу політичної поведінки та соціального процесу. Особливістю ж класового аналізу є визначення суттєвих відмінностей інтересів, специфіки сприйняття, установок та цінностей великих груп людей, які займають різні позиції у просторі соціальних можливостей, мають різні життєві шанси та соціальні перспективи, чий інтереси можуть бути виражені політичними засобами та представлені на рівні публічної політики» [3]. Процес становлення середнього класу в Україні краще описати за допомогою метафори «маятникових» коливань «...від «обслуги олігархів» до опори демократії, рушійної сили революційних змін. Середній клас «говорить» від імені суспільного інтересу... В Україні середній клас пройшов шлях від напівлегального бізнесу, зубожілої інте-

лігенції та «обслуги олігархів» до рушійної сили Майданів, класу волонтерів, активістів та добровольців, які забезпечують спротив російській повномасштабній військовій агресії» [11].

Отже, загальна проблема евристичності класового підходу, визначення ролі середнього класу та його креативності у процесі реалізації ідеї суспільного блага має прямий зв'язок із демократизацією України та подоланням наслідків олігархізації політики та економіки, забезпеченням політичного представництва середнього класу.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення політичної креативності середнього класу у процесі реалізації ідеї суспільного блага.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі модернізації, спричиненою промисловою (буржуазною) революцією, виокремився та посилювався середній клас, який зміг забезпечити парламентське представництво, налагодити ефективний перерозподіл коштів бюджету у власних інтересах та отримав право говорити від імені суспільного блага. Важливим є визначення політичного режиму, який сприяє досягненню суспільного блага та подальше переосмислення ролі держави, інститутів публічної влади у цьому. Очевидно, що тоталітарна держава є «ворогом відкритого суспільства» (за термінологією К. Поппера), автократії заважають розвитку суспільства «відкритого доступу» (за визначенням Д. Норта та його послідовників). Тоталітаризм знищує середній клас, руйнує сам дух свободи та підприємництва, як це було за радянських часів. Суспільне благо підміняється «державним інтересом» за яким стирчать вуха корпорації, що приватизувала державу – радянської номенклатури. Водночас, «мінімалістська держава» не завжди здатна захистити суспільне благо від зазіхань корпорацій та різноспрямованих приватних інтересів. Така модель може створити умови для відчуження суспільства від політики, а громадян – від влади. Зниження політичної активності та політичної участі не забариться, актуалізується загроза перетворення «мінімалістської держави» на «мінімалістську демократію».

У контексті пострадянських перетворень структурація суспільства визначається не на основі «класів» та «професійних груп», а через категорії «радянського цеху» та «пострадянської фратрії». Відзначимо: «Комуністичний цех являв собою корпорацію найманців, чий рівень споживання соціальних благ залежав від ступеня близькості до централізованого розподільника матеріальних цінностей і послуг... Робити кар'єру в радянському суспільстві означало отримати ширші можливості для повторного корпоративного переділу різноманітних благ і ресурсів. У зв'язку з цим за комунізму основною темою мікрополітик завжди залишалася боротьба за ключ

від «розподільника»... «Перебудова» (і в цьому, по суті, полягала її руйнівна сила) торкалася самих основ комуністичного суспільства — його цехового ладу. Як тільки зачепили старі підвалини існування корпорацій, комунізм охопила агонія...» [6].

У пострадянській Україні почала панувати нова кланово-олігархічна система суспільної організації – фратрія («мафія» буде більш точним визначенням). Середньому класу (класу підприємців) на словах тут відводилась головна роль, але справжніми господарями вони не були. Влада належала лише членам «фратрій», тобто кланів, які об'єднували бюрократів, силовиків та криміналітет. Середній клас став лише символом реформ, а справжнім вигодоотримувачем виявилась олігархія. «Загравання» із середнім класом з боку публічної влади мало цілком маніпулятивний характер.

Погодимося: «У посткомуністичній ліберальній риториці, компліментарній щодо підприємців, сам підприємець постає як інноватор, локомотив загального процвітання і технічного поступу. При цьому зовсім не береться до уваги, що суспільство, яке поставило фігуру підприємця в центр перетину будь-яких соціально-економічних і політичних практик і при цьому не спромоглося підготувати відповідне конституційне і корпоративне підґрунтя, пожинає плоди авантюрно-капіталістичного буму. Але ж і його завершення не обіцяє полегшення, адже тепер уже «інноваційна» криза породжуватиме ситуацію соціальної непевності. І так – безкінечно» [6].

Отже, олігархія використовувала середній клас як ширму для власного збагачення та монополізації економічних галузей за допомогою політичного впливу. Уявлення про креативного підприємця, як рушійної сили пострадянських реформ перетворилось на складову інформаційних, електоральних та політичних маніпуляцій. У сучасних умовах необхідно подолати наслідки цих маніпуляцій громадською думкою і повернутись на новому етапі до ідеї про креативність середнього класу, як передумови реалізації ідеї суспільного блага в Україні.

Як зазначає М. Мінаков: «...політична творчість – це спроможність людського існування започатковувати нові начала в політичній сфері, тобто у тому комунікативному просторі, де людські та нелюдські суб'єкти співпрацюють і борються за досягнення того, що Аристотель називав «найвищим спільним благом»... творчість – лише одна зі здатностей людського існування. Вона специфічно виявляється в покладанні нових початків у дії, яку можна описати як «накидання нарису». Це акт присутнього існування, який можна порівняти з кидком екзистенційного аркана в Небуття, у процесі чого порожнеча арканної петлі виповню-

ється живою людською енергією, яка й перетворює Ніщо на щось нове-присутнє-у-світі. Так присутність стає становленням, і навпаки... З початком Просвітництва та в останні три століття філософи, психологи й антропологи намагались описати людську творчість чотирма способами. По-перше, як продуктивну силу інтелекту, де є задум, реалізація і визнаний ефект на інших. По-друге, як певний несвідомий процес, що призводить до створення безпрецедентно нового, із нез'ясовним походженням або навіть без автора: генії творять нез'ясовно, поза правилами, черпаючи натхнення з позаособистісних просторів. По-третє, творчість описують як здатність розв'язувати проблемні ситуації, що дає змогу людині адаптуватись до змінених природних або соціальних обставин. По-четверте, креативність розглядають як процес продуктивних асоціацій, що породжують безпрецедентно новий зміст» [5].

Якщо і були у пострадянську епоху суб'єкти політики, які проявляли «креативність» у пострадянську епоху, то це бюрократія та олігархічні фратрії. Вони демонстрували справжню винахідливість, ініціюючи медіа-скандали проти представників середнього класу та створюючи штучні медіа-події. Ця винахідливість з елементами «креативності» була спрямована на руйнування політичної волі та економічної потуги середнього класу з метою недопущення його представників до влади. Можливо, завершення пострадянської епохи, яке ми наразі спостерігаємо, стане часом відродження середнього класу.

Зокрема, М. Мінаков визначає логіку і діалектику пострадянської епохи та формулює гіпотезу щодо її завершення. Він пише: «Як історична епоха пострадянська доба мала свою логіку і діалектику. Логіку її поступу пов'язано з пострадянською тетрадою – поєднанням чотирьох соціально-економічних і культурно-політичних тенденцій, що їх можна позначити як демократизацію, маркетизацію, націоналізацію та європеїзацію. Водночас діалектика цієї доби виявилась у суперечностях як між зазначеними тенденціями, так і всередині них. Розвиток вільних ринків міг посилювати антидемократичні сили, а створення національних держав могло бути ворожим до загальноєвропейських норм і практик. Також всередині кожної з чотирьох тенденцій існували внутрішні суперечності. Демократизація пострадянського простору конкурувала зі своїм альтер еґо – автократичними тенденціями. Становлення вільних ринків стикалось зі встановленням олігархічного контролю над економікою. Будівництво національних держав постійно розривалось між практиками етнічного та громадянського націоналізмів. Крім того, європеїзація стикалась із дуже неоднаковими формами прийняття загальних правових норм і політичних практик,

а також із соціальною реакцією на них у новопосталих суспільствах» [5].

Завершення пострадянської доби датується М. Мінаковим 2022 роком: «Пострадянська епоха завершилась 2022 року з початком російського вторгнення в Україну. Попри те, що війна в Україні розпочалась ще 2014 року, саме ця повномасштабна агресія поставила крапку в нетривалій історії періоду, поштовх до виникнення якого дали розпад СРСР, а також створення нових демократичних держав і ринкових економік у Східній Європі та Північній Євразії... пострадянський період тепер має чіткі хронологічні обриси. Його початок пов'язано із руйнівні-творчими процесами 1989–1991 років у Радянському Союзі, а його завершення – з низкою трагічних подій, що лавиною обрушилися на українців і сусідні народи навесні 2022 року. Я вважаю, що обидва згадані руйнівні-творчі процеси були історичними цезурами, що відокремили пострадянський період і від радянської ери, і від нової, ще не названої епохи, яка перед нашими очима розгортається на теренах Східної Європи і Північної Євразії» [5].

Висновки. Піднесення середнього класу у цілому та креативного класу, як його авангардного прошарку в умовах цифрового суспільства, прояви та реалізація творчого потенціалу та «духу підприємництва» можливі лише за умов забезпечення повноцінного політичного представництва. Середній клас, як виразник суспільного блага і соціальний фундамент демократії має сформувати політичну силу та перемогти на виборах [12]. До того ж, необхідно подолати виклики олігархічно-люмпенівського альянсу, одним із яких є створення штучних медіа-подій в умовах медіатизації політики. Це відбувається, коли власники медіа-ресурсів маніпулюють громадською думкою задля недопущення середнього класу до влади. Йдеться про медіатизовану політику, яка вимагає не раціональної дискусії щодо суспільного блага, а участі у ток-шоу на олігархічних медіа-ресурсах. Відзначимо: «В умовах медіатизації, яка перетворює політику (у двох сенсах: як публічну політику так і боротьбу за голоси виборців під час електоральних змагань) на частину медіа-процесу, посилюються виклики для раціональної політичної комунікації... Під час війни українці вперше у вітчизняній політичній історії мають можливість щовечора чути звернення президента. Також вперше українські політики та державні діячі, завдяки публічним зверненням до міжнародної спільноти, формують глобальну громадську думку. Цей вплив на глобальну громадську думку охоплює широкий спектр тем – від надання сучасної зброї для ведення бойових дій, макрофінансової та дипломатичної підтримки до боротьби із російською пропагандою й іншими технологіями «м'якого» впливу та гібридної війни» [8].

Попри проблеми із визначенням «середнього класу», «суспільного блага» та «політичної креативності» у сучасному суспільстві, на наше переконання саме завдяки креативності український середній клас здатний забезпечити політичне представництво та здійснювати політику в інтересах суспільного блага, подолати негативні наслідки олігархічного панування у політиці, економіці, культурі та масмедіа.

Література

1. Биченко А., Міщенко М., Пищуліна О., Рачок А., Шангіна Л. *Середній клас в Україні: уявлення і реальність*. Київ: Центр Разумков, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf
2. Білоус Є. В. Емпірична ідентифікація креативного класу в українському суспільстві. *Український соціум*. 2020. № 2 (73). URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1103166>
3. Куценко О. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. №3. 92–115. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90385/06-Kutsenko.pdf?sequence=1>
4. Людина дня – британський історик Ерік Хобсбаум. *Радіо Свобода*. 23 січня 2008 року. URL: <https://www.svoboda.org/a/431442.html>
5. Мінаков М. *Пострадянська людина та її доба. Спроба філософського осмислення пострадянської епохи*. Київ – Мілан: Лаурис – Koivn, 2024. 198 с. URL: https://www.koine.community/wp-content/uploads/2024/01/Postradyanska_lyudina.pdf
6. Федоров А. *Пострадянські форми суспільних змін. Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз)*. Київ: Політична думка, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r20.htm>
7. Флорид Р. *Ното creativus. Як новий клас завойовує світ*. Київ: Наш Формат, 2018. 432 с.
8. Яковлев Д. В., Яковлева Л. І. Політика без ток-шоу. Потенціал звернень публічних інтелектуалів щодо легітимації влади. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. С. 163–169. http://apfs.nuoua.od.ua/archive/39_2022/28.pdf
9. Яковлев Д. Європейський вибір середнього класу в Україні. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: у 2 т. : матеріали Міжнар. наук. – практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 163–165.
10. Florida R. *The Rise of the Creative Class. New York* : Basic Books, 2002. 434 p.
11. Yakovlev D., Borovyk L, Diachenko O. The voice of the middle class and economic democracy in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2022. № 8(3). P. 220–227. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-3-220-227>
12. Yakovlev D., Yakovleva L., Koltsov, V. Middle Class In Ukraine: Government Or Opposition? *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. 9(3). P. 86–95. URL:

<http://www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/2133>

Анотація

Яковлев Д. В., Яковлева Л. І. Політична креативність середнього класу у процесі реалізації ідеї суспільного блага. – Стаття.

У статті визначено роль політичної креативності середнього класу у процесі реалізації ідеї суспільного блага. Відзначено історичні джерела та сучасні проблеми і дилеми, які виникають у розуміння політики, як діяльності на користь не приватних інтересів, а суспільного блага. Серед дилем, які виникають у процесі реалізації ідеї суспільного блага обґрунтовано вибір між електоральними системами (мажоритарною та пропорційною), типами політичних режимів (демократія та авторитаризм), між класами (бідними, середнім класом та олігархією), як основними суб'єктами політики.

Відзначено креативний потенціал класового підходу та аргументовано роль середнього класу у досягненні суспільного блага. Окремо наголошено на протиставленні ідеї суспільного блага у політичній демократії приватним егоїстичним інтересам та необхідності доповнення політичної демократії економічною демократією. Остання передбачає гарантію прав і свобод індивіда, зокрема щодо підприємницької діяльності та, водночас, справедливий перерозподіл публічних фінансів у парламенті. Цей перерозподіл на користь суспільного блага можливий лише в умовах забезпечення широкого парламентського представництва середнього класу.

Креативність середнього класу перетворила його на найпотужніший суб'єкт демократичної політики та, водночас, дозволила створити сучасну модель представницької демократії та парламентаризму, відкриті та прозорі електоральні системи, економіку вільного ринку та соціальні гарантії.

Відзначено роль у дослідженні креативності середнього класу таких концепцій як правління «середніх» (Арістотель), легітимності соціального порядку (М. Вебер), «креативного класу» (Р. Флорида), пострадянських фратрій (А. Федоров), креативності у пострадянську епоху (М. Мінаков), ін. В умовах пострадянської епохи середній клас відіграв роль ширми для кланових олігархічних інтересів, на словах йому належала провідна роль новаторів та підприємців, але до реальної влади жодна партія представників середнього класу допущена не була.

Обґрунтовано, що незважаючи на усі пертурбації пострадянського періоду та маятникові коливання ідентичності середнього класу в Україні, він виявив здатність до раціонального вибору на користь суспільного блага. Простежено зв'язок між креативністю середнього класу у процесі реалізації ідеї суспільного блага та демократизацією України, подоланням наслідків олігархізації політики та економіки.

Визначено необхідність політичної креативності середнього класу задля забезпечення повноцінного парламентського представництва.

Ключові слова: політика, політична діяльність, політична креативність, суспільне благо, середній клас, креативний клас, парламентське представництво, легітимність інтерес, зацікавлені групи, політичні процеси, політична комунікація.

Summary

Yakovlev D. V., Yakovleva L. I. Political creativity of the middle class in the process of implementing the idea of public good. – Article.

The article defines the role of political creativity of the middle class in the process of realizing the idea of public good. Historical sources and modern problems and dilemmas that arise in the understanding of politics as an activity for the benefit of public good rather than private interests are noted. Among the dilemmas that arise in the process of realizing the idea of public good, the choice between electoral systems (majoritarian and proportional), types of political regimes (democracy and authoritarianism), between classes (poor, middle class and oligarchy) as the main subjects of politics is substantiated.

The creative potential of the class approach is noted and the role of the middle class in achieving the public good is argued. The opposition of the idea of public good in political democracy to private selfish interests and the need to supplement political democracy with economic democracy is emphasized separately. The latter implies the guarantee of the rights and freedoms of the individual, in particular with regard to entrepreneurial activity, and, at the same time, fair redistribution of public finances in the parliament. This redistribution for the benefit of the public good is possible only under the conditions of ensuring broad parliamentary representation of the middle class.

The creativity of the middle class turned it into the most powerful subject of democratic politics and, at the same time, allowed the creation of a modern model of representative democracy and parliamentarism, open and transparent electoral systems, free market economy and social guarantees.

The role of such concepts as the rule of the «middle» (Aristotle), the legitimacy of the social order (M. Weber), the «creative class» (R. Florida), post-Soviet phratries (A. Fedorov), creativity in the post-Soviet era (M. Minakov), others. In the conditions of the post-Soviet era, the middle class played the role of a screen for clan oligarchic interests, it verbally held the leading role of innovators and entrepreneurs, but no party of middle class representatives was admitted to real power.

It is substantiated that despite all the perturbations of the post-Soviet period and the pendulum swings of the identity of the middle class in Ukraine, he showed the ability to make a rational choice in favor of the public good. The connection between the creativity of the middle class in the process of realizing the idea of public good and the democratization of Ukraine, overcoming the consequences of oligarchization of politics and economy is traced.

The need for political creativity of the middle class to ensure full parliamentary representation is determined.

Key words: politics, political activity, political creativity, public good, middle class, creative class, parliamentary representation, legitimacy, interest, interest groups, political processes, political communication.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

<i>W. Sup</i> The trajectory of thinking transformation in the era of artificial intelligence.....	3
<i>П. М. Білик</i> Вплив міського середовища на формування особистісної та групової ідентичності.....	14
<i>Л. В. Діденко</i> Нерівність: соціо-філософські засновки.....	21
<i>В. А. Добровольська, І. М. Гоян, А. І. Петранюк</i> Проблема міжкультурної комунікації у філософському вимірі.....	31
<i>Тінтін Дун</i> Розвиток і еволюція марксистської думки в Китаї.....	35
<i>О. В. Запорожченко, Р. В. Множинська, О. П. Ступак</i> Інформаційна глобалізація як чинник формування сучасної особистості.....	41
<i>В. А. Захаров, В. В. Ткаченко</i> Наслідки технологізації життя крізь масову культуру на прикладі серіалу «Чорне дзеркало».....	46
<i>Т. О. Крижановська</i> Філософські смисли медіальності.....	51
<i>В. О. Крилова (Вселена Світла)</i> Медійна харизма як результат поєднання екранного образу і реальних рис особистості та її прояви у кінематографі.....	57
<i>В. П. Кубко</i> Концепція стратегічного наративу в системі стратегічних комунікацій.....	64
<i>О. І. Ліщинська</i> Соціокультурний ландшафт інституцій міста Львова в умовах повномасштабної війни.....	70
<i>Ю. С. Нужна, О. А. Алтухов, І. В. Журба</i> Філософські аспекти розвитку сучасного суспільства: тенденції та виклики.....	75
<i>Д. А. Осейко</i> Гуманітарна безпека України під час воєнного стану.....	82
<i>А. О. Пальчик</i> Між пантеїзмом і панентеїзмом: екофеміністична теологія у пошуках оптимальної концепції Бога.....	87
<i>О. А. Пушонкова, О. В. Марченко, С. Д. П'янзін</i> Культура пам'яті у постсучасному світі: динаміка, смислові режими, ціннісні контексти.....	94
<i>Б. В. Сковронський</i> Інтеграція науки та мистецтва у середньовічній культурі: адаптація античної традиції і становлення специфіки.....	101
<i>І. М. Цихуляк</i> Інформаційно-комунікаційні технології в сучасному освітньому процесі. Філософський ракурс.....	106

СОЦІОЛОГІЯ

<i>Ю. В. Борисова</i> Методологічні та практичні аспекти вдосконалення моніторингу і оцінки якості надання соціальних послуг в громадах.....	111
--	-----

А. В. Єременко Вплив волонтерського руху на суспільно-політичне середовище та політичну поведінку в Україні.....	117
Л. В. Калашнікова, Л. С. Черноус, В. Д. Безуглова Мобільні додатки як інструменти кризових комунікацій: ефективність використання в умовах війни.....	127
Т. В. Ленъ, Т. В. Ярмак, О. Правоторова Масові відкриті онлайн-курси у контексті формування глобального інформаційного суспільства.....	135
А. С. Лобанова, О. А. Смаглюк Раннє статево життя підлітків як соціальна проблема: правові засади, причини і наслідки	140
О. В. Мальцева Еволюція інституту самоменеджменту соціального працівника як складової управлінської культури соціальної сфери: компаративний аналіз.....	147
А. В. Приходько Деконсолідація демократичного режиму в Угорщині та особливості становлення ліберальної демократії.....	153
А. Ю. Тащенко, Д. О. Забродіна Стосується не кожного: потенційна соціально-мережева аудиторія білої пропаганди в Україні.....	159
М. Ю. Токар Бачення переваг соціоцентричних пріоритетів у сфері послуг під час війни та повоєнної відбудови України в контексті соціології надзвичайності.....	167
Л. М. Хижняк, В. В. Сичова Архетипний підхід до соціальних комунікацій у реінтеграції ветеранів російсько-української війни.....	173

ПОЛІТОЛОГІЯ

В. І. Бурдяк, Р. Д. Клим Зовнішні та внутрішні чинники трансформації політико-управлінських інститутів Болгарії у контексті реалізації євроінтеграційного курсу.....	179
Ю. В. Завгородня Можливості політики кіберзахисту в зовнішніх та внутрішніх процесах.....	187
О. Я. Зелена, І. Л. Мірчук Динаміка поглядів української молоді на майбутнє в час війни: кейс Дрогобиччини.....	192
М. М. Марусинець Специфіка еволюції двосторонніх відносин між Республікою Ірландія та Великобританією в умовах Брекзиту.....	198
Ю. О. Остапець, М. П. Зан Вибори до Європарламенту 2024 року: характеристика результатів та їхній вплив на структурування національних партійних систем країн-членів Європейського Союзу.....	208
Б. А. Римар «Левіафан у смартфоні»? Легітимність влади в інформаційну епоху	218
В. Р. Савчук Імперські тенденції в політиці Росії: роль Європейського Союзу та міжнародних партнерів.....	223
К. А. Свекла Вибірчий процес та виборчі технології цифрового суспільства.....	230
Д. С. Усов Поняття та зміст розвідувальної діяльності в економічній сфері: політологічний аспект.....	235

Л. В. Чупрій, М. П. Монастирний, І. Я. Турчиняк Історія становлення громадянського суспільства як соціально-політичного явища.....	241
А. С. Шкуро Правові аспекти повноважень Президента України в умовах воєнного стану.....	247
Д. В. Яковлев, Л. І. Яковлева Політична креативність середнього класу у процесі реалізації ідеї суспільного блага.....	254

CONTENTS

PHILOSOPHY

<i>Sun W.</i> The trajectory of thinking transformation in the era of artificial intelligence.....	3
<i>Bilyk P. M.</i> The influence of the urban environment on the formation of personal and group identity.....	14
<i>Didenko L. V.</i> Inequality: socio-philosophical premises.....	21
<i>Dobrovolska V. A., Hoian I. M., Petraniuk A. I.</i> The problem of intercultural communication in the philosophical dimension.....	31
<i>Tingting Dong</i> The development and evolution of Marxist thought in China.....	35
<i>Zaporozhchenko O. V., Mnozhynska R. V., Stupak O. P.</i> Information globalization as a factor in the formation of a modern personality.....	41
<i>Zakharov V. A., Tkachenko V. V.</i> The consequences of the technologization of life through the lens of mass culture: a case study of the series “Black Mirror”.....	46
<i>Kryzhanovska T. O.</i> Philosophical meanings of mediality.....	51
<i>Krylova (Swetly) V. O.</i> Media charisma as a result of a combination of screen image and the real personality traits and its manifestation in cinema.....	57
<i>Kubko V. P.</i> The concept of strategic narrative in the system of strategic communications.....	64
<i>Lishchynska O. I.</i> Sociocultural landscape of institutions of the city of Lviv in a state of full-scale war.....	70
<i>Nuzhna Yu. S., Altukhov O. A., Zhurba I. V.</i> Philosophical aspects of the development of modern society: trends and challenges.....	75
<i>Oseiko D. A.</i> Humanitarian security of Ukraine during martial law.....	82
<i>Palchyk A. O.</i> Between pantheism and panentheism: ecofeminist theology in search of an optimal concept of God.....	87
<i>Pushonkova O. A., Marchenko O. V., Pianzin S. D.</i> Culture of memory in the postmodern world: dynamics, semantic modes, value contexts.....	94
<i>Skovronsky B. V.</i> Integration of science and art in ancient society: adaptation of ancient tradition and formation of specifics.....	101
<i>Tsykhuliak I. M.</i> Information and communication technologies in the modern educational process. Philosophical perspective.....	106

SOCIOLOGY

<i>Borysova Yu. V.</i> Methodological and practical aspects of improving the monitoring and evaluation of the quality of social services provision in local communities.....	111
--	-----

Yeremenko A. V. The impact of the volunteer movement on the socio-political environment and political behaviour in Ukraine.....	117
Kalashnikova L. V., Chernous L. S., Bezuhlova V. D. Mobile applications as a tool for crisis communications: effectiveness of use in war conditions.....	127
Lien T. V., Yarmak T. V., Pravotorova O. Mass open online courses in the context of the formation of a global information society.....	135
Lobanova A. S., Smahliuk O. A. Early sexual life of adolescents as a social problem: legal basis, causes and consequences.....	140
Maltseva O. V. The evolution of the institute of self-management of a social worker as a component of the managerial culture of the social sphere: a comparative analysis.....	147
Prykhodko A. V. The deconsolidation of the democratic regime in Hungary and features of establishing an illiberal democracy.....	153
Tashchenko A. Yu., Zabrodina D. O. Not to each of us: the potential social network audience for white propaganda in Ukraine.....	159
Tokar M. Yu. A vision of the advantages of sociocentric priorities in the field of services during the war and post-war reconstruction of Ukraine in the context of the sociology of emergency.....	167
Khyzhniak L. M., Sychova V. V. Archetypal approach to social communications in the reintegration of veterans of the Russo-Ukrainian war.....	173

POLITOLOGY

Burdyak V. I., Klym R. D. External and internal factors of the transformation of the political and administrative institutions of Bulgaria in the context of the implementation of the European integration course.....	179
Zavhorodnya Yu. V. Possibilities of cyber protection policy in external and internal processes.....	187
Zelena O. Ya., Mirchuk I. L. Dynamics of Ukrainian youth views on the future during the war: the case of Drohobych region.....	192
Marusynets M. M. Specificity of the evolution of bilateral relations between the Republic of Ireland and the United Kingdom under conditions of Brexit.....	198
Ostapets Yu. O., Zan M. P. The 2024 European Parliament elections: characteristics of the results and their impact on the structuring of the national party systems of the European Union member countries.....	208
Rymar B. A. “Leviathan in a smartphone”? The legitimacy of government in the information age.....	218
Savchuk V. R. Imperial tendencies in Russian policy: the role of the European Union and international partners.....	223
Svekla K. A. Electoral process and electoral technologies of the digital society.....	230
Usov D. S. Concept and content of intelligence activity in the economic sphere: political science aspect.....	235

Chupriy L. V., Monastyryni M. P., Turchyniak I. Ya.

The history of the formation of civil society as a socio-political phenomenon.....241

Shkuro A. S.

The legal aspects of presidential powers in Ukraine under martial law.....247

Yakovlev D. V., Yakovleva L. I.

Political creativity of the middle class in the process of implementing the idea of public good.....254

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 48

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – О. Молодецька

Підписано до друку 12.07.2024. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 26,10. Ум. друк. арк. 30,92.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0824/598.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.